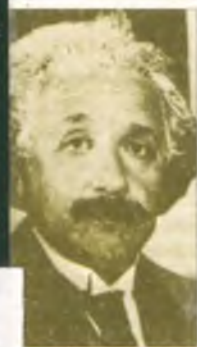

G. HIDOYATOV

JAHON
TARIXI
— 11 —

G.A.HIDOYATOV

JAHON TARIXI

Eng yangi tarix

II qism (1945—2003-yillar)

Umumta'lim maktablarining 11-sinf
o'quvchilari uchun darslik

*O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi
tomonidan tavsiya etilgan*

**“SHARQ” NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2004**

T a q r i z c h i l a r :

XIDU politologiya kafedrası mudiri, tarix fanlari doktori,
professor **R.F.Farmonov**

TDSHI Uzoq Sharq mamlakatlari iqtisodiyoti kafedrası
mudiri, tarix fanlari doktori, professor **T.Sattorov**

O'zbekiston Milliy Universiteti jahon tarixi kafedrası mudiri,
dotsent **A.Tatibayev**

Toshkent shahar 69-o'rta maktab tarix o'qituvchisi **L.S.Bunin**

Toshkent shahar 255-maktabning oliy toifali tarix o'qituvchisi
N.Qurbonova

O'quv-metodik ishlanma va ma'lumotlarni **V.A.Kostetskiy**
tayyorlagan

Hidoyatov G. A.

Jahon tarixi: Umumta'lim maktablarining 11-sinf
o'quvchilari uchun darslik. Eng yangi tarix. II qism
(1945—2003-y.). — T.: "Sharq", 2004.— 416 b.

BBK 63.3(0)6ya7

MUNDARIJA

<i>Kirish</i>	5
-------------------------	---

I b o b

DUNYO "SOVUQ URUSH" DAVRIDA

1-§. "Sovuq urush"ning boshlanishi	8
2-§. Yevropaning birlashuvi	15
3-§. Mustamlaka tizimining parchalanishi	21
4-§. «Kuch ishlatish» siyosatining yemirilishi	23
5-§. Xalqaro keskinlikning yumshashl	28
6-§. BMTning urushdan so'ng jahondagi roli	32

II b o b

XX ASR IKKINCHI YARMIDA AQSH VA G'ARBIY YEVROPA MAMLAKATLARI

7-§. AQSH 50—90-yillarda	36
8-§. AQSHning 60—90-yillardagi ichki va tashqi siyosati.	44
9-§. Buyuk Britaniya 50—60-yillarda	59
10-§. Fransiya: "gollizm"ning qaror topishi	70
11-§. GPR: urushdan keyingi tiklanish	84
12-§. Italiya 50—90-yillarda	98
13-§. Ispaniya: jamiyatning demokratlashuvi	109
14-§. Portugaliya: demokratiyaga o'tish	116

III b o b

SHARQIY YEVROPA VA BOLQON YARIM OROLI MAMLAKATLARI IKKINCHI JAHON URUSHIDAN SO'NG

15-§. Totalitar tuzumlarning qaror topishi	122
16-§. GDR 50—90-yillarda	129
17-§. Vengriya: totalitarizmni rad etish	135
18-§. Ruminiya: demokratiyaga o'tish	141
19-§. Albaniya: milliy tiklanish sari og'ir yo'l	147
20-§. Yugoslaviya: rivojlanish yo'lining ziddiyatlari	151
21-§. Gretsiya: monarxiyadan demokratiyaga	160
22-§. Bolgariya 50—90-yillarda	165
23-§. Chexoslovakiya 50—90-yillarda	171
24-§. Polsha 50—90-yillarda	180
25-§. SSSR: totalitarizmdan demokratiyaga	191

IV b o b
URUSHDAN KEYINGI QARAMA-QARSHILIK.
OSIYO: MUSTAQILLIK DAVRI MUAMMOLARI

26-§. Turkiya: demokratiyaning murakkab yo'li	207
27-§. Xitoy 50—90-yillarda	214
28-§. Vyetnam: ozodlikning og'ir yo'li	221
29-§. Ikkiga bo'lingan Koreya	228
30-§. Indoneziya: diktaturaning mag'lubiyatl	238
31-§. Myanma (Birma) ittifoqi. Tailand qirolligi	244
32-§. Mongoliya: yangi jamiyat shakllanishi	248
33-§. Hindiston: demokratik davlat yo'lida	250
34-§. Pokiston: rivojlanish ziddiyatlari	260
35-§. Afg'oniston: milliy fojea	267
36-§. Eron XX asrning ikkinchi yarmida	275
37-§. Saudiya Arabistoni: teokratiyadan ma'rifatli monarxiya tomon	284
38-§. Yaqin Sharq mamlakatlari. Arab-Isroll mojarosi	291
39-§. Yapomiya: urushdan so'nggi tiklanish	304
40-§. O'rta Osiyo davlatlari	312

V b o b
LOTIN AMERIKASI: MUSTAQILLIK UCHUN
KURASHNING YANGI BOSQICHI

41-§. Urushdan keyingi davr Lotin Amerikasi	318
Kuba XX asr ikkinchi yarmida	320
Chili. Nikaragua. Venesuela	323

VI b o b
AFRIKA: OZODLIKNING QO'LGA KIRITILISHI

42—43-§§. Shimoliy Afrika: ozodlik yo'li	330
44-§. Tropik Afrikada mustamlakachilikning barham topishi	344
45-§. Janubiy Afrika: aparteidning tugatilishi	355

VII b o b
YANGI DEMOKRATIYA DAVRI

46-§. Umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlar ahamiyatining oshishi	363
--	-----

VIII b o b
XX ASR IKKINCHI YARMIDA FAN VA MADANIYAT

47-§. Fan va madaniyat arboblarning insonparvarlik, taraqqiyot va demokratiyaning qaror topishidagi roli	377
Jahon tarixi sanalarda	401
<i>Xulosa</i>	413

KIRISH

Ikkinchi jahon urushi tugadi, biroq insoniyat yangi muammolarga duch keldi. Ular asosida AQSh va SSSR o'rtasidagi siyosiy va mafkuraviy ziddiyatlar yotardi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng ular qudratli davlat sifatida jahon siyosatiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. 1945-yildan 1991-yilgacha davom etgan o'zaro qarama-qarshilik misli ko'rilmagan qurollanish poygasiga olib keidi, natijada ommaviy qirg'in qilishning yangi turlari yaratildi.

G'oliblari bo'lmaydigan bunday raketa-yadroviy urushning bema'niligini umumiy tusliumish qarama-qarshi tomonlarni yangi jahon urushiga olib keluvchi yo'llardan chetlanishga undadi.

XX asrning ikkinchi yarmida ishiab chiqarish kuchlari behad o'sdi. Ilmiy-texnikaviy inqilob inson hayotining hamma tomonlariga ulkan ta'sir etuvchi beqiyos kashfiyotlarga olib keldi. Transport vositalari va aloqa vositalarining rivojlanishi barcha xalqlarni yagona umuminsoniy hamjamiyatga birlashtirdi. **Jahon hamjamiyati, jahon jamoatchilik fikri** kabi tushunchalar odatiy jumlagacha aylandi va **dunyoning bo'linmasligi, insoniyat birligi va uning xavfsizligi** kabi tushunchalar keng tarqaldi.

Jahon tarixidagi tub o'zgarishlar globallashtirish jarayonining kuchli rivojlanishi bilan bog'liq, uning asosiy belgilari ikki jahon urushi orasida namoyon bo'la boshladi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng globaliashtirish jarayonini jahon ahamiyatiga ega ikki muhim omil — Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning tashkil etilishi va mustamlaka imperiyalarning inqirozi ta'minladi. BMT va uning ixtisoslashgan tashkilotlari iqtisodiyot, madaniyat va ijtimoiy siyosat sohasida jahon miqyosida hamkorlikni kengaytirdi va chuqurlashtirdi. Mustamlakachilikning bartaraf etilishi jahon bozori doiralari kengaytirdi va xalqlar hamda qit'alar o'rtasidagi hamkorlik uchun ulkan imkoniyatlar ochdi.

Globallashuv jahon xo'jalik aloqalarini baynalmil-lashtirish sharoitlarida ishiab chiqarish kuchiarini rivoj-lantirish, butun insoniyatning madaniy va ijtimoiy dara-jasini ko'tarishda namoyon bo'ldi. Bu jarayon davlat-lararo va davlatlar ustidan turuvchi birlashma hamda muassasalarni yaratish, xalqaro mehnat taqsimotini chuqurlashtirish, ishlab chiqarish va ilmiy kooperatsiyani rivojlantirish bilan bog'liq keladi. Globallashuvning o'ziga xos belgisi transmilliy korporatsiyalarning (TMK) tezkor o'sishida ko'rinadi, ular butun jahon iqtisodiyoti-ni o'z ta'sir doirasiga olgan.

Biroq globallashuv jarayoni ziddiyatli holda rivojlan-moqda, jamiyatning eski ijtimoiy-iqtisodiy modelining og'riqli buzilishlariga uchramoqda, ko'pgina mamlakat-larda o'tkir ijtimoiy mojarolarga olib kelmoqda.

Globallashuv faqat eng ko'p foyda olishga intiluvchi xalqaro kapital bilan o'z lagerlarida xo'jalik hayoti, ijti-moiy-huquqiy va siyosiy tizimni tartibga soluvchi davlat-ning milliy manfaatlarini o'rtasida mojaroga olib keldi.

TMKning rivojlanishi mustaqil suveren davlatlarning barpo bo'lishida o'z aksini topgan boshqa obyektiv jahon jarayonining faollashuviga olib keldi. BMT tashkil top-gan 1945-yilda unga 51 davlat a'zo edi, hozir ular safi 186 dan ziyod. Bu davlatlar globallashuvning salbiy ta'siriga qarshi turishga intiladi va o'z milliy manfaatla-rini himoya qiladi. Ular o'z iqtisodiy va ijtimoiy rivoj-lamishi yo'lida qulay sharoitlar yaratish yo'lini izlaydi va xo'jalik hamda siyosiy mo'ljal bo'yicha mintaqaviy bir-lashmalarni yaratadi. Shu munosabat bilan mintaqaviy integratsiya jarayoni shakllanadi, bunda davlat guruhlarini o'z an'analari, manfaatlarini va geopolitik sharoitlariga muvofiq holda o'z rivojlanish yo'lini qaror toptirishga intiladi.

Shunday qilib, globallashuv, integratsiya va milliy suveritet hozirgi zamonning yagona jahon jarayonida-gi tarkibiy qismlaridir.

I b o b

**DUNYO
"SOVUQ URUSH"
DAVRIDA**

1-§. “SOVUQ URUSH”NING BOSHLANISHI

**Urushdan keyingi
qarama-qarshilik**

1945-yil 6 va 9-avgustda
AQSH harbiy-havo kuchlari
bombardimonchilari Xiro-

sima va Nagasaki nomli yapon shaharlariga atom bombasi tashladi. Bu, bemisl qudratli yangi ommaviy qirg'in quroli edi. Xirosimada 90 ming, Nagasakida esa 75 ming tinch aholi halok bo'ldi. Ikkala shahar to'liq vayron etildi, yuz minglab kishilar radioaktiv nurlanishga duchor bo'ldi, nurlanish kasalligi ularni sekin va azobli o'limga olib keldi. Bu, AQSHning urushdan so'nggi dunyoga yakkahokimlikka da'vosi edi. Mazkur voqea “sovuq urush” boshlanishiga turtki bo'ldi.

Rasman “sovuq urush”ning boshlanishi **1946-yil 5-martda** sobiq Angliya bosh vaziri U.Cherrhillning Fultondagi amerika universitetida so'zlagan nutqida e'lon qilindi. U.Cherrhill “sharqiy kommunizm” bilan kurash uchun ingliz-amerika harbiy ittifoqini tashkil etishga chaqirdi. U urushdan so'ng totalitarizm ta'siriga tushib qolgan Sharqiy Yevropani erkin demokratik G'arbdan ajratib turuvchi “temir parda” haqida so'zladi. SSSR bilan natsizmga qarshi birlashgan Yevropa endi SSSRning o'ziga qarshi birlashdi.

“Sovuq urush” — Sharq va G'arb mamlakatlariga nisbatan (1945—1991-yy.) qarama-qarshilik, bir-birlga dushmanlik, o'zaro ishonchsizlikni ifodalovchi bosqich.

Biroq Sovet xavfi oldidagi qo'rquv soxta bo'lib, asosga ega emas edi. Sovet Ittifoqi urush paytida ko'p talafot ko'rgan bo'lib, yangi qarama-qarshilikka jur'at etmasdi. G'arb davlatlarining hukmron doiralari bundan yaxshi xabardor edi. Buning ustiga 1949-yilgacha AQSH atom bombasiga monopol hukmron bo'lib, uni qo'llash haqidagi birgina do'q-po'pisaning o'zi har qanday tajovuzkorlikni to'xtatish uchun yetarli edi.

Gap bunda emas edi. G'arb mamlakatlarining o'zida aholi o'zgarishlarni kutardi. Osiyo va Afrika siyosiy erkinliklar berilishini talab etmoqda edi. Cherrhill aslida mavjud ahvolni saqlab qolishga chaqirdi.

Yadro quroli “sovuq urush” vositasi bo'ldi. AQSH

uni ishlab chiqarish va bu sohadagi tadqiqotlar ustidan xalqaro nazorat o'rnatish rejasini ishlab chiqdi. Bu reja 1946-yilda BMTga taqdim etildi va u istalgan mamlakatda bunday tadqiqotlarni tekshirish huquqini ko'zda tutdi. SSSR bu rejani inkor qildi va 1949-yilda o'z atom bombasini ilk bor sinovdan o'tkazdi. Shundan boshlab "sovuq urush" yadroviy qurollanish poygasi darajasiga ko'tarildi.

Yadroviy ustuvorlik uchun kurash

AQSH va SSSRdan tashqari atom qurolini boshqa mamlakatlar ham yaratishga kirishdi, ular buning uchun moliyaviy va texnik imkoniyatga ega bo'lishdi. **1952-yilda** Angliya, **1960-yilda** — Fransiya, **1964-yilda** Xitoy o'z atom bombasini sinovdan o'tkazdi. **1974-yilda** Hindiston, **1999-yilda** Pokiston o'z atom bombalariga ega bo'ldi.

Yadro quroli takomillashib bordi. 60-yillarda endi taktik qurol turlari yaratila boshladi, ulardan odatdagilari bilan bir qatorda kichik miqyoslarda foydalanish mumkin edi. 1953-yilda SSSRda ilk marta vodorod bombasi yaratildi, u o'z vayronagarchilik kuchiga ko'ra atom va neytron bombasidan minglab marta kuchli edi.

Yadro quroli bilan bir qatorda ularni nishonga yetkazib berish vositalari ham ishlab chiqildi. Jumladan, 1948-yili AQSH 20 km balandlikda 12 ming km uzoqlikka qadar ucha oladigan B-52 qit'alararo bombardimonchi samolyotga ega bo'ldi, u yetti yildan so'ng SSSRda ham yaratildi. 1957-yili Sovet Ittifoqida Tinch okeani akvatoriyasida 10 ming km.dan ziyodroq masofada nishonni aniq uruvchi qit'alararo ballistik raketa sinovdan o'tkazildi, bir yildan so'ng AQSHda ham shunday raketa yaratildi. Deyarli bir paytning o'zida AQSH va SSSRda uzoq masofaga suzuvchi atom suvosti kemalari yaratildi. Shu munosabat bilan raketaga qarshi mudofaa tizimlarini rivojlantirishga katta e'tibor berildi. Ular SSSRda 1966-yilda, AQSHda 1974-yilda barpo etildi.

Qurollanish poygasi yildan-yilga tezlashib bordi. Yangidan-yangi mamlakat va qit'alar unga tortildi. 70-yillarning birinchi yarmida jahonda harbiy xarajatlar har yili 350 milliard dollarni, o'n yillik oxiriga kelib esa 400 milliard dollarni tashkil etdi, 80-yillarda insoniyat har yili qurollanish uchun 600 milliard dollarni sarf etdi.

Qurollanish poygasi dunyo xo'jaligi rivojlanishiga ulkan zarar yetkazdi, insoniyat salomatligiga zarar keltirdi. Har yili yuzlab yadro quollari sinovdan o'tkazildi va yadroviy changlar barcha qit'alar bo'ylab atmosferaning yuqori qatlamlariga tarqaldi. Bu hol xavfli kasalliklarning tarqalishi va tuproqning buzilishiga olib keldi.

"Trumen doktrinasi"

"Sovuq urush" rivojlanishi davrida G'arb davlatlari o'zlari bilan SSSR o'rtasida

qarama-qarshilikka olib keluvchi, xalqaro munosabatlarda keskinlikni kuchaytiruvchi, ishonchsizlik va shubha uyg'otuvchi choralardan foydalanishdi. Bunday birinchi qadam 1947-yilda AQSH tomonidan ko'rildi, shu yili AQSH kongressi "**Trumen doktrinasi**" deb ataladigan hujjatni tasdiqladi. U kongress tomonidan 12-martda qabul qilindi va AQSH prezidentiga "qurolli kamchilik" tomonidan zabt etishga urinilayotgan yoki "tashqi bosim"ga qarshilik ko'rsatayotgan "erkin xalqlar"ga yordam ko'rsatishga imkon berdi. Kongress doktrinaga muvofiq Gretsiya va Turkiyaga moddiy-moliyaviy va harbiy yordam ko'rsatdi.

Doktrina (lot. doctrina — ta'limot) — davlatning ichki va tashqi siyosati yo'nallishini belgilovchi tub qarash va qoidalar tizimi.

Bu AQSH siyosatida xavfli burilish edi. Kongress qarori, mohiyatan, boshqa davlatlarning ichki ishlariga o'z xohishicha aralashish, o'z irodasini zo'rlab tiqishtirish va tartiblarini qaror toptirishni ko'zda tutar edi.

Garri Trumen (1884—1972) — demokratik partiyadan saylangan AQShning 33-prezidenti (1945—1953). U Xirosima va Nagasakini bombardimon qilishga buyruq bergan, "sovuq urush"ning tashkilotchilaridan biri, NATOni tashkil etish tashabbuskorlaridan biri.

"Marshall rejasi"

1947-yil 5-iyunda AQSH davlat kotibi **Jorj Marshall**

Garvard universitetida so'zlagan nutqida G'arbiy Yevropani tiklash uchun moliyaviy yordam ko'rsatishni taklif qildi. Amerika hukmron doiralari iqtisodiyoti vay-

ron etilganligi va rivojlanishga mablag' yo'qligi bilan xarakterlanuvchi bu mintaqani xavfli vaziyatdan chiqarishga qaror qilishdi.

“Marshall rejasi” bo'yicha uni amalga oshirishda 16 ta Yevropa davlati ishtirok etadigan bo'ldi, amerika moliyaviy yordamini Yevropa iqtisodiy hamkorligi tashkiloti (YIHT) taqsimladi. 1948-yildan 1952-yilgacha bu tashkilot orqali G'arbiy Yevropa mamlakatlariga 17 milliard dollar berildi. Bu mablag'lar mazkur mintaqada urushdan keyingi tiklanishda muhim rol o'ynadi. “Marshall rejasi” Yevropa mamlakatlari iqtisodiy tizimi tuzilmasini saqlashga imkon yaratdi.

AQSH Potsdam konferensiyasi qarorlarini buzgan holda G'arbiy Germaniyada hukumat tuzish va unda pul islohotini o'tkazish haqida maxfiy muzokaralar o'tkazdi. AQSH va G'arbiy davlatlar Sovet Ittifoqining Germaniya hududidan barcha okkupatsiya qo'shinlarini olib chiqib ketishni ko'zda tutuvchi tinchlik shartnomasini tayyorlash va umumgerman organlarini tuzish haqidagi takliflarini rad etdi.

Bu hol Sovet qo'shinlari tomonidan Berlinga kirish yo'llarini qurshab olish va **1948-yilgi “Berlin inqirozi”ga** olib keldi. Butun yil mobaynida amerika samolyotlari sovet okkupatsiyasi hududida bo'lgan G'arbiy Berlin uchun zarur barcha narsalarni ta'minladi.

J.Marshall.

**Shimoliy Atlantika
shartnomasi**

“Berlin inqirozi” amerika diplomatiyasiga Yevropada o‘z harbiy mavjudligini kuchaytirish uchun muhim sabab bo‘ldi. 1949-yil 4-aprelda Vashingtonda 12 davlat vakillari Shimoliy Atlantika shartnomasiga (NATO) imzo chekishdi. Bu davlatlar AQSH, Kanada, Belgiya, Angliya, Daniya, Fransiya, Islandiya, Niderlandiya, Italiya, Norvegiya, Portugaliya, Lyuksemburg edi. 1952-yilda shartnomaga Gretsiya va Turkiya, 1955-yilda G‘arbiy Germaniya qo‘shildi.

NATO — Shimoliy Atlantika shartnomasi tashkiloti — 1949-yil 4-aprelda o‘nta Yevropa davlatlari, AQSh va Kanada tomonidan tuzilgan harbiy-siyosiy ittifoq, “sovuq urush” davrida ular soni 16 ga yetdi. So‘nggi yillarda Vengriya, Polsha, Chexiya ham unga qo‘shildi.

AQSH tarixda birinchi marta Yevropa davlatlari bilan tinch paytda harbiy ittifoqqa kirdi. NATO rejasiga muvofiq, G‘arb davlatlari qurollanish poygasi va ortiqcha kuchlar bosimi ta’sirida charchatib, sovet tizimi parchalanishini tezlashtirishi lozim edi. Shimoliy Atlantika shartnomasi Sovet Ittifoqiga qarshi yo‘naltirilgan g‘arbiy harbiy-siyosiy blokning yaratilishini tugalladi.

NATO amalda Yevropa integratsiyasi yo‘lidagi ilk qadam bo‘ldi. Uning faoliyati chegarasiz Yevropani yaratishga yo‘naltirildi. Milliy suverenitet eskirib qolgan tushuncha deb e‘lon qilindi va u “atlantizm” bilan almashtirilishi, ya’ni g‘arb qadriyatlari va demokratiyasini muhofaza qilishning umumiy manfaatlariga bo‘ysundirilishi lozim edi.

**Varshava shartnomasi.
O‘IYKning tashkil
topishi**

Sovet Ittifoqi ham Sharqiy Yevropada harbiy-siyosiy blokning tashkil etilishiga olib keluvchi javob choralari-ni ko‘rdi. Bu o‘rinda urush o‘chog‘ini yoquvchi Amerika haqidagi mafkuraviy konsepsiyalar ishga solindi. Sharqiy Yevropa mamlakatlari g‘oyaviy-siyosiy ittifoqi dasturlari ishlab chiqildi. Biroq bu mamlakatlarni jipslashtirish qiyin bo‘ldi. Chunki ularning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasi va siyosiy qarashlarida haddan ziyod farq mavjud edi.

G'arbiy Yevropa bilan doimo yaqin aloqada bo'lgan va o'zini G'arb xristian sivilizatsiyasining bir qismi sifatida ko'rgan xalqlar milliy psixologiyasi qudratli qo'shni bilan ittifoqni shakllantirish zaruriyatini qiyinchilik bilan qabul qildi.

1949-yilda Sharqiy Yevropa va Sovet Ittifoqi mamlakatlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar va integratsiya jarayonlarini rivojlantirish uchun davlatlar ustidan turuvchi organ — O'zaro Iqtisodiy Yordam Kengashi (O'IYK) tashkil etildi. Dastlab unga Albaniya, Bolgariya, Chexoslovakiya, Vengriya, Ruminiya, Polsha va Sovet Ittifoqi kirdi. GDR — 1950, Mo'g'uliston — 1962, Kuba — 1972, Vyetnam — 1978-yilda unga a'zo bo'lib kirdi.

O'IYK — 1949-yilda sotsialistik blokka kiruvchi mamlakatlarning iqtisodiy sa'y-harakatlarini birlashtirish va muvofiqlashtirish yo'lli bilan hosil qilingan hukumatlararo iqtisodiy tashkilot. 1991-yilda parchalanib ketdi.

G'arbiy Germaniyaning NATOga qabul qilinishi Sharqiy Yevropaning barcha mamlakatlari, ayniqsa, gitlerchilar tajovuzidan zarar ko'rgan davlatlarda xavotir uyg'otdi. Shu bois Sovet Ittifoqiga ularning rahbarlarini mazkur yurtlar xavfsizligini kafolatlay oladigan harbiy ittifoq tuzishga ishontirish qiyin bo'lmadi. 1955-yil 14-mayda Albaniya (1962-yilda shartnomada ishtirok etmay qo'ydi, 1968-yilda undan chiqdi), Bolgariya, Chexoslovakiya, GDR, Vengriya, Polsha, Ruminiya va Sovet Ittifoqi vakillari Varshavada do'stlik, hamkorlik va o'zaro yordam haqidagi shartnomaga imzo qo'ydi. Varshava shartnomasi davlatlari ulardan birortasiga qurolli hujum bo'lgan holda o'zaro harbiy yordam ko'rsatishga kelishib olishdi.

Varshava shartnomasi — 1955-yil 14-mayda Bolgariya, Vengriya, GDR, Polsha, Ruminiya, SSSR, Chexoslovakiya va Albaniya o'rtasida do'stlik, hamkorlik va o'zaro yordam haqida tuzilgan shartnoma bo'lib, ishtirokchi davlatlar xavfsizligini ta'minlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Varshava shartnomasi tashkiloti (VSHT) NATOga qarama-qarshi ravishda tashkil etilgan. 1991-yilda faoliyatini tugatgan.

Varshava shartnomasi davlatlari Qurolli kuchlarning birlashgan qo'mondonligini tashkil etdi, uning shtabi Moskva shahrida bo'lgan. Varshava shartnomasi ilgari barcha ikkiyoqlama shartnomalarni almashtiruvchi yangi harbiy-siyosiy ittifoqqa aylandi. Endilikda dunyo ikki harbiy blokka parchalandi va "sovuq urush" jahon miqyosiga yetdi.

Qisqacha mazmuni

- 1946-yil 5-mart — U.Cherrillning Fulton (AQSh) shahridagi nutqi, "sharqiy kommunizm" bilan kurashish uchun ingliz-amerika ittifoqlni yaratishga da'vat
- 1947-yil 12-mart — AQSH kongressida "Trumen doktrinasi" tasdiqlandi. "Erkin xalqlar"ga yordam ko'rsatish (amalda — boshqa davlatlar Ichki ishlariga aralashish)
- 1948—1952-yillar — "Marshall rejasi"ni amalga oshirish — G'arbiy Yevropa mamlakatlariga amerika moliyaviy yordami
- 1949-yil — SSSRda atom bombasi sinovi
- 1949-yil 4-aprel — 12 davlat Shimoliy Atlantika shartnomasi (NATO)ga imzo chekdi
- 1949-yil — O'zaro iqtisodiy Yordam Kengashi (O'IYK) Shargly Yevropa va SSSR mamlakatlari o'rtasida iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish uchun tashkil etildi
- 1953-yil SSSRda vodorod bombasining yaratilishi
- 1955-yil 14-may — mamlakatlardan biriga hujum qilinganda harbiy yordam ko'rsatish uchun Varshava shartnomasiga imzo chekildi
- 1966-yil — SSSRda, 1974-yilda — AQSHda raketaga qarshi mudofaa tizimlarining yaratilishi
- 70-yillar — qurollanish poygasiga har yili 350—400 milliard dollar, 80-yillarda — 600 milliard dollargacha sarflandi

Savollar

- ?
1. U.Cherrill 1946-yil 5-martda Fultonda so'zlagan nutqida ganday magsadni ko'zlagan edi?
 2. "Sovug urush", "temir parda" tushunchalarining mohiyatini aniqlang?
 3. AQSH va SSSR atom guroil sinovini gachon o'tkazdi?

4. 50-yillardagi qurollanish poygasining asosiy bosqichlarini sanab o'ling.
5. "Trumen doktrinasi" AQSH va dunyoning boshqa mamlakatlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni kuchaytirdi. Bunga qanday dalillar guvohlik beradi?
6. "Marshall rejasi" G'arbiy Yevropa mamlakatlari tarixida qanday rol o'ynadi?
7. NATO va Varshava shartnomasi faoliyati maqsad va rejalarida qanday o'xshashlik va farqlar bor?

2-§. YEVROPANING BIRLASHUVI

Yevropada urushdan keyingi vaziyat

Ikkinchi jahon urushi tufayli Yevropada yuzaga kelgan iqtisodiy va siyosiy inqiroz jahon siyosatida Yevropa davlatlari rolining pasayishiga olib keldi. Bir paytlar jahon miqyosida yuqori mavqeli bo'lgan Angliya, Fransiya, Germaniya va Italiya ikki buyuk davlat oralig'ida qolib, 50-yillar oxirlarida oddiy "Yevropa" davlatlariga aylandi va to'liq mustaqil davlatlar bo'lmay qoldi. "Marshall rejasi", NATO amerika yadro quroli Yevropa siyosati va iqtisodiyoti rivojlanishida uzoq vaqt ustuvor rol o'ynashini anglatardi. Yevropa, xususan, Germaniya Sovet Ittifoqi va AQSH o'rtasidagi davomiy qarama-qarshiliklar maydoniga aylandi va ular taqdiri bu ikki buyuk davlat munosabatlaridagi keskinlik darajasiga bog'liq bo'lib qoldi.

Xalqaro munosabatlardagi bipolyar tizim — ikki buyuk davlat qarama-qarshiligiga asoslangan va ular tomonidan yaratilgan harbiy-siyosiy bloklar tizimidir.

Yevropa qit'asining asosiy muammosi Germaniya edi. Koreya urushi boshlanishi bilan AQSH nemis qurolli kuchlarini yaratish uchun faol harakatlar qildi. Amerikalik strateglarning fikricha, bu qurolli kuchlar amerikaliklar Uzoq Sharqda urush olib borayotgan paytda Yevropani muhofaza qilishlari lozim edi. Angliya Germaniyani qayta qurollantirish bo'yicha amerikaliklar loyahasini to'liq ma'qulladi. Biroq yangi variantning paydo bo'lishi istiqboli Fransiyani mutlaqo qoniqtirmasdi.

Yevropa mamlakatlari- ning iqtisodiy hamkorligi

Yevropa hamkorligi asosan iqtisodiy sohada mavjud bo'ldi. Bunday hamkorlik suverenitetni yo'qotishni ko'zda tutmasdi. Aksincha, undan olingan foyda hukumat tomonidan xalq ehtiyojini qo'llab-quvvatlashi mumkin edi. Yevropa mamlakatlari rahbarlari o'rtasida iqtisodiy cheklanishlardan voz kechibgina mamlakatdagi iqtisodiy qiyinchiliklarni bartaraf etish mumkin, degan fikr ustuvor turdi. Fransiya tashqi ishlar vaziri Robert Shuman (1886—1963), GFR kansleri Konrad Adenauer (1876—1967), Italiya bosh vaziri Algido de Gasperi (1881—1954) va Belgiya bosh vaziri Pol Anri Spaak (1899—1972) kabilar Yevropadagi bu yangi harakatda yetakchi siymolar bo'lishdi.

“Marshall rejasi” hayotda.

1950-yili R.Shuman G'arbiy Yevropada ko'mir va po'latni birlashgan holda ishlab chiqarishni yaratish taklifi bilan chiqdi. Fransiya, Italiya, G'arbiy Germaniya va Benilyuks (Belgiya, Gollandiya va Lyuksemburg) mamlakatlari Yevropa ko'mir va po'lat birlashmasi (YKPB)ni tashkil qildi. Uning faoliyati faqat bir soha bilangina bog'liq bo'lsa-da, biroq butun sanoat ishlab chiqarishi uchun muhim ahamiyatga ega edi. Yevropa ishlab chiqarishi yuksala boshladi. 1955-yilga kelib ko'mir ishlab chiqarish 23 foiz, temir va po'lat ishlab chiqarish qariyb 150 foizga o'sdi. Hamjamiyat bu mahsulotni ishlab chiqarishdan ham, G'arbiy Yevropa iqtisodiyoti umumiy o'sishidagi bevosita ulushidan ham rivojlanib

bordi. Uning yutug'i ko'p jihatdan muvofiqlashtirish va iqtisodiy integratsiyalash konsepsiyasi tarafdorlari qarashlarini kuchaytirdi.

YKPB — Yevropa ko'mir va po'lat birlashmasi — 1951-yili Fransiya, GFR, Italiya, Belgiya, Gollandiya va Lyuksemburg o'rtasida tuzilgan shartnoma bo'lib, bu mamlakatlar uchun ko'mir va po'lat umumiy bozorini yaratish va bojxona to'lovlarini man etishni ko'zda tutgan.

Yevropa iqtisodiy hamjamiyatining tashkil topishi

1956-yil Yevropa mamlakatlari uchun urushdan keyingi voqelikni qayta baholash yili bo'ldi. Mamlakatlar yo'l-boshchilari integratsiya jarayonini tezlashtirishga qaror qilishdi. 1957-yil YKPBga a'zo mamlakatlar **Rim protokollari** deb ataladigan hujjatlarni imzolashdiki, bu hol **Yevropa iqtisodiy hamjamiyati** (YIH) yoki **“Umumiy bozor”**ga asos soldi. Bu hujjatlarga imzo chekkan mamlakatlar 12 yil mobaynida bojxona to'siqlarini tugatish, umumiy soliqlarni o'rnatish, keyinchalik esa umuman yo'q qilish, ishchi kuchi erkin harakat qilishini ta'minlash majburiyatini olishdi, shuningdek, bir xil ijtimoiy kafolatlar va yagona ish haqi to'g'risida kelishib olishdi.

Yevropa iqtisodiy hamjamiyati (YIH)—“Umumiy bozor” — 1957-yilda tashkil etilgan bo'lib, ishtirokchi mamlakatlar o'rtasida savdoda barcha cheklanishlarni sekin-asta bartaraf etish va bojxona siyosatini olib borishni ko'zda tutadi.

Rim protokollari imzolangan dastlabki yillar umidli natijalarni bera boshladi. 1968-yilga kelib “Umumiy bozor” mamlakatlari o'rtasida barcha bojxona soliqlari bartaraf etildi. Bu hol rejalashtirilgan muddatdan oldinroq ro'y berdi.

Yevropa integratsiyasining siyosiy xususiyati

Yevropaning bundan keyingi birlashuvi Fransiya va Germaniya o'rtasidagi ziddiyatlarga duch keldi. Umumiy siyosiy manfaatlar ikkala tomonni bir bitimga kelishga majbur etdi. 1958-yili Fransiya prezidenti bo'lgan general de Goll va 1949-yildan GFR kansleri

bo'lib kelgan K.Adenauer murosaga kelishga qaror qilishdi. K.Adenauer Fransiya Yevropada siyosiy gege-momiyaga erishishga, prezident de Goll esa SSSR bilan german masalasida hech qanday kelishuvlarga yo'l qo'ymaslikka yordam berishga majburiyat oldi.

1958-yil 14-sentabrda Fransiya prezidenti de Goll va kansler Adenauer muzokaralari natijasida mazkur mam-lakatlar o'rtasidagi kelishmovchiliklarning tugagami e'lon qilingan qo'shma bayonotnoma qabul qilindi.

Bonn va Parij ittifoqi Yevropa integratsiyasiga siyosiy tus berdi va Yevropaning bundan keyingi bir-lashishi yo'lidagi muhim to'siqlarni olib tashladi. Keyingi 5 yil ichida bu ittifoq chuqurlashdi va Yevropa integratsiyasining muhim rag'batchisiga aylandi. To'g'ri, ular o'rtasida kelishmovchiliklar ham bo'ldi, biroq ikkala taraf ham ularga alohida urg'u bermay, har qanday qarama-qarshilikdan qochishga harakat qilishdi. Ayniqsa, ikki muammo — NATO va Angliya bilan munosbatlar muhim bo'ldi. De Goll Fransiyaning bu harbiy biokda ishtirok etishiga qat'iy qarshi bo'lgan va 1966-yil iyulida uning barcha tash-kilotlaridan Parijni tark etishni talab qilgan. 1967-yilda NATOning shtab-kvartirasi o'zining barcha bo'lin-malari bilan birga Bryusselga ko'chib o'tadi. Fransiya esa blokning harbiy tuzilmalaridan chiqqanini e'lon qiladi. Fransiya G'arbiy Yevropa mamlakatlari orasida Amerika vasiyligidan ozod bo'lgan va o'z mustaqil tashqi siyosatini yuritgan dastlabkisi bo'ldi.

Ayni paytda Fransiya YIHga yangi a'zolar oqimi kelishiga qarshilik ko'rsata olmad. Uning qarshiligiga qaramay, YIHga 1973-yil Angliya, Irlandiya va Daniya, 1981-yilda Gretsiya, 1986-yilda Ispaniya va Portugaliya qabul qilindi.

Maastrixt bitimlari 1991-yil dekabrda YIH inte-gratsiyani chuqurlashtirishga yana bir muhim qadam qo'ydi. Hamjamiyatning 12 a'zosi golland shahri Maastrixtda yagona Yevropani yaratishni ko'zda tutuvchi **Maastrixt bitimlari** deb ata-luvchi hujjatlarni imzolashdi. Maastrixt bitimlarida uch guruh shartnomalar — **yagona Yevropa valyutasi tashkil etish, Yevropa siyosiy ittifoqini shakllantirish va Yevropa komissiyasini tasdiqlash** ko'zda tutildi.

YIH o'z nomini Yevropa hamjamiyati (YH) deb o'zgartirdi. YH mamlakatlari Yevropa siyosiy ittifoqi (Yevroittifoqi)ni yaratish yo'li bilan tashqi siyosat va mudofaani muvofiqlashtirish hamda bu yo'nalishda yagona asoslarni ishlab chiqishni mo'ljal qilishdi. Kelgusida yagona tashqi va umumiy liarbiy siyosatni shakllantirish ko'zda tutilgan Maastrixt bitimlarining uchinchi guruhi Yevropa komissiyasini tuzishga tegishli. U Bryusselda ishlay boshlashi va YH mamlakatlari sog'liqni saqlash, xalq ta'limi, qishloq xo'jaligi va ekologiya sohalari siyosatini tartibga soluvchi muassasa bo'lishi lozim edi. Yevropa komissiyasi davlat ustidan turuvchi hukumat boshqaruvi funksiyalariga ega bo'la bordi va YHning barcha mamlakatlari unga o'z vakolatlarini berishi lozim edi. Bu milliy suveren huquqlarni cheklash bo'lardi, biroq YH mamlakatlari yo'l boshchilari bu yo'ldan yagona Yevropamni mustahkamlash uchun borishdi.

YH bu orada yangi a'zolar — Finlyandiya, Shvetsiya va Norvegiya bilan to'ldi. Endi uning tarkibida 15 davlat bor va bir necha davlat qabul qilinishini kutmoqda.

2002-yil 1-yanvardan e'tiboran Maastrixt bitimlariga muvofiq Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida (Angliyadan tashqari) Yevropaning yangi pul birligi — “yevro” muomalaga kiritildi. 15 mamlakat xalqlari hech bir afsusnadomatsiz o'zlarining eski valyutalari — gulden, frank, marka, taler, shillinglari bilan xayrlashishdi va yangisini qabul qilishdi.

Yevropa siyosiy ittifoqini yaratish sohasida muvaffaqiyatlarga erishildi. NATOning 1998-yil Serbiyaga qarshi harbiy operatsiyasi Yevropa davlatlarining birgalikdagi siyosatini ishiab chiqish jarayonini tezlashtirdi. Shu bois, 1999-yil dekabrda Xelsinkidagi Yevropa Ittifoqi sammitida unga kiruvchi 15 G'arbiy Yevropa davlatlari rahbarlari inqirozli joylarda tinchlikni saqlash uchun o'z Yevropa qurolli kuchlarini yaratish haqida qaror qabul qildi, Yevroittifoq tashqi ishlar vazirlari kengashi qoshida harbiy masalalar va xavfsizlik bo'yicha doimiy qo'mita tashkil etildi, unga YH mamlakatlari bosh shtabiyari rahbarlari kirgan.

Yevropa Kengashi

Yevropaning birlashish jarayoni boshqa yo'nalishga ham

ega va Yevropa Kengashi bilan bog'liq. Mazkur hukumatlararo va xalqaro tashkilot nizomiga 1949-yil 5-mayda imzo chekildi va u 3-avgustdan kuchga kirdi. Dastavval unga G'arhiy Yevropaning 10 davlati kirdi, 1978-yildan uning ishtirokchilari 21 taga yetdi. 90-yillarda Sharqiy Yevropaning barcha mamlakatlari unga a'zo bo'lib kirishdi. 1996-yilda Rossiya ham unga a'zo bo'lib kirdi. Hozirda Yevropa Kengashiga qariyb butun Yevropa kiradi (40 ga yaqin davlat).

Yevropa Kengashining oliy organlari Tashqi ishlar vazirlari qo'mitasi va Parlament assambleyasi bo'lib, ularga milliy parlamentlar o'z deputatlarini a'zolik badallarining proporsional miqdoriga mos sonda jo'nata-di. Parlament assambleyasi fraksiyasi milliy emas, balki siyosiy belgisiga ko'ra shakllanadi.

Yevropa Kengashi demokratiya va qonunchilik, shuningdek, inson huquqlarini rivojlantirish va himoya qilish uchun tashkil etildi. Vazirlar Qo'mitasi va Parlament assambleyasi davlatlar qabul qilgan majburiyatlarga rioya qilishni nazorat qila boshladi. Ular hukumatga doir qarorlarni qabul qilishga ham kirishdi va hatto qo'pol xatolar yo'l qo'yilsa, biror-bir davlatni tashkilotdan chiqarish masalasini qo'yishgacha bo'lgan huquqqa ega bo'ldi. Yevropa Kengashi rahbarlik organlari Strasburg (Fransiya) shahrida joylashgan.

Qisqacha mazmuni

- 1949-yil — Yevropa Kengashi tashkil topdi
- 50-yillar — Yevropa iqtisodiyoti va siyosati rivojlani-shida AQShning asosiy roli
- AQSh va SSSR ziddiyatlarining chuqurlashuvi
- Iqtisodiy hamkorlik sohasida Yevropa mamlakatlari-ning birlashuvi (1950-yil — O'IYK, 1957-yil — YIH ("Umumiy bozor"))
- 1991-yil dekabr — Maastrixt bitimlarining imzolanishi

Savollar

- ?
1. Yevropa davlatlari Yevropa Kengashi tuzishni qanday maqsadlarda taklif etishdi?
 2. 50-yillarda Yevropa mamlakatlari hamkorligi qaysi sohalar-da amalga oshirilgan?

3. Yevropa mamiakatlari 50—60-yillarda iqtisodiy integratsiya yo'lida qanday bosqichiarni bosib o'tdi?
4. Fransiyaning NATOdan chiqishi sababi nimada deb hisoblaysiz?

3-§. MUSTAMLAKA TIZIMINING PARCHALANISHI

**Milliy-ozodlik harakati
va mustamlakachilik-
ka qarshi harakat**

Ikkinchi jahon urushi tugashi bilan mustamlakalar va ularda yashovchi aholi taqdiri jahon siyosatida muhim muammolardan biriga aylandi. Bu mamlakatlardagi milliy-ozodlik harakati xususiy yon berishlar emas, balki to'liq ozodlik va suverenitet berish bilan o'lchanar edi. Yevropadagi ko'plab mustamlaka mulklari Angliya, Fransiya, Niderlandiya, Belgiya, Italiya, Portugaliyaga to'g'ri kelardi. Ulardan birortasi ham mustamlakalaridan o'z ixtiyoricha ketish va xalqlarga ozodlikni berishni istamadi. Biroq ular bunga majbur edi.

1947-yilda mustamlakachilik tizimida yirik parchalanish yuz berdi — Angliya Hindistonga ozodlik berdi. Ilgarigi ingliz mustamlakasi o'rniga **Hindiston** va **Pokiston** nomli ikki mustaqil davlat paydo bo'ldi. 1948-yilda boshqa ingliz mustamlakasi — Birmaga ozodlik berildi. 1949-yilda Niderlandiya Indoneziya mustaqilligini tan olishga majbur bo'ldi.

Ayrim mustamlakalarda xalq o'z ozodligiga uzoq davom etgan va qonli kurashlar orqali erishgan. Fransiya mustamlakalari — Aljir va Vyetnamda shunday bo'ldi. Vyetnamda aholining Qarshilik ko'rsatish harakati — fransuz mustamlakachilariga qarshi olib borgan kurashi 1945-yildan 1954-yilgacha davom etdi va Denbenfu ostonasida Fransiya o'z qo'shinlarini mamlakatdan olib chiqib ketishga majbur bo'ldi. 1954-yildan 1962-yilgacha olib borilgan qaqshatg'ich urush natijasida Aljir xalqi ham o'z mustaqilligiga erishdi.

1949-yilda Xitoyda xalq inqilobi g'alaba qozondi va xalq hokimiyati o'rnatildi.

Xitoy, Hindiston, Pokiston, Seylon (1972-yildan Shri Lanka) tashabbusi bilan Indoneziyaning Bandung shahrida Osiyo va Afrikaning 29 ta mustaqil davlati

287 - don 10/1

ishtirok etgan konferensiya bo'lib o'tdi. Konferensiya mustamlakachilik, irqiy kamsitish va segregatsiya siyosatini qoraladi hamda mustamlakachilikning tugatilishida katta rol o'ynagan Bandung Bayonotnomasini qabul qildi.

Osiyo va Afrika xalqlarining mustamlakachilik tizimini to'liq tugatish uchun kurashi va ular talabining xalqaro hamjamiyat tomondan qo'llab-quvvatlamishi 1960-yil 14-dekabrda BMT Bosh Assambleyasining "Mustamlaka mamlakatlari va xalqlariga mustaqillik berish haqida bayonotnoma" qabul qilinishiga olib keldi. Irqchilik va aparteidmi ham o'z ichiga oluvchi mustamlakachilikning barcha ko'rinishlarida davom etishi BMT Nizomiga mos kelmasligi e'lon qilindi.

Jahon siyosatida hal qiluvchi burilish ro'y berdi. Osiyo va Afrika mamlakatlari xalqaro munosabatlarda mustaqil rol o'ynay boshladi. Mustamlakachilikni bartaraf etish haqidagi 1960-yil bayonotnomasi qabul qilingandan o'tgan o'ttiz yil mobaynida aholisi 80 million kishi bo'lgan 80 ga yaqin sobiq mustamlaka hududlari mustaqillikka erishdi va suveren a'zolar sifatida BMTga qabul qilindi.

**Sobiq mustamlaka
mamlakatlarini
"g'arblashtirish"
jarayoni**

Yevropa davlatlari mustamlakalarini yo'qotdi, biroq baribir iqtisodiy mavqeini saqlab qoldi. Transmilliy korporatsiyalar sohiq mustam-

lakalarda xomashyo manbalari va foydali qazilmalar ustidan hokimiyatni saqlab qoldi. Texnik ustunligi tufayli yirik Yevropa davlatlari bu mamlakatlarning tashqi savdosida ustunlik qilishda davom etdi. Rivojlangan Yevropa mamlakatlarida ishiab chiqarilgan tayyor mahsulot va sobiq mustamlakadan olinadigan xomashyo narxlaridagi farq Yevropa mamlakatlariga ulkan foyda keltirdi. Bu farq doimo oshib bordi. Yevropa rivojlana-yotgan mamlakatlarda madaniy va texnologik ta'sirini ko'p jihatdan saqlab qolmoqda, ularga g'arbcha turmush tarzini singdiruvchi va g'arb olamining tarkibiy qismiga aylantiruvchi "g'arblashtirish" ("vesternizatsiya") jarayonini tezlashtirishga harakat qilmoqda.

Aym paytda g'arb mamlakatlari iqtisodiyoti ham ko'p jihatdan sobiq mustamlakalarga bog'liq bo'lib qoldi.

1973-yili neft ishiab chiqaruvchi afro-osiyo mamlakatlari neftga qo‘ygan embargo (taqiq) Yevropa va AQSHda vahima va neft inqiroziga sabab bo‘ldi.

Qisqacha mazmuni

- 1947-yil — Hindiston mustaqilligining e‘lon qilinishi, suveren Hindiston va Pokistonning tashkil topishi
- 1948-yil — Birmaning, 1949-yil — Indoneziyaning tashkil topishi
- 1945—1954-yillar — Vyetnam xalqining fransuz mustamlakachilariga nisbatan Qarshilik ko‘rsatish urushi
- 1954—1962-yillar — Aljir xalqining kurashi va mamlakat mustaqilligining e‘lon qilinishi
- 1955-yil — mustamlakachilik, kamsitish va segregatsiyani qoralagan Bandung konferensiyasi (Indoneziya)
- 1960-yil 14-dekabr — BMT Bosh Assambleyasining mustamlaka mamlakatlari va xalqlariga mustaqillik berish haqidagi bayonnomasi
- Sobiq mustamlaka mamlakatlari iqtisodiyoti va madaniyatini “g‘arblashtirish” jarayoni

Savollar

?

1. Mustamlaka tuzumi yemirilishining boshlanishi qaysi davrga tegishli?
2. Mustaqillik uchun kurashda milliy-ozodlik harakatining dastlabki yutuqlarini aniq misollarda ko‘rsatib bering.
3. “Irgchilik”, “aparteid”, “mustamlakachilik”, “segregatsiya” tushunchalarini ta‘riflab bering.

4-§. “KUCH ISHLATISH” SIYOSATINING YEMIRILISHI

Koreya urushi NATO tashkil etilishi bilan AQSH dunyoda o‘tkir inqirozli vaziyatlarni sun‘iy ravishda yuzaga keltira boshladi, o‘z ittifoqchilarini “kommunistik tajovuz” mavjudligiga ishontirish va ularni o‘z tashqi siyosati doirasiga chuqurroq tortishga urindi.

1950-yil iyunda boshiangan Koreyadagi fuqarolik urushi bu boradagi ilk faoliyat maydomi bo‘ldi. Harbiy harakatlar bu yerda 25-iyunda boshlandi, iyundayoq

Amerika flot va aviatsiyasi Janubiy Koreyaga yordamga keldi. AQSH BMTga Shimoliy Koreyaga qarshi chora ko'rish haqidagi iltimos bilan murojaat etdi, amerikalik diplomatlarning fikricha, u Janubiy Koreyaga qarshi tajovuz qildi. Shimoliy Koreya qo'shinlari hujumiga qarshi turish uchun Janubiy Koreyaga BMT kuchlarini jo'natish haqida Xavfsizlik Kuchlaridan rezolyutsiya olingach, AQSH BMT bayrog'i ostida urush olib bordi. Biroq Xitoyning urushga aralashishi amerika qo'shinini mag'lubiyatga olib keldi va ular avvalgi marraga qaytishga majbur bo'ldi. Koreya xalq demokratik respublikasi (KXDR) va Janubiy Koreya o'rtasida 1953-yil 24-iyulda murosaga kelishildi. 38-parallel bo'yicha, ya'ni ilgari chegara chizig'i bo'ylab demarkatsiya chizig'i va demilitarizatsiyalashgan zona o'rnatildi.

Demarkatsiya — davlatlar o'rtasidagi chegarani qonunchilik tartibida o'rnatish.

Demilitarizatsiyalashgan zona — xalqaro shartnoma yoki bitim bilan o'rnatilgan shunday hududki, unda harbiy-sanoat korxonalari, istehkomlari qurish, belgilangan miqdordan ortiq qurolli kuchlar saqlash man etiladi.

**Jeneva bitimi.
SEATOning
tashkil topishi**

1954-yil aprel-iyunda Jenevada Hindixitoy yarimorolida tinchlikni o'rnatish haqida bitimni ishlab chiqqan kon-

ferensiya bo'lib o'tdi.

Jeneva bitimi Vyetnam, Laos va Kampuchiya xalqlariga mustaqillik berishni ko'zda tutdi, ular neytralitetini kafolatladi, ular hududiga chet el qo'shinini kiritish, harbiy bazalarni yaratish va yangi qurol-aslahalarni olib kirishni man etdi. Amerika hukumati Jeneva konferensiyasi qarorlariga qarama-qarshi o'laroq, Janubiy Vyetnamga harbiy yordam ko'rsatish haqida qaror qabul qildi.

AQSH Janubi-sharqiy Osiyoda o'z pozitsiyasini kuchaytirishga intilib **1954-yil 8-sentabrda** Manilada Janubi-sharqiy Osiyo mudofaasi to'g'risidagi Shartnomani (SEATO) imzolashga muvaffaq bo'ldi. SEATOga AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Pokiston, Tailand va Filippin a'zo

bo'lib kirdi. Hindiston, Indoneziya, Birma va Seylon unda ishtirok etishdan bosh tortdi.

SEATO AQSHning harbiy-havo va harbiy-dengiz floti kuchlariga tayanar edi.

SEATO — Janubi-Sharqiy Osiyo shartnomasi tashkiloti (ingliz.) — milliy-ozodlik harakatlari bilan kurashish uchun tashkil etilgan harbiy-siyosiy guruh. U 1954-yil 8-sentabrda tashkil etilgan bo'lib, 1977-yil iyundan o'z faoliyatini to'xtatgan.

**“Kuch nuqtai nazari-
dan” AQSH tutgan
yo‘lining davom etishi**

1953-yil avgustda Eronda milliy boyliklarning xorijiy kompaniyalar tomonidan talanishini himoya qilish siyosatini yurgizgan Mosaddiq hukumati ag'darib tashlandi. Bu esa Eronning harbiy ittifoqlarga birlashishiga yo'l ochib berdi.

N. Bulganin, D. Eyzensauer, E. For va E. Iden.
1954-yil. Jeneva konferensiyasi.

Eronning amerikaparast bo'lgan yangi hukumati Turkiya, Pokiston va Iroq bilan birga AQSH boshchiligi-
da hamda Buyuk Britaniya ishtirokida navbatdagi blok—
Bog'dod paktini tuzishga rozi bo'ldi (1954-yil).
Amerikaning turli pakt, ittifoq, blok va shartnomalar tar-

mog'i Tinch okeanidan tortib to O'rtayer dengizigacha bo'lgan butun Osiyoni qamrab oldi. Biroq AQSH siyosati Osiyo mamlakatlarning milliy-ozodlik harakatlari qarshiligiga duch keldi. Bu kuch milliy o'zlikni uyg'otdi, amerikaparastlikka qarshilik esa Osiyo milliy-ozodlik harakatidagi kuchli omillardan biri bo'lib qoldi.

1958-yil 14-iyulda yuz bergan inqilob natijasida Iroq respublika deb e'lon qilindi. Bag'dod pakti yo'qqa chiqdi. Kurash qo'shni Livanda ham kuchaydi. Bunga javoban esa 1958-yili Amerika hukumati Livanga, Angliya esa Iordaniyaga desant tushirdi.

Ingliz-amerika zo'ravonligi ko'pgina arab va boshqa mamlakatlar, hatto AQSHning ayrim tarafdorlari tomonidan keskin qoralandi. Shundan so'ng BMTning favqulodda sessiyasi chaqirilib AQSH va Angliya qo'shinlarining zudlik bilan Yaqin Sharqdan ohb chiqib ketilish talab etildi. 1958-yil oktabr oxirida Amerikaning oxirgi dengiz piyodalari Livan hududini tark etishga majbur bo'ldilar. AQSHning Osiyodagi siyosati mag'lubiyatga uchradi.

Ayni paytda ushbu mintaqada Sovet Ittifoqi faol harakat boshlab yubordi. U Misr, Suriya, Iroq bilan mazkur mamlakatlar sanoati rivojlanishiga ko'maklashuvchi muhim bitimlar tuzdi. Sovet Ittifoqi qayd etilgan mahilakatlarni to'lliq zamonaviy qurol-aslaha bilan ta'minlashga yordam berdi. Ularning harbiy qo'shinlari safida zamonaviy reaktiv samolyotlar, tanklar va artilleriya paydo bo'ldi. Amerika diplomatiyasining Yaqin Sharqdagi xatosi tufayli Sovet Ittifoqi bu yerda mustahkam mavqega ega bo'ldi.

Karib inqirozi 1959-yil 1-yanvarda Fidel Kastro boshchiligidagi huku-

mat tasdiqlamishi AQSH va Kuba munosabatlarining yomonlashuviga olib keldi. Kubaning yangi rahbariyati Amerika diktatiga bo'yusumishdan bosh tortdi va AQSH uni ag'darib tashlashga tayyorgarlikni boshlab yubordi. Sovet Ittifoqi esa Kuba hukumatihi qo'llab-quvvatlab unga iqtisodiy va harbiy yordam ko'rsata bordi.

1961-yil yanvarda AQSH Kuba bilan diplomatik munosabatlarini uzib, unga qarshi iqtisodiy baykot e'lon qildi. Biroq bular bari Kuba rahbariyatiga ta'sir ko'rsatmadi. Chunki Sovet Ittifoqining yordami tufayli

AQSHning iqtisodiy sanksiyalari kutilgan natija bermadi. Shundan so'ng AQSH F.Kastro hukumatini ag'darib tashlashga kirishdi. MRB tomonidan ishlab chiqilgan rejaga ko'ra 1500 nafar kubalik muhojirlar orolning janubiy qirg'og'iga olib kelindi. Maqsad ular yordamida qo'zg'olon ko'tarish va xalqni hukumatga qarshi jalb etish edi. Biroq teskarisi ro'y berdi, ya'ni butun Kuba inqilobni himoya qilib chiqdi. Hujum mag'lubiyatga uchradi. Uch kundan so'ng interventsiyalarining bir qismi yo'q qilindi, yana bir qismi esa asirga olindi.

Bu mojaro sababli Kuba rahbariyati Sovet Ittifoqiga yordam so'rab murojaat qildi. SSSR harbiy yordam ko'rsatib bu yerga o'rta masofada harakatlanuvchi 42 ta raketa olib keldi. AQSH prezidenti U.Kennedi Kubadan raketalarni olib ketishni talab qilib, N.Xrushevga murojaat etdi. Bu talabning Sovet hukumati tomonidan rad etilishi tufayli AQSH 26-oktabrda Kuba qirg'oqlarini blokada qilishni e'lon qildi. 1962-yil 28-oktabrda Sovet Ittifoqi Kubadan o'z raketalarini olib ketishga rozi bo'ldi. Biroq Amerika tomoni Kubaga hujum qilmaslikka va SSSR bilan Turkiya chegarasidagi harbiy bazasini tugatish majburiyatini oldi.

Qisqacha mazmuni

- 1950-yil iyun — Koreyada fuqarolar urushining boshlanishi. AQSHning Janubiy Koreyaga yordami
- 1953-yil 27-iyul — KXDR va Janubiy Koreya o'rtasida yarash sulhining imzolanishi, chegara chizig'ining o'rnatilishi
- 1954-yil aprel-iyun — Laos va Kampuchiyaga mustaqillik berish to'g'risidagi Jeneva bitimining imzolanishi
- AQSH tomonidan Jeneva bitimining buzilishi — Janubiy Vyetnamga harbiy yordam ko'rsatilishi
- 1954-yil 8-sentabr — SEAToning tashkil etilishi — Janubi-Sharqiy Osiyo mudofaasi to'g'risidagi Shartnomaning imzolanishi (AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Pokiston, Tailand, Filippin)
- 1954-yil — AQSH rahbarligida Bag'dod blokining (Eron, Turkiya, Pokiston va Iroq) tuzilishi va uning

Iroq inqilobidan (1958-yil 14-iyul) so'ng tarqalib ketishi

- 1958-yil sentabr — AQSHning Livanga, Angliyaning lordaniyaga hujumi
- 1958-yil oktabr — Amerika harbiy qo'shinining Livan hududidan olib chiqib ketilishi
- 1961-yil yanvar — AQSH va Kuba diplomatik munosabatlarining buzilishi
- 1962-yil 28-oktabr — Karib tangligining hal etilishi (AQSH Turklyadan, SSSR Kubadan raketalarini olib chiqib ketdi)

Savollar

- ?
1. AQSHning Koreya va Hindistondagi urushida qatnashishi uning ushbu mintaqalarga ta'sir ko'rsatishi uchun zarur bo'lgan, degan fikrga qo'shilasizmi?
 2. 1954-yilgi Jeneva bitimi. Hindixitoyda tinchlik o'rnatishning qanday shartlari ko'rib chiqilgan edi?
 3. SEATO bloki qanday maqsadda tuzilgan va unga qanday mamlakatlar a'zo bo'lib klgan?
 4. Fikringizcha, Karib inqirozining yuzaga kelishida qanday mamlakatlar (yoki mamlakat) ig'vogarlik qilishdi?

5-§. XALQARO KESKINLIKNING YUMSHASHI

**Hamkorlik
yo'llarini
qidirish**

1962-yildan keyin "sovuq urush" holatidan chiqish tendensiyasi yuzaga keldi. 1963-yil iyulida Moskva va

Vashington (bevosita Kreml va Oq uy) o'rtasida ushbu mamlakatlar rahbarlari har qanday paytda aloqa qilishi mumkin bo'lgan to'g'ridan-to'g'ri telefon limiyasi o'rnatildi. Bu bir-biriga bo'lgan ilk o'zaro ishonch edi. Shu yilning avgust oyida Moskvada g'arb davlatlari va Sovet Ittifoqi o'rtasida yadro qurolini atmosferada sinashni taqiqlovchi shartnoma tuzildi.

G'arb dunyosida boshqa muhim o'zgarishlar ham yuz berdi. Angliyada funt sterling devalvatsiyasi (pulning bekor qilinishi yoki qiymatini tushirish) va moliyaviy tanglik uning xalqaro munosabatlardagi pozitsiyasining keskin kuchsizlamishiga olib keldi. Qurollanish poygasi va "sovuq urush"dagi ishtiroki uning rezervlarining juda kamayib ketishiga olib keldi. Angliya xorijdagi harbiy

bazalaridan voz kechishga va harbiy harakatlarni qisqartirishga majbur bo'ldi. Bu bazalarni Fransiya va AQSH egalladi.

Iqtisodiy muammolar AQSHni ham o'z pozitsiyasini qayta ko'rib chiqishga majbur qildi. Harbiy majburiyatlardan bo'yicha xarajatlar ichki bozorda oltin bahosining keskin oshishiga sabab bo'ldi. Oltin juda tez sotilib ketadigan bo'ldi va bu hol oltin zaxirasining kamayib ketishiga hamda dollarning oltin nisbatidagi standartidan voz kechishga olib keldi. Tanglikdan chiqib olindi, biroq Amerika hukumatiga "sovuq urush"dagi raqobati juda qimmatga tushishi ayon bo'ldi.

**Xalqaro munosabat-
larda keskinlikni
yumshatish jarayoni-
ning chuqurlashuvi**

Karib tangligi "sovuq urush" xavfini ko'rsatdi. Sovet Ittifoqi va AQSH xalqaro tanglikni yumshatish yo'lini izlashga tushdi. 1968-yil

R.Nikson AQSH prezidenti etib saylangach, har ikki davlat o'rtasida madaniy aloqalar, delegatsiyalar almashuvi kengayib, ilmiy aloqalar va iqtisodiy munosabatlar faollasha bordi. 1969—1979-yillar oralig'ida ular o'rtasidagi munosabatlarning ijobiy tomonga o'zgarish jarayoni kuchaydi va u detant (fransuz. — yumshatish) deb nom oldi. R.Niksonning 1972-yil Moskvaga, L.I.Brejnevning 1973-yil AQSHga tashrifi qishloq xo'jaligi, savdo sohasida va yadro qurollarini qisqartirish borasida hamkorlikning kuchayishiga olib keldi.

Yevropa xavfsizlik choralari bo'yicha Xelsinki bitimining imzolanishi detant jarayonining kulminatsiyasi bo'ldi. **1975-yil 1-avgustda** Yevropadagi 35 davlat, AQSH va Kanada o'rtasida konferensiya akti imzolandi. U quyidagi uchta bitimni o'z ichiga olgan edi: ikki qarama-qarshi blok o'rtasidagi tasodifiy to'qnashuvlarni bartaraf etish usullari, iqtisodiy va texnik hamkorlik bo'yicha takliflar, xalqlar o'rtasida aloqalarni kengaytirish yo'llari.

Biroq keskinlikni yumshatish bu ikki davlat o'rtasidagi ta'sir doirasini kengaytirish uchun kurashni to'xtata olmadi. Bu holat yer sharimning turli mintaqalarini qamrab oluvchi lokal darajaga o'zgardi. Qarshi kurashayotgan har ikki tomon diplomatiyasi raqib xatosidan foydalanib, zarba bera bordi. Bir-birining ittifoqchilarini parchalash-

ga, o'zlari tomoniga og'dirishga intildilar. Buning uchun iqtisodiy va harbiy yordam, muxolifat kuchlarni qo'llab-quvvatiash, to'ntarish va inqiloblarni tashkil etish, qo'zg'olonchi tashkilotlarga yordam berish kabi har qanday vositalardan foydalanishga harakat qilindi.

1972-yili prezident R.Nikson rasmiy vizit bilan XXRga keldi va ikki davlat o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatildi. Bu o'z maqsadi yo'lida Sovet Ittifoqi va Xitoy o'rtasida kelishmovchilik tug'dirish yo'lidagi urinish edi. Ayni holat amerikalik diplomatlar qo'lga zo'ravonlik siyosatini amalga oshirish uchun muhim vositani berib qo'ydi. Amerika kredittari, savdo munosabatlarining rivojlanishi Xitoy tashqi siyosatini o'zgartirish va uni jahon siyosatida AQSH bilan ittifoqchiga aylantirishi lozim edi. R.Nikson, J.Ford, J.Bush, R.Reygan kabi AQSH prezidentlari, shuningdek bir guruh senatorlar va biznesmenlarning ko'p martalik Xitoyga tashrifi ham kutilgan natijani bermadi. Xitoy hech ham SSSR bilan ziddiyatga borishni istamadi. Bundan tashqari Xitoy-Amerika munosabatlaridagi eng to'sqinlik qilladigan narsa Tayvan masalasi edi. Xitoy rahbariyati Tayvanni o'z mamlakati hududining ajralmas qismi deb hisoblar va ushbu muammoni hal etishni talab qilar edi. AQSH esa Tayvan hukumati bilan 1954—1998-yillarga mo'ljallangan harbiy shartnomani imzolagan. Shu sababli Xitoy tomonining orolni qo'shib olish to'g'risidagi barcha so'roviga rad javobi berib kelindi.

AQSH uchun qulay sherik — bu Fors ko'rfazida “jandarm” roli berilgan Eron edi. Eron shohi ushbu mintaqadagi AQSH manfaatlarini himoya qilishni qizg'in qo'llab-quvvatladi. U Amerikadan ko'plab qurol-aslaha sotib olib o'z armiyasini ta'minladi. Qolaversa, Eron O'rta Osiyo mamlakatlari bilan umumiy chegaraga ega bo'lib, kelajakda ushbu mintaq uchun kurashda ulkan strategik ahamiyatga ega bo'lgan.

**Jahonda kuchlarning
strategik muvozanati
uchun kurash**

Xalqaro munosabatlarda o'z siyosiy ta'sirini kengaytirish hamda AQSHning ommaviy qirg'in vositalari borasidagi tobora o'sib kelayotgan harbiy texnika ustunligini yengib o'tish maqsadida Sovet hukumati 60-yillar o'rtalarida o'z qo'shinini yangi harbiy texnika bilan qayta qurollan-

tirish dasturini qabul qildi. Bu avvalo yadroviy raketa qurollari nisbatiga tegishli edi.

Mamlakatning barcha kuchlari harbiy strategik qurol turlarini rivojlantirishga qaratilgan edi. 1985-yil AQSH va SSSR o'rtasida strategik jihatdan tenglikka erishildi. Agar 1965-yil yadro kallaklari soni bo'yicha nisbat 10:1 ni tashkil etgan bo'lsa, 1985-yilda u 11:10 ga teng bo'ldi. Aym paytda SSSR strategik hujum qurollari borasida ilgarilab olgan edi.

“Sovuq urush”ning tugashi

Jahondagi umumiy ahvol butunlay o'zgardi. Endilikda so'zsiz g'alaba qozonish mumkin bo'lgan biror tomon ortiqcha ustunlikka ega emas edi. Urush har ikki tomon uchun bir-birini qirib tashlashni anglatardi. Ikki hukmron davlat o'rtasida raketa-yadro qurollarini qisqartirish to'g'risida muzokaralar boshlandi, chunki yangi sharoitda ular ilgari ahamiyatini yo'qotdi. **1987-yil** SSSR Prezidenti M.S.Gorbachevning AQSHga tashrifi chog'ida kichik va o'rtacha olislikdagi raketalarni yo'q qilish to'g'risida Shartnoma imzolandi. Ushbu Shartnomaga ko'ra Sovet tomoni 1572, amerikaliklar esa 599 raketani yo'q qildilar. Shuningdek, strategik hujum qurollarini 50 foiz qisqartirish to'g'risidagi kelishuvga ham erishilganligini qayd etish lozim. Har ikki tomon qirg'in qurollarini demontaj qilishga kirishdi. AQSH prezidenti J.Bush 1991-yil yanvarda Kongressga yo'llagan murojaatnomasida “sovuq urush” tugaganligini e'lon qildi. Bu to'g'rida yanada oldinroq, 1990-yil Londonga yig'ilgan NATO yetakchilari ma'lum qilgan edi.

Qisqacha mazmuni

- 1963-yil — SSSR va AQSH o'rtasida o'zaro ishonch tiklanishining boshlanishi
- 1963-yil avgust — atmosferada yadro qurollarini sinovini taqiqlash
- Xalqaro munosabatlarda Angliya pozitsiyasining susayishi
- 1968-yil — qarama-qarshilikdan muzokaralarga o'tish jarayonining boshlanishi
- 1972-yil — AQSH va XRX diplomatik munosabatlarining o'rnatilishi

- 1973-yil — L.Brejnevning AQSHga tashrifi, iqtisodiy hamkorlik va yadro qurollarini qisqartirish to'g'risidagi bitimning imzolanishi
- 1975-yil 21-iyul — Yevropada xavfsizlik choralari va iqtisodiy hamkorlik to'g'risidagi Xelsinki bitimining imzolanishi
- 1985-yil — AQSH va SSSR harbiy kuchlarining strategik jihatdan muvozanatga kelishi
- 1987-yil — M.Gorbachevning AQSHga tashrifi — raketa-yadro qurollarini qisqartirish hamda kichik va o'rtacha o'lchidagi raketalarni yo'q qilish to'g'risidagi shartnomalar imzolanishi
- 1991-yil — "sovuq urush"ning tugashi

Savollar

- ?
1. Xalqaro munosabatlarda keskinlikning yumshash jarayoni boshlanganligi qanday faktlar orqali tasdiqlangan edi?
 2. Keskinlikni yumshatish jarayonini chuqurlashtirish bo'yicha R.Nikson ma'muriyati tomonidan qanday amaliy qadamlar qo'yildi?
 3. SSSR va AQSH harbiy kuchlari o'rtasidagi strategik muvozanatga qanday, qachon erishilgan?
 4. Xalqaro keskinlikni yumshatishda Xelsinki bitimi qanday rol o'ynadi?

6-§. BMTNING URUSHDAN SO'NG JAHONDAGI ROLI

BMTning tashkil topishi

Ikki yirik hukmron davlat o'rtasidagi qurolli ziddiyatning oldini olishda **Birlashgan Millatlar Tashkiloti**ning hissasi juda katta. BMT tashkil etilgan kundan boshlab dunyoda tinchlikni saqlash va xalqaro keskinlikni yumshatish borasida muhim vositachilik rolini o'ynab kelmoqda. Hozirda unga 186 mamlakat a'zo. BMT tashkilotlarida yadro xavfining oldini olishdan tortib ekologiya va madaniy aloqalar muammolarigacha bo'lgan yirik dunyoviy masalalar hal etiladi.

“Birlashgan millatlar” atamasi ilk bor 1942-yil 1-yanvardagi Vashington deklaratsiyasida paydo bo'ldi. Unga ko'ra SSSR, AQSH, Angliya, Xitoy va boshqa 22 davlat fashizmga qarshi kurashda bir-biri bilan hamkorlik qilish

hamda bir tomonlama sulh tuzish yoki umumiy dushman bilan kelishish majburiyatini olgan edi. Millatlar ligasi o'rnini bosish mumkin bo'lgan Xalqaro tashkilotni tashkil etish to'g'risidagi masala 1943-yil oktabrda tashqi ishlar vazirlarining Moskva konferensiyasida muhokama qilingan edi. Unda qabul qilingan deklaratsiyaga asosan 1944-yilgi Dumbarton — Oks (Vashington) konferensiyasida SSSR, AQSH, Angliya va Xitoy vakillari mazkur tashkilot Nizomi to'g'risida muzokaralar olib bordilar. Konferensiyada qabul qilingan takliflar 1945-yil iyunda qabul qilingan va **1945-yil 24-oktabrdan** kuchga kirgan BMT Ustavining asosini tashkil etdi. 24-oktabr — butun jahonda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tashkil etilgan kun sifatida nishonlanadi.

U Millatlar ligasidan farqli ravishda amaliy kuchga ega bo'ldi va o'zi qabul qilgan qarorlarni bajarishga majbur qila olar edi. Kengashning doimiy a'zolari — Angliya, Fransiya, AQSH, SSSR va Xitoyning kelishuvi asosida qabul qilingan Xavfsizlik Kengashi qarori ushbu masalaga tegishli barcha mamlakatlar uchun bajarilishi majburiy bo'lib qoldi. Tashkilot tinchlik o'rnatuvchi maqomga ega qurolli kuchni (moviy kaskalar) tashkil etdi.

BMT faoliyatining yo'nalishi

ziddiyatlarni faqat tinch yo'l — muzokaralar orqali hal etishdan iborat. Nizolarni tinch hal etish tamoyili davlatlararo munosabatlarning eng obro'li xalqaro huquqiy asosi bo'lib qoldi. Falastindagi urushning to'xtatilishi (1947), Hindistonda Kashmir muammosining hal etilishi (1948), Indoneziya (1962) va Kiprda (1964) nizolarning bartaraf qilinishi, Yaqin Sharqda urush o'choqlarining to'xtatilishi (1956, 1967, 1973) BMT

BMT faoliyatining muhim yo'nalishi davlatlar va millatlar o'rtasidagi nizo hamda

Nyu-York, BMT shtab-kvartirasi.

tomomidan tinchlik o'rnatish borasidagi eng katta yutuqlar sanaladi.

1960-yil 14-dekabrda BMT Bosh Assambleyasi mustamlaka mamlakatlar va xalqlarga mustaqillik berish to'g'risida Deklaratsiya qabul qildi. Bu esa dunyo miqyosida mustamlakachilikni tugatish uchun zarur xalqaro-huquqiy baza yaratdi.

BMT yadro urushi xavfini kamaytirishda katta rol o'ynadi. 1981-yili BMT Bosh Assambleyasi "Yadro katastrofasining oldini olish to'g'risida" va 1983-yili— "Yadro urushini qoralash" haqida deklaratsiya qabul qildi. Unda qat'iy ravishda yadro urushidan xalos bo'lish g'oyasini targ'ib qilish muhokama qilindi. BMT pozitsiyasi AQSH va SSSR o'rtasida bir qator muhim bitimlar qabul qilinishiga sabab bo'ldi va yadro xavfidan uzoqlashishga yordam berdi.

1990—1999-yillar BMT va xalqaro huquq o'n yilligi davri, deb e'lon qilindi. Ilgari hukmronlik qilgan kuch huquqi o'rniga jahonda gumanizm va adolatga asoslangan huquq kuchi tamoyili o'rnatildi.

Qisqacha mazmuni

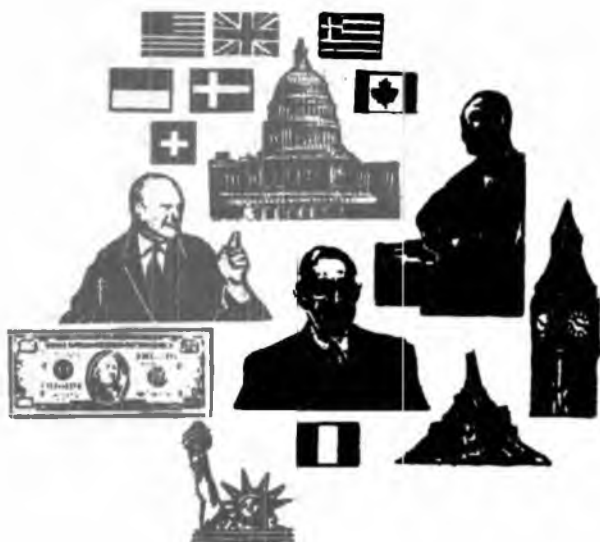
- Asosiy maqsad — yer yuzida tinchlik o'rnatish uchun kurash, davlatlar va millatlar o'rtasidagi nizo va janjallarni hal etish
- 186 davlat BMT tarkibiga kiradi
- 1945-yil iyun — BMT Nizomining qabul qilinishi va 1945-yil 24-oktabrda kuchga kirishi 24-oktabr — BMT kuni
- 1990—1999-yillar — BMT va Xalqaro huquq o'n yilligi
- 1992-yil 2-mart — O'zbekiston Respublikasining BMTga a'zo bo'lib kirishi

Savollar

- ?
1. BMT nimasi bilan Millatlar Ligasidan farqlanadi?
 2. BMTning davlatlar o'rtasidagi nizo va janjallarni hal etish bo'yicha faoliyati yo'nalishlarini sanab bering.
 3. Hozirgi vaqtda BMTning faoliyati to'g'risida nimalar bilasiz?
 4. O'zbekistonda BMT bo'limi mavjudmi? Uning faoliyati to'g'risida ma'lumotlarni tayyorlang.

Il b o b

XX ASR IKKINCHI YARMIDA AQSH VA G'ARBIY YEVROPA MAMLAKATLARI

7-§. AQSH 50—90-YILLARDA

AQSH uchun Ikkinchi jahon urushi natijalari

Ikkinchi jahon urushida AQSH Yevropa singari katta yo'qotishlarni boshdan kechirmadi. To'rt yillik harbiy harakatlar davrida AQSh tomonidan 300 ming kishi halok bo'ldi. Ko'rilgan moddiy zarar — 1,2 mlrd. dollarni tashkil etdi. Bu, urushga aloqador barcha mamlakatlar yo'qotishining 0,4 foizi demakdir. Ayni paytda urush Amerika kompaniyalarining misli ko'rilmagan darajada boyishiga olib keldi. Sanoat ishlab chiqarishi ikki martadan ko'proq ko'paydi. Amerika biznesining sof foydasi 47 mlrd. dollarni tashkil etdi, bundan tashqari boshqa mamlakatlarning AQSHdan olgan qarzi 41 mlrd. dollarni tashkil etdi va amerikalik biznesmenlar bundan katta foiz miqdorida foyda ko'rdi. Amerika hukumatiga gitlerchilar Germaniyasining barcha oltin zaxirasi o'tdi. AQSHda saqlash uchun boshqa mamlakatlardan olib kelingan oltin miqdori butun jahondagi oltin zaxirasining 65 foizini tashkil etdi.

Dollar xalqaro to'lov va hisob-kitobiarda asosiy valyuta bo'lib qoldi, bu esa o'z navbatida dollar kursining ko'tarilishiga hamda uning butun dunyo bo'ylab tarqalishiga olib keldi. Harbiy buyurtmalar Amerika sanoati va flotining tez sur'atlarda o'sishiga sababchi bo'ldi. 1947-yil butun jahon sanoat ishiab chiqarishining 54 foizi AQSH hisobiga to'g'ri keldi. Dengiz flotining yuki urush davrida 5 baravar oshdi va eksport hajmi ham 5 marta ko'paydi. AQSH dunyodagi birinchi raqamli dengiz hukmroniga aylandi.

HSKning tashkil topishi

Yadro qurolini ishiab chiqarish Amerika iqtisodining asosiy tarmog'i bo'lib qoldi. U o'z ishiga ko'plab zavod, ilmiy-tadqiqot laboratoriyalari, universitetlarni qamrab oldi. Kompyuter texnikasining rivojlanishi, mashinasozlik, energetikaning jadal rivojlanishi ham atom ishiab chiqarishi bilan bog'liq edi.

AQSHda harbiy biznesning rivojlanishi va urushdan keyingi qurollanish poygasi Amerikada **harbiy-sanoat kompleksi (HSK)**ning tashkil etilishiga sabab bo'ldi. U davlatning harbiy harakatlari to'xtovsiz o'sishi va imkon

qadar ko'p daromad olishdan manfaatdor bo'lgan hukmdor sinfning turli guruhlarini ifodalaydi. HSKning asosiy komponentlarini qurol ishlab chiqaruvchi sanoat va harbiy korporatsiyalar, harbiy vazirliklar hamda bir qator davlat va siyosiy tashkilotlar tashkil etadi.

Harbiy-sanoat kompleksi (HSK) — harbiy mahsulot ishlab chiqaruvchi, harbiy kuchlar qurilishini ishlab chiquvchi va amalga oshiruvchi, yangi qurollanish tizimini tashkil etuvchi sanoat korxonalarini va bir qism davlat apparatini birlashtirishi.

HSK o'ziga xos "davlatdagi davlat" bo'lib qoldi. U mamlakat iqtisodida katta rol o'ynaydi. Chunki, o'z ixtiyorida katta mablag' iqtisodining davlat boshqaruvi muhim mexanizmi bo'lib xizmat qiladi.

HSK yadrosi — yirik harbiy-sanoat korporatsiyalari sanaladi. Ular qurol ishlab chiqarishni monopollashtirgan Pentagonning bosh pudratchisidir.

Pentagon (yunoncha so'z bo'lib — beshburchak degan ma'noni anglatadi) — AQSH harbiy muassasasi. U joylashgan bino beshburchak shaklida qurilgan.

AQSH siyosiy hayotida liberalizmning rollari

Tinch hayotga qaytgan amerika xalqi chuqur ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlarni kutayotgan va bu hol mamlakat erishgan ishlab chiqarish darajasiga mos hayot darajasini ta'minlar edi.

Shu bois F.Ruzveltning "Yangi yo'nalishi" uning o'limidan so'ng yo'q qilinmadi va aksincha keyinchalik rivojlantirildi. U Amerika jamoatchiligi ilg'or kuchlarining mafkurasiga aylandi.

Ushbu mafkuraning mohiyati mavjud jamiyatni islohlashtirishdan iborat edi. Uning amaliy mazmuniga quyidagi islohotlar kiritildi:

— mamlakatda ijtimoiy ta'minotning yagona umum-davlat tizimini tashkil etish;

— monopoliyaning iqtisodiy faoliyati va narx siyosati ustidan demokratik jamoatchilik nazoratini o'rnatish;

— haqiqiy demokratiyani kengaytirish, referendum o'tkazish, deputatlarni chaqirib olish;

— turli millat hamda irqqa mansub erkak va ayollarning davlat strukturasi, siyosiy partiyalardagi vakillari soni tengligini belgilash;

— tekin tibbiy xizmat, arzon turarjoy, kam ta'minlangan oilalar nafaqasi, bolalar nafaqasi, maktablarda bepul nonushta tashkil etish xarajatlarini ko'paytirish, bepul o'rta ta'lim darajasini ko'tarish uchun soliq orqali milliy daromadni keskin qayta taqsimlash.

Liberalizm demokratik partiya siyosatida o'z ifodasini topdi. Aynan prezident-demokratlar — F.Ruzvelt, G.Trumen, J.Kennedi, L.Jonson va B. Klintonlar davrida liberalizm konsepsiyasi amalga oshirildi. Kennedi — Jonsonlarning **“umumiy farovonlik jamiyati”** nomi bilan ma'lum dasturi hozirgi Amerika ijtimoiy hayotida chuqur strukturaviy o'zgarishlarga olib keldi. Ushbu dastur asosida birinchi marta nafaqat ishsizlarni, shuningdek, ishga yaroqsiz, kambag'al, ko'p oilali va mamlakatdagi nisbatan kam himoyalangan fuqarolarni ijtimoiy himoyalash davlat tizimi yaratildi.

Liberalizm — Insonning shaxsiy erkinligini himoya qiluvchi va davlat imkon qadar fuqarolarning shaxsiy hayotiga kam aralashuvini targ'ib etuvchi mafkura.

Ammo Amerika liberalizmi ijtimoiy adolatni tasdiqlagan holda mamlakatning iqtisodiy rivojiga zarar keltirishi mumkin bo'lgan ma'lum bir chegaradan naryog'iga o'tmadi. Masalan, 70—80-yillarda ijtimoiy himoyalash xarajatlari iqtisodiy va texnik taraqqiyotni to'xtatib qoladigan miqdorga yetib, tadbirkorlik faolligi susaya boshlagach, liberallar o'z tamoyillari va g'oyaviy ta'limotidan qayta boshladi. Liberalizm o'rniga **neoliberalizm** keldi.

Ushbu oqim ideologlari umumiy farog'at jamiyatini yaratish g'oyasidan voz kechib, “inson kapitalini ishlab chiqarish” masalasini ko'ndalang qo'ydi. Neoliberalizm dasturidagi ushbu yangi tushunchaga ko'ra, xarajatlar kambag'allarga bepul tushlik va ishsizlarga nafaqa berish uchun emas, iqtisodning yangi strukturasida integratsiya uchun ishchi kuchini qayta tayyorlash tizimi rivojlani-shiga yo'naltirilishi lozim. Neoliberalizmning industrial siyosati kichik biznesni rag'batlantirish, an'anaviy tar-

moqlarni texnoioigik qayta tuzish, jahon bozorida raqobatbardosh tarmoqlar uchun imtiyozli soliq belgilashga qaratilgan edi.

Amerika konservatizmining xususiyatlari

AQSH siyosiy hayotida liberalizmning asosiy raqihi sifatida **konservatizm** ishtirok etadi. U respublikalar partiyasi g'oyasida va siyosatida o'z ifodasini topgan. Konservatizm kambag'allar foydasiga pul undirish uchun hech qanday sohq bilan chegaralanmagan xususiy tadbirkorlikning imkon qadar rivojlanishi tarafdori. Davlat — kambag'allar uchun xudoyixona emas, —deya ta'kidlaydi ular g'oyasi va yetakchilari, —har bir kishi davlatdan sadaqa kutmasdan hayot kechirishi uchun mehnat qilib mablag' topmog'i kerak.

Konservatorlar aholining ma'lum qismini ijtimoiy himoyalash tarafdori. Biroq, ularning fikricha buning uchun imkon qadar kam mablag' ajratilib, haqiqatdan muhtojlargagina berilishi lozim.

Amerika konservatizmi va hberahzmi o'rtasida ularni dushman qilib qo'yadigan va ikkita siyosiy yoki ijtimoiy raqib lagerga ajratib qo'yishi mumkin bo'lgan keskin qarama-qarshilik yo'q. Ular o'rtasida mehnat taqsimotida o'ziga xoslik mavjud: liberalizm ijtimoiy barqarorlashtirish va tenglashtirish, konservatizm esa boylik to'plash vazifasini o'tash taraidori.

AQSHda saylov tizimi mexanizmi aniq ishiaydi va shu bois ichki sharoitga bog'liq holda har ikki partiya hukumat tepasiga navbatma-navbat keiadi. AQSH prezidenti 26 yil davomida, ya'mi 1945—1952, 1960—1968, 1976—1980, 1992—1999-yillar demokratlardan saylangan. Qolgan 27 yil — 1952—1960, 1968—1976, 1980—1992-yillar esa konservatorlar, respublikachilar partiyasi vakillari ushbu lavozimga saylangan edi.

G.Trumenning ichki siyosati

1945-yil 12-aprelda R.D.Ruzvelt to'satdan vafot etgach, ushbu vazifaga sobiq vitse-prezident G.Trumen keldi.

Mamlakat ichki hayotida G.Trumen o'zidan oldingi prezident siyosatini davom ettirdi. Bundan tashqari aholini ijtimoiy himoyalash borasida u ilgari lab ketdi. G.Trumen kongress oldiga to'hq ish bilan bandlikni

ta'minlash, adolatli mehnat munosabatlarini joriy etish, davlat uy-joylari qurilishi va xaroba kulbalarni yo'q qilishni o'z ichiga olgan ijtimoiy dasturni kuchaytirish bo'yicha takliflarni qo'ydi. "Yangi yo'nalish"dan farqli ravishda **G.Trumen dasturi** "adolatli yo'nalish" deya yuritila boshladi.

Ushbu dasturni amalga oshirish natijasida qonuniy ravishda eng kam ish haqi miqdori ko'paytirildi, davlat tomomidan ajratiladigan sug'urta nafaqalari oshdi, nafaqa ta'minoti tizimiga ilgari nafaqa olmagan qo'shimcha 10 mln. kishi jalb etildi. Aymiqsa, turar-joy qurilishi dasturi katta taassurot qoldirdi: bir necha yil ichida kam ta'minlangan oilalar uchun 800 ming yangi uy-joy qurildi.

Ushbu choralarda Amerika xalqining xarid quvvatini oshirib, arzon ommaviy iste'mol tovarlari ishlab chiqarishga mo'ljallangan AQSH sanoati uchun ichki bozorni ta'minladi. Har bir oila avtomobil, sovutgich, kir yuvish mashinasi sotib olish imkoniyatiga ega bo'ldi. Kreditga tovar berish tizimi ommaviy talab bo'lgan tovarlar ishlab chiqarish rivojini rag'batlantiruvchi xaridorlar faolligini ta'minladi. Mamlakatda hali dunyoning biror davlatida yo'q tovar — televizor paydo bo'ldi. AQSHda tijorat televidemiyesi Ikkinchi jahon urushiga qadar paydo bo'lgan edi. Hozirda u ommaviy voqeaga aylandi. Ommaviy telefonlashtirish boshiandi. Har bir amerikalik o'z shaxsiy telefon o'rnatish va har qanday paytda dunyoning istalgan burchagi bilan bog'lanish imkoniga ega bo'ldi.

Xalqaro munosabatlar

Shu bilan birga G.Trumen va uning ma'muriyati Amerika tashqi siyosatida keskin buri-lish yasadilar. AQSHda doimiy ravishda mintaqaviy, mahalliy va global miqyosda hujum operatsiyalari rejasimi ishiab chiqish bilan shug'ullanuvchi harhiy partiya tashkil topdi. U ham demokratik, ham respublikachilar partiyasida bir xil hal qiluvchi ta'sir kuchiga ega bo'lib, uning ko'rsatmalariga, hatto, prezident va kongress bo'ysunishga majbur edi. Yaponiyada atom bombasining muvaffaqiyatli qo'llanishi harhiy partiyada jangovarlik tashabbusi xurujini uyg'otdi. Amerika diplomatiyasi atom bilan shantaj qilib qo'rqituvchi atom diplomatiyasiga aylandi. "Trumen doktrinasi", "Marshall

rejasi”, NATO harbiy blokining tashkil etilishi Amerika tashqi siyosatini “kuch pozitsiyasi”dan yuritishning ketma-ket bosqichi edi.

Xitoy inqilobi va 1949-yil XXRning tashkil topishi Amerika strategiyasiga nisbatan katta zarba bo‘ldi. AQSH Uzoq Sharqda Chan Kay-Shi o‘rnatgan tartib tufayli muhim strategik suyanchni yo‘qotdi.

AQSHning “tiyilib turish” siyosatining eng yuqori cho‘qqisi Koreyadagi urush bo‘ldi. Qo‘shma Shtatlar bu urushda 142 ming kishini yo‘qotdi. Bu mamlakatning butun Ikkinchi jahon urushi davomida yo‘qotgan kishilar sonining yarmi demakdir.

Nihoyat, 1949-yil sovet atom bombasining sinovdan o‘tishi “kuch pozitsiyasi”dan siyosatni amalga oshirish umidini butkul yo‘qqa chiqardi.

General Makartur va prezident Trumen. 1950-yil.

**1953—1961-yillarda
AQSHning ichki va
tashqi siyosati**

AQSHda konservativ kuchlarning faollashuvi va Koreyadagi mag‘lubiyat ham Amerika siyosatini qayta ko‘rib chiqishga olib kelmadi. Aksincha, bu hol harbiy partiya asosiy siyosiy kuch sifatida qarashga undadi. 1952-yili prezidentlik saylovlarida respublikachilar par-

tiyasi taniqli amerikalik harbiy, AQSH va Angliyaning Yevropadagi birlashgan qurolli kuchlari sobiq bosh qo'mondoni, NATO qurolli kuchlarining bosh qo'mondoni, general Duayt Eyzexaueri prezidentlik lavozimiga nomzod etib ko'rsatdi. D.Eyzenxauer ishonchli g'alabani qo'lga kiritdi.

Hukumat tepasiga respublikachilar ma'muriyati kelgan 1953—1961-yillarda prezident **D.Eyzenxauer** yetakchiligida ichki siyosatda o'zgacha fikr yurituvchilarga qarshi yurish boshlandi. Bu kompaniyani respublikachi senator **Jozef Makkarti** (1908—1957) boshqargan edi. Senatda “amerikaparastlikka qarshi faoliyatni tekshirish bo'yicha komissiya” tashkil etilib, u ilg'or fikrlovchi kishilarni ta'qib eta boshladi va AQSH Konstitutsiyasini buzgan holda ularga qamoq jazosi, jarama solish va ishdan haydash kabi hukmlar chiqara boshladi. **Makkartizm** mamlakatdagi har qanday o'zgacha fikrni amalda yo'q qilib, AQSHning demokratik an'analariga katta ma'naviy zarar yetkazdi.

1954-yili senat Makkartining xatti-harakatini qoralab chiqdi. Biroq uning siyosati ko'pincha siyosiy qotillik, o'zga maslakdagilarga qarshi terror qilish, ziyolilarni ta'qib etish va qora tanli aholini kamsitishda o'z tasdig'ini topdi.

Duayt Eyzexauer

Makkartizm o'sha davrda AQSH siyosiy fikriga zid bo'lsa-da, umuman olganda u mamlakatning barcha siyosiy doiralari qamrab g'oyani ifodalardi. Bu g'oya — Amerikaning eng qudratli davlat ekanligini ko'rsatishdan iborat edi. Shu bois Trumen hukumatining tashqi siyosiy arenadagi mag'lubiyati yanada kurashchan konservativ pozitsiyadan tanqid qilingan edi. "Tiyilib turish" siyosati juda kuchsiz, sust, himoyalalanuvchi va aynan shuning uchun muvaffaqiyatsizlikka uchragan siyosat sifatida baholandi. D.Eyzenxauer ma'muriyati "sovuq urush"ni keskin kuchaytirgan yangi, "yalpi qasos" doktrinasi bilan chiqdi. U SSSRga yadro zarbasi berish mumkinligini ogohlantirishni anglatar edi.

Biroq AQSHning o'ta zo'r himoyalanganlik davri tugadi. **1953-yil 20-avgustda** Sovet Ittifoqida juda katta quvvatga ega vodorod bombasi, **1957-yil avgustda** esa 10 ming km radiusda harakatlanuvchi qit'alararo ballistik raketa sinovdan o'tkazildi. Endilikda raketalar AQSHning har qanday burchagiga vodorod bombasi bilan zarba berishi mumkin edi.

1957-yil 4-oktabrda Sovet Ittifoqi tomonidan birinchi sun'iy Yer yo'ldoshining uchirilishi dunyo jamoatchiligi va amerikalik siyosatchilarda katta shov-shuv uyg'otdi. SSSRning harbiy texnik va strategik jihatdan AQSHga yon bermasligi ma'lum bo'ldi. Uch oydan so'ng AQSH ham o'zining ilk Yerning sun'iy yo'ldoshini fazoga olib chiqdi.

Sovet Ittifoqi jahon miqyosida AQSHga qarshi targ'ibot kampaniyasini boshlab yubordi. Matbuot va ommaviy axborot vositalari, xalqaro jamoatchilik tashkilotlaridan foydalanilib, AQSH urush olovimi yoquvchi ekanligi targ'ib qilindi. AQSHning ayrim xatti-harakatlari sovet targ'ibotining bahosini tasdiqladi.

1960-yil 1-mayda SSSR hududi ustida razvedka maqsadida uchib o'tgan U-2 samolyoti ushbu kampaniyaning kulmatsiyasi bo'ldi. Samolyot urib tushirildi, uchuvchi **Garri Pauers** esa tirik qoldi va aslrga olingdi. Uning yonidan uchish rejasini tasdiqlovchi xarita va hujjatlar topilgan. Amerika hukumati va shaxsan prezident D.Eyzenxauer samolyot odatly mashq uchishi davomida adashib qolganligini ma'lum qildi. Biroq jahon jamoatchiligiga AQSH rahbariyatining bu uchishdan xabari bo'lganligi haqida ishonarli dalillar taqdim etildi.

AQSH prezidenti yolg'on gapirganlikda va xalqaro huquqni buzganlikda ayblandi.

1960-yil 16—19-mayda Parijda ikki buyuk davlat rahbarlari uchrashuvi bo'lishi kerak edi. Biroq D.Eyzenxauer uzr so'rashdan bosh tortdi va N.S.Xrushev Parijdan jo'nab ketdi. Yuqori doiradagi uchrashuv chippakka chiqdi. D. Eyzenxauerning siyosiy karyerasi nihoyasiga yetdi, respublikachilar partiyasi esa tashqi siyosatda mag'lubiyatga uchradi.

Qisqacha mazmuni

- AQSH Ikkinchi jahon urushida 300 ming kishini yo'qotdi, moddiy zarar miqdori 1,2 mlrd. dollarni tashkil etdi
- Dollar — xalqaro to'lov va hisob-kitoblardagi asosiy valyuta
- HSK (Harbiy-sanoat kompleksi)ning tashkil topishi
- Liberalizm jamiyatni isloh qilish dasturi (Kennedi — Jonson: "umumiy farovonlik jamiyati"ni tashkil etish dasturi)
- Neoliberalizm g'oyasiga o'tish (kichik biznes rivojlanishi, raqobatbardosh tarmoqlar uchun imtiyozlar) konservatorlar siyosati — xususiy tadbirkorlik rivojlanishi
- Prezident G.Trumen (1945—1952)
- 1950—1953-yillar — Koreyadagi urush
- 1953—1961-yillar — prezident D.Eyzenxauer (reaksiyaning avj olishi, makkartizm, qurollanish poygasi).

8-§. AQSHNING 60—90-YILLARDAGI ICHKI VA TASHQI SIYOSATI

J. Kennedi. Islohot o'tkazishga urinish 1960-yil prezident saylovida demokratlar g'alabaga erishdi. Konservativchilar yetakchisi sobiq vitse-prezident R.Nikson (1913—1995) demokratik partiya vakili — 43 yoshli Jon Kennedidan mag'lubiyatga uchradi.

Kennedi Jon (1917—1963) — AQSHning demokratlar partiyasidan saylangan 35-prezidenti (1961—1963). Iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha bir qator muvaffaqiyatli chora-tadbirlar qabul qildi. Dallasda o'ldirilgan.

J.Kennedi ko'plab taniqli ziyolilar vakillarini hamkorlikka chaqirdi, ular orasida anchagina neoliberallar ham bor edi. Kennedi hukumatining ijtimoiy-iqtisodiy dasturi asosida ichki bozorni kengaytirish harakatlarini ko'paytirish orqali iqtisodiy o'sish sur'atini rag'batlantirish g'oyasi yotar edi. Ushbu dastur doirasida prezident quyidagilarni taklif etdi: eng kam ish haqini oshirish, ishsizlik bo'yicha nafaqa berish muddatlarini uzaytirish, uy-joy qurilishini kengaytirish, ta'lim, sog'liqni saqlash tizimini yaxshilash va malakali ishchi kadrlarni tayyorlash.

Jon Kennedi

Ushbu islohotlar katta xarajatlarni talab qilib, hukumat bunga soliqlarni ko'paytirish orqali erishishni mo'ljallagan edi. Islohotlarni amalga oshirishga urinish J.Kennedi bilan yirik korporatsiyalar o'rtasida nizolarga

olib keldi. Prezident ularni o'z mahsulotlari narxlarini oshirmaslikka majbur qildi. Bu bilan og'ir sanoatning barcha tarmoqlarida narx o'sishi to'xtatib qolindi.

Demokratik partiya ichida parchalanish yuz berdi. Prezident islohoti atrofida keskin siyosiy kurash avj oldi. 1963-yil 22-noyabrda J.Kennedi Dallasda (Texas shtati) o'ldirildi.

L.Jonson. "Buyuk jamiyat" tashkil etish dasturi

Texaslik boy neft sanoatchisi, vitse-prezident **Lindon Jonson** AQSHning 36-prezidenti etib saylandi. Uni katta

biznes qo'llab-quvvatladi, demokratik partiya esa unga yakdillik bilan ovoz berdi.

Yangi prezident Kennedi siyosatini davom ettirdi. Uning dasturi "**Buyuk jamiyat**" deb atalar edi. L.Jonson "kambag'allik va irqiy adolatsizlikka barham berish"ga qaror qilganligini ma'lum qildi.

60-yillar o'rtalari neoliberalizmning nisbatan faollashuv davriga aylandi. Ilk bor AQSHda ijtimoiy muammolarni va kambag'allikni bartaraf etishni kompleks hal etishga harakat boshlandi. F.Ruzvelt davridan buyon mamlakat ijtimoiy islohotlarning bunday jadalligini bilmagan edi. Kam daromadli fuqarolarga yordam berish dasturi qabul qilindi. Hukumat barcha bosqichdagi ta'limni rivojlantirish, arzon turar-joy qurilishi, yoshlarga kasbiy ta'lim berishga yirik subsidiyalar ajratdi. 1965-yil iyulda qariyalar uchun tibbiy sug'urta to'g'risida qonun qabul qilindi, kam daromadli oilalar imtiyozli tibbiy xizmatdan foydalanish huquqiga ega bo'ldi.

L.Jonson ma'muriyatining, ayniqsa, irqiy kamsitishga barham berishga qaratilgan chora-tadbirlari katta ahamiyat kasb etdi. Bunda negrlarni ishga qabul qilish, ijaraga turar-joy berishda kamsitishga chek qo'yish nazarda tutilgandi. Yangi prezident ma'muriyati fermerlarga yirik subsidiyalar berdi. 1968-yili hukumat ushbu maqsadlar uchun 3,5 mlrd. dollar ajratdi. Umuman olganda, hukumat barcha ijtimoiy chora-tadbirlarga 1964—1968-yillar davomida 10 mlrd. dollar ajratdi.

Jonson Lindon (1908—1973) — demokratik partiyadan saylangan AQSHning 36-prezidenti. Aynan uning davrida Shimoliy Vyetnamga qarshi agressiya boshlangan edi.

Xalqaro munosabatlar.
“Moslashuvchan javob
qaytarish” siyosati

J.Kennedi va L.Jonson ma’-
muriyati **“moslashuvchan**
javob qaytarish” siyosatini
davom ettirdi. Bu siyosat har

qanday bo‘lishi mumkin bo‘lgan chaqiriqqa javob qaytarishga qobiliyatni anglatar edi. Endilikda nafaqat katta, shuningdek, kichik urushlarni ham nazarda tutish lozim edi. J.Kennedi davrida mamlakatda misli ko‘rilmagan darajada qurollanish poygasi avj oldi. AQSHning raketa-yadro aslahasi 60-yillarda ilgari davrga qaraganda bir necha marta jadal suratda ko‘paydi.

1965-yil fevralda prezident L.Jonson Shimoliy Vyetnam shaharlarini bombardimon qilish haqida buyruq berdi. O‘sha yilning mart oyida esa Vyetnamga 50 ming Amerika askarlari yuborildi. Uch yildan so‘ng esa harbiy harakatlar safida 550 ming AQSH armiyasi askarlari ishtirok etdi.

Vyetnam urushi — mamlakatga katta kulfat keltirdi. 1968-yil kuziga kelib AQSH Vyetnamda 30 ming kishi ni yo‘qotdi, 180 ming nafari yaralandi. Ijtimoiy islohotlarga pul ajratish keskin qisqarib ketdi. Fuqarolar erkinligiga hujum kuchaydi. Mamlakatda ijtimoiy va irqiy mazmundagi chiqishlar holatida urushga qarshi harakatlarcha kuchaydi. Vyetnamda Songmi qishiog‘i va uning 400 nafar aholisining qirib tashlanishi ushbu harakatlar yanada avj olishiga sabab bo‘ldi.

Biroq bunga javob sifatida ilg‘or arboblarga qarshi terror kuchaytirildi. **1968-yil aprelda** negrlarning fuqarolik huquqi uchun kurashuvchi doktor **Martin Lyuter King** o‘ldirildi. O‘sha yilning iyun oyida esa Los-Anjelosda prezident Kennedining akasi Robert Kennedy o‘ldirib ketildi. U prezidentlikka o‘z nomzodini qo‘ygan edi. Mamlakatda o‘ta keskin siyosiy holat yuzaga keldi.

Respublikachilar
boshqaruvi

1968-yil saylovlarida unchalik katta bo‘lmagan farq bilan respublikachilar partiyasi g‘a-

laba qozondi. Prezidentlikka **R.Nikson** saylandi. Biroq demokratik partiya kongressning har ikki palatasida ko‘pchilik ovozni saqlab qoldi.

Vyetnamdagi Amerika kommandosi.

Nikson Richard (1913—1994) — AQSHning respublikachilar partiyasidan saylangan 37-prezidenti (1969—1974). “Uotergeytlar Ishi” munosabati bilan iste’foga chiqilishga majbur bo’lgan.

Respublikachilar partiyasi Qo‘shma Shtatlar chuqur iqtisodiy va siyosiy tanglikka tushgan paytda hukumat tepasiga keldi. 1969-yil ikkinchi yarmida sanoat ishlab chiqarishi keskin kamayib, ishsizlar soni ko‘payib ketdi. 1971-yil yanvariga kelib, mamlakatdagi ishsizlar soni 5 mln. kishini, ya’ni butun ishchi kuchining 6 foizini tashkil etdi. Aksiyalar qiymati to‘xtovsiz tushib, inflyatsiya va narx-navo kuchayib ketdi.

Chuqur energetika inqirozi boshlandi. Yaqin Sharqda sharoit keskinlashgani bois neft qazib chiqaruvchi mamlakatlar AQSHga neft yetkazib berishni qisqartirdi. Bu, narx-navoning yangidan oshishi va inflyatsiyaning kuchayishiga olib keldi.

Iqtisodiy inqiroz respublikachilarni ko‘p jihatdan o‘z qarashlarini qayta ko‘rib chiqishga majbur etdi. Hukumat tepasiga kelgunicha R.Nikson davlatning boshqaruv vazifasi kuchsizlanishi va erkin tadbirkorlikning kuchayishi

zaruriyati haqida soʻzlagan edi. Inqirozga duch kelgan respublikachilar partiyasi safida boʻlinish yuz berdi: “erkin tadbirkorlik” tarafdorlari bilan bir qatorda yangi qanot — iqtisodiy oʻsishni ragʻbatlantirishda davlat rolining oshishi dasturini ilgari surgan neokonservatorlar paydo boʻldi. Bu qanotga prezident R.Niksonning oʻzi boshchilik qildi. 1971-yil 15-avgustda u “**yangi iqtisodiy siyosat**”ga oʻtishni eʼlon qildi. Bu, iqtisodiyotga davlat aralashuvining oʻsishi va erkin tadbirkorlikka qarshi cheklovchi choralarni kiritishga yoʻl qoʻyadigan **neokonservatizmning** gʻalabasini anglatar edi.

Narx va maoshlar muzlatib qoʻyildi, davlat xarajatlari qisqartirildi, dollarni oltinga almashtirish vaqtincha toʻxtatildi va AQSHga keltirilayotgan tovarlarga 10 foizli boj haqi kiritildi. Qishloq xoʻjalik mahsulotlari ishlab chiqarishga boʻlgan ilgari cheklanishlar bartaraf etildi.

Bu choralar ahvolni yaxshilamadi. Inflyatsiya oshib bordi, ayniqsa, oziq-ovqat mahsulotlari qimmatlashdi. Yangi iqtisodiy siyosat boshi berk koʻchaga kirib qoldi. R.Nikson hukumati energetika muammolarini ham hal eta olmadi.

Neokonservatorlar ijtimoiy sohada koʻpgina muvaffaqiyatlarga erishdilar. Inqirozli vaziyat va mehnatkashlarning oʻz huquqlari uchun kurashi ijtimoiy sohada ustomonlik bilan siyosat yuritishni talab etardi. R.Nikson maʼmuriyati besh yillik faoliyatida qarilik nafaqasi, shuningdek, mehnat qobiliyati yoki boquvchisini yoʻqotishi munosabati bilan toʻlanadigan nafaqalar miqdorini bir necha bor oshirdi. Bu toifa boʻyicha barcha toʻlov turlari ushbu muddatda 45 foizga, ularni oluvchilar soni 30 mln. kishidan oshdi.

Davlat yordami tizimi

Martin Lyuter King.

ayniqsa keng rivojlandi. Kambag'allik darajasidan quyi daromadli oilalar davlatdan maxsus nafaqa olish huquqiga ega bo'ldiki, bu ularning xarid qobiliyatini oshirdi va ichki bozorni rag'batlantirdi. R.Nikson kambag'al odamlar muayyan oziq-ovqat turlarini bepul olishi mumkin bo'lgan oziq-ovqat talonlari tizimining doirasini kengaytirdi. 1969-yilda 3 mln., 1974-yilda 13 mln. kishi bu tizimni qamrab olgan edi. 1974-yilda eng kam ish haqi soatiga 1,6 dollardan 2,2 dollarga ko'paydi.

Shunday qilib, neokonservativizm ijtimoiy sug'urtami kengaytirish va davlat yordamini o'z ichiga oldi.

R.Niksonning tashqi siyosati

Bu paytda mamlakatning Ikkinchi jahon urushidan keyingi tashqi siyosati asosiga qurilgan bir qator muhim konsepsiyalari qayta ko'rib chiqildi.

1973-yil 27-yanvarda Parijda Vyetnamdagi urushni to'xtatish haqida bitimga imzo chekildi. Amerika qo'shinlari mamlakatdan olib chiqildi. Bu urushda 58 ming amerikalik halok bo'ldi. Lotin Amerikasida AQSH har bir mamlakatning Kuba bilan munosabatlarini mustaqil yuritishi huquqini tan olishga majbur bo'ldi. Bu, AQSHning diplomatik blokada siyosatidagi ochiq-oydin adashish edi.

Sovet-Amerika munosabatlarida bu paytda muhimi burilish yuz berdi. Moskvada ikkala tomon tinch-totuv yashash haqida kelishib olishdi. Boshqa bir qator bitimlar imzolandiki, ular o'zaro munosabatlarni nafaqat yaxshiladi, balki butun xalqaro iqlimni o'zgartirib yubordi.

1972-yil prezidentlik saylovlarida R.Nikson yana g'alaba qozondi. Saylovchilarning 60 foizi unga ovoz berishdi. Biroq kongress ikkala palatasidagi ko'pchilikni demokratlar tashkil etdi.

Saylovlar tugashi bilan AQSHda siyosiy janjallar boshiandi. Dastlabki janjal vitse-prezident S.Agnyuning poraxo'rlikda ayblanishi bilan bog'liq bo'ldi. U shundan so'ng bu lavozimni tark etdi.

1973-yil **Uotergeyt ishi** bilan bog'liq siyosiy inqiroz boshlandi. 1972-yil 17-iyunda "Uotergeyt" mehmonxonasidagi demokratik partiya qarorgohida eshituvchi apparatlar o'rnatayotgan shaxslar guruhi ushiandi.

Prezident R.Nikson ham bu ishga aralashgani ma'lum bo'ldi.

“Uotergeyt janjali” va fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlarini buzuvchi noqonuniy xatti-harakatlar, korrupsiyaga doir dalillar prezidentning iste'foga chiqishi uchun keng harakatlarni yuzaga keltirdi. 1974-yil 9-avgustda R.Nikson impichment (davlat lavozimidan majburiy cheklantirish) xavfi ostida iste'foga chiqdi.

AQSH vitse-prezidenti **Jerald Ford** yangi prezident bo'ldi. U ijtimoiy sohadagi byudjet xarajatlarini qisqartirishga chaqirdi. Bu neokonservatizm konsepsiyasi va Nikson kursidan jiddiy chekinish edi. Respublikachilar partiyasi o'z ta'sirini yo'qota bordi va demokratlarga o'z mavqeini bera boshladi.

Jerald Ford (1913-yilda tug'ilgan) — AQSHning Respublikachilar partiyasidan 38-prezidenti (1974—1977). 1973—1974-yillar — AQSh vitse-prezidenti.

J.Karter. “Yangi konservatizm” siyosati 1976-yil saylovlarida demokratik partiya vakili, bu paytgacha siyosiy doiralarda noma'lum bo'lgan, Jorjiya shtatining sobiq gubernatori, fermer **J.Karter** g'alaba qozondi.

Jeyms Karter (1924-yilda tug'ilgan) — demokratik partiyadan AQSHning 39-prezidenti (1977—1981). “Butun dunyoda” inson huquqlarini himoya qilishni o'z siyosatining asosiy shiori qilib olgan.

Yangi hukumat harbiy xarajatlarni keskin oshirdi. 1980-yilda ular rekord darajaga, ya'ni 130 mlrd. dollarga o'sdi. Siyosiy doiralarda “**yangi konservatizm**” deb nomlangan yangi qudratli harakat shakllandi. Davlatning ijtimoiy xarajatlarini qisqartirish va harbiy xarajatlarni oshirishga intilish uning asosiy ko'rinishlaridan biri bo'ldi.

J.Karter asosiy sababi aynan harbiy xarajatlar bo'lgan inflyatsiya bilan kurash bahonasida oylik ish haqini oshirmaslik, ijtimoiy xarajatlarni qisqartirish va shu tariqa mehnatkashlar ommasini hisobiga “qat'iy iqtisodiyot” siyosatini olib borish dasturini amalga

oshirdi. Bu ishchilarning ommaviy noroziligiga olib keldi.

Mamlakatda fermerlik harakati jonlandi. Fermerlar qishloq xo'jalik mahsulotlariga narxlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tiklashni talab etishdi. Amerikaning tub aholisi bo'lgan hindular harakati faollashdi. 1978-yilda Vashingtonda hindularning qirilib ketishga mahkum etgan genotsid va irqiy ta'qiblarga qarshi umummilliy yurishi bo'ldi. Mamlakatda demokratik harakatning yangi ko'tarilishi boshlandi.

J.Karterning tashqi siyosati

AQSH o'z tashqi siyosatida Misr va Isroil o'rtasida tinchlik sulhi tuzishni tiqishtirishga muvaffaqiyatsiz urindi. 1978-yil sentabrda Kemp-Devidda (AQSH) Misr prezidenti A.Sadat va Isroil bosh vaziri M.Begin o'rtasida imzolangan bitim butun arab dunyosida qoralandi. A.Sadatning o'ldirilishi bu jarayonga chek qo'ydi.

1979-yil noyabrdagi Eron Islom inqilobining g'alabasi AQSHni Yaqin Sharqdagi muhim strategik joylardan mahrum etdi.

AQSH va SSSR o'rtasidagi munosabatlar jiddiy ra-

Arizona shtatidagi hindular rezervatsiyasi.

vishda yomonlashdi. Sovet Ittifoqining Afg'onistonga bostirib kirishini ro'kach qilgan J.Karter hukumati Moskvadagi Olimpiya o'yinlarini boykot qildi, Sovet Ittifoqiga don va boshqa tovarlar yetkazib berishdan bosh tortdi, fan-texnika sohasida almashuvlarni chekladi.

Amerika xalqiga tashqi siyosatdagi ko'rinib turgan barbodliklar og'riqli ta'sir etdi. Mamlakatda neokonservativizmning iqtisodiy g'oyasi tez sur'atlarda rivojlanib boshladi.

Reyganomika siyosati 1980-yil saylovlarida g'alaba qozongan **R.Reygan** neokonservativizm yo'l boshchisi bo'ldi. U mamlakat tarixidagi eng keksa prezident edi, chunki u prezidentlik o'rindig'iga o'tirganda 70 yoshda bo'lgan. Biroq shunga qaramay keksa yosh unga 1984-yilda ikkinchi marta bu lavozimga o'tirishga xalaqit bermadi.

Ronald Reygan (1911-yilda tug'ilgan) — AQSHning respublikachilar partiyasidan 40-prezident (1981—1989). R.Reygan ma'muriyati sovet-amerika munosabatlarini yaxshilash va xalqaro keskinlikni pasaytirishga imkon yaratdi.

R.Reygan ma'muriyatining iqtisodiy siyosati ("reyganomika" nomini olgan) yirik korporatsiyalar solig'ini kamaytirish va ularga katta imtiyozlar berish, ijtimoiy ehtiyojlarga byudjet xarajatlarini cheklash, inflyatsiyani yengishga yo'naltirilgan kredit-pul siyosatini ta'minlash yo'lidan bordi. "Reyganomika"ning markaziy masalasi harbiy ehtiyojlarga xarajatlarni oshirish edi. AQSHning harbiy xarajatlari 1980-yilda 134 milliard dollardan 1987-yilda 282 milliard dollarga qadar o'sdi. Ma'muriyat "yulduzli urushlar" dasturini amalga oshirishni e'lon qildi. Bunda kelajakdagi urushda asosiy harbiy harakatlar kosmik fazo va Oyda ro'y beradigan bo'ldi. Jamoatchilik fikrini aldaydigan bunday fantastik loyiha astronomik harbiy xarajatlarga olib keldi (1979-yilda — 40,2 milliard, 1983-yilda — 207 milliard, 1986-yilda — 221 milliard dollar).

R.Reygan ma'muriyatining iqtisodiy siyosati mamlakat sanoatining rivojlanishi va muhim tarmoqlarini

ilmiy-texnik jiliatdan jihozlashda muhim o'zgarishiarga olib keldi. Ular ishchi kuchi qo'llanmasdan ishlaydigan butun boshli fabrikalarni yaratishga yo'naltirilgan ishlab chiqarish, elektron avtomatlashtirish jarayonining boshlanishiga asos bo'ldi. 80-yillardagi amerika sanoatining asosini mashinasozlik majmui (metallni qayta ishiash, umumiy mashinasozlik, elektrotexnik mashinasozlik, transport mashinasozligi va asbobsozlik) tashkil etdi. 80-yillar oxirida dunyoning butun mashinasozlik ishlab chiqarishida AQSHning ulushi 34 foiz bo'lsa, ikkinchi o'ringdagi Yaponiyaning ulushi 17 foizni tashkil etgan, xolos. Avtomobil sanoati tubdan rekonstruksiya qilindi. AQSH, mahsulotni avtomatlashgan loyihalash tizimi va robototexnik kompiexslarni keng tatbiq etishdan foydalangan holda, avtomobillar ishlab chiqarish sohasidagi birinchilikni o'ziga qaytib oldi.

R.Reygan ma'muriyatining tashqi siyosati

R.Reygan ma'muriyatining tashqi siyosatida sof kuchlarni "sovuq urush"ga ilhomlantirishga intilish va xalqaro munosabatlarda AQSH ustunligini tasdiqlash muhim o'rin tutdi. Bu ma'muriyatning konsepsiyasi shunday jaranglaydi: "Dunyo kuch — iqtisodiy, harbiy va strategik omil bilan qaror topadi". Unga ko'ra, dunyoda AQSHga nisbatan dushmanlik ortib bormoqda va faqat harbiy qudrat hamda qat'iy xatti-harakatlargina xavfsizlikni ta'minlaydi. R.Reygan ma'muriyatining iik tashqi siyosiy harakati Grenadaga havo desanti tushirish va orolning qonuniy hukumatini yo'q qilish bo'ldi. U kongressning man etishi, BMT, shuningdek, Markaziy Amerika mamlakatlari qoralashiga qaramay, Nikaraguadagi reaksiyon kuchlarni qo'llab-quvvatladi. Amerika ma'muriyati ulkan harbiy xarajatlarni oqlash uchun xalqaro keskinlikni oshirishga intilib, ochiqdan-ochiq tajovuzkorona xatti-harakatlarni amalga oshirdi.

Ayni paytda R.Reygan ma'muriyati Sovet Ittifoqi bilan munosabatlarni biroz yaxshilashga intildi. 1986—1988-yillarda M.S.Gorbachev bilan oliy darajada bo'lib o'tgan uchrashuvlar sovet-amerika munosabatlarini sozlash va xalqaro vaziyatni yaxshilashga imkon yaratdi.

M.Gorbachev, R.Reygan va vitse-prezident J.Bush BMTda.
1988-yil dekabr.

B.Klinton ma'muriya- tining ichki va tashqi siyosati

J.Bush ma'muriyati to'rt yil hukmronlik qilgandan so'ng (1989—1993) 1992-yilda demokratik partiya saylovlarda yana g'alaba qozondi. **Uilyam Klinton** (1946-yilda tug'ilgan) prezident etib saylandi. AQSHda o'tkir ijtimoiy mojaro pishib yetildi. "Reyganomika" tor doiradagi biznesmenlarning boyishiga olib keldi va ayni paytda amerika jamiyatining xastaliklari, jumladan, qashshoqlikning aniqlanishiga imkon yaratdi. Zotan, 12,5 foiz amerikaliklar qashshoq ahvolda yashamoqda, qora tanli aholi orasida bu ko'rsatkich yana ham yuqori, 12 million amerikaliklar boshpanaga ega emas edi. Amerikaning 26 ta yirik shaharlari aholisi tezkor ravishda uy-joy berilishiga muhtoj bo'lib, 400 ming amerikalik giyohvand moddalarni iste'mol etishni man qilish haqidagi qonunni buzgani uchun qamoqxonada saqlandi. Giyohvandlik keng ijtimoiy hodisaga aylandi.

Yangi prezident yangi liberal aqidalarga muvofiq mazkur ijtimoiy xastaliklarni tugatishga va'da berdi. U o'zini "yangi demokrat" deb atadi, bu bilan Amerikani davolash uchun barcha demokratik vositalarni qo'llashga tayyorligini bildirdi. Biroq uning qashshoqlar foydasiga

Bill Klinton.

daromadlarni “taqsimlash”ga urinishi kongressning ko‘pchilik respublikachilari tomonidan rad etildi.

Respublikachilar uning barcha qonun loyihalarini barbod etishdi. Ayni paytda Senat to‘g‘ridan-to‘g‘ri prezident qarashlariga zid keluvchi qonunlarni qabul qildi. 1998-yilda Klintonning ijtimoiy siyosatiga zarar yetkazuvchi va avtomobil, yo‘l, neft va aviatsiya kompaniyalariga ulkan subsidiyalar ajratuvchi bir qator qonunlar qabul qilindi.

Bundan tashqari, kongress prezidentning Arkanzasdagi gubernatorlik qilgan paytidagi moliyaviy operatsiyalar chog‘ida yuz bergan bir qator suiiste‘mliklarni fosh etdi, siyosiy raqiblari esa uning shaxsiy hayoti bilan bog‘liq janjaldan foydalanishdi. Senatda uni hokimiyatdan mahrum etish (**impichment**) uchun ikki ovoz yetmay qoldi, xolos.

Klintonning siyosati, bir tomondan, mayda tashabbuslarni tashkil etishdan iborat bo‘ldiki, ulardan ko‘pi mamlakatning ijtimoiy ahvoliga kam ta‘sir etardi (jino-yatchilik bilan kurash, shtatlarda giyohvandlikka qarshi testdan o‘tkazish, qamoqxonalarda ovqatlanish va munosabatlarni yaxshilash); boshqa tomondan — harbiy ehtiyojlarga xarajatlarni o‘z ichiga oldi.

Biroq Klintonning ijtimoiy siyosati unga omma orasida obro‘ keltirdi va 1996-yilda u ikkinchi muddatga prezident etib saylandi.

Klinton ma'muriyatining tashqi siyosatida dunyoda yagona hokimlikka intilish ustuvorlik qildi. 1991-yili Sovet Ittifoqi tarqatilgandan so'ng jahon maydomida AQSHga qarama-qarshi turadigan raqib qolmadi. U BMT bilan bosh xalqaro tashkilot sifatida hisoblashmay qo'ydi. 1999-yilda Yugoslaviyaning bombardimon qilinishi shundan guvohlik beradiki, AQSH jahon muammolarini o'z manfaatlariga muvofiq holda mustaqil hal etishga kirishdi. Butun g'arb olami AQSH atrofida birlashdiki, bu hol unga jahon siyosatida yanada ishonch bilan qadam tashlashiga imkon yaratdi.

2000-yil prezidentlik saylovlarida respublikachilar partiyasi g'alaba qozondi. AQSH sohiq prezidenti J.Bushning o'g'li **Jorj Bush (kichik)** prezident etib saylandi. Mamlakat ichki va tashqi siyosati o'zgarmadi. **2001-yil 11-sentabrda** AQSHda terroristik harakatlar amalga oshirildi. Natijada Nyu-Yorkdagi savdo markazi vayron qilindi va uch ming atrofida odam halok bo'ldi.

AQSH terroristik aktlarga javoban ularni amalga oshirishda ayblangan Al-Qoida terroristik tashkiloti va Afg'onistondagi Tolibonlarning pozitsiyalarini bombardimon qilish choralari ko'rdi. 2002-yildagi antiterroristik kompaniyasi AQSH harbiy byudjetini 120 milliard dollarga oshirish imkonini berdi. Mamlakatda iqtisodiy pasayish va ishsizlikning o'sish boshiandi.

2003-yilda AQSH Iroqqa qarshi urush boshiadi. Amerikalik ekspertlarning taxminicha Iroq hududida ommaviy qirg'in qurollari bor edi. 2003-yil mayda AQSH mamlakatga qo'shin kiritdi.

Tarixiy ma'lumot

AQSH PREZIDENTLARI

- 1945—1953 — G.Trumen
- 1953—1961 — D.Eyzenxauer
- 1961—1963 — J.Kennedi
- 1963—1969 — L.Jonson
- 1969—1974 — R.Nikson
- 1974—1977 — J.R.Ford
- 1977—1981 — J.Karter
- 1981—1989 — R.Reygan
- 1989—1993 — J.Bush
- 1993—2000 — B.Klinton
- 2000-yildan — J.Bush (kichik)

Qisqacha mazmuni

- 1961-yil — prezident J.Kennedi: ijtimoiy isiohotiar dasturi
- 1963-yil 22-noyabr — J.Kennedi Dallasda o'ldirildi (Texas shtati)
- 1963-yildan — prezident L.Jonson: "qashshoqilknitugatish" va irqiy kamsitishni bartaraf etish dasturi; qurollanish poygasining kuchayishi
- 1965-yil aprel — Vyetnamga qarshi tajovuz
- 1968-yil aprel — Martin Lyuter King o'ldirildi
- 1969—1974-yillar — prezident R.Nikson: iqtisodiy va siyosiy inqiroz, ishiab chiqarishning pasayishi, narxlar va inflyatsiyaning oshishi
- SSSR bilan tinch-totuv yashash haqida shartnoma
- 1973-yil 27-yanvar — Vyetnamda urushning to'xtatilishi
- 1973-yil — "uotergeyt ishi"
- 1974-yil — prezident J.Ford: neokonservatizm yo'ilning barham topishi
- 1977—1981-yillar — prezident J.Karter: ijtimoiy daromadlarning qisqarishi va harbiy sarflarning oshishi, norozillklarning o'sishi, SSSR bilan munosabatlarning yomonlashuvi
- 1981—1989-yillar — prezident R.Reygan: "reyganomika", "yuiduzlar urushi" dasturi, tashqi siyosatdagi barbodlikiar
- 1986-yil — SSSR bilan munosabatlarning yaxshilashishi
- 1993—2000-yillar — B.Klinton prezidentilgi
- 2000-yildan — J.Bush (kichik) prezidentilgi
- 2001-yil — Nyu-York va Vashingtonga terroristik hujum
- 2003-yil may — iroqqa qo'shin kiritilishi

Savollar

- ?
1. AQSHda ikkinchi jahon urushi yillarida sanoatning tezkor o'sishiga qanday omillar imkon yaratdi?
 2. "Harbiy sanoat majmui" tushunchasiga ta'rif bering.
 3. AQSHda 50-yilalarda rivoj topgan liberalizm mafkurasining asosiy xususiyatlarini sanab o'ting.
 4. AQSH demokratik partiyasining "umumiy farovonlik jamiyati"ni barpo etish dasturi haqida nimalarni bilasiz? U qaysi jihatlari bilan "inson kapitalni takror ishlab chiqarish" dasturidan farqlanadi?
 5. Liberallar va konservatorlar dasturlarining asosiy farqi nimada? Ularning dasturiy qoidalari mamlakat prezidentlari faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
 6. Quyidagi atamalar mohiyatini tushuntiring: "mos ravishda

ta'sir ko'rsatish" siyosati, "uotergeyt ishi", "reyganomika", "neoliberalizm" (yangi liberalizm), "yulduzli urushlar".

Jadvalni to'ldiring

AQSH prezidenti	Boshqargan yillari	Qaysi partiyadan saylangan	Faoliyatining natijalari

9-§. BUYUK BRITANIYA 50—90-YILLARDA

Buyuk Britaniyaning urushdan keyingi iqtisodiyoti

1945-yil iyulda britaniyalik saylovchilar U.Cherrill boshchiligidagi konservatorlarni rad etib, leyboristlar partiyasi uchun ovoz berishdi. Bosh vazir U.Cherrill o'rnini **Klement Ettli** egalladi.

Klement Ettli (1888—1967) — Buyuk Britaniya bosh vaziri (1945—1951). U "sovuq urush" tashabbuskorlaridan biri bo'lgan.

Leyboristlar hukumati iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda tub islohotlar olib bordi va "**farovonlik jamiyati**"ni barpo etish uchun shart-sharoitlar yaratdi: ko'mir sanoati, energetika, transport, fuqarolik aviatsiyasi, ingliz banki va po'lat quyish sanoati natsionalizatsiya qilindi. Hukumat millionlab inglizlarni arzon kvartiralar bilan ta'minlash uchun uy-joy dasturini qabul qildi.

Ijtimoiy ta'minot dasturi yangi hukumatning eng ommabop tashabbusi bo'ldi: u ishsizlarga yordam ko'rsatishni oshirish, keksalik bo'yicha nafaqa to'lash, bepul maktab tushliklari va qisman bepul tibbiy xizmatni ko'zda tutdi. Biroq dastur yetarli moddiy asosga ega emas edi, shu bois 1948-yildan uni amalga oshirish to'xtatib qo'yildi.

Angliyaning Ikkinchi jahon urushidan keyingi iqtisodiy ahvoli izdan chiqqan edi. Bundan tashqari, harbiy xarajatlar uning moliyaviy ahvolini og'irlashtirdi. AQSH ingliz iqtisodiyotiga katta zarba berdi, bu bilan Angliyani Yevropa qit'asidagi o'z izmidan chiqmaydigan satellit

davlatga aylantirish va bir yo'la Uzoq Sharqdagi mustamlakalaridan siqib chiqarishni mo'ljalladi. 1945-yil avgustda AQSH mutlaqo kuillmaganda lend-liz bo'yicha mahsulotlar yetkazib berishni to'xtatishini ma'lum qildi. Endilikda Angliya AQSH yetkazib beradigan barcha tovarlar uchun naqd pul bilan hissohlashishi lozim edi, bunday pul mamlakatda topilmadi. Mamlakatning moliyaviy ishlari fojeaviy ahvolga keldi. AQSH sobiq ittifoqchisini saqlab qolisli uchun unga 1945-yili yirik zayom berdi. Buning evaziga Angliya Britan imperiyasi bozorining bojxona ta'riflarini kamaytirishi lozim edi. Amerika korporatsiyalari o'zi uchun ingliz mustamlakalari va dominionlarida katta bozorga ega bo'ldi. Bu, ingliz mustamlaka imperiyasining tugashini tezlashtirdi.

Angliya "Trumen doktrinasi"ni amalga oshirish munosabatl bilan Bolqonda va Sharqiy O'rtaer dengizida o'z mavqeini yo'qotdi. U o'sha yili Hmdistonga ozodlik berishga majbur bo'ldi. Bularning hammasi iqtisodiyot inqirozga yuz tutgan paytda yuz berdi. Mamlakat eksportdan yetarli mahlag' o'lolmagani uchun import tovarlari uchun to'lay olmay qoldi. Bir paytlar eng barqaror hisoblangan ingliz valyutasi endilikda amerika dollariga tenglashishga majbur bo'ldi. 1949-yilda funt sterlingning qadrsizlanganligi e'lon qilindi. Ilgari 4 dollar bo'lgan uning kursi 2,80 doliarga tushib ketdi.

"Marshall rejasi"ni amalga oshirish Angliyaga yangi zayom ollsh imkonini berdi. Leyboristlar hukumati buni hayotga tatbiq etishga kirishdi. Angliya AQSH bilan "alohida munosabatlar"ga tayamib, Yevropa va Amerika o'rtasida xuddi bir vositachidek bo'lib qoldi.

"Marshall rejasi" bo'yicha 1948—1950-yillarda Angliya mahsulotlar va zayomlar hamda 3 milliard dollarga yaqin yordam oldi. Biroq bu uning iqtisodiy alivolini yaxshilamadi. Bundan tashqari, mazkur reja Angliyam AQSHga tobeligini kuchaytirdi, amerika kapitalini mustamlaka mulklariga kirib kelishini yengillashtirdi, amerika konsernlari bilan raqobatdosh bo'lgan ingliz iqtisodiyoti tarmoqlariga zarar yetkazdi. "Marshall rejasi" surunkali davom etayotgan cliuqur moliyaviy inqirozga olib keldi. Bu rejadan bir yil o'tgach, 1949-yildayoq Angliya moliyaviy bankrotlik, ya'ni smish xavfi ostida qoldi.

1951-yili konservatorlar partiyasi hokimiyatga keldi va 1964-yilga qadar uni ushlab turdi. Bu paytda U.Cherrill (1951—1955), A.Iden (1955—1957) va G.Makmillan (1957—1964) bosh vazir lavozimida ishladilar.

Uinston Cherrill (1874—1965) — Buyuk Britaniya bosh vaziri (1940—1945, 1951—1955). U gitlerchilarga qarashli koalitsiyani tashkil etish tashabbuskorlaridan biri bo'lgan, yangi urushning oidini olish maqsadida BMTni mustahkamlashga chaqirgan.

Anton Iden (1894—1977) — Buyuk Britaniya bosh vaziri (1955—1957). U bir necha tashqi siyosiy ishlardagi muvaffaqiyatsizliklardan so'ng iste'foga chiqdi.

Garold Makmillan (1894—1986) — Buyuk Britaniya bosh vaziri (1957—1963). U qurollanishni kuchaytirish siyosatini olib bordi.

Konservativ hukumat po'lat quyish sanoatini denatsionalizatsiya qildi, biroq "farovonlik jamiyati"ni barpo etish dasturini (bepul tibbiy xizmat, uy-joy qurilishi) amalga oshirishda davom etdi.

Ayni paytda Britaniya imperiyasi yemirilishda davom etmoqda edi. Ingliz hukmron doiralarining 1956-yilda Misrda o'z hukmronligini saqlab qolish va kuch bilan o'z talablariga bo'ysundirishga so'nggi urinishi to'liq barbod bo'ldi. Sovet Ittifoqi Misrni himoya qilib chiqdi, 1956-yil dekabrda ingliz-fransuz qo'shinlari Misrdan olib chiqib ketildi.

Bu ingliz tashqi siyosatining butun mamlakat tarixidagi eng qaqshatqich muvaffaqiyatsizlikka uchrashi edi. Angliya Osiyoda o'z ta'sirini yo'qotdi va to'liq yakkalanib qoldi. Hatto AQSH ham uni qo'llab-quvvatlashdan bosh tortdi.

Mamlakatning 70-yillardagi iqtisodiyoti

Jahon siyosatiga Angliya ta'sirining tanazzulga uchrashi 1964-yili hokimiyatga kelgan leyboristlar hukumatida ham davom etdi. Bosh vazir **Garold Vilson** mamlakatdagi iqtisodiy ahvolni yaxshilay olmadi. Valyuta yana qadrsizlandi, Vilsonning Angliyani "Umumiy bozor"ga qabul qilinishiga urinishi

barbod bo'ldi, chunki Fransiya bunga qarshi chiqdi. 1970-yili konservator **Edvard Xit** bosh vazir bo'ldi. Uning eng yirik muvaffaqiyati Angliyaning 1973-yili "Umumiy bozor"ga qabul qilinishi bo'ldi. Biroq u tred-unionlar bilan kurashda muvaffaqiyatsizlikka uchradi va 1973/74-yillar qishida tog'-kon sanoatida inqiroz boshlandi.

Garold Vilson (1916-yilda tug'ilgan) — Buyuk Britaniya bosh vaziri (1964—1970, 1974—1976). Uning boshqaruvi chog'ida iqtisodiyot pasayishi va ishsizlik o'sishi qayd etilgan.

Edvard Xit (1916-yilda tug'ilgan) — Shimoliy Irlandiya bilan munosabatlar keskinlashgan 1970—1974-yillarda Buyuk Britaniya bosh vaziri bo'lgan.

1974-yili leyboristlar partiyasi yana hokimiyatga keldi va Garold Vilson yana bosh vazir bo'ldi. U tred-unionlar bilan munosabatlarni yaxshilashga va'da berdi. Bosh vazir oylik ish haqini bir qadar cheklash haqida bitimga erishishga muvaffaq bo'ldi, biroq 1976-yildagi ingliz pul birligi qadrligining yana pasayishi bu urinishlarni puchga chiqardi. Vilson o'z ixtiyori bilan iste'foga chiqdi va

Irlandiya. Kurash davom etmoqda.

uning o'rniga leyboristlar partiyasi yo'l boshchisi **Jeym Kellagan** keldi.

Millatning kelajagi va umuman iqtisodiy vaziyat noaniqligicha qoldi. Shotlandiya qirg'oqlaridan uncha uzoq bo'lmagan Shimoliy dengizda yirik neft konlarining topilishi bu borada umid uyg'otdi. Ayni paytda Shimoliy Irlandiyada yangi yirik siyosiy muammo yuzaga keldi.

1921-yil shartnomasiga ko'ra, Olster grafligi Buyuk Britaniya tarkibida qolib, keng miqyosda o'z-o'zini boshqarishni saqlagandi. Biroq ko'pchilikdan iborat protestantlar kamchilikdan iborat katoliklarni kamsitish uchun o'z hokimiyatidan doimiy ravishda foydalanib keldi. **1968-yilda** katoliklarning o'z fuqarolik huquqlari uchun harakati boshlandi. Irland respublikachilar qo'shini birlashmalari Olsterning Irlandiya respublikasi bilan birlashishi uchun faol kurashni boshlab yubordi. O'z navbatida protestant harbiy tashkilotlari ham qarab turmadi. Britaniya hukumati tartib o'rnatish uchun qo'shin yubordi. Biroq tez orada qo'shin birlashmalari jangovar irlandlarning ikkala guruhi uchun nishonga aylandi. Qaqshatqich to'qnashuvlarda yuzlab terroristlar va britan qo'shini askarlari halok bo'ldi.

Margaret Tetcher davri

Mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy ahvoli fojiali ravishda yomonlasha bordi. 1979-yili

Angliyada ishsizlar soni 1935-yildan buyon ilk marta 2 million kishiga yetdi, keyingi yili esa 3 milliondan oshdi. Ularning yarmi ishsizlik bo'yicha nafaqa olmas edi. Tez o'sib borayotgan inflyatsiya tufayli 1979-yili so'nggi 20 yil ichida aholi turmush darajasi eng quyi nuqtaga yetdi.

Shu bois ham 1979-yilgi parlament saylovlarida konservatorlar g'alaba qozongani bejiz emas edi. Hukumat boshlig'i etib ilk bor ayol kishi — konserva-

Margaret Tetcher

torlarning yangi yo'lboshchisi **Margaret Tetcher** saylandi.

M.Tetcher o'zini qat'iyatli xarakter, mustahkam e'tiqod va aniq harakatlar dasturi egasi bo'lgan davlat arbobi sifatida namoyon etdi. Inglizlar uni "**temir xonim**" deb atashdi. U Angliya va dunyoda katta obro' qozondi va u boshchiligidagi konservatorlar partiyasi 1983-hamda 1987-yillar saylovlarida g'alaba qozondi. "Temir xonim" esa Angliya hukumatini ketma-ket o'n bir yil boshqardi. Bu paytni tarixchilar "Tetcher davri", uning dasturini esa "**tetcherizm**" deb atashdi.

M.Tetcher dasturi mamlakat hukmron doiralarning Angliyani dunyo miqyosida buyuk davlat sifatida tiklanishiga intilishini o'zida aks ettirdi. Dasturning mohiyati Britaniya orollarida ham, Yevropa va Amerikaning barcha mamlakatlarida ham tez o'sib borayotgan neokonservativ g'oyalarni ifoda etardi. Ichki siyosatda tetcherizmning asosi xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, tadbirkorlik ruhi va "mulkchilar demokratiyasi"ni rivojlantirishni o'z ichiga olardi. Dastur, shuningdek, davlatning iqtisodiy hayotga aralashuvini cheklash, ijtimoiy dasturlardan voz kechish yoki ularni eng kam darajaga tushirish; soliqlar va qat'iy iqtisod qilish hisobiga hamda xarajatlarni qisqartirish evaziga defitsitsiz byudjetga erishishni ko'zda tutdi.

Margaret Tetcher (1925-yili tug'ilgan) — Buyuk Britaniya bosh vaziri. Uning rahbarlik yillarida iqtisodiyotda barqarorlik va Angliyaning jahonda ta'sir doirasining o'sishi ro'y berdi. U "Olster muammosi"ni hal eta olmadi.

M.Tetcher dasturi shundan kelib chiqdiki, Angliya kuchli qo'shin va flotga ega bo'lishi hamda o'z yadro qurolini takomillashtirishi lozim. Tashqi siyosatda u AQSH bilan "alohida" ittifoqchilik munosabatlari va NATO bilan shartnomalar bo'yicha majburiyatlarga rioya qilishni ustuvor deb hisobladi.

Tetcherga tashqi iqtisodiy maydonda dovrugli bir g'alaba zarur edi va u bunga erishdi. **1982-yil aprelda** u Argentinaning Folklend orollarini bosib olishga urinishiga qat'iy javob berdi. Bu joy ingliz orollaridan 13 ming km masofada bo'lsa ham tarixan argentinaliklar mulki

hisoblangan. Lekin Angliya ham unga teng darajada da'vogar edi. Bu orollar Angliya uchun na siyosiy, na iqtisodiy, na strategik jihatdan hech bir ahamiyatga ega bo'lmasa-da, hukmron doiralari Argentinaga "kuch ishlatish" siyosatidan saboq berish va hoy berilgan dunyo miqyosidagi dengiz davlati shon-shuhratini o'zlariga qaytarib olishga qaror qilishdi.

Sarf-xarajatlar va kishilar hayoti bilan ham hisoblashmagan M.Tetcher orolga harbiy kemalar, dengiz piyodalari va aviatsiyani yubordi. Natijada, uch oylik janglardan so'ng, Angliya bu orollardagi mavqeini tikladi. Konservatorlar partiyasi ohro'-e'tiborining bir qadar o'sishiga erishdi.

Ihki siyosatda M.Tetcher ishsizlik bo'yicha nafaqalar va boshqa ijtimoiy dasturlarni qisqartirdi. Angliya ishchi sinfi hunga stachka, ya'mi ish tashlash harakatini kuchaytirish bilan javob berdi. Biroq Tetcher orqaga chekinmadi, faqat qattiqqo'l iqtisodiy choralar bilangina Angliyani "Yevropaning kasal odami" ahvolidan qutqarish mumkin, degan fikrni bildirdi.

Hukumat ilgari natsionalizatsiya qilingan yoki davlat loyihalari bo'yicha qurilgan davlat sektoridagi korxonalarni xususiy lashtirdi. Ko'plab neft va aviakosmik sanoat, shuningdek, havo transporti korxonalari xususiy mulkdorlar qo'liga o'tdi. Davlat sektoridagi korxonalarining uchdan ikkisi xususiy mulkdorlar yoki xususiy lashtirilgan korxonalar jamoalariga o'tdi. Ayni paytda, milliondan ortiq munitsipal kvartiralar sotildi va natijada mamlakat aholisining 60 foizdan ziyodrog'i o'z uy-joyiga ega bo'ldi. Bu hoi mamlakatda mulkdorlarning ko'payishi va konservatorlar partiyasi ijtimoiy negizining kengayishiga olib keldi.

M.Tetcher dasturining inuvaffaqiyatli amalga oshirilishida Shimoliy dengizda topilgan neft konlari asosidagi Angliya neft sanoatining rivojlanishi muhim bo'ldi. 1980-yilga kelib Angliya o'zining neft va gazga bo'lgan ehtiyojini to'liq qondirdi. 1981-yili neft qazib chiqarish 60 million tonnaga yetdi va Angliya umi jahon bozoriga olib chiqish imkomiga ham ega bo'ldi.

Neft sanoatining rivojlanishi ingliz hukumatiga ulkan valyuta tushumlarini berdi, bu yirik kapital britan sanoatini texnik qayta jihozlash, shuningdek, yangi sohalarni

rivojlantirayotgan va mehnat samaradorligi o'sishini rag'batlantirayotgan tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlashga sarflandi. Dastlabki yillarda sekin odimlayotgan "tetcherizm" endi sezilarli natijalar bera boshladi. 1982—1987-yillarda Angliyaning iqtisodiy o'sish sur'atlari G'arbiy Yevropada eng yuqori bo'ldi. Ishsizlar soni, inflyatsiya miqyoslari sekin qisqardi.

M.Tetcher Angliyaning Yevropadagi rahbarlik rolini qaytarishga urindi va YIHda qariyb barcha asosiy muammolar bo'yicha mustaqil pozitsiyada turdi. Xususan u Yevropada yagona pul birligini yaratishga keskin qarshi chiqdi. 1989-yili Strasburgdagi hamjamiyat mamlakatlari rahbarlari sammitida u mazkur mamlakatlardagi ishchilar qonunchiligini unifikatsiyalash (bir xillashtirish)ga qarshi chiqdi va "Ishchilar asosiy huquqlari xartiyasi"ni qo'llab-quvvatlashdan bosh tortdi.

Ayni paytda Angliyaning jadal iqtisodiy o'sishi va nis-

Jon Meyjor.

biy farovonligi davri uzoq davom etmadi. 90-yillar boshlaridanoq iqtisodiy kon'yuktura yomonlashdi, byudjet yetishmovchiligi, inflyatsiya va ishsizlik kabi "eski kasallik"lar yana qaytdi. Mamlakatning 18 yoshdan yuqori bo'lgan, daromadidan qat'iy nazar barcha aholisi to'laydigan yangi soliq ahvolni tuzatishga urinish bo'ldi. Bu tadbir ommaviy norozilik namoyishlariga sabab bo'ldi. Olsterdagi ahvol keskinlash-

di. Iqtisodiy rivojlanish sur'atlari sekinlashdi. "Tetcherizm davri" o'z imkoniyatlarini tugatgani ma'lum bo'ldi. Xususiylashtirish va neft sanoati bilan bog'liq barcha zaxiralar ham tugal holga keldi.

1990-yil noyabrda M.Tetcher o'z ixtiyoriga ko'ra iste'foga chiqdi. U hukumatda kelgusi saylovgacha ishlab turishi mumkin edi. Biroq bu hol partiyani mag'lubiyatga olib kelardi. Estafetani konservatorlar partiyasining yangi yo'l boshchisi **Jon Meyjor** qabul qildi.

**J. Meyjor. "Teng
imkoniyatlar
jamiyati"ni yaratishga
urinishlar**

U 1943-yilda tug'ilgan va M.Tetcher hukumatining eng yosh a'zosi edi. Jon Meyjor Angliya tarixida eng no-an'anaviy hukumat boshlig'i

bo'ldi. Uning ota-onalari juda kambag'al bo'lib, faqat noto'liq o'rta ma'lumot berishgan.

Jon Meyjor M.Tetcher siyosatini davom ettirdi. Uning dasturi jahon bozorida raqobatlasha olmaydigan sanoat tarmoqlarini xususiylashtirish yo'lini davom ettirishni ko'zda tutdi. U ham Tetcher kabi inflyatsiyaga qarshi kurashni eng asosiy vazifa deb hisobladi, chunki inflyatsiyaning o'sishi ishsizlikning o'sishiga olib kelishi mumkin edi.

J.Meyjor ijtimoiy muammolarga alohida urg'u berdi. Hukumat dasturi har bir kishiga teng imkoniyatlar yaratish, tibbiy xizmat va xalq ta'limida islohotlar o'tkazishga yo'naltirildi

Tashqi siyosatda J.Meyjor YIH bilan integratsiyaviy jarayonlarni kuchaytirish va AQSH bilan ittifoqchilik aloqalarini mustahkamlash yo'lini olib bordi. Angliya AQSHning Iroqdagi urushini qo'llab-quvvatladi va Fors qo'ltig'i rayoniga salmoqli harbiy qismlarni yubordi. Hukumat tepasiga kelgan J.Meyjor xalq o'rtasida norozilik uyg'otgan jon boshidan olinadigan soliqni bekor qildi

Toni Bler

va "britaniyaliklarning ijtimoiy-iqtisodiy talablarini ko'proq qondirish tomoniga burilishni amalga oshirish"ga va'da berdi. 1992-yili parlament saylovlarida yana konservatorlar mutlaq ko'pchilik ovozni oldi. J.Meyjor bosh vazir lavozimida qoldi.

1997-yil saylovlarida konservatorlar mag'lubiyatga uchradi, leyboristlar parlamentdagi 650 o'rindan 419 tasini egalladi.

90-yillar oxirida mamlakatdagi vaziyat

Yangi ingliz bosh vaziri, leyboristlar partiyasi yo'lbo'shchisi Tom Blerga o'tmishdan og'ir meros qoldi. Shotlandiya va Uelsda mahalliy millatchilar g'alaba qozondi, ular o'z parlamentlarini chaqirish huquqini qo'lga kiritdi. 1997 va 1998-yillarda bu viloyatlarda parlamentlarga saylovlar o'tkazildi. Ular ichki ishlar ustidan nazoratni o'z qo'lga oldi va muxtoriyat e'lon qildi. Bu Buyuk Britaniyaning parchalamishiga birinchi qadam bo'ldi, leyboristlar hukumati esa uning oldini ololmadi. Iriand millatchilari ham ancha faollashib qoldi.

Ingliz davlati va jamiyatini qamrab olgan inqiroz ingliz monarxiyasini ham yemirdi. Zotan, u ming yillar mobaynida ingliz siyosiy va ijtimoiy hayotining mustahkam asosi bo'lib keldi. So'nggi yillardagi qirollik oilasi bilan bog'liq janjallar mamlakatda oddiy voqea bo'lib qoldi. Qirollik hokimiyatiga birlak ramzi, ingliz xalqining axloqiy qadriyatlari va tarixiy an'analari saqlovchisi sifatidagi ilgari ishonchga putur yetdi.

Bundan tashqari, qirollik hokimiyatining saqlanib turishi, uning marosim va sayohatlari, ko'p sonli qasr va saroylar ta'minoti, ularga xizmat ko'rsatish davlat xazinasiga qimmatga tushadi (5 million funt sterlingga qadar).

2001-yil iyunda umumxalq saylovlarida leyboristlar partiyasi yana g'alaba qozondi, parlamentda 413 o'rinni qo'lga kiritdi. Angliya AQSHning eng ishonchli ittifoqchisi bo'lib qoldi. 2001-yilda Afg'onistonda Tollbonlarga qarshi kurashda va 2003-yilda Iroq urushida ishtirok etdi.

Tarixiy ma'lumot

BUYUK BRITANIYANING BOSH VAZIRLARI

1945—1951 — K.Etlli
1951—1955— U.Cherrill

1955—1957 — A. Iden
1957—1963 — G. Makmillan
1963—1964 — A. Duglas-Xyūm
1964—1970 — G. Vilson
1970—1974 — E. Xit
1974—1976 — G. Vilson
1976—1979 — D. Kallagen
1979—1990 — M. Tetcher
1990—1997 — J. Meyjor
1997-yildan — T. Bler

BUYUK BRITANIYA MONARXLARI

1936—1952 — Georg VI
1952-yildan — Yelizaveta II

Qisqacha mazmuni

- Ikkinchi jahon urushidan keyingi og'ir moliyaviy ahvol,
- 1945-yil iyul — bosh vazir K. Etti davri (keng ijtimoiy islohotlar, mamlakat aholisi farovonligining oshishi)
- 1945-yil avgust — lend-liz bo'yicha AQSH yetkazib berayotgan tovarlarning to'xtatillishi
- 1948-yildan — iqtisodiy rivojlanishning pasayishi, funt sterlingning qadrsizlanishi
- "Marshali rejasi" bo'yicha zayomlar — AQSHga tobelik
- 1949-yil — moliyaviy inqiroz
- 1956-yil dekabr — ingliz-fransuz qo'shinlarining Misrdan olib chiqilishi. Angliyaning xalqaro maydon-da yakkalanib qolishi
- 1968-yil — Olster katoliklarining Irlandiya respublikasi bilan birlashish harakati boshlanishi
- 1973-yil — Angliyaning "Umumiy bozor"ga a'zo bo'lib kirishi
- 1979-yil — aholi turmush darajasining keskin pasayishi
- 1979—1990-yillar — M. Tetcher konservatorlar partiyasidan bosh vazir etib saylandi. Angliyaning jahon miqyosida buyuk davlat sifatida tiklanishga unnlshi, xususiy tadbirkorlikni qo'liab-quvvatlash
- 1982-yil aprel — Argentina bilan Folklend oroliari uchun g'olibona jang
- 1982—1987-yillar — iqtisodiy rivojlanish sur'atlarining keskin oshishi
- 90-yillar boshlaridan — iqtisodiy pasayish, inflyatsiya, ishsizlikning o'sishi

- 1990-yil noyabr — M.Tetcherning iste'fosi
- Jon Meyjor — bosh vazir: xususiylashtirish siyosatining davom ettirilishi, ijtimoiy muammolarning hal qilinishi
- Tashqi siyosatda integratsiya jarayonlarining kuchayishi
- 1997-yildan — T.Bler bosh vazir etib saylandi
- 2003-yil may — Iroqqa qo'shin kiritilishi

Savollar

- ?
1. Ikkinchi jahon urushidan so'ng K.Etli boshchiligidagi leyboristlar partiyasi oldida qanday vazifalar turar edi?
 2. "Marshall rejasi" bo'yicha yordam olish Angliya iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
 3. Shimoliy Irlandiya muammosining mohiyati nimadan iborat?
 4. Mamlakatning 50—80-yillardagi iqtisodiy rivojlanishiga gisqacha ta'rif bering.
 5. J. Meyjor bosh vazir etib saylangach, mamlakat iqtisodiyoti va siyosatida qanday o'zgarishlar bo'ldi?

Jadvalni to'ldiring

Bosh vazir	Boshqaruv yillari	Faoliyatining yakunlari	
		Ichki siyosat	Tashqi siyosat

10-§. FRANSIYA: "GOLLIZM"NING QAROR TOPISHI

Fransiya Ikkinchi jahon urushidan so'ng

Fransiya ozod etilgan 1944-yil kuzidan to To'rtinchi respublika konstitutsiyasi qabul qilingan 1946-yil kuzigacha bo'lgan muddatdagi siyosiy tuzumi tarixga Vaqtli rejim nomi bilan kirgan. Bu mamlakat tarixida uzoq davom etmagan, hiroq juda muhim davr bo'lganki, unda demokratik va antifashist kuchlar katta muvaffaqiyatlarga erishdi.

Urush natijasida fransuz iqtisodiyoti kuchsizlabib qoldi. Sanoatda ishlab chiqarish hajmi urushgacha

bo'lgan darajadan 38 foiz, qishloq xo'jaligida — 60 foizgacha pasaydi. Ko'plab zavodlar to'xtab qoldi, shaxtalar deyarli ishlamadi. Tashqi savdo qariyb yo'q darajada edi. Pul tizimi izdan chiqdi. Mamlakatda yonilg'i, xomashyo, oziq-ovqat, keng iste'mol mollari yetishmasligi yaqqol sezilib turdi. Narxlar jadal oshdi va urushdan oldingi darajadan 6 marta o'sdi. Aholini oziq-ovqat bilan ta'minlash uchun kartochka tizimi joriy etildi. "Qora bozor" va chayqovchilik gullab-yashnadi.

Siyosiy hayotda ham katta o'zgarishlar ro'y berdi. Fransiya milliy manfaatlariga xiyonat qilgan partiyalar siyosiy maydondan ketdi. So'l antifashist tashkilotlar uchun ro'shnolik kunlari keldi. Ayniqsa, Fransiya kommunistik partiyasi (FKP) katta obro' qozondi. Uni "otib tashlanganlar partiyasi" deb nomlashdi, chunki gitlerchilar uning deyarli barcha yirik vakillarini otib tashlashgan edi. Bu partiya rahbarligida fransuz Qarshilik harakati amal qildi. 1945-yilda u mamlakatdagi eng yirik siyosiy partiya aylandi. Uning saflarida 900 ming a'zo bo'lgan.

Qarshilik harakatida ishtirok etgani va ishchilar harakati bilan aloqasi tufayli sotsialistik partiya o'z pozitsiyalarini mustahkamladi. "Tamoyillar bayonotnomasi"da (1946-yil) u mavjud tuzumni tugatish haqidagi o'z niyatini e'lon qildi. Urush yillarida sotsialistlar FKP bilan birligini bildirdi va 1944-yil dekabrda ikkala partiya Kelishuv qo'mitasini tuzishdi.

Urush paytida Yevropa mehnatkashlarini birlashtiruvchi va saflarida 5,5 million kishi bo'lgan Umumiy mehnat konfederatsiyasi (UMK) tashkil etildi.

Fashistlar bilan hamkorlik qilgan partiyalar hukumat dekretlari bilan tarqatib yuborildi. Ular o'rniga yangi partiyalar yuzaga keldi. Bu partiyalar orasida Xalq respublikachilar harakati (XRH) eng obro'lisi edi

General de Goll

(1944-yilda tuzilgan). Uning dasturida “inqilobni qonunlar yo‘li bilan” amalga oshirish, sanoatni qisman natsionalizatsiya qilish va iqtisodiyotga rahbarlikni davlatga berish ko‘zda tutildi. Harakat ishchilarning ishlab chiqarishni boshqarishdagi ishtirokini ko‘zda tutuvchi tizimni yaratishni rejalashtirdi. XRH tashqi siyosatda G‘arbiy Yevropa davlatlarini birlashtirish konsepsiyasini ilgari surdi. Uning yo‘lboshchilari Amerika Qo‘shma Shtatlari namunasi bo‘yicha “Yevropa Qo‘shma Shtatlari”ni yaratishga chaqirdi.

Ushbu harakatning ommaviyligi birinchi galda general de Goll nomi bilan bog‘liq edi. “Kurashayotgan Fransiya” vatanparvarlik harakatining rahbari bo‘lgan bu insonning irodasi va siyosiy qarashiari urushdan keyingi Fransiya tarixiga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatdi.

De Goll va “gollizm” muammolari

Sharl de Goll 1890-yil 22-noyabrda Lill shahrida eski dvoryan oilasida tug‘ildi. Uni yuksak qobillyatli kishi sifatida katohek va’xonni yoki katta yozuvchi bo‘lish kelajagi kutardi. Biroq u butun umrini qo‘shin bilan bog‘ladi, bu esa uni keyinchalik siyosiy faohyat maydoniga yetaklab keldi.

1940-yil iyunda Fransiya kapitulyatsiya qilingan kunda de Goll Bi-Bi-Si da chiqish qilib, fransuz qo‘shinini fashist bosqinchilariga qarshi kurashni davom ettirishga da’vat etdi. De Goll shu kuni zobitiik mansabini tugatdi va davlat arbobi sifatidagi hayotini boshladi. Uning fransiyani buyuk davlat sifatida tiklanishi asosiy maqsad qilib qo‘ygan siyosiy konsepsiyasi “**gollizm**” nomini oldi. Uning mohiyatini to‘rt tushuncha: “millat”, “kuchli davlat”, “Fransiyaning ulug‘voriigi” va “ijtimoiy islohotlar”da ifodalash mumkin. Davlat, Sh. de Gollning fikricha, agar millatda hirlik bo‘lsa va hir maqsad atrofida jipslashsagina kuchli bo‘lishi mumkin. U respublika-demokratik an’analardan yuz o‘girmadi, biroq davlat boshlig‘i, prezidentning kuchli hokiniyatini, uning umumxalq ovoz berish yo‘li bilan saylanishi va keng vakolatlarga ega bo‘lishini yoqlab chiqdi. Eng muhimi, siyosiy masalalar bo‘yicha referendum o‘tkazishni lozim deb hisobiadi.

Sh. de Goll faoliyatining ahamiyati shunda ediki, u Fransiya hukmron doiralarning an’anaviy qarashlaridan

yuqori tura oldi va ijtimoiy guruhlarga bo'linmasdan millatni jipslashtirishga harakat qildi.

Shu munosabat bilan u hamma teng imkoniyatlarni beruvchi ijtimoiy islohotlar o'tkazishni zarur deb hisobladi. U sanoatni qisman natsionalizatsiya qilish, iqtisodiyot ustidan davlat nazoratini o'rnatish, ijtimoiy sug'urta tizimini kiritish va mehnat sharoitlarini yaxshilashni shunday islohotlar qatoriga kiritdi.

Tashqi siyosatda Sh. de Goll Yevropaning yagona iqtisodiy va siyosiy ittifoqqa birlashishining qat'iy va izchil tarafdori bo'ldi. U mazkur birlashish Fransiya rahbarligi ostida amalga oshishini ko'zda tutdi. 1944-yil martda urush hali qizg'in kechayotgan va ittifoqchilar Normandiyaga qo'shin tushirishga endi tayyorlanayotgan bir paytda u g'arb davlatlarining keng guruhiga Yevropada iqtisodiy asosda birlashish dasturini ilgari surdi. Bu blokka Germaniyaning qo'shilishi ham ko'zda tutildi, biroq SSSR va Sharqiy Yevropa mamlakatlari unda yo'q edi.

Sh. de Goll o'z o'zida Elzas Lotaringiya temir va ko'miri, Rur ko'mirini qazib chiqarishni birlashtirish asosida Yevropa davlatlari hamjamiyatini yaratishga intilgan fransuz tadbirkorlari va siyosatchilari manfaatlarining ifodachisi sifatida maydonga chiqdi. Bu orqali albatta, G'arbiy Yevropa qudratli jahon industrial markaziga aylanardi. Sh. de Goll fransuz burjuaziyasining ichki siyosatdagi yon berishi va ijtimoiy ehtiyojlarga xarajatlarning oshishini qoplamoq uchun bu yo'lni tutdi.

**Muvaqqat rejim davri
(1944—1946-yillar)**

Urushdan keyingi dastlabki vaqtli hukumatga Sh. de Goll rahbarlik qildi. Hukumat tarkibiga antifashist partiya vakillari, Qarshilik harakatining faol ishtirokchilari, shu jumladan, kommunistlar va sotsialistlar ham kirdi.

Vaqtli hukumat okkupatsiya yillarida fashistlar bilan hamkorlik qilgan kishilarni davlat apparatidan tozaladi. Peten va Laval boshchiligidagi barcha ministrlar davlatga xiyonat qilishda ayblanib, sud qilindi. Laval o'lim jazosiga hukm etildi. Peten esa avf qilindi. Unga o'lim jazosi umrbod qamoq bilan almashtirildi. Barcha reaksion tashkilotlar tarqatildi, ularning rahbarlari esa turli muddatlarga hukm qilindi.

Muvaqqat rejim davridagi asosiy voqea mamlakat yangi konstitutsiyasi qabul qilinishi kerak bo'lgan Ta'sis majlisiga saylovlar bo'ldi. Saylov 1945-yil 21-sentabrda bo'lib o'tdi va unda Fransiya KP g'ohb chiqdi. FKP 5 million ovoz (umumiy ovozning 26 foizi) ohb, jami 545 ta deputatlik mandatidan 152 tasiga ega bo'ldi. Ikkinchi o'rinni 142 ta mandat bilan sotsialistlar egalladi, uchinchi o'ringa esa 141 ta mandatga ega Xalq harakati vakillari chiqishdi. Sotsialistlar va kommunistlar Ta'sis majlisida eng ko'pchilikni (294) tashkil etganda mamlakatda yangi siyosiy sharoit yuzaga keldi. De Goll premyer-ministr lavozimimi egalladi. Hukumat tarkibiga kommunistlar, sotsialistlar va Xalq respublikasi harakati vakillari kirdi.

Biroq hukumatning bunday taqsimlamishi de Gollni qoniqtirmasdi. Shu bois 1946-yil yanvar oyida bo'lib o'tgan Ta'sis majlisida deputatlar harbiy xarajatlarni 20 foizga qisqartirishganda orada nizo chiqdi va general iste'foga chiqdi. Bunday xatti-harakat bilan u o'zi'ning shaxsini hildirib qo'ymoqchi bo'ldi. Biroq hech kim de Gollandan hokimiyatga qaytib kelishimi so'ramadi va u 1958-yilgacha mamlakat siyosiy hayotida ishtirok etmadi.

Ayhi paytda Sh. de Gollning iste'foga chiqishi mamlakatdagi voqealar rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Ta'sis majlisi va hukumat mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy strukturasi keskin burilishni anglatuvchi hir qator ilg'or chora-tadbirlar qabul qildi. Barcha yirik banklar, elektr energetikasi va gaz sanoati davlat tasarrufiga o'tkazildi. Davlat mulkiga aylantirilgan korxonalarni boshqarishda hukumat vakillari, ishchi va xizmatchilar ham ishtirok eta boshiadi. 40 soatlik ish haftasi, ishchilar uchun 2 haftalik, xizmatchilar uchun 3 haftalik ta'til joriy qilindi. Ish haqi 80 foizga oshdi, yagona ijtimoiy sug'urta tizimi joriy qilindi. Mamlakat jamiyatni demokratlashtirish va mehnatkashlar turmushini yaxshilashda keskin burilish yasadi.

Muvaqqat rejim erishgan katta yutuqlardan biri sifatida mamlakatda demokratik tuzumni belgilab bergan yangi konstitutsiyaning qabul qilinishi bo'ldi. Hukumat va parlamentni nazorat qiluvchi kuchli prezident hokimiyatini o'rnatish loyihasi rad etildi. Fransiya o'z tarixining yangi davriga kirdi.

To'rtinchi respublika (1946—1958-yillar)

To'rtinchi respublika davrida fransuz iqtisodi qayta tiklandi. Uning asosida monopoliyani davlat apparati bilan yagona mexanizmga birlashtirildi. Yirik davlat sektori tashkil etildi, iqtisodni rejalashtirish va dasturlash keng qo'llanilib To'rtinchi respublika yashagunga qadar (1958) modernizatsiya va rekonstruksiyalashning ikkita rejasi qabul qilindi (1947—1954 va 1954—1957).

1948-yil sanoat ishiab chiqarish hajmi urushdan avvalgi darajadan ham oshdi. 1949-yili kartochka tizimi bekor qilindi, 1950-yilda esa qishioq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish hajmi ham urushdan avvalgi darajaga ko'tarildi. 1950-yildan so'ng Fransiyaning iqtisodiy ahvoli yaxshilandi. Bu borada "Marshall rejasi" muhim rol o'ynadi. Urush oqibatlarini tugatish, ilmiy-texnik revolyutsiya, davlat buyurtmalari va kreditlar sanoat rivojlanishi sur'atining oshishiga katta yordam berdi. Ayniqsa, sanoatning yangi tarmoqlari — elektronika, kimyo, samolyotsozlik, avtomobilsozlik tez rivojlana bordi. Natijada og'ir sanoatning solishtirma hajmi ko'paydi. 1958-yili mazkur soha mahsulotlari qiymati Fransiya'dagi jami sanoat mahsulotlarining 2/3 qismini tashkil etgani shuning isbotidir. Og'ir sanoatda jami sanoat ishchilarining 2/3 qismi xizmat qilardi.

Ma'lum muvaffaqiyatlarga erishgach, Fransiya hukumati xalqaro doirada o'z o'rnini mustahkamlashga qaror qildi. **1946-yil dekabrda** fransuz mustamlaka hukumati Vyetnamni **Xo Shi Min** rahbarligida respublika deb e'lon qilgan vatanparvar kuchiarga qarshi urush boshladi. Bu urush 8 yil davom etdi va **1954-yili** Fransiya mag'lubiyati bilan yakunlandi. Vyetnamdagi kurash tinchimasdan turib Fransiya Jazoida mustamlakachilik urushini boshiab yubordi. Bu eng qonli va beshafqat mustamlakachilik urushiaridan biri bo'lib, baribir Fransiyaning yana bir bor mag'lubiyati bilan yakun topdi. Fransiyaning angliyalik interventlar bilan Yaqin Sharqda Suvaysh kanali hududidagi yangi harbiy avanturasi ham yengildi. U buyuk davlat roli uchun zaiflik qildi. Endilikda Fransiya Yevropada o'z pozitsiyasini mustahkamlash uchun ushbu mintaqadagi buyuk davlatlar bilan ittifoqchi bo'lishga qaror qildi.

To'rtinchi respublikaning butun siyosati Yevropani hirlashtirish bilan bog'liq edi.

1951-yil dekabrda Fransiya tashabbusi bilan Yevropa ko'mir va po'lat birlashmasi (YKPB) tashkil etildi. Bu Fransiya va Germaniya ko'mir hamda po'lat eritish sanoati hirlashuviga asos soldi. 1952-yili Parijda "Yevropa mudofaa uyushmasi" to'g'risidagi shartnoma imzolandi va u Germaniyaning qayta qurollanishiga olib keldi. 1955-yili may oyida Germaniya NATO tarkibiga kirdi. Bunga javob sifatida Sovet Ittifoqi 1944-yilgi sovet-fransuz shartnomasini bekor qildi.

Tasliqi siyosatdagi bunday o'zgarishlar mamlakatda chuqur ijtimoiy va siyosiy nizolarni keltirib chiqardi. Siyosiy kurash umumiy sharoitning beqarorligiga sabab bo'ldi, deb baholash mumkin. To'rtinchi respublikaning 12 yillik mavjudligi davomida yigirma uchta hukumat almashdi.

Nihoyat, To'rtinchi respublika xalq ishonchini yo'qotdi. Ishi tashlash harakati kuchaydi. 1956-yilgi ish tashlashlarda 982 ming kishi, 1957-yilgisida 2964 ming kishi ishtirok etdi.

1958-yil may oyida navbatdagi hukumat inqirozi ro'y berdi. Parijda harbiy g'alayon tayyorlanardi. Bu esa demokratik kuchlarning noroziligiga sabab bo'ldi. 1958-yil 28-may kuni yuz minglab kishilar harbiy diktatura o'rnatilishiga qarshi norozilik bildirib namoyishga chiqdilar. Mamlakatda tartibsizlik yuzaga kelib, hukumat faoliyati izdan chiqdi. Siyosiy tebranish xavfi oldidan **1958-yil 1-iyunda** Miiiii majlis general de Gollni mamlakat premyer-ministri etib tayinladi. Generalning Fransiya uchun tarixiy ahamiyatga ega yangi siyosiy hayoti boshlandi.

Beshinchi respublika De Goll mamlakatning yangi konstitutsiyasini taklif etdi.

1958-yil sentabrdagi referendumda qatnashganlarning 79 foizi uni yoqlab ovoz berdi.

Yangi konstitutsiyaga ko'ra prezident umumxalq ovozi bilan 7 yil muddatga saylanadigan bo'ldi. Davlat rahbari shaxsan barcha ichki va tashqi siyosatni boshqaradi, premyer-ministr, ministrlar va barcha harbiy va fuqarolik rahbarlarini tayinlaydi, turli dekret va far-moyishiarni imzolaydi, saylovdan bir yildan so'ng har

qanday paytda Milliy majlisni tarqatib yuborish huquqiga ega.

Prezident Oliy bosh qo'mondon, Oliy Kengash va Milliy mudofaa qo'mitasi raisi sanaladi. U tashqi ishlar, ichki ishlar va mudofaa ministrliklari faoliyatiga ham rahbarlik qilar edi. Qonunlar va qarorlarning barcha loyihalari prezident kanselyariyasida ishlab chiqilardi. **1958-yil 21-dekabrda** general Sharl de Goll umumxalq ovozi bilan respublika prezidenti etib saylandi. Fransiyada Beshinchi respublika tarixi boshlandi. Sh. de Goll

K.Adenauer va general de Goll.
Parij, 1963-yil.

uchun saylovchilarning 75,5 foizi ovoz berdi. U xalq ishonchiga va favqulodda vakillikka ega bo'ldi.

Sh. de Goll Jazoir xalqining o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini tan oldi (1959-yil 19-sentabr). Bunga javoban Jazoirda fransuz mustamlaka qo'shinlari zobitlari g'alayoni boshlandi. Sh. de Goll zudlik bilan uni bostirish choralarini ko'rdi.

1962-yil 18-martda Fransiya premyer-ministri Jorj Pompidu va Aljir milliy-ozodlik fronti rahbari Ben Bella Jeneva ko'li yaqinidagi Evian shahrida urushni to'xtatish va hukumatni aljir xalqi qo'lga topshirish shartlari to'g'risidagi Fransuz-Jazoir bitimini imzoladilar. Aljirda 8 yil davom etgan urush yakun topdi. 8 aprelda Fransiyada referendum bo'lib o'tdi va fransuz saylovchilarining 90 foizi **Evian bitimini** yoqlab ovoz berdi. 1962—1963-yillarda prezident de Goll va GFR kansleri K.Adenauer o'rtasida Parij va Bonnda to'rt marta uchrashuv bo'lib o'tdi. 1963-yil 22-mart kuni Fransiya va GFR o'rtasida hamkorlik to'g'risidagi shartnoma imzolanib, ikki davlat o'rtasida ittifoqchilikni tasdiqladi.

Shunday qilib, "tarixiy murosa"ga erishildi va tarixda ilk bor ushbu ikki davlat ittifoqchi bo'lib olishdi.

1966-yil martda Fransiya NATO tarkibidan chiqib ketdi. 1968-yil avgustda Fransiya birinchi marta vodorod bombasini sinovdan o'tkazib, jahondagi yadro quroliga ega mamlakatlar safidan o'rin oldi.

De Gollning o'n yillik boshqaruv davrida Fransiya iqtisodi mustahkamlanib, uning xalqaro pozitsiyasi tiklandi. Fransuz frankining yangi kursi joriy etildi, yirik korxonalariga davlat kreditlari berildi. 1958-yildan 1964-yilgacha 500 ta yirik sanoat trestlarining daromadi 70 foizga o'sdi. Sanoatning yangi — kimyo, neft, harbiy aviatsiya, avtomobil, elektronika va elektrometallurgiya kabi tarmoqlari tez sur'atlarda rivojlana bordi.

Shu bilan birga inflyatsiyaga qarshi kurash va byudjet taqchilligini kamaytirish maqsadida hukumat soliqlarni ko'paytirib gaz, elektroenergiya, transport ta'riflarini oshirdi, ijtimoiy sug'urta bo'yicha nafaqalarni esa kamaytirdi. Nominal ish haqi ushbu yillarda 32 foizga ko'paygani holda, narx-navo 42 foizga oshdi. Mamlakatda qishloq aholisi soni kamayib ketdi. Ko'pgina fermer xo'jaliklari italyan va ispan dehqonlari bilan raqobatga dosh berolmay xonavayron bo'ldi. Har yili qishloqlarni 150 mingtagacha kishi tark etib keta bordi.

De Goll hukumatining rejimi xalq ishonchini yo'qota

Parijdagi ommaviy chiqishlar. 1968-yil, may.

boshlagan edi. 1968-yildagi ommaviy chiqishlar uning o'n yillik boshqaruvining natijasi sifatida namoyon bo'ldi. Namoyish ishtirokchilari ta'lim tizimini qayta tuzish, ta'limga ajratiladigan mablag'ni oshirish, ta'lim uchun olinadigan haqni pasaytirish va stipendiya to'lashlarini talab qilib chiqishdi. G'alayon kuchayib politsiya va namoyishchilar to'qnashuviga olib keldi. 7-mayda Parij ko'chalarida 3 mingdan oshiq talaba yaralandi va hibsga olindi. Bunday xatti-harakat umumxalq ish tashlashga olib keldi va u to'rt hafta davom etdi. Bu esa mamlakat hayotini to'xtatib qo'ydi. Ish tashlashda 10 million kishi ishtirok etdi. 24-mayda ishchi va xizmatchilarga hukumatning agrar siyosatidan norozi dehqonlar qo'shildilar.

Bu voqealar de Goll o'rnatgan tartib va uning obro'yiga katta putur yetkazdi. 1969-yil aprelda u iste'foga chiqdi va siyosatga boshqa qaytib kelmadi. Oradan bir yarim yil o'tgach, ya'ni 1970-yil 9-noyabrda 80 yoshida vafot etdi.

1969-yil iyunda Jorj Pompidu respublika prezidenti etib saylandi. U de Gollning siyosiy yo'lidan borayotgan sodiq safdoshi edi. J.Pompidu o'tkazgan qayta tashkil etish natijasida siyosiy partiyalar soni kamaydi va "hukumat beqarorligi"ga chek qo'yildi.

1974-yil bahorida J.Pompidu vafot etdi.

O'ngchilar vakili **V.Jiskar d'Esten** va so'lchi-sotsialistlar partiyasining yetakchisi Fransua Mitteran o'rtasida prezident saylovi uchun kurash boshlandi. Uncha ko'p bo'lmagan farq bilan V. Jiskar d'Esten g'olib chiqdi. U **Jak Shirakni** premyer ministr qilib tayinladi.

1974-yilda boshqa g'arb davlatlari kabi Fransiyani ham iqtisodiy tanglik qamrab oldi. Ishlab chiqarish pasayib, ishsizlik, inflyatsiya

Fransua Mitteran.

kuchaydi. Jahon bozorida neftning narxi tushib ketdi, natijada mamlakatda yoqilg'i bahosi o'sib ketdi. Bu hol barcha sanoat mahsulotlarining narxi oshishiga olib keldi. Aholining ko'pini ishsiz va hech qanaqa nafaqa olmaydigan yoshlar tashkil etar edi.

Jiskar d'Esten liberalizm ruhidagi ijtimoiy islohotlar o'tkazishni zarur deb hisobladi. Bunga mehnat sharoitini yaxshilash, ayollar huquqini kengaytirish, yoshlarni ish bilan ta'minlash kabi tadbirlar kirar edi. Sodiq gollchi J. Shirak ilgari yo'nalishdan voz kechishni rad etdi.

1981-yilgi prezident saylovida so'lichilar vakili **F. Mitteran** g'olib chiqdi. U Milliy majlisni tarqatib yubordi va yangi saylovlarni tayinladi. Unda sotsialistlar ko'pchilik ovozga ega bo'ldi.

Yangi prezident va uning mahkamasi ilk faoliyatining birinchi yilida mehnatkashlar manfaatini ifodalovchi muhim islohotlar bilan tanildi. Ish haqi, ishsizlik uchun, ko'p bolali oilalarga to'lanadigan nafaqa miqdori oshirildi, qariyalik nafaqasi va stipendiyalar ko'paytirildi, yirik kapitalni soliqqa tortish kuchaytirildi. Ish haftasi 39 soatgacha qisqartirildi va besh yil davomida ish haftasini besh kunlikgacha olib kelish majburiyati olindi. Sotsialist Pyer Morua rahbarligidagi hukumat 36 ta bank va 9 ta sanoat guruhini (metallurgiya, elektronika, kimyo, avia-sozlik, harbiy tarmoq va boshqa) natsionalizatsiya qilish va umummilliy organlar vakolatini qisqartirish hamda munitsipalitetlar huquqini kengaytirish yo'li bilan markazlashtirilmagan davlat boshqaruvi dasturini amalga oshirishga kirishdi. Bu 1936—1937-yillardagi Xalq sharoiti davridan buyongi eng chuqur islohotlar edi.

Mitteran Fransua (1916—1996)— Fransiya prezidenti (1981—1995). U bir qator tarmoqlarni natsionalizatsiyalashtirdi, muhim ijtimoiy islohotlarni o'tkazdi. Boshqaruv davrining oxirida iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli o'tkazilgan islohotlarni bekor qila boshladi.

Biroq bu islohotlar moliya va sanoat oligarxiyasining qattiq qarshiligiga duch keldi. Fransuz iqtisodi bunday xarajatlarni ko'tara olmasligi ham ma'lum bo'ldi. Byudjet taqchilligi xatarli darajaga yetdi. Hukumat islohotlarini to'xtatib "shafqatsiz iqtisod" siyosatini yurita boshladi.

Soliq va narx-navo ko'tarildi, bir qator korxonalar yopilib ketdi. Aholining xarid quvvati pasaydi, ishsizlar yana ko'paya boshladi. 1984-yildan F. Mitteranni "populizm" va omilsizligi uchun tanqid qilish kuchaydi. Irqiy va milliy qarama-qarshilik paydo bo'la bordi. 1986-yilgi parlament saylovi ushbu kayfiyatni ifodaladi. Sotsialistlar endi ko'pchilik ovozni yo'qotgan edi. Bu borada J. Shirak boshchiligidagi Respublikachilar partiyasi va Jiskar d'Esten yetakchiligidagi Fransuz demokratiyasi ittifoqi (FDI) oldingi o'ringa chiqib oldi.

Prezident F. Mitteran kutilmagan yo'ldan borishga majbur bo'ldi. U. J. Shirakni hukumat boshlig'i etib tayinladi. So'l prezident va o'ng hukumat g'alati tarzda birlashib ketdi. J. Shirak natsionalizatsiya qilingan korxonalarni ilgari egalariga qaytarib bera boshladi, yirik kapitalga soliqni kamaytirdi, xorijiy ishchilar immigratsiyasini cheklab qo'ydi. Biroq ilgari holatga to'liq qaytishga F. Mitteran xalaqit berdi.

1988-yil maydagi prezident saylovida kurash asosan F. Mitteran va J. Shirak o'rtasida bo'lib o'tdi. F. Mitteran ko'pchilik ovoz bilan g'alaba qozondi. Ammo u endi ilgari sotsialistlar yetakchisi emas edi. U 72 yoshga yetgandi. Bundan tashqari F. Mitteran og'ir xasta bo'lib, o'z vazifasini bajarishga katta kuch talab qilardi.

Fransuz milliy majlisiga saylovda o'ng partiya vakillari ko'pchilik ovozga ega bo'lishdi. **1995-yil 7-mayda** prezident saylovi bo'lib o'tdi va unda gollizm vakili **Jak Shirak** g'alaba qozondi.

Saylovoldi uchrashuvlarida u ishsizlik ko'payishini to'xtatish, ish haqini oshirish, soliqlarni qisqartirish, ijtimoiy zaruriyat nafaqalarini saqlab qolishga va'da berdi. Biroq bu va'dalarning birortasini ham bajarmadi. U tashabbuskori Fransiya bo'lgan yagona Yevropa to'g'risidagi majburiyatlarni bajarishi lozim edi. 1999-yilda Yevropa valyutasi tizimini ishlab chiqish rejalashtirildi va u hozirda amalga oshirilgan.

Shirak Jak (1932-yilda tug'ilgan) — Fransiya premyer-ministri (1974—1976, 1986—1988) va prezidenti (1995—1997). Iqtisodni ko'tarish bo'yicha ommaviy bo'lmagan choralar qabul qildi va bu ishsizlar sonining ko'payishiga hamda birinchi holda zarur tovarlar narxining oshishiga olib keldi.

1997-yili J.Shirak kutilmaganda muddatidan oldin parlament saylovlari o'tkazilishini e'lon qildi. Uning fikricha, bunday qadam yagona Yevropa valyutasi tizimiga qo'shilish uchun barcha zarur choralarni ko'ra oladigan shunday parlamentni saylashga erishish boy berilmas siyosiy harakatdir. J.Shirak ayni parlament Fransiyaning barcha ijtimoiy va iqtisodiy muammolarini hal etadi, uning Yevropa mintaqasida gegemon bo'lishiga ko'maklashadi va jahon siyosatiga ko'rsatadigan ta'sirini kuchaytiradi, deb hisoblar edi. Biroq J.Shirak yengildi. **1997-yil may** oyidagi saylovda sotsialistlar kommunistlar bilan birga parlamentda ko'pchilik ovozga ega bo'ldi. Sotsialistlar yetakchisi Lionel Jaspren premiyer-ministr bo'ldi. J.Shirak unga bo'ysunuvchi emas, aksincha muxolifat parlamentga ega bo'ldi. **2002-yilgi** saylovda sotsialistlar mag'lubiyatga uchradilar va Milliy majlisda ko'pchilik go'listlar qo'liga o'tdi. Shu yili J.Shirak ikkinchi marta prezident bo'lib saylandi.

Tarixiy ma'lumot

FRANSIYA BOSH VAZIRLARI VA PREZIDENTLARI

1945—1946 — Sh. de Goll
1947—1953 — Vinsent Oriol
1953—1958 — Rene Koti
1958—1969 — Sh. de Goll
1969—1974 — Jorj Pompidu
1974—1981 — Valeri Jiskar d'Esten
1981—1995 — Fransua Mitteran
1995—2002 — Jak Shirak
2002-yildan — Jak Shirak

Qisqacha mazmuni

- Ikkinchi jahon urushidan keyin sanoat ishlab chiqarishining 38 foizgacha pasayib ketishi, narx-navoning o'sishi, kartochka tizimi
- 1944—1946-yillar — Sh. de Goll rahbarligidagi Muvaqqat rejim
- 1946—1958-yillar — To'rtinchi respublika, Qarshilik ko'rsatish harakatida qatnashgan sotsialistik va kommunistik partiyalar ta'sirining kuchayishi
- 1951-yil — Yevropa ko'mir va po'lat birlashmasi YKPB tashkili etilishi

- 1946—1951-yillar — Vyetnamdagi urush
- 1956-yil — Yaqin Sharqdagi (Suvaysh kanali) harbiy avantyura
- 1957-yil — sanoat ishlab chiqarishi urushdan oidingi davrdan ikki baravar oshdi
- Shari de Goll va gollizm siyosati (Fransiya mavqeini tiklashga urinish, ijtimoiy isiohot o'tkazish)
- 1958-yil 1-iyun — Shari de Goll mamlakat premyer-ministri. Beshinchi respublika
- Sh. de Goll shaxsiy hokimiyat rejimining o'rnatilishl.
- 1962-yil 18-mart — Evian bitimi
- 1963-yil 22-mart — Fransiya va GFR o'rtasida hamkorlik qilish to'g'risidagi shartnomaning imzolanishi
- 1966-yil — Fransiyaning NATG tarkibidan chiqishi
- 1968-yil avgust — vodorod bombasini sinash
- 1968-yil — umumxalq ish tashlash
- 1969-yil aprel — Sh. de Gollning iste'foga chiqishi
- 1969-yil iyun — prezident J.Pompidu
- 1974-yil — prezident J.d'Esten
- 1981-yil — prezident F.Mitteran
- 1995-yil — prezident J.Shirak
- 1997-yil — premyer-ministr L.Jaspen
- 2002-yil — prezident J.Shirak

Savollar

?

1. Ikkinchi jahon urushidan keyin mamlakat hukumati oldida qanday masalani hal etish vazifasi turgan edi va u qanday hal etildi?
2. Siyosiy arbob va davlat rahbari sifatida Sh. de Gollga ta'rif bering.
3. Sh. de Goll qanday voqealar sababli iste'foga chiqdi.
4. Muvaqqat rejim davri To'rtinchi respublika davridan nimasi bilan farqlanadi?
5. Nima uchun yangi konstitutsiyani qabul qilish va Beshinchi respublikani e'lon qilish kerak edi?
6. Fikringizcha, Sh. de Gollning shaxsiy hokimiyat rejimi shaxsga sig'inishdan nimasi bilan farqlanadi?

Jadvalni to'ldiring

Mamlakat prezidenti	Boshqaruv yillari	Vazifalar va ularni yechish yo'llari	Faoliyati natijalari

11-§. GFR: URUSHDAN KEYINGI TIKLANISH

Ikkinchi jahon urushidan keyingi Germaniya Ikkinchi jahon urushida Germaniya mag'lubiyatga uchradi. Fashist gazandalari sud qilindi va jazolandi. Qrim va Potsdam konferensiyasiga muvofiq mamlakat okkupatsiya zonalariga bo'lindi. Har bir zonada ma'muriyatni okkupatsiya qo'shinlari bosh qo'mondoni boshqarardi.

Butun Germaniyaga tegishli masalalar esa to'rtta bosh qo'mondondan iborat Nazorat kengashining yakdil ovoz berish tamoyili asosida hal etilar edi. Mamlakat hududi va aholisining 1/3 qismi (sharqiy qismi) SSSR okkupatsiya qilgan zonada, 2/3 qismi esa AQSH, Angliya va Fransiya tomonidan okkupatsiya qilingan zonada qoldi. Germaniyaning g'arbiy qismi mamlakatning aholisi zich va sanoati rivojlangan qismi edi.

Germaniya iqtisodi qayta tashkil etila boshlandi, faqat ittifoqchilar yetkazib bergan oziq-ovqat mahsulotlarigina nemislarni ochlikdan saqlab qoldi. Yonilg'i yetishmas, elektrostansiyalar umuman ishlamas edi. O'n minglab odamlar uy-joyidan ayrildi.

Lagerlar va qamoqxonalarda ezilgan antifashistlar uylariga kela boshladi. Emigratsiyadagilar ham

Germaniya 1945-yil.

Germaniyani qayta tiklash va yangi demokratik davlat tashkil etishda faol qatnashish uchun vatanlariga qaytishdi.

1945-yil 11-iyunda Kommunistik partiya (GKP) yagona tinch va demokratik Germaniyani tiklash borasidagi maqsad hamda vazifalari manifestini e'lon qildi, 1946-yil bahorida esa o'z tuzilmasini tikladi. Bir yildan so'ng ushbu partiyaning a'zosi 324 ming kishiga yetdi. Bu butun Germaniyadagi boshqa barcha partiyalar a'zolari soniga teng edi. Ular mahalliy boshqaruv organlari ishida faol ishtirok etib, kasaba uyushmalarida mustahkam o'rin egalladi.

Ayni paytda Germaniya sotsial-demokratlar partiyasi (GSDP) ham jadal sur'atlarda tiklana bordi. 1945-yil mayda Gannoverda "Shumaxer byurosi" yuzaga keldi. Uni reyxstagning sobiq deputati **K.Shumaxer** (1895—1952) boshqarar edi. Byuro yangi dastur asosini yaratdi, unda energetika va tog'-kon sanoati tarmoqlari, yetakchi banklarni davlat ixtiyoriga o'tkazish, yirik yer egaligini cheklash, korxonalarda ishchi vakillarini kengaytirish masalalari ko'rib chiqilgandi. Shu bilan birga GSDP g'oyalari va burjua parlament tizimi tamoyillariga sodiq qolishini bildirdi.

Yirik nemis burjuaziyasining eski partiyalari obro'sizlanib yetarli darajada ijtimoiy bazaga ega emas edi. Biroq, Katolik markazining roli kuchaydi. Uning asosida 1945-yilda yangi partiya tuzilib, **Xristian demokratik ittifoqi** (XDI) deb yuritila boshladi. Uning muassislari katolik ruhoniylari, sanoatchilar, bankirlar, ziyolilar, xizmatchilar edi. Xristian demokratlar antifashist tarafdori ekanliklarini e'tirof etib, yangi Germaniyada umumiy farovonlikka erishish, monopoliyani bartaraf qilish, ishchilarga korxonalarni boshqarish imkoniyatini berishga va'da qildilar. Ularning dasturida bir qator sanoat tarmoqlarini "ijtimoiylashtirish" ko'zda

Konrad Adenauer.

tutilgan edi. Natijada ishchilar, ayniqsa, dindorlar tomonidan xristian-demokratlar qo'llab-quvvatlandi. Amerika okkupatsiya hukumatining talabi bilan partiya yetakchisi sifatida Kyolnning sobiq burgomistri **Konrad fon Adenauer** saylandi.

Ayni yilda partiyaning Bavariya filiali — **Xristian-sotsial ittifoqi (XSI)** ham tuzilib, u XDIga qaraganda ancha konservativ qarashga ega edi.

G'arbiy zonada burjua partiyalari ichida ta'sir ko'rsatish darajasiga ko'ra ikkinchi o'ringa 1948-yilda tuzilgan **Ozod demokratik partiya** chiqib oldi. U xususiy mulkchilik va erkin raqobat tarafdori ekanligini ta'kidladi.

Adenauer Konrad (1876–1967) — GFRning federal kansleri (1949–1963). 1946–1966-yillarda XDI partiyasini boshqardi. Uning davrida GFR iqtisodi va harbiy qudrati tiklandi, mamlakat NATO tarkibiga kirdi.

Germaniya Federativ Respublikasining tashkil topishi

G'arb mamlakatlari boshdanoq Germaniyaning g'arbiy qismida alohida davlat tashkil etish bo'yicha kelishilgan siyosatni olib borishdi. Rejaga ko'ra u g'arb dunyosining bir qismi va Yevropada Amerika siyosatining avangardi bo'lishi kerak edi. Germaniya bo'yicha Nazorat kengashining maslahatisiz 1946-yil dekabrda AQSH va Angliya o'z okkupatsiya zonalarini birlashtirdi. Bu paytda Nazorat kengashi amalda hech bir kuchga ega bo'lmay qoldi va Germaniyaning ikkiga bo'lingan hududiy qismlari turli yo'llar bilan rivojlana boshladi.

1948-yil iyundagi separat pul islohoti bu yo'ldagi hal qiluvchi qadam bo'ldi. Qadrsizlangan reyxsmarka o'rniga doychmarka joriy etildi, so'ngra narx-navo va ish haqi erkin qo'yib berildi.

Islohot tez orada ijobiy natijalar bera boshladi: do'konlar peshtaxtasi tovarlarga to'la borib "qora bozor" yo'q bo'ldi. Ishlab chiqarish va qurilish jadal rivojlana boshladi, bozor iqtisodi shakllandi.

Islohotning keyingi bosqichida **Germaniya Federativ Respublikasi** deb nomlangan bo'lajak davlat konstitutsiyasini ishlab chiqish edi. **1949-yil 8-mayda** Ta'sis majlisi vazifasini o'ziga olgan parlament kengashi

G'arbiy Germaniya konstitutsiyasini ma'qulladi va u hozirgacha amalda qo'llanilib kelinmoqda.

Mamlakatda qonuniy hukumat ikki palatali parlamentga o'tdi. **Bundestag** umumxalq ovozi bilan to'rt yilga saylanadi, ikkinchi palata — Bundesrat mahalliy parlament tomonidan tayinlangan yer egalari (landtag)dan iborat. Har bir yer (land) keng avtonomiyadan foydalanadi, o'z parlament va hukumatiga ega. Bundestag va landtaglar vakillarining qo'shma majlisida (Federal majlis) respublika prezidenti cheklangan vakolat bilan saylanadi. Saylovda g'alaba qozongan partiya yetakchisi federal kansler etib tayinlanadi va butun ijro hukumatini uyg'unlashtirib turadi. Aynan u hukumatni tashkil etadi va bundestag vakolati tugaguncha vazifasida qoladi. Konstitutsion sud agar konstitutsiyaga zid deb topsa, har qanday qonunni bekor qilishi mumkin. Bonn GFR poytaxti etib e'lon qilindi.

1949-yil avgustida bundestag saylovida XDI/XSI bloki g'olib chiqdi. K.Adenauer kansler etib saylandi va shu vazifada 1963-yilgacha ishladi. Bu yillar tarixga "Adenauer davri" degan nom bilan kirdi. Germaniya Federativ Respublikasi rasmiy ravishda **1949-yil 21-sentabrda** e'lon qilindi.

Sovet zonasi hududida **1949-yil 7-oktabrda Germaniya Demokratik Respublikasi (GDR)** e'lon qilindi, G'arbiy Berlin uning poytaxti deb belgilandi.

Urushdan 15 yil o'tgach Germaniya shunday ko'rinishga ega edi.

Germaniyaning hunday parchalangan ko‘rinishi 40 yil davom etdi.

G‘arbiy Germaniya “sovuq urush” siyosatini yuritishda markaziy o‘rinni egalladi. U juda ko‘plab Yevropa mamlakatlari bilan chegaradosh bo‘lib, Polsha, Chexoslovakiyaga nisbatan hududiy noroziligini bildirdi. Bunday siyosat uni g‘arbiy strateglar uchun “yaqin hamkor” sifatida ko‘rsatib qo‘ydi.

AQSHning barcha tashqi siyosat tadbirlarida — yagona Yevropani tashkil etish, “Marshall rejasi”ni amalga oshirish, “atlantik” jamiyatni barpo etish va Yevropa markazida mavjud tizimni saqlab qolish masalalarini hal etishda GFR markaziy o‘rinni egallab keldi.

AQSHning germaniyalik sanoatchilar va mollyachilar bilan eski aloqalari mavjud edi. Shuning uchun yirik german monopoliyachilari hamda konsermlarini tugatish bo‘yicha Yalta va Potsdamda qabul qilingan majburiyatlarni bajarilmay qoldi. Bir-ikki yildan keyin ular iqtisodda va AQSHning katta ko‘magida yana yuzaga keldi. Istilochi hukumat Germaniya iqtisodini va o‘z pozitsiyasini tiklashga kirishdi.

GFRning 50-yillardagi ichki va tashqi siyosati

Adenauer hukumati siyosatining asosiy yo‘nalishi G‘arbiy Germaniyani g‘arbiy hamjamiyat siyosiy va g‘arbiy strukturasi bilan to‘liq va teng huquqli integratsiyalash, nemis iqtisodini tiklash va Germaniya monopoliyasi qudratini ko‘rsatishdan iborat bo‘ldi. Doimiy “sovuq urush” sharoitida ushbu siyosatni amalga oshirish GFRning GDRni o‘ziga jalb etish, mamlakatni g‘arb mudofaa tizimining bosh tayanchiga aylantirish, Germaniyani qayta qurollantirish va oxir-oqibat uni qudratli davlatga aylantirish yuqori boshqaruv organlarining uzoq yillarga mo‘ljallangan rejasi edi.

Shu bois GFR hukumati g‘arbiy davlatlarning mamlakatni G‘arbiy Yevropa mudofaa tizimiga kiritishga qaratilgan barcha tashabbuslarini qo‘llab-quvvatladi.

1954-yil oktabrda imzolangan Parij bitimiga ko‘ra GFR NATO a‘ziligiga kirdi va mamlakatda 500 ming kishidan iborat armiya tashkil etildi. Harbiy sanoat qayta tiklandi. GFR tank, bronetransporter, suv osti kemalari va raketalar ishlab chiqara boshladi. Ushbu davr

mobaynida amalda AQSH va G'arb mamlakatlarining harbiy-siyosiy ittifoqchisi sifatidagi GFRning huquqiy shakllanishi bo'ldi. U Atlantika ittifoqining poydevori bo'lib qoldi va g'arb davlatlarining butun siyosatiga hal etuvchi ta'sir ko'rsata boshladi.

Shu bilan bir qatorda mamlakat iqtisodi rivojlana bordi. GFRning "iqtisodiy mo'jizasi"da "Marshall rejasi" asosiy ahamiyatga ega bo'ldi. Bu reja tizimiga G'arbiy Germaniya 1948—1949-yillarda kiritilgan edi. Ushbu davr mobaynida GFR AQSHdan 1,4 milliard dollar miqdorida yordam oldi. Aynan shu mablag' Germaniya sanoatining tezlik bilan tiklanishida boshlang'ich mablag' bo'lib xizmat qildi.

1949-yil oxirida GFR iqtisodi urushdan oldingi darajaga yetdi. 50-yillar birinchi yarmida sanoat mahsulotlarining yillik o'sishi 12,3 foizga ko'tarildi, 1960-yilga kelib sanoat ishlab chiqarish hajmi urushdan oldingi darajadan 2,5 marta oshib, tayyor mahsulot eksportining qiyosiy hajmi borasida Fransiyadan o'tib ketdi va Angliyaga tenglashdi.

G'arbiy Germaniya sanoati yangi texnologiya asosida rivojlana bordi, uching barcha strukturalari qayta tuzildi, neft-kimyoy, elektronika, sun'iy tola ishlab chiqarish kabi yangi tarmoqlar tashkil etildi. Ayniqsa, mashinasozlik, elektroenergetika, kimyo va po'lat quyish sanoati tez sur'atlarda rivojlana boshladi. Nisbatan qoloq rayonlar rivojlanishi va sanoatlashtirish jarayoni kuchaydi.

Koreyadagi urush (1950—1953-yillar) tufayli Germaniya sanoatida ular uchun maqbul iqtisodiy sharoit yuzaga kelgan edi. Yuzaga kelgan yetishmovchilik tufayli jahon bozorida g'arbiy germaniyaliklarning mahsulotlari to'lib ketdi. Bunday vaziyat sanoatchilarga yangi buyurtmalarni keltirdi va yangi bozorlarni egallash muammosini yengillashtirdi.

G'arbiy Germaniya iqtisodining jadal rivojlanishida davlat boshqaruvining o'z variantini yaratishi katta ahamiyat kasb etdi.

"Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligi" dasturi

Mazkur dasturda tadbirkorning shaxsiy tashabbusi va davlat boshqaruvi elementlariga ega erkin raqobatchilik uyg'unlashuvi ko'zda tutilgan edi. Qisman davlat boshqaruvi aralashuvidan asosiy maqsad — narx-navo tizimining me'yorida bo'lishini

qo'llab-quvvatlash, ayrim monopoliyalar suiiste'mollga yo'l qo'ymaslik, soliq olish, ijtimoiy xarajatlarga va iqtisodiyotning ilg'or tarmoqlari rivoji uchun kreditlar hamda byudjetdan ajratilgan mabiag'lardan foydalanish bo'lgan.

50-yillarda "**ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligi**" doktrinasi G'arbiy Germaniya iqtisodini rivojlantirish manfaatlariga nisbatan to'liq mos keldi. Muhimi, erkin kapital, ichki va tashqi bozor hajmining mavjudligi, arzon ish kuchi massasi va davlat boshqaruvining cheklanganligi G'arbiy Germaniya iqtisodining muvafqiyatli rivojlanishini ta'minladi.

Umumiy iqtisodiy ko'tarilish qishloq xo'jalik holati va strukturasi chuqur ta'sir ko'rsatdi. Uning asosiy xususiyati ishiab chiqarish sanoat uslublarini keng tatbiq etish edi. Shu asosda agrosanoat kompleksi tashkil etildi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining o'sishi mamlakatni o'zlari ishiab chiqarayotgan oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'lliq ta'minlash imkonini berdi.

50-yillar o'rtalariga kelib esa Germaniyada oziq-ovqat muammosi hal etilgan edi. Bundan tashqari, 50-yillar oxirida GFR eksportga oziq-ovqat mahsulotlarini olib chiqa boshladi.

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining yuksalishi "**ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligi**" dasturiga kiritildi. Oziq-ovqat mahsulotlarini arzonlashtirish arzon ish kuchini berdi va G'arbiy Germaniya sanoatining raqobatbardoshligini kuchaytirdi.

Eksportning doimiy ravishda importga nisbatan kuchayishi GFR hukumatiga qimmatli valyuta jamg'arish imkoniyatini berdi va bu borada u jahonda AQSHdan so'ng ikkinchi o'ringa chiqib oldi. Nemis tovarlarining o'ta sifatli ekanligi tufayli tashqi iqtisodiy ekspansiya kengaydi.

Kuchli iqtisodiy imkoniyat va mustahkam valyutaga suyangan holda G'arbiy Germaniya boshqaruvi rahbarlari Yevropa integratsiyasi tashabbusi bilan chiqdi. GFR **1958-yil yanvaridan** "Umumiy bozor" a'zosi bo'lib qoldi. Mamlakat industriyasi "Umumiy bozor" ishlab chiqarayotgan barcha mahsulotning 44 foizini berar edi. Yevropa integratsiyasidagi ishtiroki nemis industriyasi rivojlanishiga yana bir kuchli turtki berdi.

"Umumiy bozor" tashkil etilganidan uch yil o'tgach,

GFR unda yetakchi o'rinni egallab ulgurdi. Mamlakat industriyasi Yevropa iqtisodiy ittifoqi (YII) mamlakatlarga sanoat asbob-uskunalari, mashinasozlik mahsulotlari yetkazib bera boshladi va ulardan yengil sanoat mahsulotlarini import qillshga kirishdi. XDI/XSI bioki o'zini xalq partiyasi deb e'lon qildi. Moslashuvchan ijtimoiy siyosat tufayli mazkur partiya jamoatchilik va siyosiy oqimlar e'tiborini qozondi. Ko'pgina mayda partiyalar XDI safiga qo'shilib ketdi.

"Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligi" dasturi mehnatkashlarning moddiy ahvolini yaxshilashga qaratilgan keng ijtimoiy tadbirlarni o'tkazishga mo'ljallangan edi. Yirik kapitalning misll ko'rilmagan darajada boyishl va muvaffaqiyatli konyuktura ushbu dasturni ta'minlash uchun moddiy imkoniyat yaratdi. 1950-yildan 1959-yilgacha ishchilarning ish haqi ko'payib, ish haftasi qisqartirildi, yillik ta'til qonuniy mustahkamlandi. Narx-navo oshishiga mos ravishda qarilik nafaqasi va bolalar hamda ko'p bolali oilalarga beriladigan nafaqa oshib bordi.

Tanqis mahsulotlarni ishlab chiqarish har ikki-uch yilda bir necha marta ko'paydi. Bu hol mamlakatda yuqori bozor ehtiyojini yuzaga keltirdi va mehnat unumdorligi oshishini rag'batlantirib bordi. 1949-yildan 1954-yilgacha ish samaradorligi elektrotexnika sanoatida — 45 foiz (AQSHda 13 foiz), kimyo sanoatida — 57 foiz (AQSHda 27 foiz), mashinasozlikda — 32 foiz (AQSHda 14 foiz) va avtomobllsozlikda — 2 baravar (AQSHda 12 foiz) oshdi.

50-yillarda ishchilarni boshqaruv tizimiga jalb etish va mulkdorlar simfini kengaytirish maqsadida ularga korxonalarining arzon aksiyalarini — "xalq aksiyalari"ni sotishga to'g'ri keldi. 50-yillar davomida GFR ishlab chiqarish hajmi bo'yicha birin-ketin ko'pgina mamlakatlarni quvib o'ta boshladi, aholining turmush darajasi ancha ko'tarildi. Bular bari 1953, 1957 va 1961-yillardagi parlament saylovlarida XDI/XSIning muvaffaqiyat qozonishiga hamda federal kansleri K.Adenauerning yanada obro'si oshishiga sabab bo'ldi.

Xristian demokratlar GFRni nemis xalqining yagona qonuniy vakili deb hisobladi va shu bois GDRni "bosib olingan sovet zonasi" deb yurita boshladi. 1955-yilda GFR hukumati "**Xalshteyn doktrinasi**"ni e'lon qildi. Unga ko'ra GDR bilan diplomatik aloqa o'rnatgan

liar qanday davlatga nisbatan GFR o'z diplomatik aloqalari to'xtatadigan bo'ldi. K.Adenauer SSSR bilan janjalga bormaslik uchun bu doktrinani faqat unga nisbatangina qo'llamaslikni lozim topdi. 1955-yili K.Adenauer Moskvaga keldi va GFR—SSSR o'rtasida diplomatik hamda savdo aloqalari o'rnatildi. GFR tomonidan GDR mavjudligini doimiy ravishda nazarpisand qilmaslik va uning iqtisodini izdan chiqarishga intilishi sababli GDR hukumati 1961-yili "Berlin devori"ni qurdi. Bu devor to'siq tizimi shaharning sharqiy qismini g'arbidan ajratib turardi. Shundan so'ng ular o'rtasidagi bordi-keldi alohida ruxsatnomalar asosida amalga oshiriladigan bo'ldi.

**60-yillar boshi.
"Adenauer davri"ning
tugashi**

Monopoliya pozitsiyasini mustahkamlagan "Umumiy bozor" mehnatkashlarga katta zarba berdi. Arzon xorijiy ish kuchining ko'plab jalb etilishi nemis ishchilari uchun salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi. Boshlanib ketgan inflyatsiya barqaror iqtisodiy rivojlanishni to'xtatib qo'ydi. Mamlakatda ish tashlash boshlandi.

Xristian demokratlarning ma'naviy obro'si tushib ketdi. Bir qator XDI/XSI rahbarlarining millatchilikka aloqador janjalli o'tmishi ochib tashlandi, shuningdek, uning yuqori doiradagi rahbarlari o'rtasidagi korrupsiya fosh etildi. Moliyaviy tovlamachilikka va siyosiy "o'yin"larga aralashib qolgan XSI yetakchisi F.Shtraus 1963-yili mudofaa ministrligi lavozimidan iste'foga chiqishga majbur bo'ldi.

1961-yilgi bundestag sayloviarida K.Adenauer siyosatiga nisbatan norozilik kuchayganligi namoyon bo'ldi. Uning partiyasi ko'pchilik mandatni boy berdi. 1963-yil oktabrda 87 yoshli K.Adenauer iste'foga chiqdi. "Adenauer davri" tugadi.

"Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligi" konsepsiyasi umumiy bozor sharoitida samarasiz bo'lib chiqdi. Tashqi siyosat umumxalq muhokamasini keltirib chiqardi. Alamzada va millatchilarning tor doirasidan boshqa hech kim bu siyosatni yoqlab chiqmadi. 1966-yil kuzida XDI/XSI va Ozod demokratik partiya (ODP) koalitsiyasi parchalanib, ODP hukumat tarkibidan chiqib ketdi.

**Villi Brandt. Ichki va
tashqi siyosat
islohotlari**

1969-yilgi saylovlarda
GSDP va ODP muvaffaqiyat
qozondi hamda koalitsion
hukumat tuzishga erishdi.

GFR tashkil etilgandan 20-yil o'tib, ilk bor sotsial-demokratlar vakili, fashizmga qarshi kurash harakatining faol arboblardan biri **Villi Brandt** mamlakat federal kanslerligiga saylandi. U ichki va tashqi siyosatda chuqur islohotlarni boshlab yubordi.

Brandt Villi (1913-yilda tug'ilgan) (haqiqiy ismi-sharifi Gerbert Karl From) — GSDP raisi (1964—1987), GFRning federal kansleri (1969—1974). Uning davrida GFRning SSSR, PXR, GDR bilan iqtisodiy aloqasi tiklandi. GFR BMTga qabul qilindi.

Ish haqi va nafaqa oshirildi, korxonalarda tadbirkorlar o'zboshimchaligini cheklovchi ishlab chiqarish kengashlari tuzildi, kvartira to'lovlarining ma'lum chegarasi belgilandi. Kommunistik partiyaning legal faoliyati tiklandi.

Tashqi siyosatda ham tub o'zgarishlar ro'y berdi. **“Yangi sharqiy siyosat”**ni ishlab chiqish V.Brandt nomi bilan bog'liq. U gitlerchilar agressiyasidan zarar ko'rgan Sharqiy Yevropa mamlakatlari, avvalo, Polsha, Chexoslovakiya va SSSR bilan munosabatlarini yaxshilash lozim, deb hisobladi. 1970-yili SSSR bilan shartnoma imzolandi va, unga ko'ra, GFR mavjud chegaralarni buzmaslik majburiyatini oldi. Xuddi shunday shartnomalar Polsha va Chexoslovakiya bilan ham imzolandi. GFR va GDR o'rtasidagi munosabatlar to'g'risidagi Shartnomada har ikki nemis davlati bir-birining mustaqilligi va yaxlitligini tan olish hamda hurmat qilish majburiyati ko'rsatilgan edi.

Shartnomalar tizimi Yevropada yangi siyosiy muhit yaratdi va G'arb hamda Sharq o'rtasidagi munosabatlar yaxshilanishiga ko'maklashdi. Jahon siyosatida kutilgan barqarorlik V.Brandtning “yangi sharq siyosati” bilan chuqurlashib ketdi. Mamlakat ichida bu siyosat g'arbiy germaniyalik o'ch oluvchilar va millatchilarga qattiq zarba berdi. XDI/XSI bloki bundestagdagi shartnomalar ratifikatsiyasini chippakka chiqarishga urindi, biroq muvafqiyatsizlikka uchradi. Shartnomalar kuchga kirdi, “yangi

sharq siyosati” ko‘pchilik aholi tomonidan qo‘llab-quvvatlandi. Bu GFR tarixidagi yangi burilish bo‘ldi. Mamlakat dunyo bilan sivilizatsiya asosida rivojlanish yo‘liga kirdi. 1972-yilgi saylovlarda V.Brandt hukumati xalq ishonchini qozondi. 1974-yil may oyida hukumat sotsial-demokrat **Gelmut Shmidt** (1918-yilda tug‘ilgan) boshqaruviga o‘tdi, vitse-kansler va tashqi ishlar ministri etib ODP rahbari Xans Ditrix Gensher saylandi. Hukumat almashuvi GFR siyosatida jiddiy o‘zgarishlarga olib kelmadi. V.Brandt GSDP raisi sifatida qoldi.

G. Kolning “yangi neokonservatizm” siyosati

Ayni paytda 1980-yilning ikkinchi yarmidan iqtisodiy sur‘at pasayishi boshlanib, 1981—1982-yillarda bu hol iqtisodiy tanglikni keltirib chiqardi. Ishsizlar soni har qachongidan ham ko‘payib, 2,5 million kishiga yetdi. Inflyatsiya aholi xarid quvvatining pasayishiga olib keldi. Bu, 1982-yil kuzida boshqaruv koalitsiyasining parchalanishini keltirib chiqardi. ODP XDI/XSI bilan bitta blokka kirdi. G.Shmidt bundestagda ko‘pchilik tomonidan qo‘llab-quvvatlanmadi va iste’foga chiqishga

majbur bo‘ldi. XDIning yangi rahbari **Gelmut Kol** federal kansler lavozimiga ko‘tarildi.

Gelmut Kol.

XDI o‘zi uchun kerakli xulosalarni chiqardi. Germaniya muammosini kuch bilan hal etish usuli tanazulga uchradi va partiyalar qadriyatlarni qaytadan baholashga tushdi. 1982-yili G.Kol tomonidan boshqarilayotgan va “yangi neokonservatizm” deb nom olgan siyosiy oqim kuchaydi. Uning mohiyati jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotidagi davlat rolini mustahkamlash hamda kengaytirishni talab qilishdan iborat edi.

Kol Gelmüt (1930-yilda tugʻilgan) — GFR federal-kanslerlari (1982—1998), 1973-yildan XDI raisi. Uning hukumat boshqaruvi davrida GDR va GFR birlashuvi roʻy berdi, sovet qoʻshinlari GDR hududidan olib chiqib ketildi.

G.Kol GDR bilan yagona davlatga birlashish toʻgʻrisida toʻgʻridan-toʻgʻri muzokaralar olib bordi. 1989-yil kuzida Sharqiy Yevropada kommunistlar rejimi qulagach, GDRdan GFRga ommaviy qochish boshlandi. Oktabr oxirida E.Xonneker rahbarligidagi hukumat isteʼfoga chiqdi va 1989-yil 9-noyabrda “Berlin devori” buzib tashlandi.

Berlin “devori”ning qulashi.

1990-yil 3-oktabrda yagona german davlati tashkil etilganligi e'lon qilindi. Gelmut Kol Germaniyadagi eng mashhur davlat arbobiga aylandi. 1990-yilgi bundestagdagi saylovlarda 60 million saylovchi (GFRdan — 48 million, sobiq GDRdan — 12 million) ishtirok etdi va XDI/XSI bloki 662 ovozdan 319 tasiga ega bo'ldi. ODP 79 ta o'rin oldi.

Birlashgan Germaniya oldida quyidagi vazifalar turar edi: sharqiy yerlar iqtisodini ko'tarish, samarasiz korxonalarini samarador korxonalarga aylantirish, mamlakat sharqiy qismidagi bir qator sanoat tarmoqlarini tugatish bilan bog'liq holda bu joylarda yangi ishchi o'rinlarini ochish.

G.Kolning siyosati natijasida 1996—1997-yillarda soliq tushumlari rejadagidan 57 million dollar kam bo'ldi. Ishsizlar soni rekord darajaga yetib, katta yoshdagi har o'ntadan biri ishsiz edi. Ayni paytda G.Kol 3,2 million ishchining ish haqi ikki yilga “muzlatib” qo'yishni rejalashtirilgan yangi rejami ilgari surdi. G.Kol boshqargan konservativ liberal koalitsiyada (XDI va ODP) darz paydo bo'ldi. Uning siyosati ikki partiya negizini — bozor iqtisodiyoti sharoitida yuqori ijtimoiy xarajatlarni saqlab qolish qoidasini buzdi. 1998-yil bundestag saylovlarida uning partiyasi muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Federal kanslerlikka GSDP yetakchisi **Gerxardt Shryoder** saylandi.

Yangi hukumat soliq islohotini o'tkazib, soliqlarni 52% dan 49% ga kamaytirdi. Ayni paytda korrupsiyada ayblangan XDS bilan bog'liq janjal yuz berdi. Shryoder yana g'alaba qozondi. Uning Iroqqa qarshi urushda ishtirok etishdan bosh tortishi Germaniyada keng mashhurlik va qo'llab-quvvatlashga olib keldi.

Qisqacha mazmuni

- Ikkinchi jahon urushida fashizmning yengilishi
Mamlakatning 4 ta — AQSH, Angliya, Fransiya, SSSR okkupatsiya zonasiga bo'linishi
- GKP, GSDP, XDS, ODP siyosiy partiyalari ta'sirining o'sishi
- 1946-yil dekabr — Bizoniya, 1948-yil — Trizoniya-tashkil topishi
- 1948-yil iyuldan — mamlakat iqtisodini ko'tarishda

“Marshall rejasi” bo'yicha g'arb davlatlarining yordami

- 1949-yil 21-sentabr — GFRning e'lon qilinishi. “Adenauer davri”ning boshlanishi
- 1949-yil 7-oktabr — GDRning e'lon qilinishi
- 1954-yil oktabr — GFRning NATO tarkibiga kirishi, harbiy sanoat rivojlanishi
- 50-yillar — “ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligi” dasturining bajarilishi
- 1958-yil yanvardan — GFR — Yil (“Umumiy bozor”) a'zosi
- 1961-yil — “Berlin devori”ning qurilishi
- 1963-yil — “Adenauer davri”ning yakun topishi
- 1969-yil — kansler Vllil Brandt: Ichki va tashqi siyosatdagi o'zgarish
- 1974-yil may — kansler Gelmut Shmidt
- 1981—1982-yillar — iqtisodiy o'sish sur'atining sekinlashuvi, iqtisodiy tanglik
- 1982-yil — kansler Gelmut Kol: “yangi neokonservativizm” siyosati — jamiyat ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotida davlat rolining kuchayishi.
- 1989-yil oktabr — E.Xonneker (GDR) hukumati iste'foga chiqdi
- 1989-yil 9-noyabr — “Berlin devori”ning qulashi
- 1990-yil 3-oktabr — yagona Germaniyaning e'lon qilinishi
- 1998-yil 27-sentabr — G.Kolning muvaffaqiyatsizlikka uchrashi. Kansler — G.Shryoder
- 2003-yil — G.Shryoderning bundestagga saylovlarda yana g'alabasi

Savollar

- ?
1. Siz nima deb o'ylaysiz, Germaniyani okkupatsiya zonasiga bo'lishning mugobil varianti bo'lganmi?
 2. Germaniyaning Ikkinchi jahon urushidagi mag'lubiyati qanday ogibatlarga olib keldi?
 3. GFRning tashkil topishiga nimalar sabab bo'ldi? Nemis xalqi ikkita davlat tuzilishidan manfaatdor edimi?
 4. GFR va GDR siyosati hamda davlat tuzilishining farqini sanab bering.
 5. GFRni “Marshall rejasi” bo'yicha tiklash va rivojlantirishda AQSH yordami qanday rol o'ynadi?
 6. “Ijtimoiy himoyalangan bozor xo'jaligi” dasturining mohiyatini tushuntirib bering.

Jadvalni to'ldiring

Asosiy voqealar	Sana	Natija	
		Ijobiy	Salbiy

12-§. ITALIYA 50—90-YILLARDA

Italiya Ikkinchi jahon urushidan keyin

Fashistlar boshqaruvi va urush Italiya iqtisodiyoti va uning jahon maydonidagi ahvoliga ulkan zarar yetkazdi. Urush yiliarida 500 mimga yaqin odam halok bo'ldi va nom-nishonsiz yo'qoldi. 20 foiz sanoat korxonalarini va 40 foiz temir yo'l hamda avtomobil yo'llari vayron etildi. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi — 50 foizga, qishloq xo'jalik mahsulotlari — 40 foizga qisqardi. Ingliz va amerika bosqinchilik hukumatlari ishlab chiqargan moddiy mahsulotlar rekvizitsiyasi Italiya iqtisodiyotiga katta zarar yetkazdi. Buning ustiga inflyatsiya kuchaydi. Oziq-ovqat, turar joy yetishmasligi kuchli sezildi. 2 millionga yaqin kishi ishsiz qoldi.

Urush yili aridayoq antifashist tashkilotlari joylardagi hokimiyat organlari bo'lgan milliy ozodlik qo'mitalarini tashkil etdi. Ular 1945-yil iyumida fashizmni tor-mor etish va uning oqibatlarini tugatishda ishtirok etgan barcha siyosiy kuchlar vakillari kirgan hukumatni tuzishdi.

1947-yil 10-fevralda Parijda imzo chekilgan tinchlik shartnomasiga ko'ra Italiya o'z mustamlakalarini yo'qotdi va anchagina miqdorda reparatsiyalarni (urush tovonlarini) to'lashi lozim edi.

23 yildan ziyod fashizm bilan kurashgan Italiya kommunistik partiyasi (IKP) xalq ishonchini qozongan edi. Birgalikdagi kurash kommunistlar bilan Italiya sotsialistik partiyasi ittifoqini mustahkamladi. 1946-yilda bu partiyalar o'rtasida birgalikda harakat qilish haqidagi bitim imzolandi.

1945-yil dekabrda IKP jamiyatdagi barcha qatlamlar ittifoqiga asoslangan "taraqqiyparvar demokratiyani" o'rnatish dasturini ilgari surdi. Kommunistlar chuqur demokratik o'zgarishlarni amalga oshirish, respublika tuzumini e'lon qilish, Ta'sis majlisini chaqirish va yangi Konstitutsiyani qabul qilish zarur deb hisoblashdi. Ular sanoat va moliyaviy monopoliyalarni natsionalizatsiya qilish, ishlab chiqarish ustidan mehnatkashlar nazoratini o'rnatish, yirik yer mulklarini tugatish va shu tariqa bo'shagan yerlarni yersiz dehqonlarga berishni talab qildilar.

Kommunistlar shuni ta'kidlashdiki, taraqqiyparvar demokratiya rivojining tugal maqsadi sotsializmdir, biroq Italiya kommunistlarining sotsializmi SSSR sotsializmidan tubdan farqlanardi. U insonparvarlikning demokratiya tamoyillariga asoslanar va proletariat diktaturasi o'zboshimchaligidan yiroq oliy darajadagi sivilizatsiyaviy jamiyatni ko'zda tutardi.

Palmiro Tolyatti.

Italiya kommunistlarining yo'lboshchisi xalqaro ishchilar harakatining yirik arbobi **Palmiro Tolyatti** (1893—1964-yillar) edi.

Urushdan keyingi Italiyaning eng yirik burjua partiyalaridan biri 1944-yillarda tuzilgan katolik yo'nalishidagi Xristian-demokratik partiya edi. U jamiyatni mehnat va kapital bab-baravar foydali rol o'ynaydigan yagona organizm sifatida tasavvur etdi. Shuningdek, u oliy axloqiy qonun sifatidagi xristianlikni o'z mafkuraviy asosi deb e'lon qildi. Partiya dasturi qisman agrar va sanoat islohotini o'tkazish, ishchilarning aksiyalarni sotib olish yo'li bilan korxonalarni boshqarishda ishtiroki, kooperativ qurilishining rivojlantirishni ko'zda tutdi.

XDP katolik cherkovi qo'llab-quvvatlanishidan foydalandi. U ibodatga keluvchilarni qabul qiluvchi ruhoniylar yordamida mamlakat aholisining salmoqli qismiga o'z ta'sirini o'tkazdi. **Alchido de Gasperi** XDPning muttasil yo'lboshchisi bo'lib keldi.

Italiyada ko'ppartiyaviy tizim tarkib topib, unda umummilliy va ko'plab mintaqaviy partiyalar amal qildi. Bu, partiyalar beqarorligi va tez-tez yuz beruvchi siyosiy inqirozlarga olib keldi.

Alchido de Gasperi (1881—1954) — XDPning 1944-yildan ralsi. 1945—1953-yillar — hukumat boshlig'i. De Gasperi davrida Italiya NATOga kirdi (1949-y.).

Respublikaning e'lon qilinishi

1946-yil 2-iyunda bir vaqtning o'zida referendum va Ta'sis majlisiga saylovlar bo'lib o'tdi. Referendumda 12,7 million kishi respublika uchun, 10,7 millioni — monarxiya uchun ovoz berdi. Italiya respublika deb e'lon qilindi, hiroq monarxiya o'rnatilishi qo'llab-quvvatlovchilarning ko'p sonligi mamlakatda konservativ kayfiyatli unsurlar katta kuch ekanligidan guvohlik berardi. Buni Ta'sis majlisiga saylovlar ham ko'rsatdi: XDP ko'pchilik o'rinni (8,1 million ovoz) oldi, 4,7 million — sotsialistlar va 4,3 million — kommunistlarga tegdi. Uchala partiya tuzgan hukumatga Alchido de Gasperi boshchilik qildi.

Hukumat bir qator muhim islohotlarni amalga oshirdi: ishiovsiz yotgan zamindorlar yerlari kambag'al dehqonlarga berildi, oylik ish haqining ko'chma shkalasi kiritildi (u davriy ko'rib chiqilgan va turmush darajasi o'sishiga mos oshirilgan), mehnatkashlarni korxonada kasaba uyushmasi roziligisiz ishdan bo'shatilishi man etildi.

1948-yil 1-yanvarda kuchga kirgan yangi konstitutsiyada so'z, matbuot, yig'ilishlar o'tkazish erkinligi, mehnat va unga yarasha adolatli to'lov, agrar islohot zaruriyati va ishchilarning korxonada boshqaruvidagi ishtiroki huquqi e'lon etildi, siyosiy va diniy qarashlarga ko'ra kamsitish man etildi. Fashist tashkilotlari mavjud bo'lishi va faoliyati ham man etildi. Qirol oilasi a'zolariga muhojirlikdan Itahyaga qaytishga ruxsat berilmadi. Maslahatchilar sudi va sud hokimiyatining to'liq mustaqilligi tamoyili kiritildi.

Konstitutsiyaga ko'ra, qonunchilik hokimiyati umumiy ovoz berish yo'li bilan 5 yilga saylanadigan va ikki palatadan — deputatlar palatasi va senatdan iborat bo'lgan parlamentga tegishli edi. Hukumatni deputatlar palatasida mutlaq va nisbatan ko'pchilik ovoz olgan partiyalar yo'l boshchilaridan biri tuzadi; odatda u bir necha partiyalar vakillaridan iborat bo'ladi va parlament qo'llab-quvvatlab turguncha hukumatni boshqaradi. Respublika prezidenti ikkala palata qo'shma majlisida 7 yilga saylanadi. Uning vakolatlari cheklangan bo'lib, amalda ijro hokimiyati Ministrlar kengashiga taalluqli edi.

1948-yil aprelda parlament saylovlari bo'lib o'tdi.

ISP, IKP va boshqa soʻl partiya hamda tashkilotlar 8 million ovoz yiqqan Xalq demokratik frontiga birlashdi. Biroq, XDP eng koʻp muvaffaqiyatga erishdi (12,7 million ovoz), u deputatlar palatasida mutlaq koʻpchilik oʻrinni oldi va de Gasperi yakka partiyali hukumatni boshqardi. Italiya respublikasining tiklanishi davri tugadi. Bundan boshlab 1994-yilgacha XDP u yoki bu koalitsiyada, koʻpincha yakka holda mamlakat hukumatiga boshchilik qildi.

Partiyaning oʻzida “doimiy” ministrlar, bosh ministrlar, “umrbod” senatorlar muqimi boʻlib oldi. Masalan, Julio Andreotti yetti marta bosh ministrlar boʻlgan va bir umrlik senator edi. Sitsiliya mafiyasi bilan jinoiyatkorona aloqasi necha marta talab fosh etilgandan soʻng ham unga hech narsa boʻlmadi.

Italiyadagi “koʻrinmas hokimiyat”

Italiyada XDP qoʻllarida boʻlgan “koʻrinmas hokimiyat” apparati yuzaga keldi, u xavfsizlik xizmati orqali yoʻnaltirildi, hokimiyat ustidan nazorat oʻrnatdi va huquqni saqlash organlarini yoʻlga soldi. U qonuniy saylangan hukumatdan ham katta hokimiyatga ega boʻldi, chunki yuzaga kelgan koʻppartiyaviy amaliyot tufayli hukumatlar kuchsiz edi va hokimiyat tepasida uzoq turmasdi. Respublika mavjud boʻlgan 45 yil mobaynida (1948—1993-yillar) 51 hukumat oʻzgardi.

Hokimiyatning parallel tizimi, amaldagi ikkihokimiyatchilik Italiya saylov tizimi tomonidan va “sovuq urush”ning davomi mavjudligi bois kuchayib bordi. Saylov tizimi tufayli xristian demokratlar koalitsiya hukumatida yetakchi sherik boʻlish uchun doimo yetarli miqdorda ovoz olishga muvaffaq boʻlib keldi. Kommunistik xavf-xatardan ustalik bilan foydalanish Sitsiliya **kamorrasi (mafiyasi)** bilan yaqindan aloqa oʻrnatish imkonini berdi. Jinoyatchi tashkilot bilan bu ittifoq davlat xavfsizligi tasavvuri boʻyicha oqlandi. Mafiya esa XDPga yondosh boʻlganining sababi kommunistlar hokimiyat tepasiga kelib qolsa, uni tugatib yuborishidan qoʻrqar edi.

XDP, shuningdek, sotsialistik partiyaning mafiya bilan hamkorligi Italiyada demokratik institutlarning kuchsizlanishiga olib keldi.

1993-yil Rim prokuraturasi tomonidan mafiyaning oliy davlat arboblari bilan aloqasini aniqlash bo'yicha **"Toza qo'llar" operatsiyasi** o'tkazilganda "ko'rinmas hokimiyat" rahbari bosh ministr va senator Julio Andreottining o'zi ekanligi ma'lum bo'ldi. Shu narsa ham aniqlandiki, Italiyadagi hokimiyatning barcha tuzilmalari jinoyatchi unsurlar bilan aloqador ekan. Neapolni boshqarish va uning iqtisodiyoti kontrabanda va davlat xazinasini talon-toroj qilish bilan qo'shib olib borilgan. Bu yerda korrupsiyada ayblangan 400 kishi, ko'pgina siyosiy arboblari, biznesmenlar, amaldorlar va mafiya a'zolari qamoqqa olinib, sudga berilgan. Palermoda ham shunday bo'ldi. Biroq barcha aybdorlar yengil jazo bilan qutulishdi.

Mamlakat iqtisodiyotining tiklanishi

Ichki siyosiy vaziyatdan unumli foydalanish va parlament hamda noparlament kurash usullaridan foydalanish XDPga ichki va tashqi siyosat bo'yicha barcha rejalarni amalga oshirishga imkon berdi.

1948-yilda amalga oshirila boshiagan "Marshall rejasi" bo'yicha AQSH iqtisodiy yordam dasturi uch yill davom etdi, Itallya iqtisodiyoti rivojiga yordam berdi. Bu muddat ichida 1,3 milliard dollarlik amerika tovariari keltirildi, ularning ko'p qismidan yirik sanoat mahsulotlarini modernizatsiyalash uchun foydalanildi. Ayrim korxonalarda "Marshall rejasi" amal qilgan yillarda qurilmalar to'liq yangilandi va ular jahon bozorida raqobatbardosh bo'la bordi.

50-yillar boshlarida de Gasperi hukumati zamindorlar yerlarining bir qismini pul evaziga musodara qilishini o'z ichiga olgan agrar islohotni o'tkazdi. chegaralanganligiga qaramay, islohot Itallya janubidagi yirik zamindorlar mavqeiga putur yetkazdi va janubiy viloyatlarda iqtisodiyotning jadal rivojiga zamin yaratdi.

Italiyaning NATOga a'zo bo'lib kirishi

De Gasperi hukumati yetakchi sanoat davlatlari bilan integratsiya yo'lidan bordi. **1949-yil aprelda** Itallya NATOga a'zo bo'lib kirdi. Bu butun mamlakatda keskin norozilik uyg'otdi.

Ayniqsa, NATO bilan shartnomaning 4 va 5-moddalari bunga sabab bo'ldi. 5-modda xavfsizlik uchun

jamoaviy mas'uliyatni ko'zda tutardi, ya'ni bir mamlakatga xavf-xatar tug'lganda qolganlari unga yordam berishi lozim edi. 4-moddaga ko'ra xavfsizlikka xavf-xatar mamlakat ichidagi voqealar (ish tashlash, namoyish, ijtimoiy mojaro) tufayli yuz berishi va intervensiya (bosib osh) uchun sabab bo'lib xizmat qillshi mumkin. Biroq parlamentdagi ko'pchilik NATOga kirish uchun ovoz berdi.

Shartnoma shartlariga ko'ra, Italiya hukumati mamlakat hududida Amerika harbiy bazalarini barpo etishga ruxsat berardi. Sitsillyaning janubiy sohili, bir qator mayda orollar Amerika flotining O'rtaer dengizidagi tayanch nuqtasiga aylandi. Livorno porti Amerika qo'mondonligining to'liq ixtiyoriga berildi. Neapol, Verona, Florensiya va boshqa shaharlarda NATO turli bo'linmalarining shtablari joylashtirildi.

Biroq Italiya hukumatining natoparastlik siyosati unga qimmatga tushdi. 1953-yil 7-iyunda saylovlar bo'lib o'tdi. Shu yil aprelda qabul qilingan yangi saylov qonuniga ko'ra, 50 foizdan ziyod ovoz olgan partiyalar deputatlar palatasida uchdan ikki o'rin oladigan bo'ldi. Hukumat partiyalari yetarli ovoz ololmadi va de Gasperi iste'foga chiqdi.

50—60-yillarda mamlakat iqtisodiyoti

Evropa iqtisodiy integratsiyasi Italiya iqtisodiyotini rivojlantirishning muhim rag'batlantiruvchisi bo'ldi.

50-yillar oxiridan Italiyada jadal iqtisodiy ko'tarilish boshlandi, mehnat mahsuldorligi oshdi, mamlakatning rivojlangan davlatlar sanoat ishiab chiqarishidagi ulushi ko'paydi. Fan-texnika inqilobi keng quloq yozdi, metallurgiya, avtomobil va kimyo sanoatida modernizatsiyalash va avtomatlashtirish jarayomi kechdi, yuqori texnologiya bilan bog'liq yangi tarmoqlar paydo bo'ldi. U agrar-sanoat mamlakatidan sanoat-agrar mamlakatiga aylandi. 50—60-yillarda italyan sanoatining o'sish sur'atlari dunyoda eng yuqori bo'ldi (Yapomiyami hisobga olmaganda). Mamlakatning ichki yalpi mahsuloti bu yillarda 5,4 marta o'sdi.

Italiya sanoati rivojlanishining farqli jihati davlat sektorining yuqori darajadagidir. Davlat sektori ulushiga 94 foiz eritilgan cho'yan, 95 foiz rangli metallar, 97 foiz

tabiiy qazlima gaz to'g'ri keldi. Sanoatni mollyalashtirish uchun JEPI yirik davlat birlashmasi tashkil etildi. Davlat moliya tashkilotlari orqali ko'plab hissadorlik korxonalarini nazorat qiladi. Elektrenergetikasi, tog'-kon, harbiy sanoat korxonalari, shuningdek, aloqa, temir yo'l korxonalari davlat mulkiga kirgan edi.

Italiyada 60—80-yillardagi siyosiy hayot

Italiyaning 60—80-yillar siyosiy hayotidagi eng sezilarli hodisa IKP ta'sirining o'sishi va XDP mavqemining

pasayishi bo'ldi. 1958-yilgi parlament saylovlarida italyan kommunistlari 22 foiz ovoz oldi.

IKP rahbariyati doimo sotsializm qurilishi turli yo'llari imkoniyatini ta'kidlab keldi va sovet metodini zo'rlab tiqishtirishga urimshirni rad etdi. U turli mintaqaviy manfaatlar va xalqaro muammolarni baholashda turli yondashuvlar mavjud bo'lishi mumkinligidan iborat politsestrizm tamoyilini himoya qildi.

1981-yili italyan kommunistlar "**yevrokommunizm**"ga asos bo'lgan dasturni qabul qildi va umi G'arbiy Yevropaning qariyb barcha kommunistik partiyalari qo'llab-quvvatladi. U eng muhim zamonaviy masalalarda KPSS va Sovet Ittifoqi siyosatiga qarshi turdi va barcha demokratik kuchlar ittifoqini ko'zda tutuvchi "yangi internatsionalizm"ni e'lon qildi.

XDPda tarkibiga kommunist va sotsialistlar vakillari kirishi mo'ljallangan "so'l markaz" hukumatini tuzishni ilgari surgan oqim paydo bo'ldi. Bu oqimga 1963-yil dekabrda XDP kotibl **Aldo Moro** boshchilik qildi.

"So'l markazchilar bloki" 1972-yilgacha mavjnd bo'ldi. 1972-yili Italiyada XDPni mag'lubiyatga olib kelgan yangi saylovlar bo'lib o'tdi. Uning yo'l boshchisi J.Andreotti uch partiya — xristian-demokratik, sotsial demokratik va liberal partiyadan iborat, o'ng markazchi deb nom olgan hukumatni shakllantirdi. Bu norozilik to'liqlinlari va hukumatga qarshi chiqishiarga sabab bo'ldi.

Mamlakatda siyosiy inqiroz yetilib keldi. Ijtimoiy-siyosiy inqiroz Italiyada terrorchilik faollashuvi bilan chuqurlashib bordi. Talaba yoshiar, ishsizlar, shahar quyi qatlamlari, jamiyatga yot unsurlardan shakllangan so'l guruhlar siyosiy partiyalar va ularning arboblariarga qarshi

terrorni boshlab yubordi. Ular yirik siyosiy arboblarni o'ldirishni tashkil etuvchi "qizil brigadalar"ni tuzishdi.

Jamiyatga yot unsurlar — jamiyatdan tashqarida qolgan ishsiz, muqim yashash joyi va kasbi yo'q odamlar bo'lib, ularni terror va qonunsizlik oqimiga tortish oson.

Ayni paytda hokimiyatni qo'rqitish va siyosiy vaziyatni barqarorlashtirishga intilgan neofashist terroristik guruhlar faollashdi. Hokimiyatning terroristlar bilan kurashga yo'naltirilgan barcha urinishlari natijasiz qoldi: terroristlarning o'ngi ham, so'li ham zimdan ish ko'rib, adolatli suddan qutilib qoldi.

1976-yilgi parlament saylovlari IKPga yangi muvaffaqiyat keltirdi. U 630 o'rinli parlamentda 34,4 foiz ovoz va 227 o'rin oldi. Mamlakat jamoatchiligi endi kommunistlarni hukumatga kiritishni talab etdi, zero bu mamlakatda sharoitni barqarorlashtirish va milliy kelishuvni qaror toptirishning yagona yo'li bo'lib, usiz terrorchilik to'liqini to'xtatib bo'lmasdi.

1978-yilning martida Aldo Moro IKP bilan bitim tuzdi, unga ko'ra kommunist deputatlar agar hukumat ikkala partiyaga muvofiq keluvchi dasturga amal qilsa, uni qo'llab-quvvatlash majburiyatini olishdi.

Aldo Moroning o'ldirilishi.

Bu bitim tuzilgan 17-mart kuni “qizil brigada”ning terroristlar guruhi Rim markazida Aldo Moro avtomobilini egallab olib, o‘zini o‘g‘irlab ketishdi. Ular Aldo Moro evaziga qamoqdagi o‘rtoqlarini ozod qilish talabini qo‘yishdi. XDP rahbariyati va italyan hukumati terrorchilar talabini bajarishni rad etdi. 1978-yil 9-mayda A.Moroning o‘qdan ilma-teshik bo‘lgan jasadi Rim markazida, XDP va IKP rahbar organlari joylashgan binolardan teng masofada turgan avtomobil yukxonasidan topildi. Bu uning mazkur partiyalar o‘rtasidagi yaqinlashish va hamkorlik g‘oyasini qo‘llab-quvvatlashi o‘limining chinakam sababi ekaniga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishora edi.

A.Moro o‘limidan so‘ng XDPda kommunistlar bilan hamkorlikning raqiblari ustunlik qildi. IKP parlament ko‘pchiligi tarkibidan chiqdi.

Aldo Moro (1916—1978) — 1948-yildan 1978-yilgacha italyan parlamenti deputati. 1963—1968-yillarda va 1974—1976-yillarda Italiya bosh vaziri, 1969-yildan 1972-yilgacha tashqi ishlar vaziri ham bo‘lgan. Italiyaning eng obro‘li siyosiy arboblardan biri edi.

Kurash davom etadi Aldo Moroning o‘limi mam-lakatda umumiy g‘azab-nafrat uyg‘otdi. Mafiya va “qizil brigada”larga qarshi yalpi urush boshlandi. Sitsiliya va Neapoldagi jinoyatchi tashkilotlarning yuqori qism rahbarlari qamoqqa olindi.

Parlament deputatlari orasidagi korrupsiya bilan bog‘liq, umummilliy janjal saylov tizimini o‘zgartirish haqidagi talablarning ko‘tarilishiga olib keldi.

1993-yil avgustda italyan parlamenti va senat yangi saylov tizimi haqida qonun qabul qildi, unga ko‘ra parlamentdagi 75 foiz o‘rin saylov okruglarida eng ko‘p ovoz olgan nomzodlarga, qolgan 25 foiz — 4 foizli to‘siqni yengib o‘tgan partiyalarga beriladigan bo‘ldi.

Biroq yangi tizim ham jamoatchilik nazorati va qo‘lida mustaqil ommaviy axborot vositalariga ega bo‘lmagan kuchli muxolifat yo‘q sharoitda suiiste’molliklardan kafolatlay olmasdi. Italiyada yangi saylov qonuni qabul qilingandan so‘ng boshlangan siyosiy kurash buni yorqin namoyon etdi.

**S.Berluskonining
hokimiyatga kelishi**

1994-yil martda Italiyada
hokimiyat tepasiga bosh vazir
Silvio Berlusconi boshchi-

ligidagi hukumat keldi. U yirik italyan kompaniyalari ro'yxatida ikkinchi o'rinda turuvchi "Fininvest" sanoat-moliya korporatsiyasi egasi bo'lish bilan birga uch italyan xususiy televizion kompaniyalarini sotib oldi va davlat televidemiyesining butun tizimi ustidan nazorat o'rnatdi.

Bu qudratli targ'ibiy mashina tufayli uning "Forsa, Italiya" (Olg'a, Italiya) partiyasi saylovlarda 21 foiz ovoz oldi. S.Beruskoni neofashistlar va Shimoliy Liga (mamlakat shimolidagi separatistlar harakati) bilan koalitsiyada yangi hukumat tuzdi.

S.Berluskonining Italiya jimoyatchilari dunyosi bilan aloqasi hech kim uchun sir emas edi. Saylov kompaniyasi davrida uning mafiyaga qarshi chiqarilgan 1992-yilgi qonunni tugatishga bergan va'dasiga javoban mafiya boshliqlari ochiqdan-ochiq qo'llab-quvvatlashdi.

Hokimiyat tepasiga kelgan S.Berluskoni RAI davlat telekompaniyasi rahbariyatini almashtirdi, zotan ular mafiyaning jinoyatkorona faoliyatini fosh etish bilan shug'ullangan edi. U 1992-yil qonunini man etish kompaniyasini boshladi va korrupsiyada shubhali bo'yicha oldindan ushishmi man etuvchi parlament qarori chiqishiga erishdi.

To'satdan yuz bergan kuchli janjal deputatlar palatasida hukumatga ishonchsizlik votumiga olib keldi. Bu demokratik kuchlarning kuchli g'alabasi edi.

**R.Prodi. Muammolarni
hal etishga urinishlar** 1995-yilgi bo'lib o'tgan
saylovlar natijasida **Romano
Prodi** rahbarligidagi yangi

hukumat yuzaga keldi, u dadil tajriba sifatida boshqaruvga eski kommunistlarni jalb etdi.

Yangi hukumat oldida ikki asosiy muammo turardi. Bularning dastlabkisi ulkan byudjet yetishmovchiligi edi (1995-yili 7,7 milliard dollar). Ikkinchisi mamlakat shimolidagi (markazi 250 ming kishilik Treviso shahri) separatistlik harakati bo'ldi.

Yangi hukumat hokimiyatda bo'lgan olti yil mobaynida mamlakatda ko'p narsa o'zgarmadi. Poraxo'rlik va korrupsiyada ayblangan amaldorlarning birortasi ham jazolanmadi. Ularning ko'pchiligi sud

tomonidan “aybsiz” deb topildi. Ishsizlar ko‘paydi, byudjet yetishmovchiligi ortdi. Romano Prodi o‘z maqsadiga erishdi— u 2001-yil YH Kengashi raisligiga saylandi. Mamlakatda 2001-yil iyulda umumiy parlament saylovlari o‘tkazildi. “Forsa, Italiya” partiyasi g‘alaba qozondi. S.Berluskoni o‘zining chalkash sud ishlariga qaramay, yana mamlakat bosh vaziri bo‘ldi.

Qisqacha mazmuni

- Ikkinchi jahon urushi — mamlakat iqtisodiyoti va obro‘-e‘tiboriga ulkan zarar
- Sanoat ishiab chiqarishi hajmi 50 foizga qisqardi
- 1946-yil 2-iyun — Italiya Respublika deb e‘lon qilindi
- 1947-yil 10-fevral — Parij tinchlik shartnomasi: Italiya reparatsiyalarni to‘laydi va o‘z mustamlakalarini beradi
- ISP, IKP (Palmiro Tolyatti) va XDP (Algido de Gasperi) ta‘sirining kuchayishi
- 1948-yil 1-yanvar — yangi konstitutsiyaning qabul qilinishi
- 1948—1950-yillar — “Marshali rejasi” yordamida iqtisodiyotning muvaffaqiyatli tiklanishi
- 1950-yil aprel — Italiyaning NATO blokiga qo‘shilishi
- 50—90-yillar — Italiya duriyoning yettita eng sanoati rivojlangan mamlakatlari safiga kirdi
- Iqtisodiyotning o‘ziga xosligi — davlat Ishtirokining yuqori darajasi
- “Yevrokommunizm” korisepsiyasi
- 1993-yil avgust — yangi saylov tizimi haqidagi qonunning qabul qilinishi
- 1994-yil mart — S.Berluskoni bosh vazir
- 1995-yil — Romano Prodi boshchiligidagi hukumat
- 2001-yil — S.Berluskoni boshchiligidagi hukumat

Savollar

- ?
1. Ikkinchi jahon urushi Italiya iqtisodiyotiga qay tariqa ta‘sir etdi?
 2. Mamlakat iqtisodiyotining tiklanishiga qaysi siyosiy kuchiar imkon yaratdi?
 3. Italiyaning 1948-yil konstitutsiyasi bo‘yicha davlat tuzilishining o‘ziga xosligini sanab bering?
 4. Nima deb o‘ylaysiz, Italiya nima uchun NATOga kirish haqidagi kelishuvga imzo chekdi? Bu mamiakat uchun ganday oqibatlariga olib keldi?

5. Italiyada "yevrokommunizm" konsepsiyasi mohiyati va amalga oshirish yo'llari nimada?
6. Quyidagi tushunchalar mohiyatini aniqlang: neofashizm, terrorchilik, "qizil brigadalar".

13-§. ISPANIYA: JAMIYATNING DEMOKRATLASHUVI

Ispaniya Ikkinchi jahon urushidan so'ng

Ispaniyadagi fuqarolar urushi va frankistlar tuzumi g'alaba qozongach, mamlakatda uzoq yillar fashistik diktatura qaror topdi. Siyosiy, qonunchilik, ijroiya va sud hokimiyati to'laligicha **F.Franko** qo'lida edi. U hukumat faoliyatini belgilashda, qonun va dekretlarni tasdiqlashda, harbiy va mansabdorlarni tayinlashda hech bir chegaralanmagan hokimiyatga ega bo'ldi. U davlat boshlig'i, harbiy kuchiar bosh qo'mondomi va **Ispan falangalari** nomli yagona siyosiy partiyaning kaudimosi (dohiysi, fyureri) bo'lgan. Franko 1975-yilgacha tuzib kelingan barcha hukumatlarga boshchilik qilib keldi. Hatto, 1931-yil inqilobi tomonidan ag'darilgan qirol Alfonso XIIIning nabirasi Xuan Karlosning 1969-yilda davlat boshlig'ining merosxo'ri etib tayinlanishi ham F.Frankoning mutlaq hokimiyatiga ta'sir etmadi.

Frankizm Ispaniyada o'z tomoniga mehnatkashlarni tortish uchun bir qator ijtimoiy choralarni amalga oshirdi. Doimiy ishchilarni ishdan bo'shatish man etildi. Ijtimoiy sug'urtaning qiyosiy rivojlangan tizimi yaratildi. Mayda ijarachilarni yerdan haydash man etildi va ularga to'lanadigan renta hajmi ikki marta qisqartirildi. Ijaraga 1936-yilgacha berilgan uy-joylarga to'lov shundayligicha qoldi. Korxonalar to'xtab qolganda tadbirkorlar ishchilarni ishdan bo'shatmasligi uchun ularga dotatsiya to'landi. Kasaba uyushmasi tashkilotlari badallar tushumidan anchagha mablag'larga ega bo'lishdiki, ularga ishchilar uchun kasalxonalar, sanatoriylar, pansionatlar, dam olish uylari, sport va madamiy inshootlari qurildi.

Kasaba uyushmalariga ham iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha qarorlarni tayyorlash, ba'zan qabul qillshga ayrim huquqlar berildi. Ular korxonaga xo'jalik

faoliyatini muvofiqlashtirish va tashkil etish, ishlab chiqarishni yaxshilashga qaratilgan tashabbuslarni rag'batlantirish, narxlarni tartibga solish va mahsulotlarni taqsimlashda ishtirok etdi. Ular, shuningdek, mehnatkashlar va tadbirkorlar o'rtasidagi mehnat mojarolarini hal etish va xo'jalik faoliyati bo'yicha o'z fikrini aytish huquqini ham olishdi. Kasaba uyushmalarida ishchi va tadbirkorlar teng ishtirok etishdi.

Sanoatni industrializatsiyalash va modernizatsiyalashtirish

Zamonaviy sanoatsiz rivojlangan davlatga aylanish mumkin emasligini tushungan holda frankizm mam-

lakatni industrialashtirish bo'yicha bir qator choralar qabul qildi. Davlat zamonaviy sanoatni bunyod etishda asosiy tashabbuskor va pudratchi bo'lib qoldi. Ajoyib iqlim sharoiti, boy tarix, an'ana, quvnoq hayotni sevuvchi iste'dodli xalq, musiqa, raqs, afsonalar Ispaniyani butun Yevropada eng yaxshi dam olish joyiga aylantirdi. Mamlakatda jami 5 million o'ringa ega ko'plab o'rta va kichik oilaviy mehmonxonalar qurildi. Ular yil bo'yi dam oluvchilar va sayyohlar bilan to'lib-toshib turardi. Har yili faqatgina sayyohlik orqasidan Ispaniya 18 milliard dollar foyda olar edi. Frankizm ushbu mablag'ni sanoat rivojlanishiga sarfladi.

1941-yili tashkil etilgan Milliy sanoat instituti davlat nazorati ostida sanoat korxonalariga rahbarlikni amalga oshiruvchi aksionerlik kompaniyasi rolini o'ynar edi. 1959-yil davlatga jami sanoatning 18 foizi tegishli bo'lgan. Ayrim tarmoqlarda bu ko'rsatkich yanada yuqori edi. Masalan, qora metallurgiyada bu 65 foizni, kimyoda 29 foizni tashkil etdi. Davlat xomashyo, yoqilg'i, energiyani taqsimlashni boshqardi, standartlarni belgilab, narx-navomi qayd etar, yangi korxonalar ochish, eskilarini modernizatsiyalashga ruxsat berar edi.

Shunga qaramay Ispaniya xalqi kambag'al, Yevropaning eng qoloq qismi bo'lib qolaverdi. Bu yerda Yevropadagi eng kam ish haqi, eng yuqori narx-navo va eng past hayot tarzi mavjud edi. 40—50-yillarda mehnatkashlarning iqtisodiy masalalar bilan bog'liq ilk yirik namoyishlari bo'lib o'tdi. 60-yillar boshida bu

chiqishiar mazmuni o'zgarib qat'iy talablarga aylandi. Ular frankizm rejimiga qarshi siyosiy mahbuslarni ozod qilish, ish tashlash huquqi, yig'inlarga erkinlik berish, mustaqil kasaba uyushmasi tuzish kahi talablar bilan chiqdilar.

Frankizm asta-sekin katolik cherkovining ishonchini yo'qotdi. Katoliklar ochiqdan-ochiq frankizmni tanqid qilib demokratik erkinlikni tiklash to'g'risidagi muxolifat talablarini qo'llab-quvvatladi.

1974-yili ikkita muxolifat markaz yuzaga keldi. Bular — Ispaniya kommunistik partiyasi (IKP), Sotsialistik xalq partiyasi (SXP) kabilarni birlashtiruvchi Demokratik kengash hamda Ispaniya sotsialistik ishchi partiyasi (ISIP) rahbarligidagi Demokratik kelishuv markazlari edi. 1976-yilning martida ular Demokratik koordinatsiya blokiga birlashdi.

Frankizmning tugatilishi

Franko 1975-yil 20-noyabrda 82 yoshida vafot etdi. **1975-yil 22-noyabr** kuni davlat rahbari bo'lgan Xuan Karlos Ispaniya qiroil deb e'lon qilindi hamda unga **Xuan Karlos I** deb nom berildi. U mamlakatda islohotlar o'tkazish zarurligi to'g'risida bayonot berdi. Ispaniya yangi taraqqiyot yo'liga kirdi. Hukumat mahkamasi rahbari etib o'zming liberal qarashlari bilan tanilgan **Adolfo Suares** (1932-yili tug'ilgan) tayinlandi. U demokratik islohotlar dasturini ishlab chiqdi. 1976-yil dekabrda referendumda siyosiy islohotlar to'g'risidagi qonun qabul qilindi. Mazkur qonun umumiy saylov huquqini belgilashni ko'rib chiqdi, xalq suvereniteti va siyosiy plyuralizm tamoyilini e'lon qildi, hukumatning eski frankocha strukturasi bekor qildi. Mamlakatda ikki palatali parlament tizimi (**bosh korteslar**) joriy etildi. Birinchi palata (deputatlar kongressi) umumiy ovoz berish orqali saylanib, ular soni 350 nafar etib belgilandi, ikkinchi palata (senat) nisbatan cheklangan davrada saylandi va 208 kishini tashkil etdi. Qirol referendumga qonunlarni chiqarish, korteslarni tarqatib yuborish, premer-ministrni, senatning beshdan bir qismini tayinlash huquqiga ega bo'ldi.

1977-yil iyunda birinchi saylovlar bo'lib o'tdi. Saylovda qatnashgan asosiy siyosiy partiyalar — A.Suares yetakchiligidagi Demokratik markaz ittifoqi (DMI),

“Xalq alyansi” (XA) o‘ng profrank partiyasi va IKP edi.

Saylovlar A. Suares partiyasiga muvaffaqiyat keltirdi va u yana hukumatga boshchilik qila boshiadi.

1978-yili Ispaniyada iqtisodiy tanglik yuzaga keldi. Inflyatsiya va ishsizlar soni ko‘payib Monklodagi hukumat rezidensiyasida hukumat bilan so‘l muxolifatchilar o‘rtasida bitim imzolandi. Unga ko‘ra hukumat qarilik va ishsizlik nafaqalarini oshirishga, soliq solishning adolatli tizimini joriy etish, so‘l partiyalar esa kasaba uyushmalari bilan birga yil davomida hukumat siyosatini qo‘llab-quvvatlashi, ish haqini haddan ziyod oshirishmi talab etmaslik va ijtimoiy nizolarni keltirib chiqarimaslik majburiyatlarini olishdi.

Xuddi shunday ruhdagi hamkorlik va kelishuv yangi konstitutsiya loyihasini muhokama qilishda ham namoyon bo‘ldi. Uzoq muhokamadan so‘ng korteslar tomonidan qabul qilingan konstitutsiya umumxalq referendumida ma‘qullandi.

Ushbu asosiy qonun ozodlik, adolat, tenglik va siyosiy plyuralizm kafolatlangan demokratik jamiyatni yaratishning asosiy maqsadlarini bayon etdi. Ispaniya parlament monarxiyasi deb e‘lon qilindi, cherkov davlatdan ajratildi, biroq hukumat katolik cherkovi va boshqa konfessiyalar bilan yaxshi munosabatda bo‘lish majburiyatini oldi.

Yangi konstitutsiyada mamlakatning buzilmas yaxlitligi qayd etildi, ammo millatlarning keng avtonomiya va o‘z tillaridan foydalanish huquqi tan olindi. Provinsiyalarda o‘z parlamenti va hukumatlari tashkil etildi, biroq katolomiyaliklar hamda galisiyaliklarni shunday darajadagi avtonomiya qohiqtirsa-da, basklar uchun bu maqbul emas edi. Ular ichida ekstremistik ruhdagi guruhlar paydo bo‘lib mustaqil basklar davlatini tashkil etish, ispanlarga istilochi sifatida qarashhi targ‘ib eta boshiadi. Ekstremistlar terror yo‘liga o‘tgach mamlakatda beqarorlik boshiandi va demokratik tuzumga tahdid kuchayadi.

Ayni paytda basklar chiqishi ijohiy rol ham o‘ynadi. Konstitutsiyaga o‘zgartirish kiritilib mamlakatdagi barcha 17 viloyat avtonomiya va o‘z hukumati hamda parlamentiga ega bo‘lish huquqini oldi.

Felipe Gonsales

ISIPning hokimiyat tepasiga kelishi. Islohotlar natijalari

1982-yil 28-oktabrdagi navbatdan tashqari parlament saylovlarida ISIP ishonchli g'alabani qo'lga kiritdi.

Sotsialistlar barcha saylovchilar ovozining 48 foiziga ega bo'ldi. Ularning rahbari **Felipe Gonsales** hukumat rahbari etib saylandi.

Sotsialistlar hokimiyat tepasiga kelgan vaqtda shart-sharoit oson emas edi. Iqtisodning rivojlanish sur'ati 1,2 foizga tushib ketdi, inflyatsiya 16 foizga, ya'ni Yevropadagi eng yuqori darajalardan biriga yetdi. Ishsizlar 16,6 foizni, ya'ni 2,5 million kishini tashkil qilib, ijtimoiy keskinlik va jinoyat kuchayib ketdi. Tanglikdan qutilish uchun F.Gonsales barcha ispanlarni yagona maqsadga birlashtiruvchi "milliy g'oya"ni amalga oshirish dasturini ilgari surdi.

Sotsialistlarning birinchi islohotlari ijtimoiy sohaga tegishli edi. 40 soatlik ish haftasi, mehnat ta'tilini 30 kungacha uzaytirish, nafaqa yoshini 65 gacha belgilash to'g'risidagi qonun loyihalari qabul qilindi. Bir qator qonunlarda ishdan bo'shatilayotganlar yangi ish topgunga qadar ish haqining 80 foizini to'lab turish ko'rib chiqildi. 1983—1986-yillarda jamiyat va oilaviy munosabatlarni demokratlashtirish, kundalik hayotda demokratik tamoyillarni mustahkamlashga qaratilgan qonunlar qabul qilindi.

Sotsialistlar tadbirkorlar uchun foydali bo'lgan bir

qator qonunlarni amalga oshirdi. **“Reindustrialashtirish”** rejasi qabul qilinib ijtimoiy islohotlar o‘tkazilgandan so‘ng darhol amalga oshirildi. Yuqori texnologiya asosidagi yangi sanoat tarmoqlariga o‘z mablag‘larini qo‘ygan tadbirkorlar uchun daromad solig‘i miqdori 40 foiz qisqartirildi. Xuddi shuningdek, inflyatsiya bilan kurashish bo‘yicha tadbirlar qabul qilindi: pul birligi devolvatsiyasi o‘tkazildi, neft mahsulotlari narxi ko‘tarildi, iqtisodning davlat sektori qisqartirildi va ish haqlarini “muzlatib qo‘yish” bo‘yicha keskin yo‘nalish olib borildi.

1988-yil o‘rtalarida F.Gonsales hukumati bir qator yangi qonunlar va islohotlarni taklif etdi. Ularda soliqlarni ko‘tarish, benzin narxini oshirish, tadbirkorlarga subsidiyalar berish kabi masalalar ko‘rib chiqilgan edi. Bu hol jamoatchilikning keskin noroziligiga sabab bo‘ldi: 1988-yil 14-dekabrda umumiy siyosiy ish tashlash bo‘lib o‘tdi va unda 8 million kishi qatnashdi. Gonsales muzokara va yon berish orqali vaziyatni yumshatishga erishsa-da, hukumatga nisbatan omma ishonchini saqlab qola olmadi. 1989-yilgi saylovlarda sotsialistik partiya jami 40 foiz ovoz oldi, omma baribir bir partiyali mahkama tashkil etishga erishdi.

Tashqi siyosatda sotsialistik partiya saylovdan oldingi bergan va‘dalaridan qaytdi. Muxolifat davrida u mamlakatning NATOga kirishiga qarshi chiqqan edi. Hokimiyat tepasiga kelgach esa Ispaniyani ushbu paktga qo‘shilishga jalb etdi (1986-yil). Aynan shu yili Ispaniya Yevropa Iqtisodiy Ittifoqiga (YII) qabul qilindi va bu hol uning iqtisodini modernizatsiyalash hamda Yevropa siyosatiga ta‘sirining kuchayishiga ko‘mak berdi. 1991-yil dekabrda Ispaniya yagona Yevropani tashkil etish va yagona valyutani kiritish to‘g‘risidagi Maastrix bitimini imzoladi. Biroq mamlakatning yagona Yevropaga integrallashuvi katta qiyinchilik bilan kechdi. 1996-yil mayida sotsialistlar hukumati iste‘foga chiqishga majbur bo‘ldi.

Saylovlarda **“Xalq alyansi”** o‘ng partiyasi g‘olib chiqdi. Hukumat rahbarligiga **Xose Mariya Aznar** saylandi va u ham yagona Yevropaga integratsiyalashish siyosatini davom ettirdi. Yangi hukumat bir qator muvaffaqiyatlarga erishdi. Inflyatsiya 2,2 foizgacha pasaydi, iqtisod-

ning yillik o'sishi esa 3 foizni tashkil etdi. Biroq Ispaniya iqtisodining asosiy muammosi — ishsizlikni hal etishga qurbi yetmadi. 1997-yili ishsizlar 22 foizga yetib, amalda har besh kishidan biri ishsiz edi. Bu holat mamlakatda ijtimoiy va siyosiy tanglik chuqurlashuviga sabab bo'ldi.

X.M.Aznar boshchiligidagi "Xalq alyansi" partiyasi 2000-yilgi saylovda ko'pchilik ovoz olib o'zining mavqeini saqlab qoldi.

Qisqacha mazmuni

- Franko fashistik rejimining o'rnatilishi
- Ijtimoiy islohotlarning o'tkazilishi, kasaba uyushmasi rolining oshishi, mamlakatni industdashtirish
- 60—70-yillar — frankizm siyosatiga qarshi chiqish
- 1975-yil 20-noyabr — Frankoning vafot etishi
- Shahzoda Xuan Karlos — davlat boshlig'i, Vazirlar mahkamasi boshlig'i — Adolfo Suares
- 1976-yil dekabr — siyosiy islohot to'g'risidagi qonun
- 1978-yil — iqtisodiy tanglik
- 1978-yil — yangi konstitutsiyaning qabul qilinishi, mamlakat parlament monarxiyasi deb e'lon qilindi
- basklarning mustaqil davlat tuzish to'g'risidagi talabi
- 1982-yil 28-oktabr — saylovlarda ISIPning g'alaba qozonishi, hukumat rahbari — Felipe Gonsales
- 1983—1986-yillar — mamlakatda demokratiyani mustahkamlashga qaratilgan qonunlar
- 1986-yil — NATO va YIlga qabul qilinishi
- 1991-yil — Maastrixt bitimining imzolanishi
- 1996-yili — "Xalq alyansi" partiyasining saylovdagi g'alabasi, hukumat rahbari — X.M.Aznar
- 2000-yil — X.M.Aznarning saylovlardagi yangi g'alabasi

Savollar

- ?
1. F.Franko diktaturasining o'rnatilishi mamlakatning 50—60-yillardagi iqtisodiy va siyosiy ahvoriga qanday ta'sir ko'rsatdi?
 2. F.Franko vafotidan so'ng mamlakatda qanday o'zgarishlar yuz berdi?
 3. 1978-yil demokratik jamiyat qurish tarafdori bo'lgan konstitutsiyaning qabul qilishga qanday siyosiy kuchlar sababchi bo'ldi?
 4. Mamlakat iqtisodining rivojlanishda siz bugun qanday ob'ektiv qiyinchiliklarni sanab o'ta olasiz?

14-§. PORTUGALIYA: DEMOKRATIYAGA O'TISH

Fashistlar diktaturasining o'rnatilishi

Yevropa g'arbining chek-kasidagi uncha katta bo'lmagan mamlakat — Portugaliyada 1926-yilgi davlat to'ntarishi oqibatida o'rnatilgan fashistlar diktaturasi eng ko'p — 48 yil hukm surdi. Diktator **Antoni Salazar** (1889—1970) uning o'rniga kelgan **M. Kaetanu** kabi janubdagi yirik yer egalari, qo'shin va uning generalitetlariga, tarmoq otgan yashirin politsiya va katolik cherkovi ierarxlarga suyanardi. Portugaliya xalqi Yevropadagi turmush darajasi eng past mamlakatda yashar edi. "Milliy ittifoq" fashistlar partiyasidan boshqa barcha partiyalar faoliyati ta'qiqlandi. Davlat "korporativ" deb e'lon qilindi, bu bilan ishbilarmonlar va ishchilar go'yoki yagona, uyg'un butunlikni tashkil qilardi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng boshqa Yevropa davlatlari jadal rivojlanayotgan bir paytda Portugaliya yanada xarob bo'lib qoldi. Bu yerda sanoat asosini mayda va yarim kustar korxonalar tashkil qilar edi. Sanoat ishiab chiqarishi 10 yil davomida (1947—1956-yil) atigi 42 foizga o'sdi. Bu Yevropadagi eng past ko'rsatkich sanalardi. Mamlakat qishioq aholisining 70 foizi yerga ega bo'lmay, och-nahor kun ko'rib yashadi.

Afrikada Portugaliyaming Angola, Mozambik, Gvineya-Bisau kabi mustamlakalari bo'lib, ular uzoq vaqt fashistik rejimni saqlab turishning asosiy negizi bo'lib keldi. Arzon xomashyo, mustamlaka oziq-ovqat tovarlari davlatga ancha-muncha daromad keltirar va shuning hisobiga qo'shin, amaldorlar, foyda keltirmaydigan xo'jaliklar kun ko'rar edi.

Moliyaviy suyanchlardan biri — xorijiy kapital sanalardi. U asosan xalq xo'jaligi tarmoqlarida hukmronlik qilib, AQSH, Angliya va G'arbiy Germaniya kapitali ancha faollashdi. **1949-yil aprelda** Portugaliya NATOga a'zo bo'lib kirdi, uning Afrikadagi mustamlakalari ushbu paktning baza va aloqa tizimiga bog'landi. Ushbu hol Salazarning ham mamlakat ichida, ham xalqaro munosabatlardagi mavqemi mustahkamladi. Salazar hukumati, shuningdek, Angliya va AQSHga

urush davrida Azor orollaridagi harbiy bazalardan foydalanish huquqini tasdiqladi.

Mamlakatda antifashizm harakati NATO tarkibiga kirgach, mamlakatda repressiya boshlandi. Biroq ular qarshi harakatni kuchaytirdi va bu fashist diktatorasiga qarshi ommaviy harakatni yuzaga keltirdi. 50-yillar ikkinchi yarmida avj olgan antifashistik harakatda jamiyatning deyarli barcha qatlamlari ishtirok etdi. Armiya diktatura tayanchidan hukumatga qarshi kuchga aylandi.

1968-yil sentabrda falaj bo'lib qolgan Salazar hukumatni premer-mimistr **Marselo Kaetanuga** topshirishga majbur bo'ldi. Biroq bu hol vaziyatni o'zgartira olmadi. O'ratilgan tartib mamlakatni nazorat qila olmay qoldi. Qo'shinda ommaviy tartibsizlik boshiandi, bo'ysunmaslik, ish tashiash va xizmatdan qochish kuchaya bordi.

"Chinnigul inqilobi"ning g'alabasi **1974-yil 25-aprelda** quroili kuchiar harakati rahbarligidagi qo'shin Lissabonga kirib keldi va hukumatdan iste'foga chiqishni talab qildi. Xalq ularni qo'llab-quvvatladi. Hokimiyat taslim bo'ldi. G'alayonchilar va shaharliklar o'z qurollari hamda kiyimlarini qizil chinniguilar bilan bezab oldilar. Qon to'kilmasdan yashin tezligidagi inqilob yuz berdi va u fashistlar diktaturasining mag'lubiyati bilan yakunlandi. Mazkur inqilob tarixga **"chinnigullar inqilobi"** nomi bilan kirdi.

To'ntarishdan so'ng hokimiyat diktaturaga qarshi qo'zg'olonchilar tashabbuskorlaridan biri general Spimola rahbarligidagi **"Milliy qutqarish xuntasi"** qo'liga o'tdi.

U 1974-yil 15-maydan 30-sentabrgacha mamlakat prezidenti bo'ldi. 1974-yil sentyabrda kichik to'ntarish oqibatida hokimiyat uning yaqin safdoshi general **Kosta Gomesh** qo'liga o'tdi. K.Gomesh 1974-yil sentabrdan 1976-yil iyulgacha mamlakat prezidenti bo'lib qoldi.

Harbiylar demokratik islohotlarni olib bordi. Mamlakatda asosiy siyosiy erkinliklar tiklandi, fashistlar hokimiyati atributlari tugatildi. Qamoqxonalardan siyosiy mahbuslar ozod qilindi. Barcha siyosiy partiyalar faoliyatiga ruxsat berildi.

Mamlakatda fashizm tartibi ag'darilgach, sanoatning asosiy tarmoqlari davlat ixtiyoriga o'tkazildi. Portugaliya janubida agrar islohotlar boshlandi, bir qator korxonalarda ishchilar nazorati o'rnatildi, mehnatkashlar ko'pgina iqtisodiy va ijtimoiy talablarni qondirishga erishdi. Afrikadagi Portugaliyaming barcha mustamlakalariga (Gvineya-Bisau, Mozambik, Angola, Yashil Mis orollari va hokazo) mustaqillik berildi.

Mamlakatning yangi konstitutsiyasi

So'l kuchlarning katta g'alalaridan biri 1976-yil aprelda qabul qilingan respublika

konstitutsiyasi bo'ldi. Mazkur konstitutsiya barcha portugaliyaliklarga fuqarolik huquqi va demokratik erkinligini kafolatladi hamda mehnatkashlarning ijtimoiy himoya huquqini tasdiqladi. Konstitutsiya mamlakat miqyosida korxonalar va kasaba uyushmalarida ishchi komissiyalari bo'lishining qonuniyigini tasdiqladi. Ommaviy tashkilotlarga mahalliy boshqaruvda ishtirok etish imkoniyati berildi. Respublika Majlisi deb yuritiluvchi bir palatali parlament tasdiqlandi.

1976-yil 25-aprelda Portugaliyada keyingi 50 yil davomida erkin demokratik saylovlar o'tkazildi. 1973-yilda tashkil etilgan sotsialistik partiya eng ko'p ovoz oldi. Uning yetakchisi **Mariu Soarish** (1924-yilda tug'ilgan) hukumatni tuzish huquqiga ega bo'ldi. Biroq ushbu partiya parlamentda unchalik ko'p o'ringa ega emas va mavqel ham mustahkam emas edi. Bundan tashqari mamlakatda hukumat va sotsialistik partiya ahvolini yanada og'irlashtiruvchi iqtisodiy tanglik boshlandi. 1978-yili Mariu Soarish hukumati iste'fo berdi.

80—90-yillarda mamlakat siyosi hayoti

Portugaliyada siyosiy beqarorlik davri boshlandi. Ikki yarim yil ichida hokimiyatda besh marta hukumat o'zgar-

di. 1981-yildan o'ng markaziy koalitsiya hukumati mamlakatni boshqardi, 1983—1985-yiliarda sotsialistlar va sotsial-demokratlar koalitsiyasidan iborat hukumat tuzildi. 1987-yilgi parlament saylovlarida sotsial-demokratlar partiyasi g'alaba qozondi va uning kotibi **Anibal Kavacho Silva** (1939-yilda tug'ilgan) bos vazir etib saylandi.

O'ng kuchlar parchalanib, mamlakat taraqqiyotida

faol ishtirok etish imkoniyatidan mahrum bo'ldi. Qo'shin va zobitlar korpusi so'llarni qo'llab-quvvatladi. Agrar islohotlar natijasida yirik latifundistlar (yirik yer egalari) o'z mavqeini yo'qotdi. Yirik kapital esa endigina paydo bo'lmoqda edi. Parlamentdagi bunday vaziyat va so'l kuchlar hukmronligi Portugaliya siyosiy hayotda turg'unlikni yuzaga keltirdi. Portugaliya "chinnigul inqilobi"ning o'tish davri so'l kuchlar foydasiga hal bo'ldi. 1987-yildan 1991-yilgacha sotsial-demokratlar partiyasi va mustaqil partiyalar vakillaridan iborat koalitsiya hukumatni boshqardi. 1991-yildan boshlab esa sotsial-demokratlar muvaffaqiyatsizlikka uchradi va liukumat tepasiga sotsialistlar partiyasi hamda mustaqil partiyalar koalitsiyasi keldi.

1986-yilda Portugaliya VII tarkibiga kirdi. VII ta-lablariga muvofiq 1989-yil 1-iyundan parlament bir qator qonunlar qabul qildi. Unga ko'ra ilgari davlat ixtiyoriga berilgan sanoat korxonalari xususiy mulkchilikka o'tkazildi, shuningdek, bozor iqtisodiga keng yo'l ochib beruvchi iqtisodiy qonunlarni liberallashtirdi.

Mamlakatda iqtisodiy o'sish boshlandi. Metallurgiya va elektrotexnika sanoati, mashinasozlik hamda neft-kimyo tarmoqlari rivojlana bordi.

Ayni paytda Portugaliyada inflyatsiya 9 foiz atrofida, aholining turmush darajasi esa Yevropada eng past ko'rsatkichni tashkil qilardi. Mamlakatda 500 ming ishsiz (aholi mehnatga qobiliyatli qismining 11 foizi) mavjud bo'lib, ulardan atigi 14 foizi ishsizlik nafaqasmi olgan. Aholining 15—16 foizi savodsiz edi.

1996-yil yanvardagi prezidentlik saylovlarida Lissabon meri sotsialistik **Xorxe Sampayo** g'alaba qozondi. So'nggi portugal mustamlakasi tugatildi va Makao oroli Xitoyga o'tdi. 2002-yilda parlament saylovlarida SDP yetakchisi **Xose Barosso** boshchiligidagi sotsial-demokratlar va Xalq partiyasidan tashkil topgan o'ng markazchi hukumat hokimiyatga keldi.

Qisqacha mazmuni

- Fashistlar diktaturasi (1926-yildan) 48 yil hukm surdi, iqtisodiy qoloqilk, mayda va yarim hunarmandchilik kuchaydi

- 1949-yil aprel — Portugaliya NATOga qabul qilindi sanoat ishiab chiqarishi — Yevropada eng past ko'rsatkich
- 50-yillar — antifashistik harakat kuchayishi
- 1968-yil sentabr — Marseio Kaetanu boshchiligidagi hukumat
- 1974-yil 25-aprel — "chinnigullar inqilobi": fashistlar diktaturasining ag'darilishi
- mamlakatda demokratik qayta o'zgarishlar, asosiy sanoat tarmoqlarini davlat ixtiyoriga o'tkazish, agrar isiohotlar
- 1976-yil aprel — mamlakat konstitutsiyasining qabul qilinishi
- 2002-yil — Xose Barosso boshchiligidagi sotslai-demokratlarning hokimiyatga kellihi.

Savollar

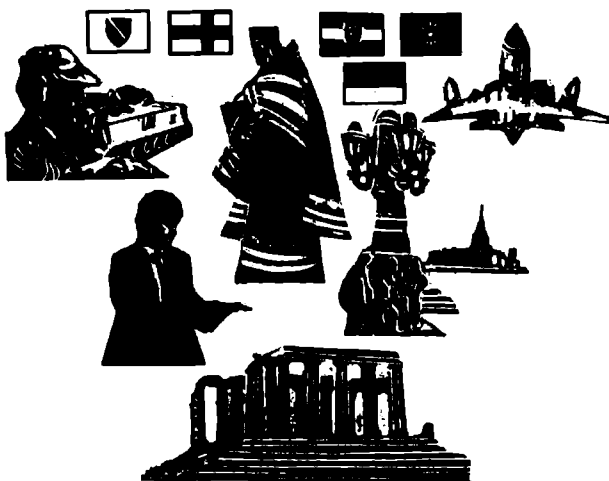
- ?
1. Portugaliya iqtisod, siyosat va jamiyat qurilishi sohasida 50-yillarda qanday masalalarni hal etishi lozim edi?
 2. Jamiyatdagi qanday qatlamlar antifashistik harakatda ishtirok qildi va bu kurash qanday yakunlandi?
 3. Sizning fikringizcha, Portugaliyadagi fashistlar diktaturasi nima uchun 48 yil hukm surdi? Bunga qanday kuchlar sabab bo'ldi?
 4. "Chinnigullar inqilobi" g'alabasi natijasida mamlakatda qanday demokratik o'zgarishlar amalga oshirildi?

Jadvalni to'ldiring

Davr	Mamlakat rivojlanishining xususiyatlari	
	ichki siyosat	tashqi siyosat

III b o b

SHARQIY YEVROPA VA BOLQON YARIMOROLI MAMLAKATLARI IKKINCHI JAHON URUSHIDAN SO'NG

15-§. TOTALITAR TUZUMLARNING QAROR TQRISHI

Sharqiy Yevropa va Bolqon yarim oroli mamlakatlari — Yevropadagi eng qoloq mamlakatlardan biri Albaniyadan tortib dunyodagi eng rivojlangan mamlakatlardan hiri — Chexoslovakiyagacha iqtisodiy hamda madaniy taraqqiyot borasida turli darajada edi. Ammo, bu mamlakatlarning barchasida “xalq demokratiyasi” deb nomlanuvchi bir xildagi siyosiy tizim oʻrnatilgandi. Hokimiyat tepasiga kommunistik partiya keldi va sotsializm gʻalabasini oʻz faoliyatining maqsadi deb belgiladi. Albaniya, Bolgariya, Ruminiya, Sharqiy Germaniya, Polsha, Chexoslovakiya, Yugoslaviya, Vengriya — shunday mamlakatlar sirasiga kirar edi.

**Xalq demokratiyasi
rejimi oʻrnatilishining
bosqichlari**

Bu mamlakatlar oʻzining yarim asrlik tarixi davomida xalq demokratiyasi tiklanishi, totalitar rejim oʻrnatilishi,

totalitarizmning yemirilishi va demokratiyaga oʻtish bosqichlarini boshdan kechirdi.

1945—1948-yillarda ushbu mamlakatlarda koʻppartiyali va siyosiy qarashlar plyuralizmiga ega xalq demokratik partiyasi hoshchilik qildi. Kommunistlar sotsial-demokrat partiyalar, dehqonlar tashkilotlari bilan hokimiyatni boʻlib olishdi, oʻzgacha qarashlarga chidash va demokratik tamoyillarga hurmat bilan ajralib turuvchi platformani yaratdi. Shakl va mazmun jihatidan bunday tizim Ispaniyadagi fuqarolar urushi davrida yuzaga kelgan Xalq fronti rejimini eslatar, Ispaniya respublikasini xalq demokratiyasi rejimining timsoli deb sanash mumkin boʻldi.

Kelajakda u dunyo hamjamiyatida oʻz oʻrniga ega yangi ijtimoiy-siyosiy tuzum uchun asos boʻlishi mumkin edi. Biroq kommunistlar, avvalo sovetlar rahbariyati tazyiqi ostida totalitarizm yoʻliga oʻtib oldi. Turli bahonalar bilan diktatura sharoitida yashashni istamagan muxolifatdagi partiyalar, tashkilotlar va siyosiy arboblarni hukumatdan siqib chiqarishdi. Bir-biriga oʻxshash siyosiy nizolar kommunistik partiyalar gʻalaba qozomishiga va totalitar rejim oʻrnatilishiga olib keldi.

**Islahotlar o'tkazilishi
va ularning
yo'nalishi**

Ushbu mamlakatning keyingi rivoji sovet sotsializmi modeli va Sovet Ittifoqining qattiq nazorati ostida bo'ldi. Bu yagona loyiha asosidagi namunaviy ishlab chiqarishni eslatar edi. Kommunistik partiyalar "rahbar va boshqaruvchi kuch" bo'lib qoldi hamda Sovet Ittifoqi bosib o'tgan yo'lni ko'r-ko'rona takrorlay boshladi. To'g'ri, xuddi boshqalariga o'xshash ayrim partiyalar saqlanib qoldi, biroq bu kommunistlarning bir partiyalik diktaturasini niqoblash, go'yo plyuralizm borligini ko'rsatish uchun bahona edi.

O'tkazilgan namunaviy islohotlar bir xil iqtisodiy va siyosiy strukturani yuzaga keltirdi. Xususiy korxonalarni davlat ixtiyoriga o'tkazish yo'li bilan iqtisodda ulkan davlat sektori tashkil etildi. Davlat rejalashtirish apparati o'ta markazlashgan iqtisodiy siyosatni amalga oshira bordi. Xuddi Sovet Ittifoqida bo'lgani kabi keng ko'lamda sanoatlashtirish tadbirlari o'tkazildi.

**Sharqiy Yevropa va
Bolqon yarimoroli
mamlakatlarning bir-
lashuvi**

Bunday qayta tashkil etish oqibatida sotsialistik lager deb nom olgan yagona blok yuzaga keldi. Undagi davlatlar aholisi 400 million kishini tashkil qilar edi. Ikkinchi jahon urushigacha ushbu mamlakatlarning o'xshash tomonlari bo'lib, ko'p ukladli iqtisodga ega, xorijiy kapitalga bog'liq, pomeschchik yer egaligi bo'lgan va infrastrukturasi sust rivojlangan davlatlar edi.

Sovet Ittifoqi boshchiligida ushbu mamlakatlarning sotsialistik lagerga kirishi ularning jahon iqtisodi va siyosatidagi o'rini keskin o'zgartirib yubordi.

1949-yilda **O'zaro Iqtisodiy Yordam Kengashi** tashkil etilib, u Sharqiy Yevropa va SSSRdagi integratsiyalashuv jarayonining asosiy boshqaruvchi organi bo'lib qoldi. Mazkur Kengash avvaliga savdo sohasida, so'ngra ishlab chiqarishda ko'p tomonlama hamkorlikka asos soldi. 50-yillar boshida Sovet Ittifoqi va sotsialistik lagerga mansub mamlakatlar o'rtasida uzoq muddatli iqtisodiy kelishuv imzolandi. Aynan shu narsa g'arb mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarning huzilishiga va Sovet Ittifoqining ushbu mamlakatlar iqtisodidan ustun

bo'lishiga olib keldi. Ular o'rtasida iqtisodiy munosabatlar rivojlanishi va yaqinlashuvi harbiy-siyosiy ittifoqning tashkil topishiga sabab bo'ldi. **1955-yil 14-mayda Varshavada** SSSR, Polsha, Chexoslovakiya, GDR, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya, Albaniya o'rtasida do'stlik, hamkorlik va o'zaro yordam to'g'risidagi Shartnoma imzolandi.

Sotsialistik mamlakatlarning keyingi integratsiyalashuvi va uning natijalari

Sotsialistik lager mamlakatlarning iqtisodiy hamkorligi ularning rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Ular o'z mahsulotlari uchun

Sovet Ittifoqi misolida katta bozorni topishdi. Bu yerda ularning deyarli barcha keng iste'mol mollari va qishioq xo'jalik mahsulotlari sotilar edi. Import hisobiga ular SSSRdan temir rudasi, neft, paxta, rangli metall, gaz va elektroenergiya orqali o'z ehtiyojini qondirdi.

1958—1962-yillarda sanoat ishiab chiqarishining yillik o'sishi 11,5 foizni, 1962-yildan boshlab esa 8 foizni tashkil etdi. Rivojlangan Yevropa mamlakatlarida esa bu ko'rsatkich 4—5 foizdan oshmagan edi. 1950-yildan 1962-yilgacha ushbu mamlakatlarda yalpi mahsulot 5—6 barobar ko'paydi. Ularning rivojlanish darajasi tenglasha bordi. Ayrim mamlakatlar (Boigariya, Ruminiya, Albaniya) agrar holatdan industrial-agrar rivojlanish yo'liga o'tib oldi.

Sotsialistik lager mamlakatlari iqtisodining rivojlanihida muvaffaqiyatlar ularning integratsiyalashuv jarayonini faollashtirdi. 1971-yill O'YK sotsialistik integratsiyalashuvni rivojlantirish va hamkorlikni takomillashtirishni yanada chuqurlashtirish bo'yicha kompleks dastur qabul qildi. Biroq, keyinchalik ma'lum bo'ldiki, iqtisodning davlat boshqaruvi va totalitar rejim sharoitida integratsiyalashish mumkin emas edi.

Sotsialistik tuzum avtarkiya (zarur narsalarni chetdan olmasdan o'zi yetkazishga asoslangan milliy xo'jalik tizimi) tarafdori bo'lib, bunda xo'jalik yuritish tizimi biqiq holda qoladi va bozor iqtisodi uchun xos tabiiy integratsiya jarayonlarini bo'g'ib qo'yadi. Shu bois tez orada tizimning o'zi ishdan chiqdi va bu mamlakatlarning rivojlanishi sustlashib ketdi. 80-yillar boshlarida butun sotsialistik tizim iqtisodi inqirozga uchradi va qayta bu

inqirozdan chiqib keta olmadi. Bu — sotsialistik tizimning talvasasi edi. SSSRdagi iqtisodiy inqiroz ushbu jarayonni tezlashtirdi. Markazlashgan rejalashtirish va ma'muriy-buyruqbozlik uslublariga asoslangan iqtisodiy tizim inqirozga uchradi.

Sovet totalitarizmi bilan kurash

Sotsialistik tizim illatlari demokratiyani bo'g'ish orqali yanada bo'rtib ko'rina bordi.

Erkin fikrlovchilar mamlakatdan quvg'm qilindi, muxolifat chetga surib qo'yildi, norozilar tahqirlandi. Bir necha yil davomida totalitarizm ko'p yillik demokratiya an'alarini yo'q qildi. Butun tizim ustidan totalitar tizimni yurituvchi Moskva boshchilik qilar edi. Biroq bu tartibni sovet rahbariyati endi ushiab tura olmasligi ayon bo'ldi. Milliy uyg'omish, milliy o'zlikni anglash va milliy manfaatlar proletar internatsionalizmining mavhum tamoyillaridan ustun keldi.

Birmchi bo'lib yugoslavlar g'alayon ko'tardi va 1948—1949-yiliarda Stalim bilan mojaroga borishdi. Yugoslaviya o'z yo'lidan borib kolxozlarni tarqatib yubordi, ma'muriy-buyruqbozlik tizimi tugatildi. Yugoslaviya keng huquqli federativ davlat bo'lib oldi. Yugoslaviyadan so'ng GDRda g'alayon ko'tarildi.

1953-yil may oyida Berlinda yoshlar, ishchi va xizmatchilar ishtirokidagi tartibsizliklar boshlanib ketdi. Bu namoyishlar sovetlarning okkupatsiya qo'shinlari tomonidan bostirildi. **1956-yil oktabrda Polshadagi** Gdansk kemasozlik korxonasiida norozilik chiqishlari bostidandi va bu Polsha birlashgan ishchilar partiyasi rahbariyatining almashuviga olib keldi. Shu paytgacha repressiya qilingan V.Gomulka yangi rahbar etib saylandi. **1956-yil oktabrda** vengerlar g'alayomi ko'tarildi. Xalq inqilohi tufayli saylangan yangi rahbar Imre Nadem sovet qo'shinlarining Vengriyadan olib chiqib ketilishini talab qilib chiqdi. 3—4-noyabrda sovet tanklari Budapeshtga kirib keldi va g'alayonni bostirdi. Hokimiyat tepasiga Yanosh Kadar rahbarligidagi hukumat keldi. **1968-yili Chexoslovakiya** kommunistik partiyasi xuddi shunday sovetlarning totalitar rejimi halqasini uzishga urimib ko'rди. Bu mashhur "Praga bahori" edi.

Totalitar rejimning kuchayishi. "Brejnev doktrinasi"

Sovet Ittifoqi kuch bilan sotsialistik tizimni mustahkamlashga qaror qildi. Shu tariqa "**Brejnev doktri-**

nasi" ishlab chiqildi. Unga ko'ra Sovet Ittifoqi "qardoshlik baynalmilal yordam" niqohl ostida butun sotsialistik mamlakatlarning ichki ishlariga aralashish hamda shu orqali mazkur tizimdan chiqishga bo'lgan har qanday urinishni bostira boshladi. "Demokratiya"ni mustahkamlash bahonasida, aslida sotsialistik lager mamlakatlarida totalitar rejimni kuchaytirish maqsadida rahbariyatni almashtirish jarayoni boshlandi. Ruminiyada hokimiyat tepasiga N.Chaushesku, GDRda V.Ulbrixt o'rniga Erix Xonekker keldi. Polshada general V.Yaruzelskiy prezident etib saylandi. Teodor Jivkov Bolgariya rahbari etib saylandi. Bu xildagi kadrlarni almashtirish nizolarning oldini olmadir, aksincha, Sharqiy Yevropa mamlakatlarida totalitarizmning tugashini tezlashtirdi. Yangi rahbarlar tobora xalqdan uzoqlasha bordi, ushbu mamlakatlarda terrorning yangi to'liqini boshlandi. Xalq xo'jaligi samaradorligining pasayib ketishi ijtimoiy tanglikni kuchaytirib yubordi. Oziq-ovqat va sanoat mollari bahosi oshib ketdi. Byudjet taqchilligi kuchayib, u xorijiy valyuta hisobiga qoplanar edi. Sharqiy Yevropa mamlakatlari asta-sekin G'arbiy Yevropa banklaridan yirik qarzdor bo'la bordi. Bir qator mamlakatlarda totalitar iqtisodiy va siyosiy tuzum qayta o'zgartirila boshlandi.

80-yillarda SSSRda boshiangan iqtisodiy va siyosiy tanglik sotsialistik lagerdagi ahvolni og'irlashtirib qo'ydi. 1981-yildan SSSR sanoat ishlab chiqarishi pasaya boshladi. Shu yili birinchi marta butun iqtisod past ko'rsatkichiarga ega bo'ldi. Iqtisod va siyosatga Afg'omiston avanturasi juda katta zarar keltirdi.

SSSRda qayta qurish Tizimni saqlab qolish uni qayta o'zgartirishni talab qilar edi. 1985-yil aprelda SSSRda "qayta qurish" deb nom olgan jarayon boshlandi. O'zini qudratli, yorqin kelajak g'oyasi atrofida mustahkam jipslashgan, ezilgan xalqlarga ko'mak beruvchi deb e'lon qilgan SSSR qayta qurish va oshkoralik shamolining ilk nafasidanoq quladi.

Birinchi bo'lib milliy respublikalar qo'zg'aldi. Almati, Boku, Tbilisi, Vilnyusdagi xalq namoyishlari sotsialistik lagerdagi boshqa mamlakatlarga ko'chdi.

**Yevropada totalitar
rejimning
tugatilishi**

Sotsializm mamlakatlarida diktatorlik rejimini qachonlardir uning o'zini liukumat tepasiga keltirgan va asosiy

su'yanch bo'lgan ishchilar va armiya ag'darib tashladi. Sotsializm g'oyasi bu mamlakatlarda to'liq rad etildi. **1989-yil 4-noyabrda Berlinda** 500 ming kishilik namoyish bo'lib o'tdi va u kommunistlar hokimiyatini tugatdi. Ruminiyada diktator Chaushesku va uning xotini otib tashlandi.

Sharqiy Yevropadagi boshqa mamlakatlar — Chexoslovakiya, Yugoslaviya, Polsha, Bolgariya, Albaniya, Vengriyada — sotsializmni tugatish jarayoni nisbatan yengil kechdi. Bu mamlakatlar ichida turmush tarzi yaxshiroq hisoblangan Chexoslovakiya ikkita — Chexiya va Slovakiya davlatlariga bo'lim ketdi. Yugoslaviyada esa serb va xorvatlar, nasroniyar va musulmonlar o'rtasida eski adovat avj oldi. Bolgariyada sobiq diktator T.Jivkov davlat jimoyatchisi sifatida jazoga tortildi, antiturk millatchiligi kuchaydi. Polshada an'anaviy antirus, Vengriyada ruminlarga qarshi millatchilik harakati avj oldi.

Sotsializm Sharqiy Yevropada yemirildi. Stalincha tizimni yaratishga uringan kommunistik partiyalar yanada katta fojealarga sabab bo'ldi.

Biroq bu mamlakatlarda amalga oshirilgan hamma ishlarni salhly deb baholab bo'lmaydi. Ular moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlanmagan bo'lsa-da, chuqur islohotlarni amalga oshirdi. Ishsizlik tugatildi. Bepul sog'liqni saqlash va ta'lim tizimi, keng xalq ommasining zamonaviy madaniyat va fan yutuqlarini egallashi ularni Yevropaning qoloq o'lkalaridan rivojlangan mamlakatlarga aylantirdi.

Jamiyat bozor iqtisodiga tayyor bo'lmaganligi tufayli bu mamlakatlarning ayrimlarida orqaga qaytish boshlandi. Xalq sotsializm davrida erishgan narsasini yo'qotishni istamas edi. Vengriya, Bolgariya va Polshada yangilangan kommunistik partiyalar erkin demokratik saylovlar natijasida hokimiyat tepasiga keldi.

Sharqiy Yevropa mamlakatlarida navbatdagi siyosiy va ijtimoiy nizolar boshlandi. Bular bari sotsializmning ijtimoiy yutuqlari va g'arb demokratiyasining yuqori darajadagi iqtisodini uyg'unlashtirgan jamiyat tizimining muqobil variantini izlab topish yo'lidagi urinishlar natijasi edi.

Qisqacha mazmuni

- Bir tipdagi xalq-demokratik siyosiy tizimning o'rnatilishi (Albaniya, Bolgariya, Ruminiya, GDR, Polsha, Chexoslovakiya, Yugoslaviya, Vengriya)
- 50 yli davomida uchta bosqich o'taldi:
 - xalq demokratiyasining tiklanishi
 - totalitar rejimning o'rnatilishi
 - totalitar rejimning yemirilishi va demokratiyaga o'tish
- Sharqiy Yevropa mamlakatlarining sovet sotsializmi modeli bo'yicha rivojlanishi
- 1949-yil — O'zaro Iqtisodiy Yordam Kengashining tashkili etilishi
- 1955-yil 14-may — Varshava Shartnomasining tuzilishi (SSSR, Polsha, Chexoslovakiya, GDR, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya, Albaniya)
- 1958—1962-yillar — iqtisodiy rivojlanishdagi yutuqlar
- 80-yillar — sotsialistik mamlakatlar iqtisodida tanglik
- sotsialistik mamlakatlarda kadrlarni o'zgartirish
- 1989-yildan — totalitar rejimning barham topishi

Savollar

- ?
1. Sharqiy Yevropa va Bolqon yarimoroli mamlakatlarida fashizm tor-mor etilgach siyosiy ahvol qanday o'zgardi?
 2. "Xalq demokratiyasi" tushunchasi mohiyatini aniqlang.
 3. 50-yillarda Sharqiy Yevropa mamlakatlarida islohotlar rivojlanishi qaysi yo'ldan bordi?
 4. Sharqiy Yevropa va Bolqon yarimoroli mamlakatlari integratsiyalashuvining asosiy bosqichlarini sanab bering.
 5. Varshava Shartnomasi tashkiloti va O'YK qanday magsadda tuzilgan edi?
 6. "Totalitar rejim" tushunchasiga izoh bering.
 7. 50—60-yillarda Sharqiy Yevropa mamlakatlari rivojlanishida mugobillik mavjud edimi? Bu boradagi o'z variantingizni ayting.
 8. Har qanday mamlakatda totalitar rejim barham topadi, deb hisoblaysizmi?

16-§. GDR 50—90-YILLARDA

Fashizm tor-mor etil- gandan so'nggi Germaniya

Germaniya taslim bo'lgach, mamlakatning sharqiy viloyatlari — **Saksoniya, Tyuringiya, Meklenburg** va **Brandenburg** (hududi — 108 ming kv. km va aholisi 17 million kishi) SSSR zabt etilgan zonaga o'tdi. Berlin ham ushbu zonada qoldi, ammo Potsdam konferensiyasi qaroriga ko'ra u to'rt qismga bo'lindi, shundan uchta sharqiy davlatlari nazoratida edi.

1945-yil iyun-iyul oxirida Sharqiy Germaniyada asosiy siyosiy partiyalar — Germaniya Kommunistik partiyasi (GKP), Germaniya sotsial-demokratik partiyasi (GSDP), Xristian Demokratik Ittifoqi (XDI) va Germaniya liberal-demokratik partiyasi (GLDP) shakllandi. GKP va GSDP 1946-yil aprelda Germaniya Sotsialistik Birlashgan partiyasi (GSBP) nomli yagona partiya birlashdi. Partiyaning asosiy maqsadi Germaniyada sotsializm qurish edi.

GDR tashkil etilgan- ligining e'lon qilinishi

Germaniyadagi Sovet harbiy ma'muriyatining (GSHM) buyrug'iga ko'ra nemis monopoliyalari, harbiy jinoyatchilar, fashist partiyalarining mulki ekspropriatsiya (mahrum) qilindi. Ushbu asosda davlat mulkining poydevori yaratildi. Mahalliy boshqaruv organlari tuzilib, bunda GSBP asosiy rol o'ynadi. 1947-yil dekabrda Berlinda I Nemis xalq kongressi bo'lib o'tdi va unda Germaniyani birlashtirish fikri ilgari surildi. II Nemis xalq kongressi 1948-yili harakatning ijroiya organi sifatida Nemis xalq kengashini sayladi. 1949-yil may oyida III Nemis xalq kongressi konstitutsiya matnini ma'qulladi va bu urushdan keyingi Germaniya davlat qurilishining asosi bo'lishi lozim edi. 1949-yil 7-oktabrda Germaniya Demokratiya Respublikasi tashkil etilganligi e'lon qilindi. Deyarli barcha rahbarlik lavozimlarini GSBP vakillari egalladi. Prezident etib Germaniyadagi inqilobiy harakat faxriysi — Vilgelm Pik saylandi: Otto Grotevol bosh vazir lavozimini egalladi: Nemis xalq kengashi muvaqqat Xalq palatasi (parlament)ga aylantirildi va u mamlakat konstitutsiyasini qabul qildi.

Konstitutsiya davlat hokimiyati sifatida proletariat diktaturasini tasdiqladi. GDRda GSBPdan tashqari yana uchta partiya— XDI, Germaniya dehqonlar demokratik partiyasi (GDDP) va Milliy-demokratik partiya mavjud bo'lgan. Ularning ayrimlari rasmiyatchilik uchungina tuzilib, siyosatga hech bir ta'sir kuchi yo'q edi. Tez orada ular ham yo'q bo'lib ketdi. Siyosiy kurash davomida XDI va GDDP ham bo'g'ib qo'yildi va o'z faoliyatini to'xtatdilar. Shundan so'ng GDR Xalq partiyasiga saylovlar boshlanib, unda GSBP vakillari boshqaradigan Demokratik blok g'alaba qozondi.

Sotsializm qurilishi 1950-yil iyulida GSBP III s'ezdida iqtisodiy rivojlanish besh yillik rejasi ma'qullandi. Besh yillik davomida 79 ta korxonalar va 100 ta yangi korxonalar tiklandi. Rostok, Vismar, Shtalund va Varnemyundagi kemasozlik korxonalari, ikkita yirik metallurgiya kombinatlari shular jumlasidan. Bunday ulkan qurilish 20—30-yillarda SSSRda olib borilgan edi. Biroq ko'p o'tmay GDRda bunday ko'lamdagi qurilishlarni davom ettirish uchun mablag' yo'qligi ma'lum bo'ldi. Natijada ijtimoiy maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'larni qisqartirishga to'g'ri keldi. Mamlakatda oziq-ovqat kartochka bo'yicha taqsimlanar, ish haqi juda past darajada edi. Qishloqlarda boshlangan kooperativ harakat mamlakat xalq xo'jaligini xonavayron qildi.

GFRning iqtisodiy yutuqlari oldida GDR ahvoh inqirozli darajada edi. Respublikada g'ala-g'ovur boshlanib, **1953-yil 16—17-iyunda** ochiqdan-ochiq mavjud tuzumga qarshi namoyishga aylanib ketdi. Butun mamlakat bo'ylab namoyish bo'lib o'tdi, ish to'xtab qoldi. Katta shaharlarda do'konlarga o't qo'yildi va vayron qilindi. Namoyishchilarga qarshi qurol ishlatildi. Uch kundan so'ng g'alayon bostirildi va tartib o'rnatildi. Bu norozilik chiqishlari GFR ig'vogarlarini tomonidan uyushtirilgan "fashistlar fitnasi" deb baholandi.

Shunga qaramay GDR rahbariyati yon berishga majbur bo'ldi: keng xalq iste'moli mollarini ishlab chiqarish ko'paydi, narx-navo biroz pasaytirildi, SSSR esa bundan buyon reparatsiya to'lovlaridan voz kechdi. Shu bilan birga iqtisodning sotsialistik asoslarini rivojlantirishni tezlashtirishga kirishildi. 50-yillar davomida

sanoatni “sotsialiashtirish” tadbirlari olib borildi va natijada xususiy kapital tugatilib, korxonalar natsionalizatsiya qilindi. Qishloqlarni yoppasiga koilektivlashtirish boshlandi. **1960-yil** tarixda “**qishloqda sotsialistik habor**” deb nom oldi. Chunki shu yili erkin fermerlik tugatilib, uming o‘rniga qishloq xo‘jalik ishiab chiqarish kooperativlari paydo bo‘lgan edi. Jami qishloq xo‘jalik maydonlarining 84 foizi kooperativlar tomonidan qayta ishiandi.

Mamlakat iqtisodining rivojlanishi

Ko‘rilgan chora-tadbirlar natijasida iqtisodiy tanglikni yengib o‘tildi va sifat o‘zgarishlariga erishildi. 1960-yildan 1983-yilgacha sanoat yalpi mahsuloti 9,5 baravar ko‘paydi. Ayniqsa, ilmiy-texnik taraqqiyot uchun muhim ahamiyatga ega yangi sanoat tarmoqlari jadal sur‘atlar bilan rivojlamb ketdi. Ular hissasiga jami tovarlarning 10 foizi to‘g‘ri kelar edi. Sanoatda kompleks avtomatlashtirish keng quloch yoydi. GDR ishlab chiqarish hajmi bo‘yicha jahondagi sanoati rivojlangan o‘nta mamlakat qatoriga qo‘shildi.

Sanoat ishiab chiqarishi tez o‘sishi bilan birga iqtisodagi davlat sektori ham shunchalik jadallik bilan kengayib ketdi. 1972-yili sanoatni qayta tashkil etish natijasida yalpi sanoat ishlab chiqarishidagi davlat ulushi 83 dan 99 foizga o‘tdi. Oqibatda butun sanoat miqdor ko‘rsatkichiga ishlay boshladi. Korxonalarining ko‘pgina qismi foyda bermas va ular keltirgan zarar boshqa korxonalar hisobiga qoplanar edi. Sanoat ishlab chiqarishi og‘ir sanoat hisobiga tez (23 yil davomida ishiab chiqarish 4 baravar) o‘tdi, iste‘mol buyumlari ishiab chiqarish esa atigi 2,5 baravar ko‘paydi.

Ayni paytda qishloq xo‘jalik o‘ta darajada sust sur‘atlar bilan rivojlanar edi.

Germaniyaning bir-lashishi

1971-yil mayida GSBPning hirinchi kotibi etib **Erix Xonekker** saylandi. U mamlakatdagi iqtisodiy ahvolni va aholining turmush darajasini yaxshilashga erishdi. Biroq, bu mamlakatning keyingi rivojiga ta‘sir ko‘rsata olmadi. Xalq demokratlashtirishni talab qilar edi. Mamlakat bo‘ylab demokratik islohotlar, haqiqiy, erkin umumxalq saylovlarini olib borish talab qilingan namoyishlar bo‘lib o‘tdi.

Mamlakatdan aholining ommaviy sur'atda qochishi boshlandi. 1970—1980-yillar oralig'ida GDR aholisi deyarli bir million kishiga kamayib ketdi. Ularning bari GFRga qochib o'tishgan edi.

Xonekker Erix (1912—1995)— GDR Davlat kengashi raisi (1971—1989), GSBP MK bosh kotibi (1971—1989). 1989-yil oktabrda barcha lavozimlardan bo'shatilgan, dekabrda GSBP safidan o'chirildi.

GDR rahbariyati mamlakatni tashqi davlatlardan tikanli simlar bilan ajratib, chegarada shafqatsiz rejim o'rnatdi. Barcha qochoqlarni jinsi va yoshidan qat'iy nazar otib tashlashga buyruq berildi. Chegara postlari kuchaytirildi. Biroq, bu GDRdan ommaviy chiqib ketishning oldini ololmadi.

1989-yil 7-oktabrda GDR rahbariyati Germaniya tarixidagi birinchi sotsialistik davlatning 40 yillicini tantanali nishonlash uchun yig'ildi. Mamlakat bo'ylab esa E.Xonekkerning iste'foga chiqishini, Germaniyani birlashtirish va GSBP hukumatini tugatishni talab qilgan holda ommaviy namoyish boshlandi.

1989-yil 7—9-oktabr kunlari Berlin, Drezden, Leypsig va boshqa shaharlarda o'n minglab kishilar

Rossiya Germaniyadan o'z qo'shinlarini olib chiqib ketishni tugallamoqda.

mamlakatda tub o'zgarishni talab qilgan holda ko'chaga chiqdilar.

Politsiya tomonidan namoyishchilarni tarqatish natijasida 3 ming kishi bilsa o'ldi. Biroq, bu mavjud tuzumga qarshi harakatni to'xtata olmadi. 1989-yil 4-noyabrda Berlin ko'chalariga 500 mingdan ortiq kishi chiqdi.

1990-yil 18-martda ko'p partiyalik asosida o'tkazilgan saylovlar XDI partiyasining g'alabasi bilan tugadi. Mazkur partiya 41 foiz, sotsial-demokratlar — 21 foiz, DIP (sobiq GSBP) — 16 foiz ovozga ega bo'ldi. XDI va sotsial-demokratlar vakillaridan iborat yangi koalitsiya hukumati tuzildi. Hukumat darhol Germaniyani birlashtirish haqidagi masalani ilgari surdi. GDR va SSSR o'rtasida Germaniya muammosini hal etish borasida muzokaralar boshlandi. **1990-yil 12-sentabrda** GFR kansleri G. Koll va SSSR Prezidenti M. Gorbachev Germaniyaga nisbatan o'z boshqaruv siyosatining tugaganligi to'g'risida Shartnomani imzoladilar. Bir vaqtning o'zida sovet qo'shinlarini 1994-yil oxirigacha Germaniyadan olib chiqib ketish masalasi hal etildi. **1990-yil 3-oktabrda** Germaniya birlashdi.

Mamlakat birlashuvining oqibatlari

Bunday jadallik bilan birlashtirish oqibatlari Germaniyaning har ikki qismi uchun og'ir kechdi. Sobiq GDRning barcha hududlarida umumiy sanoat yemirilishini eslatuvchi deindustrializatsiya jarayoni yuz berdi. GDR iqtisodining butun tizimi zarar keltiradigan va raqobatga chidamsiz ekanligi ma'lum bo'ldi.

GFR hukumati tomonidan mamlakatning sharqiy hududi sanoati qo'llab-quvvatlangach ham ular ishiab chiqargan mahsulot hatto G'arbiy Germaniya bozorida o'z xaridorini topmadi. Ayni paytda Sharqiy Germaniya bozorlari GFR sanoatchilari tomonidan zabt etilgan edi.

GFR uchun eng jiddiy muammo mustahkam bozor asosida Sharqiy Germaniya sanoatini tiklash bo'ldi. Davlat buning uchun yiliga 150 milliard marka subsidiya ajratishga majbur bo'ldi. Yana bir muammo — ishsizlik bo'lib qoldi. Sharqiy Germaniyada mehnatga layoqatli 13 foiz aholi ishsiz edi.

Qisqacha mazmuni

- 1945-yil — Sharqiy Beriln sovet okkupatsiya zonasi-da, G'arbly Beriln — g'arb davlatlari nazorati ostida
- 1945-yil iyul — GKP, GSDP, XDI va GLDP partiyalarining tashkil topishi
- 1946-yil aprel — GKP va GSDP birlashdi va GSBP yuzaga keldi
- Germaniya monopoliyasi mulki natsionalizatsiya qilindi va davlat mulki ixtiyoriga o'tkazildi
- 1949-yil 7-oktabr — GDR tashkil topilshining e'lon qilinishi. V.Pik — prezident
- 50-yiliar — iqtisodiy qiyinchiliklar, kartochka tizimlga o'tlsh, ijtimoiy ehtiyojlarga ajratiladigan mablag'lar-nirng qisqartirilishi
- 60-yiliar — barcha sanoatning natsionailzatsiya qill-nishi, qilshloqdagi yoppaslga kollektivlashtirish. Iqtisodiy tangllkdan chiqib ketildi
- 70-yillar — GDR ishlab chiqarish hajmi bo'yicha sanoati rivojlangan eng ilg'or o'nta mamlakat qatoriga kirdi va Yevropada beshinchi o'rinni egalladi
- 1971-yil may — mamlakat rahbari — Erix Xonekker. Iqtisodiy ahvolni yaxshilashga urinish. Demo-kratlashtirish talahi ostidagi namoyishlar.
- GFRga ommaviy qochib o'tish
- 1989-yli 7-oktabr — ommaviy mitinglar: Germaniyani birlashtirish va GSBP hukumatini tugatish talablari
- 1990-yli 18-mart — ko'p partiyalilik asosidagi saylovlar
- 1990-yll 3-oktabr — Germaniyaning birlashishi, GDR sanoatini tiklash muammosini hal etish

Savollar

- ?
1. Qanday voqealar sababli va qachon Germaniya ikkita davlatga bo'linib ketganligini eslang.
 2. GDR tashkil topishi Germaniyaning sharqiy qismi iqtisodi rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
 3. Germaniya qanday obyektiv va subyektiv sabablar tufayli yana birlashdi?
 4. Birlashgan Germaniyada qanday asosiy muammolarni hal etish lozim?
 5. Nima deb o'ylaysiz, 90-yillarda Germaniya rivojlanishining muqobll varianti mavjud edimi?

17-§. VENGRIYA: TOTALITARIZMNI RAD ETISH

Respublika tashkil topganligini e'lon qilish

1944-yil 2-dekabrda mamlakatdagi antifashistik demokratik kuchlar birlashgan Vengriya mustaqillik milliy fronti (VMMF) tashkil qilindi. Unga Vengriya kommunistik partiyasi (VKP), Sotsial-demokratik partiya (SDP), Milliy dehqonlar partiyasi (MDP), Mayda qishioq xo'jaligi egalari partiyasi (MQXEP), Burjuademokratik partiyasi (BDP) va kasaba uyushmalari kirdi.

Urush harakatlari davom etar ekan, antifashist kuchlar yangi Vengriya uchun kurash boshiadi. Ular fashizmni yo'qotish, milliy mustaqillikka erishish, xalq hokimiyatini qaror toptirish, antifeodal agrar islohotlarni amalga oshirishni o'z vazifalari deb e'lon qildi.

Bu partiyalar Muvaqqat hukumatni tuzdi. 1945-yil 20-yanvarda ularning vakillari Moskvada antifashistlar koalitsiyasi bilan yarashuv haqidagi bitimni imzoladi. 1945-yil martda Muvaqqat hukumat agrar islohot o'tkazdi. Unga ko'ra fashistlar bilan hamkorlik qilgan zamindorlar yerlari musodara qilindi va dehqonlarga berildi. Yerlarning bir qismi davlat mulkiga o'tdi.

1945-yil kuzida parlamentga (Milliy majlis) saylovlar bo'lib o'tdi. Saylovlar shuni ko'rsatdiki, aholning ko'pchiligi Mayda qishioq xo'jaligi egalari partiyasini yoqiadi. Ularga saylovchilarning 57 foizi ovoz berdi, ularning asosiy raqibi bo'lgan kommunistlar atigi 16 foiz ovoz oldi. **1946-yil 1-fevralda** Vengriya respublika deb e'lon qilindi. Biroq mamlakatda sovet qo'shinlarining mavjudligi MQXEP o'z muvaffaqiyatini mustahkamlashiga imkon bermadi.

"Proletariat dik-turasi" o'rnatilishi

1946-yil dekabrda "demokratik davlat tuzumini ag'darish maqsadida fitna" aybi bo'yicha MQXEP yo'lboshchilarining katta guruhi qamoqqa olindi. Partiya rahbarligiga kommunistlarga moyil kayfiyatli siyosiy arboblardan tayinlandi.

1947-yil 31-avgustda yangi saylovlar bo'lib o'tdi. Kommunistlar bor-yo'g'i 22 foiz ovoz oldi. Bu bir yil oldingidan ancha ko'p edi, biroq bir partiyali huku-

matni tuzish uchun yetarli bo'lmadi. Kommunistlar endi uch partiya bilan (SDP, MQXEP, MDP) blokda qatnashib, unda yetakchi rol o'ynadi. 1947-yil noyabrda Davlat majlisi (venger parlamenti nomi) yirik banklarni natsionalizatsiya qildi. So'ngra o'rta va yirik sanoat korxonalari ham natsionalizatsiya qilindi. Qariyb butun iqtisodiyot davlat nazoratiga o'tdi. Boshqa sotsialistik mamlakatlardagi kabi, venger iqtisodiyotida ham boshqarishning zo'raki va rejali usullari ustuvor turdi.

1948-yil iyunda SDP va VKP birlashdi. Yangi partiya Vengriya mehnatkashlar partiyasi (VMP) deb atala boshladi. U mamlakatda o'z to'liq siyosiy hukmronligini "proletariat diktaturasi" shaklida qaror toptirdi. O'sha yili VMP mamlakatda sotsializm qurish haqida e'lon qildi. Yangi muddatdan oldingi saylovlar o'tkazildi, unda VMP 70 foiz ovoz va 70 foizdan ortiq deputat mandati- ni oldi.

**Totalitar rejimning
o'rnatilishi.
Qatag'onlar**

1949-yil 20-avgustda Davlat majlisi proletariat diktaturasi- ni qonuniy mustahkamlagan mamlakat konstitutsiyasini

qabul qildi. Vengriya Xalq Respublikasi e'lon qilindi. Hokimiyat Davlat kengashi va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari timsolida mehnatkashlarga tegishli edi. Asosiy vositalar davlat va kooperativlarniki bo'lib, kooperativlar davlat korxonalaridan kam farq qilardi. Xususiy mulkka cheklangan miqdorda yo'l qo'yildi. Konstitutsiyaga muvofiq mehnatkashlarga keng ijtimoiy huquq va erkinliklar berildi.

1950-yil iyunda Vengriyada ilgarigi o'z-o'zini boshqarish organlarini almashtirgan mahalliy kengashlar tuzildi. Vengriyada sovet tizimiga xos boshqaruv shakllari qaror topdi. Qishloq xo'jaligini jamoalashtirish o'tkazildi.

Venger kommunistlari ilk yutuqlardan va ularga erishish osonligidan ruhlangan holda mamlakatdagi muxolifatni tugatish va VMPning monopol hokimiyatli totalitar rejimini o'rnatishga qaror qilishdi. 1949-yil boshlarida respublikaga qarshi navbatidagi "fitna" fosh etildi. Bu gal venger katoliklarining yetakchisi kardinal Mindsenti qatag'onlarga duchor bo'ldi. U Amerika

elchixonasiga qochib qutildi. Shu bilan birga katolik doiralar bilan bog'liq bo'lgan demokratik xalq partiyasi man etildi. Siyosiy yo'li kommunistlardan farqlanuvchi bir qator tashkilotlar ham man etildi. Stalinchka nuxxada-gi "sotsializm"ni mamlakatda Matyash Rakoshi (1892—1971) amalga oshirdi. 1919-yili u Bela Kun boshqargan Vengriya sovet respublikasi hukumatda arzi mas lavo-zimda ishiagan, so'ngra Sovet Ittifoqiga qochadi. U bu yerdan maxfiy ravishda yashirin ishga qaytadi, 1925-yil umrbod qamoq jazosi oladi. 1940-yil noyabrda sovet hukumati M. Rakoshi va boshqa kommunistlarni venger milliy bayroqlariga almashadi, bu bayroqlar rus qo'shini tomonidan Budapeshtdagi 1848-yil inqiloblari bostiril-gach, bir yildan so'ng tortib olingan edi. U 1945-yili Vengriyaga qaytib, 1958-yilgacha partiyaning birinchi kotibi bo'lib ishladi.

1948-yili Vengriya xo'jalikni tikladi va 1949-yili hi-rinchi besh yillik rejam bajarishga kirishdi. VXR sanoati rivojlanishi 50-yillar boshlarida mamlakat tarixida misli ko'rilmagan sur'atlarda kechdi. Birinchi besh yillik davrida (1950—1954) 75 dan ziyod sanoat korxonalari qurildi, o'nlab yangi shaxta va konlar ishga tushirildi. Yangi sanoat tarmoqlari — asbobsozlik, avtomobilsozlik, kimyo, mashinasozlik va boshqalar yuzaga keldi. Yangi kanallar, yo'llar, sanoat tumanlari va shaharlari paydo bo'ldi. Milliy daromad 50 foizdan oshdi. Vengriya agrar-sanoat o'lkadan sanoat-agrar mamlakatga aylandi, milliy daromadni shakllantirishda sanoatning solishtirma miqyosi besh yilda 50 foizdan 64 foizgacha o'sdi.

Bu yillar mobaynida iqtisodiy va ijtimoiy hayotning barcha sohalarida ma'muriy-buyruqbozlik rahbarlik uslubi qaror topdi. Bu, tovarlar va xizmat ko'rsatish sifa-ting keskin oshib ketishiga olib keldi. Baynalmilallik bahonasida, milliy qadriyatlar zarariga Sovet Ittifoqi va jamoaviylik targ'ib qilindi. Mamlakatda sovetparast par-tiya byurokratiyasi o'rnatildiki, u vengerlarning milliy tuyg'ularini haqoratlard.

**Budapeshtdagi
1956-yil qo'zg'oloni
va uning natijalari**

1956-yilning 25-oktabrida Budapeshtda jamiyatni de-mokratizatsiyalashni talab etgan ommaviy talabalar namoyishi bo'ldi. Bu voqea aksilinqilobiy isyon deb

Budapeshtdagi qo'zg'olon. 1956-yil oktabr.

baholandi va politsiya namoyishchilarga o't ochdi. Ertasi kuni Budapeshtga sovet tanklari kiritildi. Biroq endi kech bo'lgandi. Kelgusi kuni namoyishlar yana takrorlandi. Mahalliy hokimiyat organlari xalq g'azabi to'liqini-da surib tashlandi.

Bosh vazir etib **Imre Nad** tayinlandi, VMP rahbarligiga **Yanosh Kadar** ko'tarildi. Biroq endi qo'zg'olonni to'xtatib bo'lmasdi, jazo organlari, hukumat muassasalari yoqib yuborildi. Qo'zg'olon qishloqqa ko'chdi. Yanosh Kadar sovet qo'shinlarining Karpal ortidagi lageriga qochdi. I.Nad Varshava Shartnomasidan chiqilishini e'lon etib, Vengriyadan sovet qo'shinlari olib ketilishini talab qildi va mamlakat daxl-siz ekanini ma'lum qildi.

1956-yil 4-noyabrda sovet tanklari yana Budapeshtga kirib keldi. Y.Kadar Vengriya inqilobiy ishchi-dehqon hukumati tuzilishi haqida xabar berdi. VMP Vengriya sotsialistik ishchi partiyasiga (VSIP) aylantirildi. To'rt kun mobaynida vengerlarning qarshilik ko'rsatishi bostirildi. I.Nad qamoqqa olindi, davlatga xiyonat qilishda ayblandi va oliy jazoga hukm qilindi. U 1958-yil 17-iyunda qatl etildi.

Mamlakatni isloh etishga urinishlar

Qo'zg'olon shuni ko'rsatdiki, sovetcha sotsializm modeli mamlakatda inqirozga uchra-

di. O'shanda iqtisodiyotni isloh qilish va ichki hayotni demokratizatsiyalash qadamlari qo'yildi. Islohot tovar-pul munosabatlaridan ancha keng foydalanishni ko'zda tutdi. Kredit siyosati, xo'jalik hisob-kitobi, foyda kabi iqtisodiy omillar kuchaydi. Ijtimoiy ta'minot kengaydi.

Biroq, ayrim ijobiy natijalarga qaramay, iqtisodiyotni isloh etish undan kutilgan umidni oqlamadi. 1973—1974-yillarda uni amalga oshirish o'sha paytdagi rahbarlik bosimi ostida to'xtab qoldi. 80-yillar oxirlarigacha tub o'zgarishlarga kirishishga jur'at etmadi. **1988-yil mayda VSIPda rahbarlik almashdi — Yanosh Kadar o'z o'rmini Karoy Grosuga bo'shatib berdi.**

Yangi rahbariyat siyosiy islohotga kirishdi. 1989-yil boshida VSIP o'zining monopoliyaligidan voz kechdi. Mamlakatda muxolifat siyosiy partiya va tashkilotlar tiklanishi boshlandi. Vengriyaning parlament demokratiyasiga o'tishi yuz berdi.

VSIP Vengriya sotsialistik partiyasiga (VSP) aylantirildi. Partiya rahbariyati bozor iqtisodiyoti, parlament demokratiyasi va mulkchilik shakllari xilma-xilligi yo'lidan borilishini bildirdi.

1990-yil bahorida parlament saylovlarida **Vengriya**

Vengerlar milliy mustaqillik uchun. 1956-yil oktabr.

demokratik forumi g'alaba qozondi. U huquqiy davlatni barpo etish, demokratik o'z-o'zini boshqarish, zarar keltiradigan korxonalarni xususiylashtirish va bozor iqtisodiyotiga o'tishni yoqlab chiqdi. Bu partiya yo'l-boshchisi Yojef Antall MQXEP va boshqa partiyalar bilan birgalikda koalitsion hukumat tuzdi. Mamlakat prezidenti etib Erkin demokratlar ittifoqi raisi **Ariada Gensa** saylandi. Mamlakatdagi siyosiy ahvol barqarorlashdi. 1998-yilda Vengriya NATOGa a'zo bo'lib kirdi.

2002-yil mayda venger sotsialistlari saylovlarda g'alaba qozondi va ular yetakchisi **Peter Medgiyesi** bosh vazir bo'ldi.

Qisqacha mazmumi

- 1945-yil 20-yanvar — Vengriya vaqtili hukumati anti-gitler koalitsiyasi davlatlari bilan yarashuv haqida bitim imzoladi
- 1945-yil oktabr — Vengriya Respublika deb e'lon qilindi
- 1947-yil noyabr — yirik banklar, korxonalar natsionalizatsiya qilindi
- 1948-yil iyun — mamlakatda Vengriya mehnatkashlar partiyasi siyosiy hukmronligi o'rnatilishi
- 1949-yil 20-avgust — mamlakat yangi konstitutsiyasi qabul qilindi, proletariat diktaturasi mustahkamlandi
- 1950-yil iyun — mahalliy kengashlar tuzlidi
- Qishloq xo'jaligining jamoalashtirilishi
- Taniqli siyosiy arboblarga nisbatan qatag'on
- Matyash Rakashi — stalincha tipdagi "sotsializm" qurilishi
- 50-yillar — sanoat rivojlanishi sur'atlarining jadalashuvi, Vengriyaning agrar-sanoat mamlakatidan sanoat-agrar davlatga aylanishi
- 1956-yili — totalitar tuzumga qarshi qo'zg'olon
- 1989-yil yanvar — mamlakatning parlament demokratiyasiga o'tishi
- 2002-yil — sotsialistlar yetakchisi Peter Medgiyesi bosh vazir

Savollar

- ?
1. Vengriyada 1945-yilda o'tkazilgan islohotlarni sanang.
 2. 50-yillarda mamlakatda islohotlarni o'tkazishda qaysi siyosiy kuchlar ishtirok etdi va bu islohotlar natijasida qanday ijtimoiy tuzum o'rnatildi?

3. Budapeshtda 1956-yilgi qo'zg'olon sabablarini ayting va uning yakunlarini keltiring.
4. Nima deb hisoblaysiz, nima uchun sotsializmning sovet modeli Vengriya aholisi hayotini yaxshilay oimadi va mamlakat aholisi birlashishiga imkon yaratdi?

18-§. RUMINIYA: DEMOKRATIYAGA O'TISH

Demokratik islohotlarni o'tkazish 1945-yil 6-martda Ruminiya yada Xalq-demokratik fronti hukumati tuzildi. Taniqli siyosiy arbob **Petru Groza** bosh vazir bo'ldi. Bu mamlakatdagi birinchi demokratik hukumat edi. Dehqonlar yerga ega bo'ldi, davlat apparati sobiq fashistlar, harbiy jinoyatchilar va reaksionerlardan tozalandi.

Biroq uning siyosati hokimiyatdan ajralishni istamagan sobiq rahbarlar qarshiligiga uchradi. Ular qirohlik hokimiyati va qirol Mixay atrofiga jipslashdi va demokratik islohotlarni amalga oshirishga to'siq bo'ldi.

1946-yil noyabrda rumin parlamentiga umumiy va yashirin saylov huquqi asosida ilk saylovlar bo'ldi. Mamlakat demokratik kuchlari Demokratik partiyalar blokiga (DPB) birlashdi va 80 foiz ovoz olib, g'alaba qozondi. Hukumatni yana Petru Groza boshqardi.

Bu Ruminiyada yangi demokratiyaning g'alabasi edi, uni xalqchil desa bo'lardi, chunki rumin xalqining ko'pchiligining irodasi unda o'z ifodasini topgan edi. Yangi hukumat darhol demokratik islohotlarni o'tkazishga kirishdi. Hukmron sinflar mulkchiligi, banklar natsionalizatsiya qilindi, pul islohoti amalga oshirildi, monopol birlashmalar — kartel va trestlar tugatildi. Islohotlar mamlakat ahvolini ancha yaxshiladi.

Ruminiya Xalq Respublikasining qaror topishi

1947-yil 30-dekabrda Ruminiyaning so'nggi qirol — **Mixay** o'zining toj-taxtdan voz kechganini bildirdi. Ruminiya Xalq Respublikasi deb e'lon qilindi.

Biroq shu bilan xalqning demokratik o'zgarishlar davri tugadi. Ruminiya totalitar tuzum qaror topishi yo'lga o'tdi. Kommunistik partiya o'z asosiy raqiblarini siqib chiqardi, muxolifatni man etdi, axborot vositalariga yakka hokimlik o'rnatdi.

1948-yilning fevralida kommunistik va sotsial-demokratik partiya **George Georgiu Dej** rahbarligida Ruminiya ishchi partiyasiga (RIP) birlashdi. Petru Groza 1952-yilgacha bosh vazir o'rnida qoldi, so'ngra iste'foga chiqdi.

1948-yilning aprelida Ruminiya yangi konstitutsiyasi qabul qilindi. Oliy Milliy majlis qonunchilik hokimiyatining oliy organi bo'ldi.

50—60-yillarda RXR iqtisodiyoti rivojlanishi

Mamlakatda butun sanoat natsionalizatsiya qilindi, unga rahbarlik qilish maqsadida 1951—1955-yillar respublika iqtisodiyotini rivojlantirish uchun birinchi besh yillik reja tasdiqlandi. Bu yillarda 100 ta yirik korxonalar qurildi, 200 tasi kengaytirildi va qayta qurildi. Mamlakatni keng miqyosda elektrlashtirish boshiandi. Biroq sanoatni barpo etishdagi muvaffaqiyatlar Ruminiya xalqi ahvoriga kam ta'sir ko'rsatdi. Davlat mulkchiligi monopoliyasi iste'mol mollari ishlab chiqarilishi rivojlanishini to'xtatib qo'ydi. Bozor munosabatlari to'liq tugatildi. 1954-yilgacha mamlakatda oziq-ovqatlarga kartochka tizimi saqlanib kelindi. 1952-yilgi pul islohoti zarur natijalarni bermadi, chunki erkin bozorning yo'qligi pulni uning haqiqiy vazifasidan mahrum etdi.

Totalitar iqtisodiyot ochiq-oydin orqada qola boshladi va RIP totalitar siyosiy tizimni shakllantirishga qaror qildi. **1952-yil sentabrda** qabul qilingan yangi konstitutsiya RIPni mamlakat siyosiy hayotida "rahbar kuch" deb e'lon qildi.

Georgiu-Dej shu yili Vazirlar Kengashi raisi bo'ldi.

Mamlakat davlat tuzilmasida mavqei mustahkamlagan G.Georgiu-Dej partiyada o'zining yakkahokimligini qaror toptirdi.

G.Georgiu-Dej diktaturasining o'rnatilishi

Bu maqomga erishgach, u sotsializm qurilishida "milliy tafavutlar" tarafdori bo'lib chiqdi va N.Xrushevning

Stalin shaxsiga sig'inishni fosh etish bo'yicha faoliyatini qo'llab-quvvatladi. 1958-yilda u Ruminiyadan sovet qo'shinlarining olib chiqilishiga erishdi. To'liq erkinlikka erishgach, Ruminiya suveremitetini qaror toptirish bo'yicha mustaqil ishlarga kirishildi. O'YK rejalariga

qarama-qarshi o'laroq, u Ruminiyani industrilashtirish rejasini ishlab chiqdi, bu sovet rahbariyati noroziligiga sabab bo'ldi.

1955-yilning dekabrda RIP mamlakat oldiga sotsialistik iqtisodiyotni barpo etish vazifasini qo'ydi. Og'ir sanoatni rivojlantirish ustuvor yo'nalish bo'ldi. Biroq buning uchun Ruminiyada poydevor yo'q edi. Ikkinchi besh yillikda tarmoqqa barcha kapital mablag'larning 3/4 qismi yo'naltirildi. Qora va rangli metallar, og'ir mashinasozlik qayta qurildi.

Georgiu-Dej George (1901—1965) — RXR Vazirlar Kengashi raisi (1952—1955), RXR Davlat kengashi raisi (1961—1965). 1961—1965-yillarda — mamlakat prezidenti.

Qishloq xo'jaligini jamoalashtirish yo'lidan borish 81 foiz barcha dehqon xo'jaliklarini birlashtirdi. 1962-yilda jamoalashtirish tugadi, do'konlarda esa asosiy oziq-ovqat mahsulotlari yo'q bo'ldi. Biroq partiya maqsadiga yetdi: mamlakatda xalqning "metin birligi"ga erishildi. 1965-yilning martida mamlakatda bo'lib o'tgan navbatdagi saylovlarda qariyb 100 foiz saylovchilar RIP rahbarligidagi Xalq demokratiyasi fronti nomzodlariga ovoz berdi. Shu yili partiya Ruminiya kommunistik partiyasi (RKP) deb qayta nomlandi.

N.Chaushesku shaxsiga sig'inish

1965-yili G.Georgiu-Dej va-fot etgach, diktatorlik roli uning safdoshi **Nikolaye**

Chausheskuga (1918—1989) o'tdi, u **1974-yili** mamlakat prezidenti bo'lib va o'limigacha uni boshqardi.

N.Chaushesku shaxsiga sig'inish tarixda o'xshashi yo'q. U hokimiyatga o'zining butun urug'-aymog'ini olib keldi: qariyb 40 nafar eng yaqin qarindoshlari rahbarlik lavozimlarida ishladi. Uni "boquvchilarning eng donosi", "kelajakni oldindan ko'ruvchi" deb atashdi. Ruminiyaning 1965-yildan keyingi tarixi "Chausheskuning oltin davri" deb nomlandi. U partiya, mamlakat va xalqni to'liq nazorat qildi. Mahalliy partiya tashkilotlari unga bevosita bo'ysundi, partiya va davlat lavozimlarini bir paytda egallash tamoyili RIP nomenklaturasining hokimiyatga monopoliyasini ta'minladi.

N.Chausheskuning iqtisodiy rivojlanish strategiyasi

qisqa muddatda mamlakatning sanoati rivojlangan davlatlardan ortda qolishini tugatishni ko'zda tutdi. Bu maqsadda tezkor industrializatsiyaga kirishildi: yirik neft-kimyxo korxonalari barpo etildi, avtomobil va traktor ishiab chiqarish rivojlandi. Ruminiya xorijdan kreditga qurilma va texnologiyalar sotib oldi. Xalqaro banklar tomonidan mamlakat rivojlanishi uchun kreditga ajratgan qarzi 21 milliard dollarga yetdiki, Ruminiya buni to'lashga qurbi yetmay qoldi.

Ulkan inshootlar, qimmatbaho korxonalar, ba'zan hech kimga keraksiz binolar qurildi, aymi paytda yengil va oziq-ovqat sanoati deyarli rivojlanmadi. Bu hol ichki bozorda iste'mol tovarlarining o'tkir yetishmovchiligiga sabab bo'ldi. Jamoalashtirish tufayli qishloq xo'jaligida yuzaga kelgan mehnat mahsulotining pastligi, yem va o'g'itlar yetishmasligi aholining oziq-ovqatlarga ehtiyojini qondirishga imkon bermadi.

**1989-yil inqilobly
voqealari va ularning
yakunlari**

N.Chaushesku 24 yil Ruminiya diktatori bo'ldi. Mamlakat vayrona bo'lish holatiga kelib qoldi. 80-yillar boshlarida

da iqtisodiyot o'ta og'ir ahvolda qoldi. Neft qazib chiqaruvchi mamlakatda benzin, mazut, kerosin, mashina moyiga o'tkir yetishmovchilik yuzaga keldi. Qarzlarni to'lash hisobiga chetdan keltirilgan eksport sanoat va oziq-ovqat tovarlari ichki bozorni inqirozga olib keldi. Mamlakatda uy-joy yetishmasligi o'tkir sezildi.

1989-yil dekabrning o'rtalarida Timishoar shahrida (Transilvaniya) "Chaushesku yo'qolsin!" shiori ostida ommaviy tartibsizliklar boshlandi. Chaushesku qo'shin yubordi, bu qo'shin politsiya va xavfsizlik organlari bilan birga namoyishchilarni tarqatdi. Norozilik to'liqini Buxarestga yetib bordi. **1989-yil 22-dekabrda** Buxarestning markaziy maydomi milliy bayroq ko'targan minglab kishilarga to'ldi. Namoyishchilar RKP MK binosini egallashdi. 25-dekabrda N.Chaushesku va uning xotimi Yelena mamlakatdan qochish chog'ida qamoqqa olindi va sud qarori bilan otib tashlandi. Chausheskuning "oltin davri" va Ruminiyadagi antikommunistik inqilob shu bilan tugadi.

Hokimiyat **Ion Iliyesku** (1930-yilda tug'ilgan) boshehiligidagi milliy qutqaruv frontiga (MQF) o'tdi.

Iliyesku RKP rahbariyatining sobiq a'zosi bo'lib, Chaushesku siyosatidan noroziligi tufayli ishdan chetlatilgan edi.

Mamlakatda g'ayritabliiy inqilob yuz berdi: hamma-ning g'azabiga uchragan mustahid yo'q qilindi, uni yuzaga keltirgan tashkilot saqlamib qoldi. 1990-yilgi parlament saylovlarida MQF quyl palata va senatda mutlaq ko'pchilik o'rin oldi. Ruminiya prezidenti etib I. Iliyesku saylandi. Shu yil 13-iyunda namoyishchilar va politsiya o'rtasida to'qnashuv ro'y berdi. Bir qator hukumat binolari yoqib yuborildi. Hukumat tartibsizliklarni bostirish uchun viloyatdan 10 ming shaxtyorni chaqirdi, ular o'ta shafqatsizlik bilan harakat qilib, Chaushesku diktaturasi ag'darilgandan so'ng tiklangan milliy-liberal va milliy-saranistik partiyalar shtab-kvartiraları tor-mor etildi.

Biroq aholining turmush darajasi pasaya bordi. Hukumatni qo'llab-quvvatlagan shaxtyorlar 1991-yil sentabrda yana Buxarestga kelishdi. Ularning hukumat bilan muzokarasi muvaffaqiyatsizlikka uchragach, shaxtyorlar hukumat rezdentsiyasi va telemarkazga hujum etishdi. Xavfsizlik kuchlari ularning ishg'ol etilishiga yo'l qo'ymadi, biroq hukumat iste'foga chiqishga majbur bo'ldi.

Mamlakatning bozor munosabatlariga o'tishi

Ruminiyaning yangi rahbariyati katta kechikish bilan shuni tushundiki, iqtisodiyot va ijtimoiy siyosatda islohotlarsiz mumkin emas. 1991—1992-yiliarda bunday islohotlar boshlandi. Ularga ko'ra, davlat korxonalari hissadorlik korxonalariga aylantirildi. 1945-yildan so'ng musodara qilingan uy, kvartira, yerlar (10 gadan oshmagan) ilgari egalari qaytarildi yoki pul badali to'landi. Bu jarayonga narx oshishi, ishsizlik, ijtimoiy tanglik qo'shildi. **Muxolifat demokratik konvensiyaga jiplashdi.** Biroq so'l kuchlar ham bekor turmadi.

1991-yil 8-dekabrda Ruminiyada yangi Konstitutsiya qabul qilindi. Mamlakatda ko'p partiyali tizim tasdiqlandi. 1996-yilda davlat tasarrufida bo'lgan barcha korxonalar xususiy lashtirildi. O'sha yilning noyabrda o'tkazilgan saylovlarda kommunistlar o'zlarining barcha lavozimlaridan mahrum bo'lishdi. Biroq **2000-yilgi saylovlarda I. Iliyesku** yana prezident qilib saylandi.

Qisqacha mazmuni

- 1945-yil 6-mart — G.Groza boshchiligidagi Xalq demokratik fronti hukumatining tuzilishi
- 1946-yil noyabr — parlamentga ilk saylovlar, demokratik saylovlar bloki g'alabasi
- Banklar va hukmron sinflar mulkchiligining natsionalizatsiya qilinishi, monopolistik birlashmalarning tugatilishi, pul islohoti o'tkazilishi
- 1947-yil 30-dekabr — mamlakat Ruminiya Xalq Respublikasi deb e'lon qilindi
- Totalitar tuzumning qaror topishi, muxolifat bilan kurash
- 1948-yil fevral — RKP va RSDPning Ruminiya ishchi partiyasiga G.Georgiu-Dej boshchiligida birlashishi
- 1948-yil aprel — yangi konstitutsiya qabul qilinishi, sanoat natsionalizatsiyasi, Gosplan tuzilishi
- 1951—1955-yillar — iqtisodiyotni rivojlantirishning birinchi besh yillik rejasini
- G.Georgiu-Dej yakkahokimligi
- 1958-yil — Ruminiyadan sovet qo'shinlari olib chiqilishi
- 1961-yil — G.Georgiu-Dej — mamlakat prezidenti
- 1962-yil — jamoalashtirishning tugallanishi. Uning salbiy oqibatini
- 1965-yil — G.Georgiu-Dej vafotidan so'ng diktatorlik roli Nikolae Chauseskuga o'tishi, u 1974-yildan — mamlakat prezidenti
- Chausesku shaxsiga sig'inish
- Mamlakatni tezkor industrilashtirish
- 1989-yil — xalq qo'zg'oloni
- 1989-yil 25-dekabr — N.Chausesku davlatga xlyonat qilgani uchun qatl etildi
- Milliy qutqaruv fronti (MQF) tuzildi
- Ion Ilyesku — Ruminiya prezidenti
- Iqtisodiy ahvoldagi yomonlashuvi, shaxtyorlarning norozilik chiqishi, hukumatni ag'darishga urinish
- 1991—1992-yillar — islohotlarning o'tkazilishi, davlat mulkchiligining tugatilishi
- 1996-yil — mamlakat prezidenti etib liberal partiya yo'l boshchisi I.Konstantinesku saylandi
- 2000-yil — I.Ilyesku prezident etib saylandi.

Savollar

?

1. Ruminiya hukumatiga urushdan so'ng qanday muammolarni hal etish zarur bo'ldi va ular qay tarzda yechildi?

2. Ruminiya respublika deb e'lon etilgandan keyin mamlakatda totalitar tuzum o'rnatilga boshladi, degan fikrga qo'shilasizmi?
3. Mamlakatning 50—60-yillardagi iqtisodiy rivojlanishi o'ziga xosliklarini sanab o'ting.
4. Qanday deb hisoblaysiz, nima uchun Chaushesku shaxsiga sig'inish yuzaga keldi? Xalq qay tarzda bunga qarshi turishi mumkin edi?
5. Chaushesku diktaturasi ag'darilgandan so'ng unga nisbatan hukumatning xatti-harakatlariga baho bering.
6. Mamlakat bugungi kunda qanday muammolarni hal efishi lozim? Ruminiyaning bugungi kundagi ichki va tashqi siyosati haqida nimalarni bilasiz?

19-§. ALBANIYA: MILLIY TIKLANISH SARI OG'IR YO'L

Mamlakatning urushdan keyingi iqtisodiy va siyosiy hayoti

Ikkinchi jahon urushidan so'ng qoloq qishloq xo'jaligi Albaniya iqtisodiyotining asosi bo'lib qoiaverdi.

1946-yilgi agrar islohot davrida zamindor va quloqlar yeri tortib olinib, dehqonlarga berildi. Agrar islohot zamindorlarning iqtisodiy negiziga putur yetkazish va reaktion kuchlar ta'sirini kuchsizlantirdi.

1948-yilning noyabrida Albaniya kommunistik partiyasi (AKP) mamlakatda sotsializm qurishni e'lon qildi. U **Alban mehnat partiyasi (AMP)** deb o'zgartirildi.

Ikki besh yillik rejalar bajarilishi chog'ida (1951—1955 va 1956—1960-yillar) Albaniya asosan texnik-iqtisodiy qoloqlikka barham berdi. U Durres portini o'z harbiy-dengiz bazasiga aylantirish va shu yo'l bilan Adriatika dengizida nazorat o'rnatishni mo'ljallagan SSSRning strategik rejalarida muhim o'rin tutdi. Boshqa tomondan, Albaniya Yugoslaviya bilan mojaroda umumiy aksilyugoslav frontida janubiy qanot rolini o'ynashi lozim edi.

70—80-yillarda avtarkiya siyosati

Sovet Ittifoqi yordami bilan dastlabki besh yilliklarda alban sanoatining o'zagi barpo etildi: elektrostansiyalar, neftni qayta ishllovchi va shakar kombinatlar qurildi, toshko'mir, mis, temir-nikel va xrom konlari ochildi. 1956-yilga kelib Albaniya qoloq

agrar mamlakatdan agrar-sanoat mamlakatiga aylandi, 1960-yilda esa sanoat yalpi mahsuloti 1938-yilgi ko'rsatkichlaridan 25 marta oshdi. Albaniyada sotsializm qurilishi sovet namunasi bo'yicha olib borildi. **Anvar Xo'ja** boshchiligidagi alban kommunistlari KPSS XX syezdi qarorlari va Stalin shaxsiga sig'inishni fosh etishga qarshi chiqdilar. SSSR bilan diplomatik aloqalar uzib qo'yildi. Albaniya O'YK va Varshava shartnomasi tashkilotidan chiqdi. So'ngra XXR unga moddiy va harbiy yordam bera boshladi. Biroq 1978-yili xalqaro siyosat masalalari bo'yicha kelishmovchiliklar tufayli bu ikki mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlar ham to'xtadi.

Anvar Xo'ja (1908—1985) — Albaniya kommunistik partiyasini tashkil etgan (1941), to o'limiga qadar uning doimiy yo'lbo'shchisi. Ikkinchi jahon urushi yillarida fashist bosqinchilariga qarshi ozodlik harakati rahbari.

Albaniya biqizlikda qoldi. Ichki siyosatda o'z-o'zini ta'minlash, ya'ni avtarkiya yo'li bilan olib borildi. Bu siyosat Albaniyaning qoloqligini yanada mustahkamladi. Besh yillik rejalar barbod bo'ldi, oziq-ovqat va sanoat tovarlari kartochka bo'yicha taqsimlandi.

AMP rahbariyati mutlaq hokimlikni qo'lida saqlab, har qanday o'zgacha fikrlashni beshafqat bostirdi, xavfsizlik organlari butun aholi ustidan yalpi nazorat o'rnatdi. A.Xo'ja o'z hokimiyati davrida birgalikda partiyani tuzgan va fashistlarga qarshi kurashda ishtirok etgan kommunistlarning ko'pchiligini ishdan chetlatgan yoki jismonan yo'q qilgan.

R. Aliya. Davlat slyosatidagi o'zgarishlar

A.Xo'ja vafotidan so'ng 1985-yilda AMP yo'lbo'shchisi etib **Ramiz Aliya** saylandi. U davr ruhiga muvofiq tizimga ba'zi tuzatishlar kiritdi, biroq uni to'liq saqlab qoldi. Yangi alban hukumati Sharqiy Yevropadagi o'zgarishlarga salbiy munosabatda bo'lib, **"sotsialistik demokratiyani takomillashtirish"** yo'lini davom ettirishni bildirdi. Tashqi siyosatda eng ko'p o'zgarishlar ro'y berdi. SSSR, GFR bilan diplomatik munosabatlar o'rnatildi, o'zaro foydali asosda barcha Sharqiy Yevropa mamlakatlari bilan munosabatlarni rivojlantirishga tay-

yorgarlik haqida bayonot berildi. 1988-yil fevralda Belgradda Albaniya Bolqon konferensiyasida Yugoslaviya, Bolgariya, Gretsiya, Ruminiya, Turkiya bilan birgalikda ishtirok etdi. Biroq markazlashgan va mafkuralashgan asosda yaratilgan iqtisodiy tizim nuray boshladi. Albaniyaning iqtisodiy ahvoli keskin yomonlashdi. 1989—1990-yillarda milliy daromad 13 foizga qisqardi. Ishsizlik o'sdi, narx-navo osha boshladi. Talabalar norozilik harakati kuchaydi, o'n minglab kishilar chet elga qochishga harakat qildi.

Ramiz Aliya (1925-yilda tug'ilgan) — Albaniya prezidenti (1991—1992), Albaniya mehnat partiyasi MK birinchi kotibi (1985—1991).

Mamlakatni isloh etishga urinishlar

AMP rahbariyati eski tizimni saqlab qolishning istiqbolsizligiga ishonch hosil qilgach, mamlakatda ko'ppartiyaviylikni joriy etish, bozor iqtisodiyotiga o'tish, yangi iqtisodiy va siyosiy tuzilmalarni tashkil etish ("chinakam sotsialistik jamiyat") haqida qaror qabul qildi. Mamlakatda talabalar, ziyolilar, dehqonlar va mayda hunarmandlar manfaatlarini aks ettiruvchi yangi — agrar, demokratik va respublikachilar partiyalari shakllana boshladi.

1991-yil martda Albaniyada ilk marta umumiy ko'ppartiyaviy saylovlar bo'lib o'tib, unda AMP 65 foiz ovoz oldi. Mamlakat prezidenti etib R.Aliya saylandi. Parlament qo'shin, huquqni saqlash organlarini depoliti-zatsiya qildi va bozor munosabatlarini rivojlantirish hamda davlat mulkchiligini xususiyashtirish dasturini ma'qulladi.

Islahotlar boshlandi, biroq AMP hokimiyatda qoldi. **1992-yili** Albaniyada yangi saylovlar bo'lib o'tdi. Agrar partiya demokratik partiya bilan ittifoq tuzib, qishloq joylarda ko'pchilik ovoz oldi. Demokratik partiya parlamentda uchdan ikki qism o'rinni ishg'ol etdi. **1991-yil iyundan** Albaniya sotsialistik partiyasi (ASP) deb atala boshlagan AMP parlamentda kamchilikni tashkil etdi. Demokratlar partiyasi yo'l boshchisi **Sali Berishu** Albaniya prezidenti etib saylandi. Iqtisodiy hayoti sezilarli jonlandi. Yer xususiy qo'llarga o'tdi. 1995-yili

mamlakat yo'llarni ta'mirlash, suv va energetika tizimini rivojlantirish uchun 350 million dollar yordam va xorijiy investitsiyalar ko'rishida mablag' oldi. 1996-yil sanoat ishiab chiqarish o'sishi rekord raqam — 16 foizni tashkil etdi.

Sotsialistlarning hokimiyatga kelishi

Berishu rejimida korrupsiya mislsiz miqyosga yetdi. Berishuning o'zi barcha radio va televizion stansiyalarni o'z qo'l ostiga oldi, sotsialist va sobiq kommunistlar qatag'onga duchor etildi. Ularning yo'l boshchisi, sobiq bosh vazir Fato Nano korrupsiyada ayblandi va 12 yil qamoq jazosiga hukm etildi. Sotsialistik partiyaning boshqa a'zolari "genotsid haqidagi qonun"ga ko'ra davlat lavozimlarida 2002-yilgacha ishlash huquqidan mahrum etildi.

Berishu AQSH bilan yaqin aloqalarni o'rnatdi, Kosovani Albaniyaga qo'shib olishga erishish uchun va'da berdi. AQSH bunga javoban Albaniyada zamonaviy harbiy-havo bazasini qurishga va'da berdi.

1997-yil martda Albaniya janubida sotsialistlar rahbarligida qo'zg'olon ko'tarildi. Tez orada u umumxalq miqyosiga yetdi. Qo'shin prezidentni himoya qilishdan voz kechdi, Berishu mamlakatdan qochdi. Fato Nano va uning izdoshlari qamoqdan ozod etildi va sotsialistlar hokimiyatga keldi.

Biroq, 1999-yil bahorida mamlakat Kosovada etnik mojarolarga jalb etildi, undan serblar etnik albanlarni quvib chiqara boshiadi, 440 ming kishi Albaniyaga qochib o'tdi. Mamlakat bosh vaziri etib sotsialist Ilir Meta saylandi. U mamlakat iqtisodiyotini yangilash, jinoyatchilikni tugatish, yuridik va soliq tizimini isloh qilishga urindi, biroq o'z siyosiy raqiblarining qarshiligiga duch keldi va 2002-yil iste'foga chiqishga majbur bo'ldi. 2002-yil iyundagi prezidentlik saylovlarida sobiq general Alfred Moisiu g'alaba qozondi, uni sotsialistlar ham, demokratlar ham qo'llab-quvvatladi. Fato Nano mamlakat bosh vaziri bo'ldi. Qariyb 10-yil mobaynida Albaniya iqtisodiyoti turg'unlikni boshidan kechirdi. Aholining 25% ishsizlardir. Mamlakatda norozilik boshlandi.

Qisqacha mazmuni

- 1946-yili — agrar islohot
- Alban mehnat partiyasi: sotsializm qurilishi e'lon qilinishi
- Besh yillik rejaları (1951—1960-yillar) — texnik-iqtisodiy qoloqlikning tugatilishi.
- Albaniya — Bolqondagi stalinizm qo'riqxonasi; kommunistlar yo'lboshchisi — A.Xo'ja
- O'IYK va VSHTdan chiqish, SSSR bilan diplomatik munosabatlarning uzilishi, avtarkiya siyosati
- Iqtisodiy qlyinchiliklar (kartochka tizimi), o'zgacha tiklashning bostirilishi, totalitar nazorat
- 1985-yil — A.Xo'ja o'limidan so'ng AMT yo'lboshchisi R.Aliya "sotsialistik demokratiyani takomillashtirish" yo'ildan boradi
- SSSR, GFR va Sharqiy Yevropa mamlakatlari bilan diplomatik munosabatlar tiklandi
- 1989—1990-yillar — iqtisodiy ahvolning yomonlashuvi, talabalarning norozilik chiqishi
- Ko'ppartiyaviylik, bozor munosabatlariga o'tish
- 1991-yil mart — dastlabki ko'ppartiyaviy saylovlar
- 1992-yil — Sail Berishu mamlakat prezidenti etib saylandi
- Chet el kreditlari hisobiga iqtisodiy o'sishning tezlashishi;
- 1997-yil mart — xalq qo'zg'oloni, Berishuning chet elga qochishi, hokimiyat boshida Fato Nano boshchiligidagi sotsialistlar
- 1999-yil — Kosovadagi etnik mojaralarda ishtirok etish
- 2002-yil — mamlakat prezidentligiga Alfred Moisiu saylandi.

Savollar

- ?
1. Albaniyaning 50—60-yillar iqtisodiyoti qanday rivojlandi?
 2. Albaniya hukumatining avtarkiya siyosatiga o'tishini siz qanday tushuntirib berasiz? 70—80-yillarda mamlakatda yuzaga kelgan muammolarni hal etishning o'z yo'lini tasvirlab bering.
 3. Albaniyada 90-yillarda qanday islohotlar o'tkazildi? Ular o'z maqsadiga erishdilarimi?

20-§. YUGOSLAVIYA: RIVOJLANISH YO‘LINING ZIDDIYATLARI

Ikkinchi jahon urushining mamlakat uchun yakunlari

Yugoslaviya urush davrida ulkan yo‘qotishlarga uchradi. 1,7 million kishi halok bo‘ldi.

Bu — Angliya, Fransiya, AQSHda jami halok bo‘iganlardan hani ko‘p. Bosqinchilar ko‘plab metallurgiya, kimyo, to‘qimachilik sanoati korxonalarini yo‘q qildi yoki ishdan chiqardi, ko‘priklarni portlatdi, 223 shaxtani, barcha temir yo‘llarni buzib tashladi yoki zarar yetkazdi.

Urush harakatlari hali davom etayotgan paytdayoq amiq bo‘ldiki, Yugoslaviyada ilgari markazlashgan davlat tuzumiga qaytish bo‘lishi mumkin emas. **1945-yilning aprel-mayida** Serbiya, Xorvatiya, Makedoniya, Chernogoriya, Bosniya va Gersogovina, Sloveniya hukumati tuzildi. Yugoslaviyada yangi davlat apparati tashkil topdi. 1945-yil martda **Iosif Broz Tito** Belgradda Yugoslaviyani ozod etish milliy qo‘mitasi vakillaridangi-na iborat hukumatni shakllantirdi.

Respublikaning e‘lon qilinishi

Ta‘sis skupshinasiga saylovlar kommunistlar nazorati ostida o‘tdi. **1945-yil 29-noyabrda**

Ta‘sis skupshinasi monarxiyani bekor qildi va **Yugoslaviyani Federativ Xalq Respublikasi (YFXR)** deb e‘lon qildi. 1946-yil 31-yanvarda Skupshlna yangi konstitutsiyani tasdiqladi. Yugoslaviya olti teng huquqli respublika — Serbiya, Xorvatiya, Sloveniya, Bosniya va Gersogovina, Makedoniya, Chernogoriyani birlashtiruvchi federatsiya deb e‘lon qilindi. Serbiya tarkibida muxtor o‘lka Voyevodina va muxtor viloyat Kosovo-Motoxiya tashkil etildi.

O‘z mavqeini mustahkamlagan kompartiya (YKP) muxolif siyosiy tashkilotlarni tugatdi. Londondagi muhojir hukumatning sobiq mudofaa vaziri Draje Mixaylovich gitierchilar bilan hanikorlik va harbiy jinoyatlarda ayblanib, otib tashlandi. Sloven kollaboratsionistlari (fashistlarga xizmat qilgan vatan xoinlari) yo‘lboshchisi Ruinikov taqdiri ham shunday bo‘ldi. Shu tariqa mamlakatdagi siyosiy ahvol barqarorlashdi.

YFXR iqtisodiyotining rivojlanishi

1945-yil avgustdayoq agrar islohot o'tkazildi. Eng ko'p, ya'ni 25—35 ga yer egaligi

belgilandi. Hamma yirik yer mulklari, shu jumladan, monastir, cherkov, bank yerlari to'lovsiz davlat yoki xususiy dehqon qo'liga o'tdi. Hammasi bo'lib 1,566 ming gektar yer musodara qilindi. Ularning yarmidan ko'pini dehqonlar, 270 ming gektar yerni davlat oldi. Agrar islohot natijasida zamindorlar yer mulklari tugatildi.

Iqtisodiy o'zgarishlarning keyingi bosqichi sanoatdagi xususiy mulkchilikni tugatish bo'ldi. Barcha xususiy korxonalar arzon sotib olish evaziga natsionalizatsiya qilindi. Natijada iqtisodiyotning sotsialistik sektori hukmron mavqega ega bo'ldi. Yirik va o'rta burjuaziya tugatildi.

Yugoslaviyada iqtisodiyotni rejali rivojlantirish tathiq etila boshladi. 1946-yil fevralda ittifoq reja komissiyasi tashkil etildi, yillik va besh yillik rejalarga tayyorgarlik ko'rildi.

Yugoslaviyada iqtisodiy bunyodkorlik muvaffaqiyatli boshlandi. 1947-yilga kelib urushgacha bo'lgan darajaga keldi. 1947—1951-yillarda birinchi besh yillik reja amalga oshirildi. Uning asosiy vazifalari Yugoslaviyani industrialash va elektrlashtirish, qoloq agrar davlatdan industrial-agrar mamlakatga aylantirish edi.

Yangi sanoat korxonalari, elektrostansiyalar, katta yo'llar qurila boshlandi, sanoatning yangi tarmoqlari, asosan og'ir sanoat barpo etildi. Qishloqda ommaviy jamoalashtirish siyosati olib borildi.

Madaniyat sohasida katta o'zgarishlar ro'y berdi. Mamlakatda ta'lim bepul bo'ldi: maktab cherkovdan ajratildi; yangi o'quv muassasalari yuzaga keldi; savodsizlikni tugatishga kirishildi.

Iqtisodiy va madamiy rivojlanish rejalarining amalga oshirilishida Sovet Ittifoqi yordami katta rol o'ynadi. **1945-yil 11-aprelda** I. Broz Titoning Moskvaga tashrifi chog'ida do'stlik, o'zaro yordam va urushdan keyingi liamkorlik haqida shartnoma imzolandi.

SSSR va Yugoslaviya Biroq keyinchalik SSSR va
o'rtasidagi mojarolar Yugoslaviya o'rtasidagi mu-
sabablari nosabatlar buzildi va sekin-
asta dushmanlik darajasiga yetdi.

Mojaroning asosi ikki davlat siyosatidagi ulugʻ-davlatchilik tendensiyalari edi. Yugoslaviya rahbariyati Bolqon yarimorolida rahbarlik roliga daʼvogarlik qildi. U Albaniya hududiga yugoslav aviapolkini joylashtirishga urindi, soʻngra barcha Bolqon mamlakatlari kirishi lozim boʻlgan Bolqon federatsiyasini tuzish boʻyicha keng faoliyat olib bordi. Yugoslaviya hukumatining koʻplab tashqi siyosiy tadbirlari sovet hukumati bilan kelishmay amalga oshirildi. Zero, Yugoslaviya va SSSR oʻrtasida oʻzaro manfaatlarni ifodalovchi barcha muhim xalqaro masalalar boʻyicha ikki tomonlama maslahatlar haqida protokollar imzolangan edi.

Bu hol Stalinning jigʻiga tegdi. Uning shaxsiga sigʻinish sharoitida ittifoqchilar siyosatidagi mustaqillikning bunday namoyon boʻlishi mavjud muammolarni sunʼiy mushkullashtirish va yangllarining yuzaga kelishiga sabab boʻldi. Yugoslaviyadan sanoat korxonalari va harbiy obyektlar qurilishida yordam bergan sovet mutaxassislari chaqirib olindi. 1949-yilning oʻrtalaridan SSSR Yugoslaviya bilan iqtisodiy aloqalarni qariyb toʻxtatib qoʻydi. Sharqiy Yevropa mamlakatlari ham shunday yoʻl tutishdi.

Bunga javoban YKP rahbariyati SSSRga qarshi targʻibot kompaniyasini boshlab yubordi. KPSS mark-sizm-leninizmni taftish qilishga oʻtish, gegemonlikda ayhlendi. Bu kompaniya YKP VI syezdida, partiya Yugoslaviya kommunistlari ittifoqi deb qayta nomlanganda yuqori nuqtasiga yetdi. 1953-yildan, Stalin vafotidan soʻng ikki mamlakat oʻrtasida diplomatik munosabatlar tiklandi.

SSSR va boshqa sotsialistik mamlakatlar bilan munosabatlarning uzillishi yugoslav iqtisodiyotiga ogʻir taʼsir etdi. 50-yillar boshlarida Yugoslaviya iqtisodiy qiyinchiliklarni boshdan kechirdi. U kapital mablagʻlar yetishmovchiligini boshdan kechirdi, ulkan qurilishlar toʻxtab qoldi, malakali kadrlar yetishmadi.

**“Oʻz-oʻzini boshqarish
sotsializmi” tamoyil-
larining tatbiq etilishi**

Bu sharoitlarda Yugoslaviya rahbariyati mamlakat iqtisodiy tuzilmasida tub oʻzgarishlarni amalga oshirishga qaror qildi. Iqtisodiy va siyosiy boshqarishning yangi shakl, tuzilma va usullari ishlab chiqildiki, ular “oʻz-

o'zini boshqarish sotsializmi" deb nomlandi. U bozor iqtisodiyotiga yaqin edi. Korxonalariga ishchi kengashlari rahbarlik qila boshiadiki, ular o'zlari ishlab chiqarish rejalarini tuzishar, ularni amalga oshirishni nazorat etar, mehnat intizomi haqida g'amxo'rlik qilar, korxonaning sof daromadini xodimlar o'rtasida taqsimlar edi. Zotan, davlat rejaları esa umumiy prinsiplial yo'nalishlarnigima belglardi, xolos.

Joylarda o'z-o'zini boshqarish yo'lga qo'yildi. Mahalliy organlar demokratik asosda saylandi. Xalq qo'mitalari ikki palatadan iborat edi: biri butun aholi tomonidan, ikkinchisi — mahalliy miqyosda ishlab chiqarish masalalarini hal etuvchi ishlab chiqaruvchi kuchlar vakillari tomonidan saylanardi. Kolxozlar tarqatib yuborildi. Erkin savdo-sotiq, yerni ijaraga olish, yollanma ishchi kuchidan foydalanishga ruxsat berildi. Ayni paytda yerga egalik hajmi 10—15ga miqdorida kamaytirildi, bu yirik yer egaligi o'sishning oldini olish uchun qilindi.

Partiya siyosiy va mafkuraviy ishlarni o'zida qoldirib, mamlakatning iqtisodiy va davlat hayotidagi bevosita tashkilotchi hamda rahbarlik rolikdan voz kechdi. **1953-yilning yanvarida** Konstitutsiyaviy qonun qabul qilindi, unga ko'ra YFXR ijtimoiy va siyosiy qurilishdagi o'zgarishlar "o'z-o'zini boshqarish sotsializmi"ga muvofiq olib borildi. Davlat hokimiyatining oliy organi Ittifoq xalq skupshlnasi bo'ldi. U ikki palata: Ittifoq vechesi va Ishlab chiqaruvchilar vechesidan iborat edi. **Ittifoq xalq skupshlnasi** I. Broz Titoni mamlakat prezidenti va liukumat rahbari etib sayladi. YFXR totalitarizmdan voz kechdi.

50—60-yillarda mamlakat rivojlanishi yakunlari

O'zgarishlar mamlakatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotiga ijobiy ta'sir etdi. 50-yillar oxirlariga kelib sanoat ishlab chiqarish hajmi urushgacha bo'lgan darajaga nisbatan 3 marta, qishloq xo'jalik mahsulotlari esa 40 foizga o'sdi. Elektr energiya ishlab chiqarish va neft qazib chiqarish oshdi. Canoatning elektrotexnika, kimyo, metallurgiya sohalari mahsuloti ulushi tez o'sdi. Aholi turmush darajasi o'sishi kuzatildi. Yugoslaviya sanoat mahsuloti jahon bozorida raqobatbardoshlikka erishdi.

1965-yilda Yugoslaviyada mamlakatni industrilashtirish tugadi. Sanoat va qurilish birgalikda milliy daromadning 55 foizini berdi. Mashinasozlik sanoati keng rivojlandi, uning mahsulotlari jahon bozoriga chiqdi. 1962-yili Skopeda Bolqondagi eng yirik metallurgiya kombinatlari qurila boshladi.

1966—1970-yillardagi islohotlarga muvofiq dimor kursi o'zgartirildi, eksport va import bevosita korxonalarining o'zida, davlat tomonidan minimal nazorat etilgan hoida amalga oshirildi. Islohotlar korxonalar huquqining kengayishiga olib keldi. Korxonalar ishi jahon bozorida mahsulot sifati, rentabelligi, raqobatbardoshiigi bo'yicha belgilandi. Yangi korxonalar yangi ilg'or texnologiyalar bo'yicha qurildi. Sanoat rivojlanishi sur'atlari 80-yillar boshlariga kelib susaydi, biroq yugoslav sanoat mahsulotining sifati oshdi va mamlakat Yevropadagi iqtisodiy munosabatlarda sezilarli rol o'ynadi.

Separatistik harakatning o'sishi

Aym paytda bozor xo'jaligining rivojlanishi va respublikalar huquqlarining kengayishi separatistik harakatning o'sishiga olib keldi. 70-yillar boshlarida mamlakatdagi siyosiy ahvol murakkablashdi. Millatchilik kuchlari faollashdi. 1971-yilning kuzida Xorvatiyada yirik g'alayonlar yuzaga keldi. Ularning ishtirokchilari mustaqil davlat tuzilishini talab etdilar.

1974-yilning fevralda ittifoqdosh respublikalar huquqlarini cheklovchi mamlakat konstitutsiyasi qabul qilindi. Xorvatiya, Serbiya va Voyevodimada millatchilik harakatlari vakillari davlat organlari rahbarligidan chetlatildi.

1974-yilning mayida I. Broz Tito cheklanmagan muddatga mamlakat prezidenti etib saylandi.

Iqtisodiyotning pasayish sabablari

Tez orada mamlakatda iqtisodiy qiyinchiliklar boshlandi. Iqtisodiy o'sish sur'atlari pasaydi, inflyatsiya, narx-navo o'sdi. 1 millionga yaqin yugoslavlar Yevropaga ish qidirib ketdi. Aholining turmush darajasi pasaydi, bozorni eng zarur tovarlar bilan ta'minlashda uzilishlar boshlandi, ish tashlashlar ko'paydi.

Iqtisodiy qiyinchiliklarning asosiy sababi ulkan qarz-

dorlik edi. Mamlakatning g'arb mamlakatlariga qarzdorligi 40 milliard dollarni tashkil etdi, Yugoslaviyada uni qoplash uchun manbalar yo'q edi.

Yugoslaviyadagi siyosiy vaziyat ko'p jihatdan prezident I. Broz Titoning shaxsiy obro'yi bilan bog'liq bo'ldi. U davlat va partiya rahbari, e'tirof etilgan xalq qahramoni, fashizm va totalitarizmga qarshi kurashchi, Qo'shilmaslik harakatining rahbari edi. Uning ta'siri mamlakatda ham, xalqaro darajada ham yuqori bo'lib keldi. U davlat va partiyani boshqarish tizginini o'z qo'lida 35 yil ushlab turdi. Tito **1980-yil 4-mayda** 88 yoshda vafot etib, o'zidan so'ng og'ir meros qoldirdi.

Broz Tito Iosif (1892—1980) — YFXR hukumati raisi (1946—1963), Yugoslaviya prezidenti (1953—1980). 1948-yildan mamlakatni rivojlantirishning o'z modelini ilgari surdi, SSSR yo'lidan voz kechdi. Qo'shilmaslik harakati yo'lboshchilaridan biri edi.

Iqtisodiy ahvol yomonlasha bordi. "O'z-o'zini boshqarish sotsializmi" amalda samarasiz bo'lib chiqdi. Titodan so'ng o'z kuchiga ishonib xalq xo'jaligini rivojlantirishga tuzatishlar kiritish bundan keyingi inqirozli hollarga olib keldi. Yangi rahbariyat yana yordam so'rashga majbur bo'ldi: 1983-yili Yugoslaviya Yevropa mamlakatlari va tijorat banklaridan 4 milliard dollardan ziyod kredit oldi, avvalgi kreditlarni to'lash kechiktirildi. Yugoslaviya xalqaro kapitalga to'liq tobe bo'lib qoldi.

Yugoslaviyaning parchalanishi. Fuqarolik urushi va uning yakunlari

Biroq yangi kreditlar ahvolni o'zgartirmadi. 80-yillar oxirida Yugoslaviya iqtisodiyoti yangi inqirozga duch keldi.

1991-yil iyunda Xorvatiya va Sloveniya o'zini mustaqil respublika deb e'lon qildi. Ular mustaqilligining g'arb mamlakatlari tomonidan tan olinishi o'sha yili **Makedoniya**, 1992-yil yanvarida **Bosniya va Gersogovina** mustaqillik e'lon qilishiga olib keldi.

Serbiya yagona yugoslav davlatini saqlash uchun kurashdi. Serbiya sotsialistik partiyasi (SSP) raisi **Slobodan Miloshevich** (1941-yilda tug'ulgan) 1989-yilning mayida Serbiya respublikasi prezidenti etib saylandi, shu yil dekabridagi saylovlar uning partiyasiga g'alaba

keltirdi. Partiya ulug' davlatchilik shovinizmi yo'iidan bordi, serb millati rahbarligi ostida yagona yugoslav davlatini saqlab qolishni maqsad qilib qo'ydi.

Belgraddan yuborilgan federal qurolli kuchlari Xorvatiyada yangi hukumatni ag'darishga urindi. Biroq qarshilikka uchradi. Aym paytda Bosniya va Gersogovimada musulmonlar, serb-xristianlar va xorvatlar o'rtasida urush boshiandi. Xorvatiyadagi urush 5 oy davom etdi, uring oqibatida 5 ming kishi o'ldirildi va 500 ming kishi qochoqqa aylandi.

Yugoslaviyadagi bu voqealar yakuniga ko'ra, 10 ming kishi jazodan qochib Vengriyaga ketdi, o'n minglab kishilar G'arbiy Yevropa mamlakatlaridan joy topdi. Urush mamlakatni vayron etdi, davlat parchalandi.

1991-yili alban aholisi ko'p bo'lgan Kosovo o'lkasi muxtoriyati bekor qilindi. Bu hol muxtoriyatni qaytarish uchun Kosovoda faol milliy harakatni uyg'otdi. **1992-yili Serhiya va Chernogoriya Yugoslaviya Ittifoq Respublikasini tashkil** etdi. Kosovodagi milliy harakat kuchaydi. Bunga javoban Yugoslaviya hukumati qatag'on choralarini ko'ra boshiadi.

G'arb davlatlari Kosovo hududida tinchlik o'rnatish uchun u yerga NATO qo'shinlarini olib kirishni talab qilib chiqdi. S.Miloshevich bunga rozi bo'lmadi va natijada **1999-yil martda** NATO Serbiyaga qarshi yirik harbiy-havo operatsiyalarini boshiab yubordi. Harbiy kuchlar ta'siridagina Yugoslaviya hukumati 1999-yilning sentabrda NATO qo'shinlarining Kosovoga olib kiritilishiga rozi bo'ldi.

Prezident S.Miloshevich hokimiyat vakolatini qo'lga kiritish uchun 2000-yil sentabrda saylov o'tkazdi. Saylov natijalari soxtalashtirilib, SSP g'alaba qozonganligi e'lon qilindi. G'azablangan xalq g'alayon ko'tardi. Bunday vaziyatdan foydalanib, hokimiyat tepasiga **V.Koshtunitsa** yetakchiligidagi Demokratik koalitsiya keldi. S.Miloshevich qamoqqa olib, 2001-yil 28-iyunda sobiq Yugoslaviya ishi bo'yicha Gaaga Xalqaro tribunaliga topshirildi.

S.Miloshevich topshirilgandan so'ng, AQSH Yugoslaviyaga kredit berdi, BMT Xavfsizlik kengashi unga qarshi sanksiyani bekor qildi. 2002-yil martda Yugoslaviya Serbiya va Chernogoriya Federatsiyasiga

aylantirildi. Demokratlarning hokimiyatga kelishi siyosat va iqtisodiy ahvohining yomonlashishi jarayonini to'xtata olmadi. 2003-yil inflyatsiya 42% ni tashkil etdi, ishsizlik 30% gacha oshdi. Demokratik islohotlar to'xtatib qo'yildi. 2003-yil saylovlarida V.Koshtunitsa boshchiligidagi demokratik koalitsiya yutqazdi.

Qisqacha mazmuni

- Ikkinchi jahon urushi yillaridagi katta yo'qotishlar (1 million 700 mingdan ortiq kishi halok bo'ldi), butun sanoat vayron qilindi
- 1945-yil 7-mart — Iosif Broz Tito yetakchiligidagi hukumat tuzildi
- 1945-yil 11-noyabr — mamlakat parlamentiga saylovlar
- 1945-yil 29-noyabr — monarxiyaning tugatilishi va YFXRning e'lon qilinishi
- 1946-yil 31-yanvar — YFXR konstitutsiyasining qabul qilinishi; Serbiya, Xorvatiya, Sloveniya, Bosniya va Gersogovina, Makedoniya, Chernogoriyadan iborat tarkibdagi federatsiyaning e'lon qilinishi
- 1946-yil fevral — Ittifoqdosh reja komissiyasining tashkil topishi
- Korxonalarni natsionallzatsiya qilish (sotib olish hisobiga), iqtisodda davlat sektorining hukmronligi
- 1947—1951-yillar — birinchi besh yillik rejasining amalga oshirishi
- 1949-yil — SSSR va boshqa sotsialistik mamlakatlar bilan diplomatik aloqalarning buzilishi
- 1953-yil — SSSR bilan diplomatik munosabatlarning tiklanishi
- "O'z-o'zini boshqaruvchi sotsializm" qurilishi — bozor munosabatlariga o'tish, boshqaruvning demokratik asoslari, totalitarizmdan voz kechish
- 50-yillar oxiri — yirik iqtisodiy muvaffaqiyatlar, aholi turmush darajasining o'sishi
- 1965-yil — mamlakatda sanoatlashtirishning yakunlanishi
- 1971-yil — mustaqil davlat (Xorvatiya) tuzish yo'lidagi separatistik harakatning boshlanishi
- 1974-yil — ittifoqdosh respublikalar huquqini cheklovchi mamlakat konstitutsiyasining qabul qilinishi
- Iqtisodiy qiyinchiliklar (katta tashqi qarzlar, inflyatsiya, narx-navoning o'sib ketishi, ishsizlik)

- 1980-yil 4-may — I.B.Tito vafot etdi
- 1983-yil — mamlakatning butunlay xorijiy sarmoyaga bogʻliq boʻlib qoʻlshi
- 1991-yil iyun — Xorvatiya, Sloveniya va Makedoniya oʻzlarini mustaqil respublika deb eʼlon qildi
- 1992-yil yanvar — Bosniya va Gersogovina mustaqil respublika deb eʼlon qilindi
- Serbiya yagona davlatni saqlab qolish uchun kurash boshiadi (S.Miloshevich)
- Fuqarolar urushi
- Avtonomiya uchun Kosovodagi milliy harakat
- 1999-yil — NATO qoʻshinlarining kiritilishi
- 2001-yil — S.Miloshevichning saylovdagi magʻlubiyati
- 2002-yil — Yugoslaviya Serbiya va Chernogoriya Federatsiyasiga aylantirildi.

Savollar

- ?
1. Yugoslaviya uchun Ikkinchi jahon urushi natijalari qanday yakun topdi?
 2. Respublika eʼlon qilingandan soʻng mamlakatda qanday siyosiy tuzum yuzaga keldi?
 3. 50-yillarda mamlakat rivojlanishidagi qarama-qarshilikni koʻrsating.
 4. Yugoslaviya hukumati tomonidan amalga oshirilgan “oʻz-oʻzini boshqaruvchi sotsializm” slyosatining mohiyatini izohlab bering?
 5. 80-yillarda yuzaga kelgan iqtisodiy qiyinchiliklarni yuzaga keltirgan sabablarni sanab bering?
 6. Yugoslaviyadagi fuqarolar urushining oldini olish mumkin edimi? 90-yiliarda mamlakat rivojlanishi borasidagi oʻz variantingizni aytib bering.

21-§. GRETSIYA: MONARXIYADAN DEMOKRATIYAGA

Gretsiyadagi monarxiya tagdiri Ikkinchi jahon urushidan soʻng Gretsiya Gʻarb va Bolqon yarim oroli tizimida mudofaa tizimiga aylandi. Mamlakatda shu bilan bogʻliq yuz bergan voqealar xalqaro koʻlamda tus oldi.

1946-yildagi plebissit (referendum) natijasida mamlakatda qirol Georg II boshchiligidagi monarxiya tizimi tasdiqlandi. 1947-yil aprelda Georg II vafot etdi, taxtga uning ukasi Pavel (1901—1964) oʻtirdi va mamlakatni

o'n yetti yil boshqardi. Pavel vafotidan so'ng taxt vorisligi uning o'g'li, mamlakatda juda mashhur sanalgan Konstantin II ga o'tdi. 1967-yil 13-dekabrda polkovniklar diktaturasini yo'q qilishga qarshi muvaffaqiyatsiz urinishlardan so'ng u Italiyaga emigratsiyaga ketishga majbur bo'ldi. 1973-yil 1-iyunda polkovniklar umi o'zlarining hokimiyatiga qarshi isyon ko'tarishda aybladi va Gretsiyani respublika deb e'lon qildi. Polkovniklar hokimiyati tugatilgach, 1974-yil 8-dekabrda qirol Konstantinning konstitutsiyaviy mavqeini to'la-to'kis ahiqlash uchun Gretsiyada referendum o'tkazildi. 70 foiz greklar monarxiya tiklanishiga qarshi chiqdilar va mamlakat respublika deb e'lon qilindi.

Fugarolar urushi va uning natijalari

1946-yilda qirollik hokimiyatining tasdiqlanishi fuqarolar urushining yangi bosqichidan darak berdi. Gretsiya kommunistik partiyasi fashizmga qarshi kurashgan sobiq partizan otryadlaridan 1946-yil oktabrida nisbatan kuchli Gretsiya Demokratik armiyasini (EAM) tuzishga muvaffaq bo'ldi.

Hukumat qo'shinlari janubiy rayonlarga surib qo'yildi. EAM hujumga o'tib, bir qator muvaffaqiyatli operatsiyalarni amalga oshirganda Gretsiya hukumatiga prezident Trumen ma'muriyati katta yordam ko'rsatdi (1947-yilgi "Trumen doktrinasi").

Ushbu dastur bo'yicha Gretsiya 200 million dollar miqdorida qurol-yarog', oziq-ovqat, kiyim-kechak, asbob-uskuna oldi va o'z armiyasini eng zamonaviy qurollar bilan ta'minlash imkoniga ega bo'ldi. Afmada keng vakolat va harbiy maslahatchilarga ega Amerika missiyasi tashkil etildi. Ayni paytda eng hal qiluvchi jang damlarida armiya Yugoslaviya madadidan mahrum bo'ldi. Chunki I.B.Tito va Stalin o'rtasida kelib chiqqan nizo tufayli Yugoslaviya Gretsiya hukumatiga ko'rsatayotgan yordamini to'xtatib, o'z siyosatini o'zgartirib yuborgan edi.

1949-yil 30-avgustda Demokratik armiyaning qurolli kuchlari Albaniya chegarasi yaqinidagi Grammos tog'larida qurshovga tushib qoldi va mag'lubiyatga uchradi. Yetti haftadan so'ng armiya rahbariyati o't ochishni to'xtatganligini bildirdi va qolgan qo'shinlarini Albaniya hamda Bolgariyaga olib chiqib ketdi.

Gretsiya xalqi uchun fuqarolar urushi juda qimmatga tushdi. Har ikki tomondan 21 ming soldat va 5 ming fuqaro halok bo'ldi, 12 mingdan ortiq uy-joy vayron qilindi.

Mamlakat iqtisodiy militarizatsiyalash

Demokratik kuchlarning fuqarolar urushidagi mag'lubiyati Gretsiyada monarxiya tuzumini mustahkamladi. Mamlakatda politsiya rejimi saqlamb qoldi va ayni damda fuqarolar urush davridagi "favqulodda qonunlar" amal qilar edi. Minglab odamlar repressiyaga uchradi.

Biroq, monarxiya rejimi va uning qoidalarini saqlab qolish uchun birgina fuqarolar urushidagi g'alaba yetarli emasligini tushungan boshqaruvchi doira mamlakatda parlament saylovlarini o'tkazishga qaror qildi. Yangi hukumat rahbari sifatida marshal **Aleksandr Papagos** (1883—1955) saylandi. Fuqarolar urushi davrida u monarxistlar qurolli kuchlarini boshqarib, davlat boshqaruv doirasining ishonchini qozondi. 1951-yili u armiyadagi barcha lavozimlardan ketib, yangi "Gretsiya majlisi" partiyasini tuzdi va 1952-yil noyabrdagi parlament saylovida g'alaba qozondi. A.Papagos 1955-yilgacha mamlakat bosh vaziri bo'lib qoldi.

1952-yilda Gretsiya NATO safiga kirdi. Ikki tomondan Gretsiya — Amerika shartnomasiga muvofiq 1953-yili Gretsiyaning barcha hududi, portlar, aerodrom, kommunikatsiya, omborlar AQSH nazorati ostiga o'tdi. A.Papagos Gretsiyani AQSH ittifoqchisiga aylantirib, Sharqiy O'rta Yer dengizidagi amerika siyosatining muhim bo'g'ini sifatida tashqi siyosatda tub burilish yasadi.

1955-yil oktabrda A.Papagos vafotidan so'ng qirol **Konstantin Karamanlisni** bosh vazir etib taymladi. U qirol va AQSHning katta ishonchiga sazovor bo'lgan edi. Amerika madadi tufayli K.Karamanlis iqtisodiy qiyinchiliklarni yengib o'tishga erishdi. Amerika investitsiyasi tufayli metallurgiya, mashinasozlik, kemasozlik, kimyo va neftni qayta ishlash sanoat tarmog'i rivojlanib ketdi. Mamlakatni industrilashtirish boshlandi. Gretsiyaning "Umumiy bozor"ga kirishi g'arb iqtisodi bilan aloqasini yanada mustahkamladi va investitsiyaning ko'payishiga yordam berdi. Gretsiya agrar-

industrial mamlakatdan industrial-agrar mamlakatga aylana bordi.

K.Karamanlis Gretsiyaning “sovuq urush”dagi ishtirokini kengaytirishga harakat qilganligi va Gretsiyada Amerika raketalari bazasi qurilishiga rozilik bildirgani jamoatchilikka ma’lum bo’lgach, u iste’foga ketishga majbur bo’ldi. 1963-yil noyabr va 1964-yil fevraldagi saylovlarda o’ng partiyalar mag’lubiyatga uchradi. Hokimiyat tepasiga **Georgios Papandreu** (1888—1968) boshchiligidagi markaz Ittifoqi huqumati keldi. Markaz Ittifoqi radikal demokratlar va sotsialistlardan tashkil topgan edi. Papandreuning bosh vazir etib tayinlanishi Gretsiya boshqaruv doirasida norozilik tug’dirdi. Bundan tashqari, G.Papandreu hukumati tomonidan mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida demokratlashtirish chora-tadbirlarining amalga oshirishi qirolning jig’iga tegdi va u 1965-yil iyulda G.Papandreuni bosh vazir lavozimidan olib tashladi.

Karamanlis Konstantinos (1907-yilda tug’ilgan) — Gretsiya prezidenti (1980—1985 va 1990—1995), bosh vazir (1955—1963 va 1974—1980). Milliy radikal ittifoqi o’ng partiyasi (1956—1967) va Yangi demokratiya partiyalarining asoschisi hamda rahbari (1974—1980).

1967-yilning aprelida Gretsiyada polkovnik G.Papadopoulos va S.Pattakos rahbarligidagi harbiy to’ntarish bo’lib o’tdi. Yana qamoqxonalar demokratik kayfiyatidagi kishilar bilan to’la bordi, muxolifat gazetalar va jurnallar taqiqlandi. Matbuot, teatr, kinoda qattiq senzura tayinlandi. Butun hukumat harbiy xunta qo’liga to’plangan edi. Aynan ular bosh vazir, vazirlarni tayinlar, qonunlarni tasdiqlar va parlamentni tayinlar yoki tarqata olar edi.

Qirol mamlakatdan quvib chiqarildi. 1973-yilda navbatdagi konstitutsiya qabul qilindi va unga ko’ra Gretsiya respublika deb e’lon qilindi. G.Papadopoulos o’zini-o’zi mamlakat prezidenti etib tayinladi. Gretsiya qamoqxonalaridagi kaltaklash va haqoratlash hatto chet mamlakatlarga ham ma’lum edi. Skandinaviya hukumatlari inson huquqlari bo’yicha Yevropa komissiyasi sudiga murojaat qildi. 1974-yil

noyabrda Afina universiteti talabalari g'alayon ko'tardi.

**Polkovniklar rejimi-
ning yemirilishi**

Mamlakatda polkovniklar rejimini yo'q qilish harakati boshlandi. **1974-yilda** ahvolni bir oz yumshatish uchun G.Papadopoulos prezidentlik vakolatini general Gizikisga berdi. Biroq bu ham rejimni saqlab qola olmadi. Armiya polkovniklarni qo'llab-quvvatlashdan bosh tortdi va ularning iste'foga chiqishi to'g'risida ultimatum qo'ydi. **1974-yil 23-iyulda** general Gizikis K.Karamanlisga hukumatni tarqatib yuborishni buyurdi. Polkovniklar rejimining ashaddiy yigirma nafar yetakchisi sudga berildi. Papadopoulos va Pattakos o'lim jazosiga hukm qilindi, biroq u keyinchalik umrbod qamoq jazosi bilan almashtirildi.

1974-yilda o'tkazilgan referendum natijasida mamlakatda boshqaruvning respublika shakli joriy etildi. 1974-yilda K.Karamanlis liberal pozitsiyadagi **Yangi demokratiya** partiyasini, G.Papandreuning o'g'li Andreas Papandreu esa sotsialistik yo'nalishni mo'ljallagan **Umumgrek sotsialistik harakati (PASOK)**ni tashkil etdi.

Yangi konstitutsiya bo'yicha birinchi saylovlarda Karamanlis partiyasi g'olib chiqdi va hukumatni boshqara boshladi. **1981-yil yanvarda** K.Karamanlis mamlakat prezidenti etib saylandi, parlament saylovida esa A.Papandreuning PASOK partiyasi g'alaba qozondi. A.Papandreu hukumati demokratik ruhdagi bir qator demokratik islohotlarni amalga oshirdi. U Ikkinchi jahon urushi davridagi Qarshilik Harakatini tan oldi, grek siyosiy emigrantlari — fuqarolar urushi (1946—1949) qatnashchilarini o'z vataniga qaytarishga ruxsat berildi, ijtimoiy sohada va soliq siyosatida islohotlar o'tkazildi. Tashqi siyosat borasida qurollanish poygasiga, G'arbiy Yevropada Amerika yadro qurollarini joylashtirishga qarshi chiqib, tinchlik yo'lini tanladi. Hukumat Bolqon yarimorolini yadrosiz zonaga, O'rtayer dengizi hududini esa tinchlik hamkorligi dengiziga aylantirish uchun faol kurash olib bordi.

1989-yilgi parlament saylovlarida PASOK mag'lubiyatga uchradi va hukumat tepasiga Samis Sannettakis yetakchiligidagi Yangi demokratiya va kommunistlar

vakillaridan iborat Muvaqqat koalitsiya hukumati keldi. Partiya yetakchisi Konstantin Mitsotakis bosh vazir etib saylandi. 1993-yilgi saylovlarda PASOK g'alaba qozondi.

PASOK 10-yil mobaynida hokimiyatni nazorat qildi. Uning yetakchisi **Kostas Simitis** 1996-yildan bosh vazirdir. Mamlakatda ishsizlik yuqori darajada (11%), korrupsiya va terrorizm kuchaygan. Iqtisodiy munosabatlarda Gretsiya YHda eng kambag'al mamlakatlardan biri.

Qisqacha mazmuni

- 1946-yil — monarxiya boshqaruvining tiklanishi; fuqarolar urushining boshiahishi, AQSH yordami
- 1949-yil — demokratik kuchlarning mag'lubiyati, monarxiya rejimining mustahkamlanishi
- 1952-yil — Gretsiyaning NATOga kirishi
- EIKga qabul qilinishi. Iqtisodiy o'sish, sanoat rivojlanishi, g'arhiy davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarning mustahkamlanishi
- Gretsiya hududida Amerka harbiy bazalarining qurilishi
- 1964-yil fevral — Georgios Papandreu — bosh vazir
- 1967-yil aprel — harbiy to'ntarish
- 1973-yil — yangi konstitutsiya; Gretsiya respublika deb e'lon qilindi; G.Papandreu — mamlakat prezidenti
- 1974-yil 23-iyul — mamlakatda harbiy rejimning qulashi, respublikaning e'lon qilinishi
- 1981-yil oktabr — A.Papandreu rahbarligidagi hukumat
- 1989-yil — demokratiyaning tiklanishi

Savollar

?

1. Sizningcha, 50-yillarda qanday siyosiy voqealar mamlakat iqtisodining rivojlanishiga imkon bermadi?
2. Gretsiyadagi fuqarolar urushi sabablarini aytib bering.
3. Qanday siyosiy kuchlar uning boshlanishiga ta'sir ko'rsatdi?
4. Gretsiya 50-yillarda qanday qilib AQSHga tobe bo'lib qoldi?
5. Mamlakatda respublika boshqaruv tizimi e'lon qilngach qanday o'zgarishlar bo'ldi?
6. Gretsiya hozirda demokratik yo'l bilan rivojlanmoqda, degan fikrga qo'shilasizmi? O'z fikringizni asoslang.

22-§. BOLGARIYA 50—90-YILLARDA

Respublikaning e'lon qilmishi **G.Dimitrov** 1945-yil noyabrda Bolgariyaga qaytib keldi va Xalq majlisi raisligiga say-

landi. 1946-yilda u Bolgariya Vazirlar Kengashi raisi lavozimini egalladi.

1945-yil 18-noyabrdagi saylovlardan so'ng Xalq majlisi harbiy jinoyatchilar mulkini natsionalizatsiya qildi. Natijada 2300 ta sanoat korxonalari davlat ixtiyoriga o'tdi. **1946-yil mart** oyida **agrар islohot** o'tkazilib, unga ko'ra haydaladigan shaxsiy yer mulkini 20 gektardan oshirish cheklandi. Barcha ortiqcha yer davlat tomonidan oz miqdordagi to'lov hisobiga olib qo'yildi. Bu yerlar umuman yeri yo'q va kam yerga ega dehqonlar o'rtasida taqsimlandi. 1947-yilning oxirida 126 ming nafar dehqon yerga ega bo'ldi. Ular yangi hokimiyatning qishloqdagi ishonchli suyanchig'i bo'lib qoldi.

1946-yil 15-sentabrda Bolgariya **Xalq Respublikasi** deb e'lon qilindi. Yangi hukumatni G.Dimitrov boshqardi. Hukumatning pul islohoti va bir yo'la olinadigan soliq to'g'risidagi Qonuni tufayli yirik mulkdorlarning pul jam'armalari olib qo'yildi va davlat ixtiyoriga o'tkazildi. **1947-yilning avgustida** Bolgariya dehqonchilik xalq ittifoqi (BDXI) faoliyati taqiqlandi va bu BKP diktaturasiga yo'l ochib berdi. 1949-yil boshida boshqa partiyalar ham o'z faoliyatini to'xtatdi. 1947-yil dekabrda qabul qilingan qonunlar nafaqat yirik, shuningdek, o'rtahol kapital va ko'chmas mulk egalari tugatdi.

Dimitrov Georgiy (1882—1949) — Bolgariya davlat arbobi. Nemis hokimiyati tomonidan reyxstagga o't qo'yishda ayblangan, ammo sudda o'z aybsizligini isbotlagach dunyoga tanildi. Ikkinchi jahon urushi yillarida Mamlakat frontiga rahbarlik qildi. 1946—1949-yillarda — Bolgariya Vazirlar Kengashi Raisi.

50—70-yillarda sotsializm qurilishi 1949-yilda G.Dimitrov vafotidan so'ng hukumatga Vasil Kolarov, u ham vafot etgach, 1950-yildan V.Chervenkov rahbarlik qildi.

Sotsializm qurilishi stalincha yoʻldan olib borildi: besh yillik rejalar ishlab chiqildi, industrlashtirish boshlandi, qishloqda esa ommaviy kollektivlashtirish siyosati yuritildi. Sanoat rivojlanishiga juda katta mablagʻ sarflandi. 40-yillar oxiri—50-yillar boshida 700 dan ortiq sanoat korxonalari qurildi va rekonstruksiya qilindi. Kimyo, mashinasozlik, elektrotexnika, qora va rangli metallurgiya kabi yangi sanoat tarmoqlari paydo boʻldi. Sanoat mahsulotlari hajmi 1955-yilda 1948-yilga qaraganda ikki baravar, 1939-yildagidan esa 4 baravar koʻpaydi.

Kolarov Vasil (1877—1950) — Buyuk Xalq majlisi raisi (1946—1950). 1949-yildan 1950-yilgacha — Bolgariya Xalq Respublikasi Vazirlar Kengashi raisi.

1956-yilda Vazirlar Kengashi raisi lavozimini **Anton Yugov** egalladi. Biroq, hokimiyat amalda **Todor Jivkov** qoʻlida edi. 1962-yilda u Yugov oʻrnini egalladi va hukumat rahbari boʻlib qoldi. **1971-yil** iyuldan esa Bolgariya prezidentligiga saylandi.

Davlat sotsializmining totalitar rejimi Jivkov urugʻ-aymogʻlari hukmronligi bilan yanada “kuchaydi”. T. Jivkov oʻz qoʻliga ulkan hokimiyatni oldi. U, ham BKP Bosh kotibi, ham Davlat Kengashi raisi va mamlakat prezidenti edi. T. Jivkov **urugʻ-aymoqchilik — davlat sotsializmining** majruh simbiozini yaratdi. Chunki bunda davlat ishlari T. Jivkov oilasi va qarindosh-urugʻlari manfaatiga xizmat qilar edi. Mamlakat yoʻlboshchisining rahbarlik usullarini tanqid qilishga boʻlgan har qanday urinish qattiq jazolandi.

Ayni paytda industrlashtirish surʼati kuchaydi, qishloq xoʻjalik ishlab chiqarishida oʻsish boshlandi, texnik progress tezlashib, iqtisodning barcha tarmoqlarida modernizatsiyalash olib borildi. 1970-yilning oxirida Bolgariya sanoatini boshqarish tizimi qayta tashkil etildi. Korxonalar huquqi va mustaqilligi kengaydi, korxonalarda xoʻjalik qoʻmitalari tashkil etilib, ular Yugoslaviyadagi kabi ishlab chiqarish boshqaruvida ishchilar ishtirokining organi boʻlib qoldi.

1970—1975-yillar davomida Bolgariyada sanoat mahsulotlari hajmi 55 foizga, milliy daromad 46 foizga

o'sdi. Bolgariya jahondagi sanoati rivojlangan mamlakatlardan qatoridan o'rin oldi. Bu yerda — Kozloduda mamlakatdagi energetik muammoni hal etuvchi birinchi atom elektrostansiyasi qurildi.

Ammo, tez orada endi bunday sur'atda o'sishga Bolgariyaning qurbi yetmasligi ma'lum bo'ldi. 1976—1980-yillar mobaynida sanoat mahsulotlari hajmi va milliy daromad atigi 33 foizga o'sdi. Inflyatsiya, ishsizlik kuchaydi, oylik deyarli to'liq “muzlatilgan” holda narxnavo keskin ko'tarilib ketdi. Ko'pgina qurilish obyektlari to'xtab qoldi, korxonalar yopildi. T.Jivkov siyosati bolgariya iqtisodini inqiroz yoqasiga olib keldi va mehnatkashlar turmush tarzi keskin pasayib ketdi. Mamlakatda muxolifat paydo bo'ldi. Islomga hujum boshlandi, musulmon urf-odatlarini taqiqlab qo'yildi.

Partiya safida korrupsiya kuchaygan edi. T.Jivkov shaxsi mashhur partiya obro'sini tushirib yubordi. Bolgariya iqtisodiy o'sish sur'ati bo'yicha sotsialistik mamlakatlar ichida birinchi, biroq rivojlangan Yevropa mamlakatlariga nisbatan oxirgi o'rinda edi.

Iqtisodni isloh qilishga urinish

1980-yil 1-yanvardan Bolgariya sanoatida sanoat korxonalarini boshqaruvini markazlashtirmaslik va liberallashtirishga yo'naltirilgan yangi iqtisodiy tizim joriy etildi. Yangi tizim bo'yicha rejalashtirish organlarining roli qisqartirildi va sanoat korxonalarining ish darajasi ko'rsatkichlari daromadlar bo'lib qoldi. Joriy etilgan yangi qoidaga ko'ra mahsulot sifati va ilmiy-texnik yangiliklar rag'batlantirilar edi. Ish haqi miqdori korxonalar uchun foydaga bog'liq bo'lib qoldi. Biroq, davlat korxonalar ishlariga haddan ziyod aralashar edi.

1986-yilda Bolgariyaning 2000-yilgacha bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish rejasini ishlab chiqildi. Uning mohiyati ilg'or fan va texnika yutuqlarini va zamonaviy ishlab chiqarish infrastrukturasi bilan taqqoslangan holda sifatli yangi moddiy-texnik bazani yaratish edi. 2000-yilgacha milliy daromadmi deyarli ikki baravar ko'paytirish mo'ljallandi. Bolgariya iqtisodining o'sha paytdagi ahvolini hisobga olgan holda aytish joizki, bu reja amalga oshirish mumkin emas edi. Bundan maqsad bolgar xalqining ko'nglini ko'tarish va sovet tipi-

dagi sotsializm g'oyasining kuchiga ishonchni tiklashga urinish bo'lgan.

**Sotsializmni isloh
qilish siyosatining
barbod bo'lishi**

Bolgariya xalqi endi targ'ibot va'dalariga ishonmas va avvalo mamlakatni demokratlashtirishni talab qilar edi.

T.Jivkov yetilib kelayotgan "to'liq"ning oldini olish maqsadida 1987-yilning yozida **"sotsializmning yangi modeli"**ni yaratishni e'lon qildi, partiya apparatlarining barcha hokimligini tugatish va demokratik islohotlar o'tkazilishiga va'da berdi. Biroq bu totalitar tuzumning yemirilishiga olib kelmadi. Barcha hokimiyat avvalgidek Jivkov va uning qarindoshlari, oshna-og'aynilari qo'lida qolaverdi.

1989-yil yozda sharoit keskin og'irlashdi. T.Jivkov tomonidan e'lon qilingan "qayta qurish" kutilgan natijani bermadi. Tovar tanqisligi va inflyatsiya mavjud og'ir ahvolni yanada kuchaytirib yubordi. Mamlakatdan erkin chiqib ketish to'g'risidagi qonun musulmon va turkiy zabon aholining ommaviy ravishda Turkiyaga qochib o'tishiga sabab bo'ldi. Ular Bolgariya aholisining 15 foizini tashkil etib, asosan qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanar edi. Shunday qilib, sotsializm yemirilishi ma'lum bo'ldi. Partiyada parchalanish yuz berdi va 1989-yil 10-noyabrda T.Jivkovning iste'foga chiqqanligi, bir oydan so'ng esa bir partiyali siyosiy tizim tugatilganligi e'lon qilindi.

Jivkov Todor (1911-yilda tug'ilgan) — BXR Davlat kengashining raisi (1971—1989), BXR Vazirlar Kengashi raisi (1962—1971). 1989-yil dekabrda BKP safidan o'chirilgan.

Mamlakatda o'nlab siyosiy tashkilotlar tuzila boshladi, ilgari mavjud partiyalar faoliyati yangilandi. Bir qator partiya va tashkilotlar Demokratik kuchlar ittifoqiga (DKI) birlashdi.

T.Jivkov ustidan sud bo'lib o'tdi. U korrupsiya, xizmat mavqeini suiiste'mol qilganlikda ayblanib, uzoq muddatli qamoq jazosiga hukm qilindi. 1996-yilda bu jazo uy qamog'iga almashtirildi.

1990-yilda BKP Bolgariya sotsialistik partiyasi (BSP) deb o'zgartirildi. U demokratiya va diktatura o'zara murosasizligini e'lon qildi.

1990-yilning oxirida BSP, BDXI, DKI vakillaridan iborat komissiya hukumati tashkil etildi va unga **Jelyu Jelev** rahbar etib saylandi. Davlat endi **Bolgariya Respublikasi** deb yuritila boshladi. Hukumat Xalqaro valyuta jamg'armasi tavsiyalariga muvofiq radikal islohotlarga kirishdi. Unda bozor iqtisodiga o'tish, narxnavoni liberallashtirish, ziyon keltiradigan korxonalarni tugatish ko'zda tutilgan edi.

1991-yil sentabrda yangi konstitutsiya qabul qilinishi bilan bog'liq holda yangi parlament saylovi o'tkazildi va unda DKI g'olib chiqdi.

Bolgariyada sotsializmni o'zgartirib, mamlakatni g'arb tizimiga yaqinlashtirish boshlandi. 1997-yilgi parlament saylovida o'ng blok — Demokratik kuchlar birlashmasi g'olib chiqdi. **1999-yilda** Bolgariya hukumati NATOga kirishga tayyor ekanligini bildirdi.

Demokratik kuchlar Ittifoqi yetakchisi **Ivan Kostav** boshchilik qilgan koalitsion hukumat islohotlarni amalga oshirolmadi va korrupsiya bilan kurashda muvaffaqiyatsizlikka uchradi. 2001-yil iyulda hukumat saylovlarda mag'lubiyatga uchradi. Hokimiyatga Bolgariya qiroli Simeon II tuzgan Milliy harakat hukumati keldi.

Qisqacha mazmuni

- 1945-yil noyabr — G.Dimitrovning Bolgariyaga qaytib keilshi
- 1945-yil 18-noyabr — harbiy jinoyatchilar mulkining natslonalizatsiya qilinishi (2300 ta korxonona)
- Agrar islohot
- 1946-yil 15-sentabr — BXRning e'lon qilinishi
- 1947-yil — BKP diktaturasining o'rnatilishi
- 1949-yil — G. Dimitrov vafot etdi, davlat rahbarligiga V.Kolarov, 1950-yildan V.Chervenkov keldi
- Sovet modeii bo'yicha sotsializm qurilishi
- 1955-yil — sanoat ishiab chiqarish hajmi 1939-yiiga nisbatan 4 marta ko'paydi
- 1956-yildan — Vazirlar Kengashi raisi — Anton Yugov, 1962-yildan Todor Jivkov
- 1971-yildan — T.Jivkov BXR prezidenti
- Urug'-aymoqchilik davlat sotsiaizmining o'rnatilishi
- 70-yillar — xalq xo'jaligining qayta tashkil etilishi: korxonalar huquqi va mustaqilligi kengaydi, sanoat va qishloq xo'jaligi o'sish sur'atining tezlashuvi

- 80-yillar — iqtisodning pasayishi, inflyatsiya, ishsizlik, korrupsiyaning kuchayishi
- 1980-yili yanvar — sanoatga yangi iqtisodiy mexanizm olib kildi — boshqaruvni markazlashtirishdan voz kechish, liberallashtirish
- 1987-yili — “sotsializmning yangi modeli” e’lon qilindi
- 1989-yil — “qayta qurish” chippakka chiqdi (inflyatsiya, tovar tanqisligi, ko’pchilik aholining chet elga qochib ketishi)
- 1989-yil 10-noyabr — T.Jivkovning iste’foga chiqishi Bir partiyali siyosiy tizimning tugatilishi
- 1990-yil — BKP rahbarligini rad etish
- 1990-yil — Jelyu Jeleu rahbarligidagi koalitsiya hukumatining tuzilishi
- 1991-yil sentabr — yangi konstitutsiya qabul qilindi
- 2001-yil — Simeon II boshchiligidagi Milliy harakat hukumati hokimiyatga keldi

Savollar

- ?
1. Bolgariyada ikkinchi jahon urushi va respublika deb e’lon qilingandan so’ng qanday o’zgarishlar ro’y berdi?
 2. Qanday hisoblaysiz, nima uchun “sotsializmning yangi modeli”ni e’lon qilish totalitar tizimni tugatishga olib keidi?
 3. 60—70-yillarda T.Jivkov olib borgan siyosatning mohiyati nimada?
 4. “Urug’-aymoqchilik davlat” tushunchasiga izoh bering.
 5. T.Jivkov olib borgan siyosatning barbod bo’lishi muqarrar edi degan fikrga qo’shiiasizmi?

23-§. CHEXOSLOVAKIYA 50—90-YILLARDA

Iqtisodiy va siyosiy o’zgarishlar

Fashistlar Germaniyasi tormor etilgandan keyin mamlakatga asosiy siyosiy kuchlar yo’lboshchilari — kommunistlar rahbari **K.Gotvald**, muhojirlar hukumati boshlig’i **E.Benesh**, koshitskiy hukumati bosh vaziri **Z.Firlingerlar** qaytishdi. Chexoslovakiya hududida katta janglar bo’lmagani uchun mamlakat xo’jaligi vayron bo’lmadi. Biroq siyosiy jihatdan Chexiya va Slovakiya tarixan shakllangan yagona davlat bo’lmagani uchun avvalboshldanoq ular o’rtasidagi raqobat mamlakatni bo’lib yubordi.

Milliy kengash E.Beneshni mamlakatning birinchi

prezidenti etib tayinladi. E. Benesh prezident lavozimidan voz kechishi yoki kommunistlar irodasini mo‘minlik bilan bajarishdek ikki mushkul ishdan birini tanlashi lozim edi. U ikkinchisini tanladi. E. Benesh 1945-yil 19-mayda german va venger mulkdorlari, shuningdek, kol-laboratsionistlarga tegishli zavod, yer mulklari, bank, sug‘urta kompaniyalari va boshqa korxonalar hamda muas-sasalarni davlatga berish haqida dekret chiqardi.

1945-yil 21-iyunda german va venger mulkdorlari, shuningdek, fashistlar bilan hamkorlik qilganlarning yer, o‘rmon, buyumlarini bepul musodara qilish haqida dekret qabul qilindi. Uncha ko‘p bo‘lmagan to‘lov evazi-ga dehqonlar 13 dekabrga qadar yer olishi mumkin edi. Dehqonlarga, shuningdek, Chexoslovakiya hududidan ko‘chirib yuborilgan nemislar yerlari ham berildi. Potsdam konferensiyasi qaroriga ko‘ra, Chexo-slovakiyadan Germaniyaga 2,5 million nemislar ko‘chi-rildi, yerlari esa chex va slovaklarga bo‘lib berildi. Shu yo‘l bilan 303 mingdan ziyod dehqon xo‘jaligi 1,2 mil-lion gektar yerga ega bo‘ldi.

1945-yil 24-oktabrda E. Benesh yirik korxonalar, banklar va xususiy sug‘urta kompaniyalarini natsiona-lizatsiya qilish haqidagi dekretga qo‘l qo‘yadi. Korxonalarda ishchi nazoratini amalga oshiruvchi ishchi kengashlari tashkil etildi.

1946-yil 26-may saylovlari CHKPga muvaffaqiyat keltirdi. **K. Gotvald** boshchiligidagi koalitsion hukumat tuzildi.

Milliy kengash, hukumat va milliy majlisda CHKP va burjua partiyalari o‘rtasida turli masalalar: agrar islohot-larni chuqurlashtirish, iqtisodiy rivojlanishning ikki yillik rejasi, “Marshall rejasi”ga qo‘shilish bo‘yicha o‘tkir siyosiy kurash boshiandi.

**Yangi konstitutsiyaning
qabul qilinishi**

1948-yil fevraida yangi kons-titutsiyaning muhokama qi-ilmishi burjuaziyani bevaqt norozilikka undadi. Shu yil 20-fevral kuni burjuaziya partiyalari vakillari bo‘lgan 12 vazir iste’foga chiqdi. Ular bu bilan K. Gotvald ko‘pchilik qo‘llab-quvvatlashidan mahrum bo‘lib, u ham iste’foga chiqadi va shunda kabi-net tarkibini qayta ko‘rib chiqish mumkin bo‘ladi, deb umid qilishdi.

Kommunistlar da'vati bilan 1948-yil 24-fevralda 2,5 million ishchi va xizmatchi bir soatli ogohlantiruvchi ish tashlash o'tkazdi. Xalq sabotajchi vazirlar qiyofasida urushdan oldingi g'arbparast Myunxen siyosatdonlari vakillarini ko'rdi va ularning hokimiyatga qaytishini xohlamadi. Qo'shin kommunistlar tarafida turdi. Burjua partiyalari "o'yinlari" harbod bo'ldi. 1948-yilning 25-fevralida prezident E. Benesh o'ng partiyalar vazirlari iste'fosini qabul qildi. Endi hukumat kommunistlar va so'l sotsial-demokratlardan iborat bo'ldi, ular CHKP qarashiari va siyosatini ma'qullar edi.

Qariyb barcha sanoat korxonalari va savdo firmalari natsionalizatsiya qilindi. Milliy kengash tarkibi yangilandi, unga endi faqat kommunistlar va uning tarafdorlari kirdi.

1948-yil 9-mayda Chexoslovakiyada sotsializm qurilishini e'lon qilgan yangi konstitutsiya qabul qilindi. Yangi Konstitutsiya asosida 1948-yil 30-mayda mamlakatda saylovlar ho'lib o'tdi, unda kommunistlar va ularning ittifoqchilari uchun saylovchilarning 89 foizi ovoz berdi. 1948-yil 6-iyunda E. Benesh iste'foga chiqdi va mamlakat prezidenti etib **K. Gotvald** saylandi. 1948-yil iyunda CHKP va sotsial-demokratlar partiyasining yagona Chexoslovakiya kommunistik partiyasiga birlashuvi ro'y berdi. Kommunistlar 1949-yil mayda sotsializm asoslarini qurish dasturi va sotsialistik industrlashtirish rejasini qabul qildi.

**Mamlakatning kommunistlar diktaturasi
sharoitlarida
rivojlanishi**

1948-yilda mamlakatda iqtisodiy rivojlanishning besh yillik rejasini (1948—1953) qabul qilindiki, u muvaffaqiyatli bajarildi. Bu davrda yalpi sanoat mahsuloti 93 foizga, mashinasozlik mahsuloti — 94 foizga o'sdi. 12 ta yangi elektrostansiya, yirik metallurgiya korxonasi qurildi. Aholining turmush darajasi oshdi, oylik ish haqi o'sdi, kartochka tizimi tugatildi.

Ayni paytda mamlakatda partiyadagi o'zgacha fikrlovchilar va umuman mamlakatdagi muxoliflarni yo'qotish maqsadida qudratli qatag'on apparati yaratildi. Ommaviy qamoqlar, siyosiy tashkilotlar va davlat tashkilotida tozalashlar o'tkazildi. Kommunistlar mamlakatda qo'rquv va ishonchsizlik urug'ini sochdi.

K.Gotvaldning **1953-yil martdagi** vafotidan so'ng sobiq bosh vazir **A.Zapototskiy** (1884—1957) prezident bo'ldi, 1957-yilda uning o'rnini **Antonin Novotniy** (1904—1975) egalladi.

60-yillarda mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi

mablag'larini o'ta isrofgarlik bilan sarflashga olib keldi. Byudjet mablag'larining asosiy qismi iste'mol moilarini ishlab chiqarish va xizmatiarni rivojlantirishga zarar keltirgan holda og'ir sanoatni rivojlantirishga yo'naltirildi. O'ylanmay qilingan iqtisodiy siyosat og'ir oqibatlariga olib keldi. 1961—1963-yillarda mamlakatni og'ir iqtisodiy inqiroz chulg'ab oldi, u 1966-yilgacha davom etdi. Uchinchi besh yillikda (1961—1966) sanoatning rivojlanishi qariyb to'xtab qoldi, qishloq xo'jalik mahsuldorligining o'sishi esa eng quyi darajada bo'ldi.

Davlat sotsializmining iqtisodiy tizimi iqtisodiy rivojlanishning obyektiv qonunlari bilan ziddiyatga kelib qoldi. Korxonalar samarasiz, mahsuloti raqobatga dosh berolmaydigan bo'lib qoldi. Sanoatda ham, qishloq xo'jaligida ham mehnat unumdorligi pasaydi, ishlab chiqarish aloqalari intizomi buzildi.

Demokratik kuchlar kurashi va uning natijalari

va sotsializmni insonparvarlashtirish harakati boshiandi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish dasturi olg'a surildi. Ishlab chiqarish ijtimoiy vositalarining bir qismini raqobat sharoitida bozor munosabatlari doirasida ishlaydigan "guruhiy birlashmalar" mulkchiligiga berish ko'zda tutildi.

Partiyaning o'zida yangilamshini talab qiluvchi islohotchilar yo'nalishi paydo bo'ldi. 1968-yil yanvarda uning vakillari A.Novotniyning lavozimidan ketishiga erishdi. Partiyani kelib chiqishi slovak bo'lgan **Aleksandr Dubchek** (1921—1992) boshqardi. Yangi rahbariyat partiya va jamiyatda islohotlar o'tkazishga qat'iyatini bildirdi. Islohotlar asosida bozor xo'jaligi tamoyillari, parlament tizimi, matbuot va so'z erkinligi yotardi. 1968-yil aprelda ChKP harakatlar dasturini qabul qildi, unda sotsialistik jamiyatning yangi, ancha demokratik modeliga

A.Novotniyning Chexoslovakiyani butun sotsialistik lager mashinasozlik markaziga aylantirish g'oyasi davlat

1968-yil boshlarida mamlakatda talabalar norozilik chiqishiari boshiandi va islohotlar, demokratiyalashtirish

Sovet qo'shinlarining Chexoslovakiyaga kiritilishi. Praga. 1968-yil avgust.

o'tishga qat'iylik ifodalandi. Partiyaning rahbarlik roli inkor etildi, xavfsizlik xizmati vazifasi cheklandi.

1968-yilgi "Praga bahori" voqealari

Bu jarayonlar sovet rahbariyatining xotirjamligini buzdi, u CHKP dasturiga kapitalizmni tiklash niyati sifatida baho berdi. CHKP rahbariyatidan "antisotsialistik kuchlar"ga hujum boshlash, ular tashkilotlarini bostirish va senzurani tiklash talab etildi. CHKP rahbariyati bu talablarni rad etdi. **1968-yil 21-avgustga** o'tar kechasi bosh davlat — Varshava shartnomasi tashkiloti ishtirokchilari bo'lgan Bolgariya, GDR, Vengriya, Polsha, SSSR qo'shinlari Chexoslovakiya chegaralarini kesib o'tdi. A. Dubchek va hukumat hamda partiyaning bir qator a'zolari qamoqqa olindi va Moskvaga yuborildi.

Moskvada Dubchek bilan bo'lib o'tgan muzokaralar mamlakatdagi ahvolni yaxshilash va Chexoslovakiya hududida sovet qo'shinlarining vaqtinchalik bo'lishi sharoitlari haqidagi bitim imzolanishi bilan tugallandi.

Sovet qo'shinlari mavjudligiga tayangan islohot dushmanlari qarshi hujumga o'tdi. **1968-yil** boshida ishlab chiqilgan dasturdan faqat Chexoslovakiyani ikki teng huquqli — Chexiya va Slovakiyadan iborat federatsiyaga aylantirishga muvaffaq bo'lindi.

1969-yil aprelda A.Dubchek partiya yo'lboshchisi lavozimidan o'ldi va o'rniga **Gustav Gusak** bo'ldi. Yangi rahbariyat sotsializmning barcha islohotlaridan voz kechishini bildirdi. U mamlakatda va partiyada barqarorlik o'rnatishning qat'iy yo'lini tanladi. 1968-yili "Praga bahori"ning yuz minglab faol ishtirokchilari lavozimlaridan bo'shatildi va haydaldi. Ayniqsa, ziyollar ziyon-zahmat ko'rdi: ko'plab ilmiy xodimlar ishidan bo'shatildi va faqat jismoniy mehnat bilangina shug'ullanishga mahkum etildi. Ko'ppartiyaviy tizim hali ham bor edi, biroq senzura muxolifatning ovo'zini o'chirishga majbur qildi.

1973-yil yanvarda Chexoslovakiyaning inson huquqlari haqidagi pakt hamda Yevropada xavfsizlik va hamkorlik bo'yicha Kengashning yakunlovchi aktini ratifikatsiyalashi munosabati bilan bir guruh madaniyat va fan, din arboblari, yozuvchi va shifokorlar vakillari respublika rahbariyatiga konstitutsiyaga rioya qilish, siyosiy mahbuslarni ozod qilish, sovet qo'shinlarini mamlakatdan ohb chiqib ketish haqidagi talab bilan murojaat etdi. Yangi muxolifat harakatining ishtirokchilari "Xartiya-77" nomini olgan guruhga birlashdi. Bu guruh qatag'onlarga duchor bo'ldi, biroq hokimiyat umi man etishga jur'at qilmadi. U juda katta xalqaro salmoqqa ega bo'ldi va yagona ochiqchasiga harakat qiluvchi muxolifat guruhi bo'lib qoldi.

Mamlakatning 70–80-yillardagi iqtisodiyoti rivojlanishi

Aymi paytda mamlakatning iqtisodiy ahvoli yildan-yilga yomonlashdi. 70-yillarning birinchi yarmida inqirozli 60-yillarga qaraganda blr qadar iqtisodiy o'sishga erishildi, biroq keyinchalik u sekinlashib qoldi. Iqtisodiy rivojlanishni tezlashtirish uchun fan-texnika inqilobi yutuqlaridan foydalanishga urimishlarga qaramay, 80-yillar hirinchi yarmida vaziyat yomonlashdi. Korxonalarni modernizatsiyalash jarayoni sekin bordi, ishiab chiqariyotgan mahsulot sifati oshmadi, Chexoslovakiya o'z an'anaviy bozorih y o'qota bordi.

1981-yilda ishiab chiqarish pasayishi ro'y berdi. Korxonalarining 20 foizi reja vazifalarini bajarolmay qoldi. Hukumat zararlarni qoplash va eski korxonalarni yangilash uchun mablag' topish uchun o'ta ommabop bo'lma-

gan chora-tadbirlarni qo'lladi. 1982-yil yanvari boshlarida iste'mol tovarlari narxlari keskin oshdi, oylik ish haqi "muzlatib" qo'yildi. Real oylikning pasayishi xarid talabining tushib ketishiga olib keldi va korxonalar omborida 400 million kron turadigan tovarlar yig'ilib qoldiki, bu mamlakatning yillik milliy daromadiga teng edi.

"Baxmal inqilobi"ning g'alabasi

Hatto, SSSRda boshlangan qayta qurish ham Chexoslovakiya siyosatida hech narsani o'zgartirmadi. U muxolifat bilan muloqotdan bosh tortdi. GDRda Xonekker tuzumining ag'darilishi voqealar rivojini tezlashtirdi.

1989-yil 17-noyabrda Pragada talabalar namoyishi qatnashchilari qattiq jazolandi. Bu hol Chexoslovakiyada "baxmal inqilobi"ning boshlanishiga turtki bo'ldi. Boshida uning ishtirokchilari tinch yo'l bilan harakat qilgan talabalar edi. Pragadagi eng yirik korxonalar ishchilari talabalarni qo'llab-quvvatlashdi. 18-noyabrda "Xartiya-77" tashabbusi bilan "Fuqarolik forumi" tuzildi. Uning rahbariyati tarkibiga 1968-yildan so'ng partiyadan chiqarilgan olimlar, madaniyat arboblari kirdi. Qisqa vaqt ichida Fuqarolik forumi inqilobning bosh shtabi sifatida CHKPni barcha pozitsiyalardan siqib chiqardi.

Federal parlament CHKP rahbarlik rolini tasdiqlovchi konstitutsiya moddasini man etdi. Davlat rahbariyatiga yangi odamlar keldi. Inson huquqlari uchun kurashning faol kurashchisi, "Xartiya-77" tashkilotchilaridan biri, Fuqarolik forumi yo'l boshchisi **Vatslav Gavel** (1936-yilda tug'ilgan) mamlakat prezidenti etib, Federal

Vatslav Gavel.

majlisi raisi etib esa A.Dubchek saylandi. Yangi hukumatga turli partiyalar vakillari kirdi. Qisqa vaqtda Fuqarolik forumi mamlakatdagi eng ta'sirli siyosiy kuchga aylandi. 1990-yil iyunida Federal majlisga saylovlarda Fuqarolik forumi ishonarli g'alaba qozondi. Ular 300 mandatdan 170 tasini qo'lga kiritdi.

**Mustaqil davlatlar — Davlat Chexiya va Slovakiya
Chexiya va Slovakiya- Federativ Respublikasi no-
ning ta'sis etilishi mini oldi.** Hukumat bozor

iqtisodiyoti asoslarini yarata boshadi. 1991-yil yanvardan narx-navo erkinlashtirildi, oqibatda ular oshib ketdi, biroq yil oxiriga kelib inflyatsiyani to'xtatish va narxlarni barqarorlashtirishga muvaffaq bo'ldi. Yoshi katta aholi xususiylashtirish kuponlari olishdi, ular korxonalar aksiyalarini olish huquqini berardi.

Biroq yangi respublika hukumati Slovakiyaning alohida respublika bo'lib ajralishi talabiga duch keldi. 1992-yilning iyulida Slovakiyada bo'lib o'tgan parlament saylovlarida "Demokratik Slovakiya uchun harakat" g'alaba qozondi. Uning yo'l boshchilari tashabbusi bilan **1992-yil iyulda** Slovakiya milliy kengashi (parlament) Slovakiya respublikasi suvereniteti haqidagi bayonotni qabul qildi. Ikki mamlakat yo'l boshchilari uchrashdi va Chexoslovakiyani bo'lish haqidagi bitimni ishlab chiqdi. **1993-yil 1-yanvardan** Chexiya va Slovakiya mustaqil davlatlar — Chexiya va Slovakiya respublikalariga aylandi.

Chexiya respublikasi o'z tovarlari yuqori sifatli bo'lgani tufayli Yevropada ham, boshqa qit'alarda ham keng bozorga ega bo'ldi. Xususiylashtirish o'tkazildi, mulklar esa ilgari egalariga qaytarildi. Mamlakatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar raqobatbardoshiigini ta'minlash uchun soliqlar qisqartirildi. Iqtisodiyot yaxshi sur'atlarda o'sdi, sanoat mahsulotining yillik o'sishi 5 foizni tashkil etdi. Shu munosabat bilan byudjet har yili ijobiy saldo bilan bajarildi.

Mamlakat bo'lingandan keyin mehnatkashlar ommasi ahvoli boshqa sotsialistik mamlakatlarda bo'lganidek og'irlashmadi. Ihsizlik 2,8 foiz — dunyoning industrial rivojlangan mamlakatlari orasida eng quyi darajada bo'ldi, oylik ish haqi ikki marta oshdi, inflyatsiya uchdan biriga pasaydi va atigi 8,5 foizni tashkil etdi.

Slovakiya respublikasidagi vaziyat bir qadar boshqacha bo'ldi. U Yevropadagi eng mayda davlatlardan biri bo'lib, uning maydoni 49 ming kv. km., aholisi 5,5 million kishidan iborat. Butun mamlakatni sharqdan g'arbga qadar bir necha soatda kesib o'tish mumkin. Mamlakatda rivojlangan sanoat, xom ashyo va energetikaming yirik manbalari yo'q. Asosiy boylik — Dunay va tabiat, ular yuz minglab turistlarni o'ziga jalb etadi.

Bozor xo'jaligiga o'tish bu yerda tezkor bo'ldi va 1995-yilda xususiy sektor mahsulotlari umumiy sanoat mahsulotlarining 61 foizini tashkil etdi.

Chexiya bilan bo'lingandan so'ng Slovakiyada sanoat ishlab chiqarishi tushib ketdi. 1993-yili u 1989-yilgi darajasining 78 foizini tashkil etdi va faqat 1995-yilda 87 foizgacha ko'tarildi. Bunday holat iqtisodiyotning barcha sohalarida kuzatildi. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish pasayishi faqat 1995-yilda to'xtatildi. Ishsizlik ulkan muammo bo'lib, 1995-yilning yanvarida eng yuqori nuqta — 15,2 foizgacha yetdi. Inflyatsiyaning o'sishi va real oylik ish haqining pasayishini mamlakatdagi iqtisodiy qiyinchiliklar belgilab berdi. **1998-yilda** Chexiya NATOga a'zo bo'lib kirdi.

2002-yil parlament saylovlarida Chexiya sotsial-demokratlar partiyasi Qalaba qozondi. Vladimir Spidla bosh vazir bo'ldi. 2003-yilda V.Gavel prezidentlik vakolati muddati tugashi tufayli iste'foga chiqdi.

Qisqacha mazmuni

- 1945-yil — E.Benesh mamlakatning birinchi prezidenti etib saylandi
- 1945-yil 19-may — davlatga xususiy mulkchilikka tegishli korxonalar va muassasalarni berish haqidagi dekret
- 1945-yil 21-iyun — yerhi to'lovsiz musodara qilish va to'lov evaziga dehqonlarga bo'lib berish
- 1945-yil 24-oktabr — yirik korxonalar, banklarhi natsionalizatsiya qilish
- 1946-yil 26-may — K.Gotvald boshchiligida koalitsion hukumatni tuzish
- 1948-yil 25-fevral — sotsialist va kommunistlardan iborat hukumatning shakllanishi
- Sanoatni natsionalizatsiya qilish, CHKP yakka hokimligi
- 1948-yil 9-may — mamlakat yangi konstitutsiyasi: sotsializm qurilishining e'lon qilinishi
- 1948-yil 6-iyun — K.Gotvald mamlakat prezidenti
- 1948—1953-yillar — iqtisodiy rivojlanish besh yillik rejasining muvaffaqiyatli bajarilishi.
- 1953-yil mart — K.Gotvald vafoti
- 1957-yil — Antonin Novotniy prezident
- Chexoslovakiyani sotsialistik mamlakatlar mashinasozlik markaziga aylantirish dasturi

- Talabalar norozilik chiqishlari, demokratlashtirish uchun harakat
- 1968-yil — mamlakat prezidenti Aleksandr Dubchek, bozor munosabatlariga o'tish, parlament tizimi, jamiyatni demokratiyalashtirish
- 1968-yil 21-avgust — Varshava Shartnomasi tashkilotlari qo'shinining Chexoslovakiyaga klritilishi
- 1969-yil aprel — partiyaga Gustav Gusak boshchiligi: islohotlardan yuz o'g'irish
- 70—80-yillar — mamlakat iqtisodiy ahvolidning yomonlashuvi
- 1989-yil 17-noyabr — “baxmal inqilobi”ning boshlanishi, Fuqarolik forumining yuzaga kelishi
- “Mamlakat prezidenti Vatslav Gavel — Fuqaroilk forumi yo'lboshchisi
- 1991-yil — narx-navoning erkinlashishi, xususiy-lashtirish
- 1993-yil 1-yanvar — Chexiya va Slovakiya — mustaqil davlatlar
- 90-yillar — Chexiya iqtisodiyotining muvaffaqiyatli rivojlanishi, Slovakiya iqtisodiyotidagi qiyinchiliklar
- 1998-yil - Chexiyaning NATO ga a'zo bo'lib kirishi
- 2003-yil - V.Gavelning iste'foga chiqishi

Savollar

?

1. Chexoslovakiyada Ikkinchi jahon urushidan so'ng qanday iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar o'tkazildi?
2. 40-yillar oxirida mamlakatda yakkapartiyaviylik o'rnatilishiga muqobillik bormidi?
3. Mamlakat hukumati tomonidan 50—60-yillarda iqtisodiy o'zgarishlarni o'tkazishda qanday xatolarga yo'i qo'yildi?
4. 1968-yilgi “Praga bahori” voqealariga baho bering. Chexoslovakiyaga qo'shin kiritilishini mamlakat ichki ishlariga aralashish deb hisoblash mumkinmi?
5. Qanday hisoblaysiz, mamlakat hukumatiga iqtisodiy ahvoldni barqarorlashtirish uchun nima choralarini ko'rish zarur edi?
6. “Baxmal inqilobi”ning boshlanishi uchun qanday voqealar sabab bo'ldi? U nima bilan tugadi?
7. Chexiya va Slovakiya mustaqillikka erishgandan so'ng qanday muammolar yuzaga keldi?

24-§. POLSHA 50—90-YILLARDA

Mamlakatdagi siyosiy ahvol

Ikkinchi jahon urushining tugashi Polshada siyosiy rivojlanishning yangi bosqichi

boshlanishiga olib keldi. Milliy birlik hukumatini Polsha milliy tiklanish qo‘mitasi raisi **A.Osubka-Morovski** boshqardi, uning birinchi o‘rinbosari etib Polsha ishchi partiyasi (PIP) yo‘lboshchilaridan biri **Vladislav Gomulka** (1905—1982), ikkinchi o‘rinbosari etib muhojirlikdagi bosh vazir S.Mikolaychik tayinlandi. Hukumat tarkibida boshqa siyosiy guruhlar vakillari ham bor edi. Mamlakatning reaksion-konservativ kuchlari S.Mikolaychik (1901—1966) va u 1945-yil avgustda tashkil etgan Polsha dehqonlar partiyasi, shuningdek, 1945-yil noyabrda tuzilgan katolik klerikallar doirasiga tayanuvchi Mehnat partiyasi atrofida birlasha boshladi. Polsha davlati mustaqilligining tiklanishiga intilgan vatanparvar kuchlar PIP atrofiga jamlandi.

PIPning muxolifat bilan kurashi va totalitar tuzumning o‘rnatilishi

Parlamentda juda ko‘pchilikni tashkil etgan PIP S.Mikolaychik va uning tarafdorlari qarshiligini ancha

oson yengdi va o‘z siyosatini qadamma-qadam amalga oshirdi. **1946-yil yanvarda** xalq xo‘jaligining asosiy tarmoqlari natsionalizatsiya qilindi. Sanoatda band bo‘lganlarning 75 foizi ishlaydigan 11 ming korxonada davlat mulkchiligiga o‘tdi.

Urush paytidayoq davom etgan yer islohoti ham davom etdi. 1948-yilning oxirigacha kam yerli va yersiz dehqonlar qariyb 6 million gektar yerga ega bo‘ldi. 747 ming yangi dehqon xo‘jaligi yuzaga keldi, ularning ko‘pi o‘rtahol toifaga mansub edi. Islohotlar natijasida zamin-dorlar xo‘jaliklari to‘liq tugatildi.

PIP mamlakatda o‘zi uchun ijtimoiy va siyosiy negiz yaratdi. 1948-yilda demokratik islohotlardan to‘liq chekinish boshlandi.

1948-yil dekabrda Polsha sotsialistik partiyasi (PSP) PIP bilan birlashdi va yangi partiya — Polsha

Tavba-tazarru. Kansler V.Brandt Varshavadagi fashizm qurbonlari memoriali qoshida.

Birlashgan ishchi partiyasi (PBIP) tuzildi, u mamlakatda asosiy siyosiy kuch bo'ldi va yakkapartiyaviy diktaturani o'rnatdi. **Boleslav Berut** yangi partiyaning birinchi kotibi bo'ldi. U 1954-yilgacha mamlakat prezidenti va Vazirlar kengashi raisi edi. Olti yil mobaynida u sotsializm qurilishi sovet modelining e'tiqodli izdoshi sifatida mamlakatni yakka holda boshqardi.

Berut Boleslav (1892—1956) — 1948-yilda — PIP MK bosh kotibi, O'ika Xalq Radasi raisi (1944—1949), 1948—19542-yillarda — prezident va PXR Davlat kengashi raisi.

Tashqi siyosat

Polshada tanlash imkoni yo'q edi. U sharqda va shimolda Sovet Ittifoqi bilan, janubda Chexoslovakiya bilan, g'arbda sovet qo'shinlari qismi joylashgan GDR bilan chegaradosh edi. Ayni paytda urush natijasida Polsha Sovet Ittifoqi tufayli Baltika dengizida keng dengizbo'yi zonasi va mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi hamda dengiz davlati sifatida qaror topishida muhim rol o'ynagan Gdansk va Shotsin portlariga ega bo'ldi. Polsha, shuningdek, Potsdam konferensiyasi qaroriga ko'ra Germaniyadan tortib olingan g'arbiy yarmini ham oldi. Unga 2 million polyak ko'chirildi. Biroq urushdan keyingi dastlabki yillardayoq bu yerlardan ko'chirilgan 6 million nemis G'arbiy Germaniyada aralash shaxslar ittifoqlarini tuzib, yerlarini qaytarishni talab qilib chiqishdi.

Shu bois ham Polsha tashqi siyosatda Sovet Ittifoqiga suyana boshladi. **1945-yil 20-aprelda** Moskvada do'stlik, o'zaro yordam va urushdan keyingi hamkorlik haqidagi Sovet-Polsha shartnomasi imzolandi. Bu shartnoma Germaniya tomonidan bo'ladigan har qanday xavf-xatarni bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlarni ko'zda tutdi. U 20 yil muddatga tuzildi va 1965-yili yana 20-yilga yangilangan shaklda tuzildi.

Polshaning mudofaa qobiliyatini oshirish uchun 1949-yil noyabrda sovet marshali **K.Rokossovskiy** (1896—1968) mamlakat mudofaa vaziri etib tayinlandi, u mazkur lavozimda 1956-yilgacha ishladi. 1949-yilda Polsha O'IKga a'zo bo'lib kirdi. SSSR bilan iqtisodiy aloqalarni yaqindan o'rnatdi, zero mamlakat tashqi sav-

dosining 70 foizi unga to'g'ri kelar edi. 1955-yilda Polsha Varshava Shartnomasi tashkilotlariga a'zo bo'lib kirdi.

PXRning e'lon qilinishi 1952-yil 22-iyul — Polsha seymi PBIP taklif etgan yangi Konstitutsiyani ma'qulladi. Mamlakat Polsha Xalq Respublikasi deb e'lon qilindi. Konstitutsiya PBIPning rahbarlik roli va PXRning iqtisodiy asosi sifatida sotsialistik xo'jalik tizimini mustahkamladi.

1952-yil 26-oktabrda yangi Konstitutsiya asosida seymga saylovlar bo'lib o'tdi. 1951-yilidayoq Milliy front tuzilgan bo'lib, unga PBIP, Birlashgan dehqon partiyasi va yangilangan Demokratik partiya birlashdi va real hokimiyat kommunistlarga tegishli bo'ldi. Saylovlar Milliy birlik frontiga g'alaba keltirdi. Uning nomzodlari uchun 99 foiz saylovchilar ovoz berdi. Partiya diktaturasining konstitutsiyaviy rasmiylashtirilishl tugadi.

Mamlakatning 50—70-yillardagi iqtisodiyoti rivojlanishi SSSR bilan yaqin iqtisodiy aloqalar agrar mamlakatdan industrial davlatga aylangan Polshaning yirik iqtisodiy muvaffaqiyatlariga imkon yaratdi. Polsha SSSRdan uzluksiz energiya va xomashyo olib turdi. 1962-yilda Polsha energotizimi yagona "**Mir**" energotizimiga ulandi, 1964-yilda esa dunyoda eng yirik "**Drujba**" neft quvuri ishlay boshladiki, uning nefti SSSRdan yuborib turildi va narxi jahon narxidan 30 foiz quyi qilib belgilandi.

Sovet Ittifoqi Polsha sanoati mahsulotlarining asosiy iste'molchisi bo'ldi. Polsha ekskavatorlari, avtobuslari, kemalari, vagonlari, asbob-uskunalari va ko'plab boshqa mahsulotlar shular jumlasidandir.

Bularning hammasi Polsha iqtisodiyotining tez rivojlanishini ta'minladi. Nisbatan qisqa muddatda u yuqori rivojlangan mamlakatga aylandi. Sanoatning an'anaviy tarmoqlari — ko'mir, to'qimachilik va oziq-ovqat sohalari modernizatsiya qilindi. Oltiyllik yillarida (1950—1955) yangi Guteda metallurgiya kombinati, Pulavaxra kimyo kombinati, Plotskda neft-kimyo kombinati, Gdanskda kemasozlik korxonasi va boshqa ko'plab yirik sanoat korxonalari qurildi. Bu yiliarda mamlakat uchun yangi bo'lgan mashinasozlik, avtomo-

bilsozlik, elektrotexnika, kemasozlik tarmoqlari rivojlana boshiadi.

Mamlakatning sanoat ishiab chiqarishi 1950-yildan 1974-yilgacha 10 marta ko'paydi. Xalq xo'jaligi rivojlantirishining yuqori sur'atlari milliy daromadning tezkor o'sishini ta'minladi: u 1950—1974-yillarda 5,4 marta o'sdi. Bu hol xalq xo'jaligiga ulkan kapital mablag'larni kiritish va xalqning moddiy va madaniy turmush tarzini ancha oshirish imkonini berdi. Savodsizlik tugatildi, bepul o'rta va oliy ta'lim hamda tibbiy xizmat yo'lga qo'yildi.

Bu yillarda jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi ham o'zgardi. 1975-yil boshlariga kelib mamlakat aholisi 23 milliondan 33 millionga oshdi. Shahar aholisining ulushi 35 dan 55 foizgacha o'sdi. Ishchilar soni oshdi, yangi ziyolilar paydo bo'ldi.

Xo'jalik qurilishidagi yutuqlar mehnatkashlar turmush darajasining oshishiga olib kelmadi. Polsha oziq-ovqat va turar joy yetishmovchiligini boshdan kechirdi. Sanoat va qishloq xo'jaligi rivojlanishi o'rtasida nomutanosiblik kuzatildi. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi amalda rivojlanmadi.

1956-yilda mamlakatda siyosiy inqiroz boshlandi. Polsha xalqi siyosiy hayotni demokratlashtirish, so'z va yig'inlar o'tkazish erkinligi uchun kurashdi, mamlakatda ta'siri katta bo'lgan katolik cherkovini quvg'in qilishlarga qarshi chiqdi.

Demokratlashtirish uchun kurash

1956-yil 28—29-iyunda Polshada ishchilar ish tashiashi va talabalar namoyishi boshlandi. Politsiya va qo'shin bilan to'qnashuvlarda 53 kishi o'ldirildi. Namoyishchilar tarqatib yuborildi. Tashkilotchilar qanoqqa olindi.

PBIP rahbariyati yuzaga kelgan vaziyatdan chiqish uchun partiya rahbarlik organlarida o'zgarish qildi. 1951-yilda barcha lavozimlardan olib tashlangan va qatag'onga uchragan **V.Gomulka** partiya yo'l boshchisi bo'ldi. Mashhur yo'l boshchilarning qaytishi ma'lum muddatga mojaroni pasaytirib turdi. V.Gomulkaning siyosiy harakatlari asosan sotsializmning polyakcha modelini tadqiq etishga yo'naltirilgan edi. Biroq uning faoliyati faqat rejalashtirish usullarini yaxshilash, kolxozlarni tarqatish va barcha yerlarni dehqonlarga berish bilan

cheklandi, xolos. Korxonalarda cheklangan vakolatga ega ishchi kengashlari tuzildi. Mamlakat siyosiy hayotida hech narsa o'zgarmadi.

1970-yil 12-dekabrda oziq-ovqat tovarlari asosiy turlari narxlarining oshishi e'lon qilindi.

Gomulka Vladislav (1905—1982) — davlat va partiya arbobi, “sotsializmga o'tishning polshacha yo'li” muallifi. PIP tashkilotchilaridan biri, Qarshilik harakati ishtirokchisi. 1956-yildan PBIP birinchi kotibi. U taklif etgan jamiyatni demokratiyalashtirish dasturi siyosiy va iqtisodiy inqilozga olib keldi. 1970-yilda iste'foga chiqdi.

Bu qaror Polshaning barcha port shaharlari — Gdansk, Gdin, Shotsin, Elblongda ishchilarning ommaviy chiqishlariga olib keldi. Ular muassasa va do'konlarni vayron eta boshlashdi. PBIPda yana rahbarlik o'zgardi. 1970-yil 20-dekabrda uning yo'l boshchisi etib **Edvard Gerek** (1913—2002) saylandi. Yangi rahbariyat ustuvor ijtimoiy vazifalar haqida so'zladi va narxlarning oshirilishini man etdi. Iqtisodiy ahvol bir qadar yaxshilandi, oylik ish haqi oshirildi, nafaqa, qo'shimchalar ko'paydi. Biroq bu hol vaqtinchalik edi.

**Iqtisodiy muammolarni
hal etishga urinishlar
va ularning yakuni**

Hukumat jadal industrial-lashtirish siyosatiga yana qaytdi. Polsha sotsialistik mamlakatlarga xos bo'lgan iqtisodiyotga ega edi: unda mehnat samaradorligi past bo'lib, barcha jamg'armalar zarar keltiradigan fabrika va zavodlar hamda ulkan boshqaruv apparatini ta'minlashga ketdi. O'IYK mamlakatning davlat xarajatlarini qoplash uchun yetarlicha mablag' ajrata olmas edi.

Polsha hukumati g'arb mamlakatlariga kredit so'rab murojaat qildi. U yerdan qurilma va texnologiyalar sotib olindi. Biroq o'z mahsulotini jahon bozoriga eksport qilish yo'li bilan kreditlarni qoplash mumkin degan mo'ljal o'zini oqlamadi — Polsha tovarlari raqobatga bardosh berolmas edi. 70-yillar oxiriga kelib, Polshaning tashqi qarzdorligi 23 milliard dollarni tashkil etdi.

1976-yil yozida oziq-ovqatlar narxini yana bir bor oshirish va shu yo'l bilan tashqi qarz foizlarining hech bo'lmasa bir qismini to'lashga urinish ish tashlash

harakatini yuzaga keltirdi va hukumatni o'z rejasidan voz kechishga majbur etdi. Ijtimoiy norozilik kuchaygan bir sharoitda muxolifat tuzilmalari shakllana boshladi. Ishchilarni himoya qilish qo'mitasi tuzildi. Rim-katolik cherkovi ulkan ta'sirga ega bo'ldi. 1978-yilda Rim papasi lavozimiga Krakov arxiyepiskopi **Karol Voytila** (u Ioann Pavel II nomini olgan) saylanishi bilan bu ta'sir keskin oshdi. Uning 1979-yil iyunda Polshaga tashrifi chog'ida PBIP siyosatini keskin tanqid qilishi muxolifatni kuchaytirdi va jamiyatda keskinlikning yangi bosqichiga sabab bo'ldi.

“Solidarnost” kasaba uyushmasi faoliyati

Iqtisodiy ahvolning bundan keyingi yomonlashuvi 1980-yilning iyul-avgustida Baltika sohillarida, ayniqsa Gdansk, Gdin, Shotsinda yangi ish tashlash to'loqini yuzaga keltirdi. Gdansk verflarida (kemasozlik korxonalari) **“Solidarnost”** mustaqil kasaba uyushmasi paydo bo'ldi. Unga ish tashlash qo'mitasining rahbarlaridan biri, ishchi-elektrik **Lex Valensa** boshchilik qildi. Qisqa vaqtda **“Solidarnost”** ommaviy harakatga aylandi. Unda millionlab polyaklar, shu jumladan PBIP a'zolari ishtirok etdi. Bu harakat diktatura, Polsha suverenitetini cheklashga qarshi, sotsializm va partiya apparati zo'rvonligiga qarshi umummilliy norozilikni ifodaladi.

Valensa Lex (1943-yilda tug'ilgan) — jamoat va davlat arbobi. 1967—1987-yillarda Gdanskdagi kemasozlik zavodida elektrik bo'lib ishlagan. Mustaqil kasaba uyushmalari tashkilotchilaridan biri. 1980-yilning sentabridan “Solidarnost” ommaviy ijtimoiy harakatga boshchilik qilgan. 80-yillar oxirlariga qadar siyosiy muxolifatning eng faol arboblardan biri. Huquqni himoya qilish faoliyati uchun tinchlik bo'yicha Nobel mukofoti sovrindori.

Hukumat yon bosishlarga borishga majbur bo'ldi. Hukumatning **“Solidarnost”** yo'lboshchilari bilan kelishuvi senzurani yumshatish, ish haftasini qisqartirish, ommaviy-axborot vositalariga erkinlikni ta'minladi. Biroq bu kelishuvlar siyosiy inqiroz rivojini to'xtatmadi. Butun mamlakatni ish tashlashlar qamrab oldi. **“Solidarnost”** va boshqa muxolifat tashkilotlari tub iqtisodiy o'zgarishlar o'tkazish, PBIPning o'z rahbarlik roli-

dan voz kechishi va erkin saylovlar o'tkazishni talab etdilar. Bu harakat katolik cherkovi tomomidan qo'llab-quvvatlandi.

E.Gerek PBIP birinchi kotih lavozimidan chetlatildi, partiyaning o'zida esa ta'sirli islohotchi qanot shakllandiki, u "Solidarnost" bilan kelishisliga yo'l topish zarur deb hisobladi. Partiyaming mamlakatdagi mavqei kuchsizlandi. PBIP va "Solidarnost" o'rtasidagi mojaro kuchaydi, iqtisodiy ahvol esa ommaviy ish tashlashlar tufayli ishlab chiqarishning qisqarishi oqibatida fojiviy ahvolga kelib qoldi.

**V.Yaruzelskiy.
Muammoni hal etish
yo'llari**

Hosilning yaxshi bo'lmaganligi va oziq-ovqat bilan bog'liq holdagi ahvolning yomonlashuvi 1980—1981-yilning qishida norozilik to'lqinini kuchaytirib yubordi. **1981-yilning fevralida** Polsha mudofaa vaziri, general **Voysex Yaruzelskiy** (1923-yilda tug'ilgan) bosh vazir etib tayinlandi. Biroq norozilik to'lqinlari pasaymadi: 1981-yilning iyulida Polsha shaharlarida nonning narximi kamaytirishni talab qilib chiqqan ayollarning ommaviy namoyishi bo'lib o'tdi. 1981-yilning sentabrida V.Yaruzelskiy PBIP MK birinchi kotibi etib saylandi. U Katovitsedagi ish tashlaganlarga qarshi ko'zidan yosh chiqaruvchi gazdan foydalanish uchun qo'shimlarga buyruq berdi. Shuningdek, u 1981-yil 14-dekabrda mamlakatda harhiy holat e'lon qildi. "Solidarnost"ning faohiyati man etildi, uning yo'lboshchilari qamoqqa olindi.

Harbly holat kiritilishi bilan ish tashiash harakati to'xtab qoldi. 1982-yil yanvardan esa iqtisodiy islohotlar amalga oshirila boshiadi. Ularning asosida uch tamoyil—korxonalar mustaqilligi, o'z-o'zini boshqarishi va o'z-o'zini moliyaviy ta'minlashi turardi. Ishlab chiqarishning pasayishi to'xtatildi, 1982-yilning yozidan boshlab esa hatto o'sish boshlandi. Biroq baribir sezilarli samaraga erishilmadi. 1983-yilning yozida harbiy holat bekor qilindi.

1988-yilda partiya siyosiy plyuralizmga o'tish haqida qaror qabul qildi. Muxolifatning ochiq faoliyatga haquhuquqi tan olindi, "Solidarnost" faoliyatiga ruxsat berildi, saylov tizimi o'zgartirildi va parlament islohoti o'tkazildi.

1989-yilning iyunida parlament quyi palatasi — seymga saylovlar bo‘lib o‘tdi. Barcha qarama-qarshi kuchlar kelishuviga muvofiq hal etildiki, 65 foiz o‘rin PBIP va uning ittifoqchilariga beriladi, qolgan 35 o‘rin uchun barcha siyosiy partiyalar kurashadi, biroq ularni muxolifat egalladi. U yana ta‘sis etilgan ikkinchi palata — senatdagi barcha o‘rinlarni ham oldi. Ikkala palataning qo‘shma majlisida respublika prezidenti etib V.Yaruzelskiy saylandi.

Parlament demokratiyasining e‘lon qilinishi. “Shok terapiyasi”

Hukumatni tasdiqlash masalasida PBIP ittifoqchilari — dehqonlar va demokratik partiya u bilan aloqani uzib, muxolifat tomoniga o‘tdi.

PBIPning to‘rt vaziri ishtirokida (25 tadan) koalitsion hukumat tuzildi, uni katoliklar doirasi vakili, o‘tmishda “Solidarnost”ning maslahatchisi bo‘lgan **Tadeush Mazovetskiy** boshqardi. PBIP real hokimiyatdan mahrum bo‘ldi. Polsha parlament demokratiyasi yo‘liga kirdi.

Yangi siyosiy va iqtisodiy tuzilmalarni shakllantirish jarayoni boshlandi. Mamlakat Polsha respublikasi deb nomlandi. Harbiy kuchlar xavfsizlik organlari va ichki ishlarda **departizatsiya** (partiyasizlik), **depolitizatsiya** (siyosatsizlik) va **deideologizatsiya** (mafkurasizlik) amalga oshirildi. PBIP ko‘ppartiyaviy tizimli va bozor iqtisodiyotiga ega bo‘lgan parlament demokratiyasi tarafdorligini bildirdi.

Yangi hukumatning iqtisodiyotni qayta qurish bo‘yicha chora-tadbirlari rejali markazlashtirilgan iqtisodiyotdan bozor munosabatlariga tezkor o‘tishni ko‘zda tutdi va **“shok terapiyasi”** degan nomni oldi. Narx-navo ustidan nazorat qilish tugatildi, davlat mulkchiligini xususiylashtirish boshlandi. Bu hol bozorni barqarorlashtirishga erishishga imkon berdi, Polsha pul birligi konvertizatsiya qilindi.

Yaruzelskiy Voysex (1923-yilda tug‘ilgan) — qo‘shin generali. 1965—1968-yillarda — Polsha qo‘shinlari Bosh shtabi boshlig‘i; 1968—1983-yillarda — PXR milliy mudofaa vaziri, 1981—1985-yillarda — PXR Vazirlar Kengashining raisi. 1989-yilning iyuldan 1990-yilning dekabrighacha Polsha prezidenti.

90-yillardagi mamlakatning muammolari haqida muhokama

90-yillarda Polsha hukumati oldida turgan asosiy muammo tashqi qarzdorlik edi. Bu "qarzdorlik 50 milliard dol-

lardan oshib ketdi. G'arb yana kredit yordami berdi.

1990-yilning dekabrda umumiy ovoz berish yo'li bilan mamlakat prezidenti etib Lex Valensa saylandi, biroq 1991-yilgi parlament saylovlarida partiyalardan birortasi ham ko'pchilik ovozni ololmadi. Yil mobaynida uchta hukumat o'zgardi. **1992-yilning iyulida Xanna Suxotskaya** "Milliy murosa" hukumatiga boshchilik qildi, bu hukumat davlatning xo'jalik faoliyatini cheklash, korxonalarini xususiyashtirish, qishloq xo'jaligini modernizatsiyalashni tezlatish yo'lidan bordi.

Turmush darajasining pasayishi, ommaviy ishsizlik, mehnat kishilarining ijtimoiy jihatdan kuchsiz himoyalanganligi yangi norozilik to'liqini yuzaga keltirdi va mamlakatning ijtimoiy-siyosiy ahvolini murakkablashtirdi.

Yangi hukumat davlatni boshqarishga tayyor emas edi. Ularda Polshani tiklash yoki uni rivojlantirishning biror-bir jiddiy dasturi yo'q edi.

PBIP Demokratik so'l ittifoqqa aylantirildi, u 1994-yilgi seymga saylovlarda g'alaba qozondi. Dehqonlar partiyasi bilan birgalikda ular koalitsion hukumat tuzishdi. **1995-yil noyabrda** Polshada prezidentlik saylovlari bo'lib o'tdi, bu saylovlar kommunistlar yo'l boshchisi **Aleksandr Kvashnevskiy** g'alabasi bilan tugadi.

Mamlakatda bozor iqtisodiyotini rivojlantirish bo'yicha samarah kompaniya boshlandi. 1995-yildayoq ishlab chiqarishning o'sishi 6 foizni tashkil etdi, Polshaga xorijiy investitsiyalar oqimi kuchaydi.

2000-yilda A.Kvashnevskiy saylovlarda yana g'olib chiqdi. Mamlakatda bozor munosabatlarini rivojlantirish, demokratiya, milliy suverenitetni mustahkamlash kursi davom ettirilmoqda.

2001-yil sentabrda mamlakatda umumxalq saylovlari bo'lib o'tdi. Demokratik so'l ittifoq hukumatni shakllantirish huquqini qo'lga kiritdi. "Solidarnost" mag'lubiyatga uchradi. 2002-yil yanvarida Polshaga Rossiya prezidenti V.Putin rasmiy tashrif bilan keldi. V.Putin va A.Kvashnevskiy o'rtasidagi uchrashuv ikki mamlakat o'rtasidagi do'stona munosabatlarni mustahkamlash

yo'lida birinchi qadam bo'ldi. Polsha NATOga kirgan 1999-yilda bu munosabatlar susayib qolgan edi.

Qisqacha mazmumi

- 1946-yil yanvar — xalq xo'jaligining asosiy tarmoqlarini natsionalizatsiya qilish
- Zamindorlik xo'jaliklarining tugatilishi
- 1948-yil dekabr — PIP va PSPning birlashishi, PBIPning tashkii etilishi
- Mamlakat prezidenti — Boleslav Berut (1954-yilgacha), sotsializm qurilishining sovet modeli tarafdori
- 1949-yil — Polshaning O'YKga kirishi
- 1955-yil — Polshaning Varshava Shartnomasi tashkilotiga kirishi
- SSSR bilan iqtisodiy aloqalar ("Mir" tizimi— elektroenergiya, "Drujba" neft quvuri)
- 1950-yildan 1974-yilgacha — sanoat ishlab chiqarishi 10 marta oshdi, milliy daromad 5,4 marta o'sdi
- 1952-yil 22-iyul — yangi konstitutsiyaning qabul qilinishi. Polsha Xalq Respublikasining e'lon qilinishi
- 1956-yil iyul — Poznanda ishchi va talabalar norozilik chiqishiari
- V.Gomulka — PBIP yo'lboshchisi: sotsializmning Polsha modeli ishiab chiqilishi
- Partiya rahbari — E.Gerek
- G'arb mamlakatlaridan qarzlار
- 1976-yilning yozi — ish tashiash harakati
- 1980-yil — ishchilarning Gdansk, Gdin, Shotsindagi ish tashiashari, "Soildarnost" kasaba uyushmasi — Lex Valensa
- 1981-yil fevral — harbiy holatning kiritilishi, "Soildarnost"ning man etilishi va uning yo'lboshchilarining qamoqqa oinishi
- 1982-yil yanvardan — iqtisodiy islohotlarning amalga oshirilishi
- 1983-yil — harbiy holatning bekor qilinishi
- 1988-yil — demokratizatsiya jarayonining boshlanishi (siyosiy plyuralizm)
- 1989-yil — mamlakat prezidenti — general V.Yaruzelskiy; iqtisodiyotni qayta qurish — "shok terapyasi"
- 1990-yil dekabr — mamlakat prezidenti — Lex Valensa
- 1995-yil — prezident A.Kvashnevskiy: iqtisodiyotning o'sishi, aholi turmush darajasining oshishi, xorijiy investitsiyalar

- 1999-yil — mamlakatning NATOga a'zo bo'lib kirishi.
- 2002-yil — Rossiya bilan aloqalar mustahkamlanishi

Savollar

- ?
1. Polshada 50-yillarda totalitar tuzumning o'rnatilishiga qanday voqealar imkon yaratdi?
 2. Mamlakatda yakkapartiyavlylikning o'rnatilishida PBIP qanday rol o'ynadi?
 3. Polsha hukumati tashqi siyosatni amalga oshirishda nima uchun SSSRga tayandi?
 4. Polshada 50—60-yillarda qanday muammolar hal etildi?
 5. Mamlakatning demokratizatsiya uchun kurashida o'zini ko'rsatgan eng yorqin siyosiy yo'l boshchilaridan qaysi birini ko'rsata olasiz?
 6. Polsha hukumati 80-yillar oxirida olib borgan "shok terapiyasi" siyosatining mohiyati nimada?
 7. Mamlakat bizning kunlarda qanday muammolarni hal etishi lozim? PXR iqtisodiy muammolarini hal etish bo'yicha o'z variantingizni taklif eting.

25-§. SSSR: TOTALITARIZMDAN DEMOKRATIYAGA

SSSR harbiy g'alabasining bahosi

Ikkinchi jahon urushi tugadi. Tarixda eng uzoq va eng og'ir davom etgan urushda sovet xalqi nafaqat o'z ozodiigi va mustaqilligini himoya qila oldi, balki Yevropa va jahon sivilizatsiyasini fashistlar tutqunligidan saqlab qolish ishiga hal qiluvchi hissa ham qo'shdi.

Ma'muriyatchilik va majbur qilishga asoslangan davlat tuzumi favqulodda sharoitlarda samarali bo'lib chiqdi. Mamlakatda qat'iy intizom o'rnatildi. Transport uzluksiz ishiadi. Qo'shinlar oziq-ovqat bilan doimiy ta'minlandi. Xomashyo zavodlarga grafik bo'yicha yetkazib berildi. Biroq g'alabaning boshqa, achchiq tomoni ham bor edi. SSSRning harbiy talafoti 27 million kishini tashkil etdi, Germaniya 10 million kishisini yo'qotdi. G'olib va mag'lub yo'qotishlarining bunday nomuvofiqligi qo'mondonlikning xatolari, shuningdek sovet rahbariyatining millionlab kishilar hayotiga nopisandlik bilan qarashi, talafotlarga qaramay g'alabaga intilish bilan izohlanadi.

Okkupatsiya qilingan hududlardagi kishilarning ko'pchiligi Germaniyaga majburiy ishlarga olib kelindi,

front ortida va nemislar bosib olgan hududlarda ochlik va kasalliklardan millionlab kishilar halok bo'ldi. Aniqlangan ma'lumotlarga ko'ra, Sovet Ittifoqi Ikkinchi jahon urushi paytida 40 million kishisini yo'qotdi. Ularning ko'pchiligi 18 dan 55 yoshgacha bo'lgan kishilar, ya'ni aholining eng asosiy ishiab chiqaruvchi kuchlari edi. Mamlakatdagi demografik inqiroz urushdan keyingi butun davr mobaynida chuqur sezildi.

Mamlakatning urushdan keyingi davr iqtisodiyoti

Mamlakatning xalq xo'jaligiga ulkan zarar yetkazildi. Fashistlar vaqtincha bosib olingan viloyatlarni varvarlarcha talashdi. Ular sovet qo'shinlari zarbasi ostida chekinayotib, "yondirilgan zamin" taktikasini qo'llashdi. Bosqinchilar 1710 shahar va qasaba, 70 dan ziyod qishloqni to'lliq vayron etdi va yoqib yubordi. 32 ming yirik va o'rta sanoat korxonalari, 65 ming km temir yo'l vayron etildi. Qisbloq xo'jaligiga ulkan zarar yetkazildi. Urush yillari SSSR o'z milliy boyligining 70 foizini yo'qotdi.

Rossiyaning g'arbiy rayonlari, Ukraina, Belorussiya va Kavkazda urush yillarida yer yaroqsiz holga keldi. Ishchi kuchi yetishmas, texnika, o'g'itlar yo'q edi. 1947-yilda Rossiyaning qariyb barcha Yevropa qismida hosil bo'lmadi. Qishloq ahohsi shaharlarga ish qidirib ketdi.

Sovet xalqi o'zgarishlar, davlat tuzumining yumshashini kutardi. Biroq Stalin tomomidan yaratilgan tuzum yanada qattiqlashib bordi, uming shaxsiga sig'inish turmush tarziga aylandi, markaziy byurokratik apparat siyosat, iqtisodiyot va madamiyatning barcha tomonlarini nazorat ostiga oldi. Stalinning shaxsiy hokimiyati barqarorligicha qoldi. Tashqi siyosatda stalincha tuzum sovet qo'shinlari tomomidan ozod etilgan Sharqiy Yevropa mamlakatlarida to'liq nazorat o'rnatishga intildi.

Qatag'onlar siyosatining davomi. Stalinning o'ilmi

1952—1953-yillarda Stalin tuzumi yangi qatag'onlar kompaniyasini boshladi. Barcha milliy respublikalarda taniq madahiyat arboblari qamoqqa olish boshlandi. Moskvada 1953-yilning yanvarida Stalinga qarshi suiqasdda ayblangan bir guruh shifokorlar qamoqqa olindi. Bularning hammasi 30-yillar senariysi bo'yicha amalga oshirildi. Biroq ommaviy terrorga tayyorgarlikning

1. YEVROPA IKKINCHI JAHON URUSHIDAN SO'NG

1945y. 4-11.II Qrim konferensiyasi va 1945y. 17.VII-2.VIII Potsdam konferensiyasi qaroriga ko'ra Germaniya va Avstriya okkupatsiya zonarlari

SSSR — Angliya — AQSh — Fransiya

Potsdam konferensiyasi qaroriga binoan berilgan Germaniya hududi

SSSRga Polshaga

(1950y. 6. VI da Polsha va GDR, 1964y. 12. VI da SSSR va GDR, 1970y. 12. VIII da SSSR va GFR, 1970y. 7. XII da Polsha va GFR o'rtasida tuzilgan shartnomaga ko'ra tasdiqlangan yangi chegaralar)

1945y. 29. VI daqi SSSR va Chexoslovakiya o'rtasida tuzilgan shartnomaga ko'ra USSR bilan qayta qo'shilgan Zakarpate Ilkraisini

1945y. 16. VIII da SSSR va Polsha o'rtasida tuzilgan shartnomaga ko'ra Polshaga berilgan hudud

1947y. 10. II da Finlandiya bilan tuzilgan tinchlik shartnomasi ko'ra SSSRga qaytarilgan Petsamo oblasti (Pechengi)

1947y. 10. II Parij shartnomasi ko'ra Italiya ajratilgan hudud

Yugoslaviyaga Gretsiyaga

Triyestning erkin hududi (1954y. shimoliy qismi Triyest shahri bilan birga Italiyaga, janubiy qismi Yugoslaviyaga qo'shildi) 1949y. oxiridagi chegaralar berilgan

Harbiy-siyosiy bloklar va integratsiyaviy uyushmalar ishtirokchisi bo'lgan mamlakatlar

NATO (Shimoliy Atlantika shartnomasi tashkiloti) 1949y. 4.aprel, AQSh, Kanada

1955y. 14may Varshava shartnomasi tashkiloti

1949y. O'YOK (O'zaro Iqtisodiy Yordam Kengashi), Vetnam, Kuba, Mongoliya

YEIH (Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati), 1957y.

YEESA (Yevropa erkin savdo-sotiq assotsiatsiyasi), 1960y.

G'YEI (G'arbiy Yevropa Ittifoqi), 1955y.

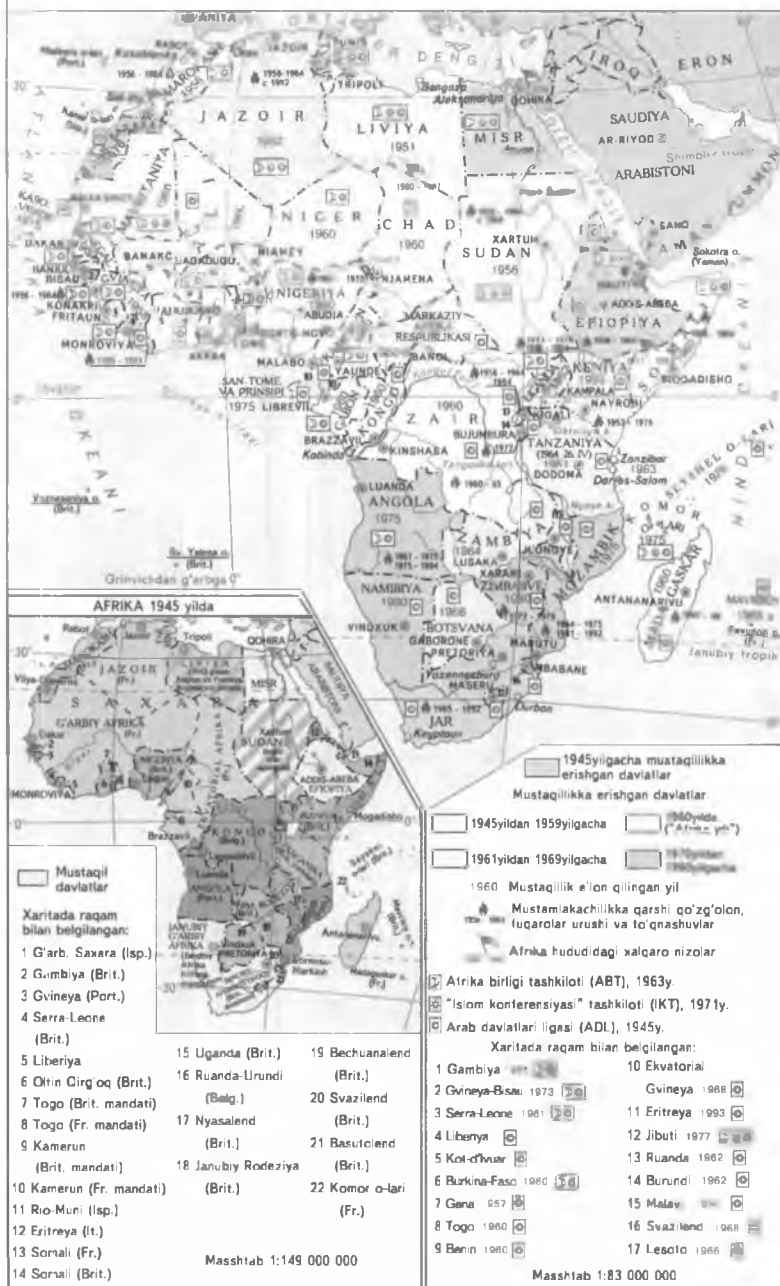
2. LOTIN AMERIKASI XX ASR IKKINCHI YARMIDA

KUBA INQILOBI

3. XX ASR IKKINCHI YARMIDA AFRIKA

4. XX ASR IKKINCHI YARMIDA SHARQIY OSIYO MAMLAKATLARI

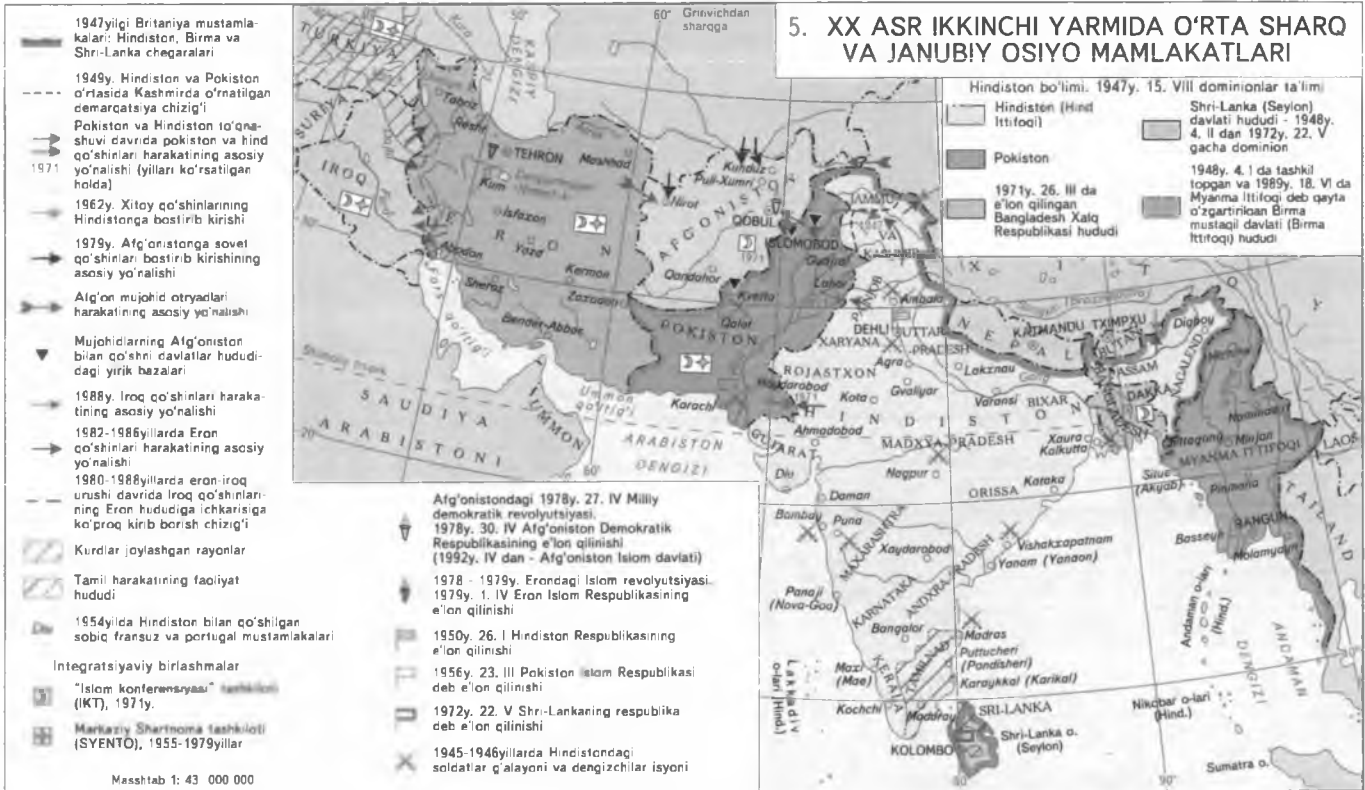
- 1988 Fuqarolar urushlari va to'qnashuvlar
- 1945yilda sovet qo'shinlari yapon bosqinchilaridan ozod qilgan hudud
- Xitoy Xalq ozodlik armiyasining 1946-1949yillar fuqarolar urushi davridagi harakati
- 1979yilda Xitoy qo'shinlarining Vetnamga bostirib kirishi
- Vetnam Demokratik Respublikasi e'lon qilingan hudud
- VDRga qarshi urush boshlanishi (1945-1954) - fransuz qo'shinlarining kiritilishi
- 1954y. may oyida Vetnam Xalq Armiyasi tomonidan Derbenfu cal'asining olinishi
- 1954yilgi Jeneva bitimiga ko'ra Vetnamning shimoliy va janubiy qismi o'rtasidagi demarkatsiya chizig'i
- Koreyadagi sovet va amerika qo'shinlari javobgarlik zonalarining chegaralovchi chizig'i (1945y. avgust)
- 1946y. fransuz qo'shinlarining Laosga hujumi va fransuzlar hukmronligining o'rnatilishi
- 1954y. Jeneva bitimiga asosan fransuz qo'shinlarining Laosdan olib chiqib ketilishi. Laos siyosiy mustaqilligining xalqaro miqyosada tan olinishi

- E'lon qilindi:
- 1949y. 1. X Xitoy Xalq Respublikasi
 - 1975y. 2. IX Vetnam Demokratik Respublikasi
 - 1948y. 9. IX Koreya Xalq Demokratik Respublikasi
 - 1945y. 12. X Laos mustaqilligi
 - 1975y. 2. XII Laos Xalq Demokratik Respublikasi
 - 1948y. 15. VIII Koreya Respublikasi

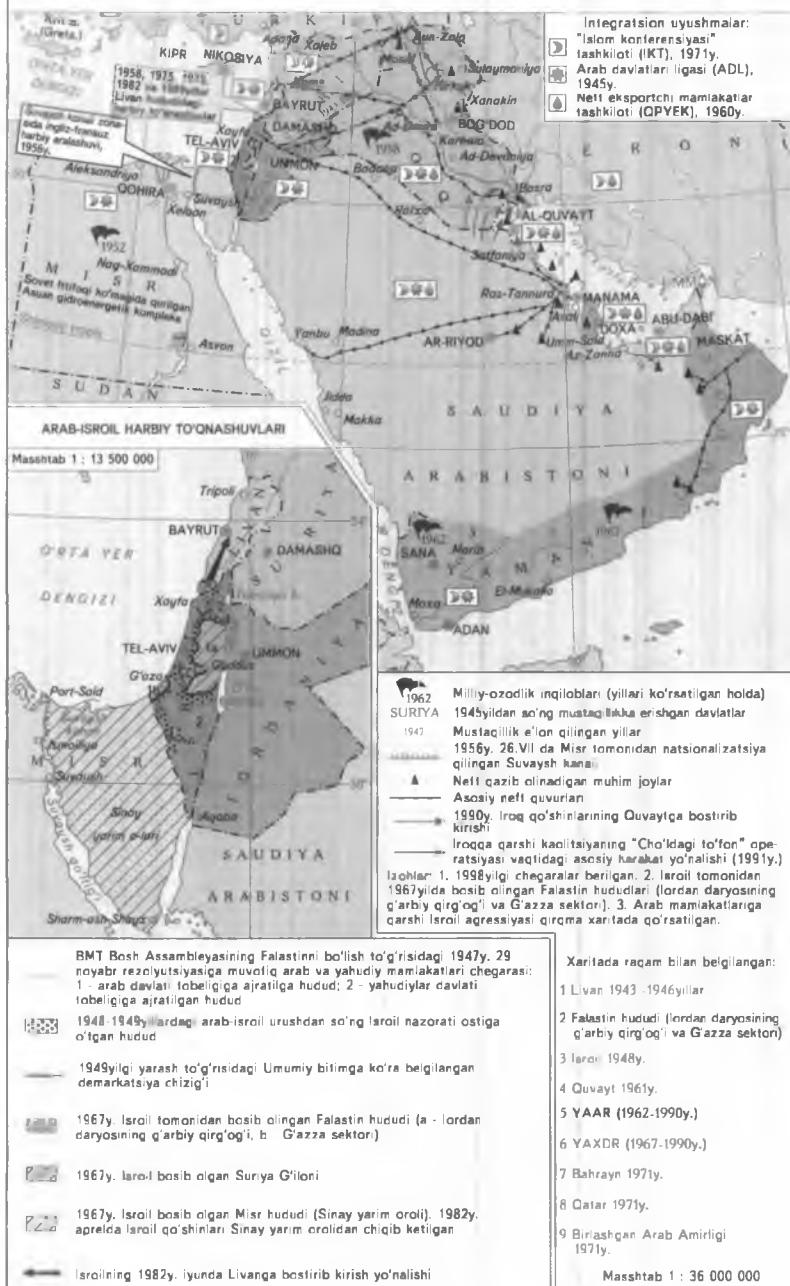
- Xaritada raqam bilan belgilangan:
- 1 - Koreya Xalq Demokratik Respublikasi
 - 2 - Vetnam Sotsialistik Respublikasi
 - 3 - Laos Xalq Demokratik Respublikasi
 - 4 - Koreya Respublikasi
 - 5 - Kambodja (Kampuchiya 1979-1989)

Masshtab 1: 50 000 000

5. XX ASR IKKINCHI YARMIDA O'RTA SHARQ VA JANUBIY OSIYO MAMLAKATLARI

6. YAQIN SHARQ MAMLAKATLARI XX ASR IKKINCHI YARMIDA

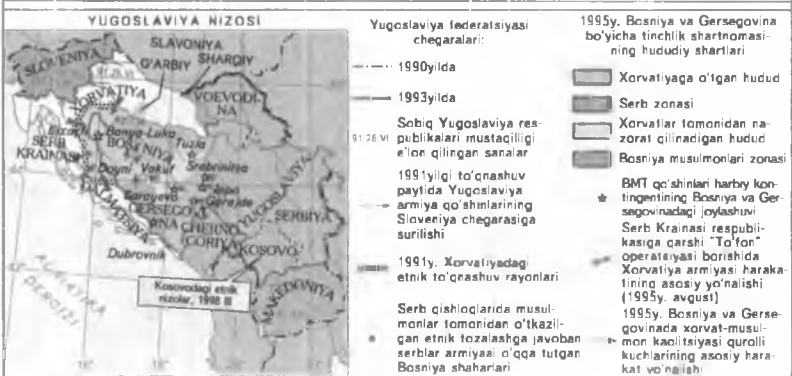

7. YEVROPA 80 – 90 YILLAR OXIRIDA

Xaritada raqam bilan belgilangan:

1 <u>Estoniya</u>	5 <u>Slovakiya</u>	9 <u>Sloveniya</u>	13 <u>San-Marino</u>
2 <u>Niderlandiya</u>	6 <u>Moldaviya</u>	10 <u>Xorvatiya</u>	14 <u>Vatikan</u>
3 <u>Belgiya</u>	7 <u>Shveysariya</u>	11 <u>Bosniya va Gersegovina</u>	15 <u>Albaniya</u>
4 <u>Lyuksemburg</u>	8 <u>Lixtenshteyn</u>	12 <u>Yugoslaviya</u>	16 <u>Makedoniya</u>

Stalinni dafn etish marosimi.

eng qizg'in paytida 1953-yilning 5-martida to'satdan Stalin vafot etdi.

Stalin (Jugashvili) Iosif Vissarionovich (1878—1953) — 1922-yilda bolsheviklar partiyasiga boshchilik qildi va mamlakatda ommaviy terrorga asoslangan totalitar tuzumni o'rnatdi. 1941—1945-yillarda — urush yillarida — Oliy bosh qo'mondon. Urush tugaganidan so'ng "sovuq urush" tamoyillarining qaror topishiga hissa qo'shgan.

Stalin yaratgan tizim bir kishining avtoritetiga asoslangani uchun birmuncha vaqt partiyada "jamoaviy rahbariyat" yuzaga keldi. Biroq tez orada partiyada hokimiyat uchun shafqatsiz kurash boshlanib ketdi. Stalinning eng yaqin safdoshlaridan biri **Lavrentiy Beriya** (1899—1953) uning dastlabki qurboni bo'ldi. U 1953-yilning iyunida qamoqqa olindi, dekabrda otib tashlandi. Georgiy Malenkov (1902—1988) Ministrlar Sovetining raisi bo'lib ikki yil ishladi.

N.S.Xrushev. Shaxsga sig'inishning fosh etilishi. "Iliqlik" davri

Hokimiyat sekin-asta 1953-yilda KPSS MK birinchi kotibi etib tayinlangan **N.S.Xrushevga** o'ta boshladi.

1955-yilda u Malenkovni ishdan chetlatdi, uning o'rnini Stalin davrida mas'ul lavozimlarda ishlagan **Nikolay**

N.S.Xrushev.

Bulganin (1895—1975) egalladi. Uch yil oʻtgach N.Bulganin oʻz navbatida bu lavozimdan olindi va Ministrlar Sovetining raisi etib N.Xrushevning oʻzi tayinlandi. Shu bilan partiyadagi jamoaviy rahbarlik davri tugab, 1964-yilning kuzigacha davom etgan Xrushev davri boshlandi.

1956-yilda partiyaning XX syezdida Xrushev Stalin shaxsiga sigʻinishni fosh etish boʻyicha maxfiy maʼruza qildi. Unda Stalinni ommaviy qatagʻonlarda va qonunchilikdan chekinishda aybladi. Bu hol partiya va sovet organlarining stalincha rahbariyat tarafdorlari — Molotov, Kogonovich, Malenkov, Voroshilovlardan ozod boʻlishga olib keldi. Ular “antipartiyaviy” guruh deb eʼlon qilindi.

Xrushev davrida mamlakatning madaniy hayotida ayrim erkinliklarga yoʻl qoʻyildi, u “**iliqlik**” deb ataldi. Partiya senzurasidan ozod boʻlgan adabiyot, teatr, kinoda yangilik kurtaklari tez oʻsa boshladi. Bu davrda jahon madaniyatiga hissa boʻlib qoʻshilgan muhim badiiy asarlar yaratildi. Biroq erkinlik (liberalizatsiya) muayyan chek-chegaraga ega boʻlib, ijodkor undan tashqariga chiqsa qattiq jazolanardi. B.Pasternakning “Doktor Jivago” romanining taqdiri ham shunday boʻldi. Uning muallifi bu roman uchun

1958-yilda Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi. Bu hol partiya targ'ibotida keskin norozilik uyg'otdi. B.Pasternakni chiqishtirmaslik umrining oxirigacha davom etdi. 1962-yilda avangardchi rassomlar o'z asarlari ko'rgazmasini Moskvadagi Izmaylovsk bog'ida o'tkazishga ruxsat olishdi, biroq ko'rgazma endi ochilishi bilan buldozerlar olib kelinib, butun ekspozitsiya vayron qilindi. Shu yilning o'zidayoq N.Xrushevning ijodiy ziyodlar bilan keskin to'qnashuvi yuz berdi, o'shanda ijod erkinligini talab qilib chiqqan bir guruh shoirlar qoralandi, uzoq vaqt qatag'onga duchor etildi (E.Yevtushenko, R.Rojdestvenskiy, A.Voznesenskiy va boshqalar). Fikr va ijod erkinligi partiya aqidalariga zid kelmaydigan doiradagima ruxsat etildi.

Mamlakat iqtisodiyotining isloh etilishi

Bu davrda iqtisodiyot sohasida ham ayrim yutuqlarga erishildi. Iqtisodiy tizimni markaziy boshqaruvdan voz kechilgan holda yuritishga urinishlar bo'ldi. Mamlakat xalq xo'jaligi soveti mamlakatni bir qancha iqtisodiy rayonlarga bo'ldi. Vazirliklar amalida tugatildi, markaziy reja komissiyasining roli yo'q darajaga kelib qoldi. Bu hol iqtisodiy o'sishning boshlamishiga turtki bo'ldi. Po'lat, neft, elektroenergiya ishlab chiqarish oshdi. Sovet Ittifoqi qit'alararo ballistik raketa smovini o'tkazdi.

1957-yilda orbitaga hirinchi sun'iy Yer yo'idoshi chiqarildi.

1961-yilda esa fazogir **Y.A.Gagarin** dunyoda birinchi bo'lib koinotga uchdi. Harbiy havo va suv osti floti takomillashtirildi. Armiya yangi turdagi, jumladan, yadro quroliga ega bo'ldi.

Ammo sovet rahbariyati xalq iste'moli mollari ishiab chiqarishga ilgarigidek ikkinchi darajali masala deb qaradi. Iste'mol tovarlari yetishmas, sifati past, ular iste'molchilarning ehtiyoji va talabini qondirmas edi. Xizmat ko'rsatish sohasi deyarli rivojlanmadi. Mazkur yo'nalish bo'yicha Sovet Ittifoqi iqtisodi rivojlangan mamlakatlar ichida oxirgi o'rinlardan birida qolaverdi.

Qishloq xo'jaligini qayta tashkil qilish

Kolxoz tizimi SSSRda aholini boqish va sanoatni muhim xomashyo bilan ta'minlashga qodir emasligi ko'rindi. Kishilarning shaharga ko'chib

kelishini chegaralagan holda ular qishloqda majburan ushlab turildi. 50-yillar o'rtalarida butun aholining 35 foizi qishloqlarda istiqomat qilar edi. Vaholanki, rivojlangan davlatlarda bu paytda fermerlar umumiy aholining 3—5 foizini tashkil qilgan. Mashina-traktor stansiyalari tugatildi. Jamoa xo'jaliklari esa kengaytirildi. Qozog'iston shimolidagi qo'riq yerlarni o'zlashtirish hisobiga ekin maydonlari yuz minglab gektarga kengaydi, mamlakat bug'doy yetishtirishni ko'paytirdi. Biroq bir necha yildan so'ng yangi yerlar eroziyaga uchradi, qoloq agrotexnika bu borada ishlab chiqarishning pasayishiga sabab bo'ldi. Sovet Ittifoqi donni AQSHdan sotib olishga majbur bo'ldi.

Tashqi siyosatdagi o'zgarishlar

Xrushev "tinch-totuv yashash" siyosatini olib borishini bildirdi. Bunda barcha xalqaro muammolarni faqat tinch yo'l bilan hal etish ko'zda tutilgan edi. Sovet Ittifoqi bu davrda xalqaro ahvolni yumshatishga qaratilgan chora-tadbirlar ko'ra boshladi. BMT SSSRning tashabbusiga ko'ra 1960-yilda mustamlakalardan voz kechish to'g'risida rezolyutsiya qabul qildi va shundan so'ng mustamlakachilik tizimi yemirila boshladi. Sovet davlati Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi xalqlarining milliy-ozodlik kurashini qo'llab-quvvatladi. Hindiston, Indoneziya, Birma, Afg'oniston bilan do'stlik aloqalari o'rnatildi. Yugoslaviya bilan munosabatlar yo'lga qo'yildi. Xrushev ko'pgina xorijiy mamlakatlarga safar qildi. Xususan, 1958-yilgi Amerikaga qilgan safari Sovet Ittifoqining jahon miqyosidagi obro'sini bir qadar ko'tardi.

Xrushev Nikita Sergeyevich (1894—1971) — KPSS MK rahbari, SSSR Ministrlar Sovetining raisi (1958—1964). Stalin shaxsiga sig'inish oqibatlarini fosh etish va unga chek qo'yish jarayoniga boshchilik qildi. U davlat boshqaruvining ma'muriy-buyruqbozlik tizimini demokratik tizimga o'zgartirishga harakat qilgan.

L.I.Brejnev. Partiya diktaturasining tiklanishi

60-yillar boshida mamlakatda Xrushev va uning siyosatidan norozilik kayfiyati uyg'ondi. Urushdan keyin birinchi

marta narx-navo o'sa boshiadi. 1962-yilning kuzida mamlakatda non tanqisligi yuzaga keldi, odamlar qatorlashib nonga navbatga tura boshladi. Savdoga eng zarur tovarlar kelmay qo'ydi. Siyosiy va iqtisodiy ahvol chuqurlashuvi sababli 1964-yil 16-oktabrda MK plenumi N.Xrushevni egallab turgan barcha lavozimlaridan bo'shatish to'g'risida qaror qabul qildi. KPSS MK rahbarligiga SSSR Olly Soveti Prezidiumi raisi L.I.Brejnev, Ministrlar Soveti raisi lavozimiga esa A.N.Kosigin saylandi. "Xrushev davri" tugab "Brejnev davri" boshiandi va bu 18 yil davom etdi.

Yangi rahbariyat partiya apparati hokimiyatini tiklay boshladi. 1977-yilgi konstitutsiyada partiya "sovet jamiyatining rahbar va yetakchi kuchi" sifatida tasdiqlandi. Cheksiz hokimiyatga ega bo'lgan KPSS MK Bosh kotibi lavozimi belgilandi. Brejnev birinchi bo'lib ushbu lavozimni egalladi. Bu ayni paytda davlat rahbarligini ham anglatar edi. Partiya va davlat apparatining qo'shilib ketish jarayoni boshiandi, davlat partiya nazorati ostida qoldi. Partiya va mamlakatning yagona rahbarligi tasdiqlandi.

60—70-yillarda mamlakat iqtisodi

Brejnev rahbarligi davrida mamlakat iqtisodi bir joyda depsinib qoldi va iqtisodiy rivojlanishning to'xtab qolish jarayoni kuchaydi. 60-yillar oxirida g'arbiy Sibirda topilgan neft-gaz komi tufayligina mamlakat 70-yillar boshida neft va gaz ishiab chiqarish bo'yicha jahondagi oldingi o'rinlardan biriga chiqib oldi. Bu narsa iqtisodning to'la-to'kis barbod bo'lish davrini uzaytirish imkonini berdi. Sovet Ittifoqi bu borada nafaqat yirik ishiab chiqaruvchi bo'ldi, shuningdek, neft va gazni eksport ham qila boshiadi. Buning evaziga Sovet Ittifoqi oziq-ovqat mahsulotlari va iste'mol moliarini sotib olar edi, lekin bu hol ishlab chiqarishni barbod qildi. 70-yillar oxirida ishiab chiqarish sur'ati sezilarli darajada tushib ketdi va 1980-yilda bu ko'rsatkich atigi 2 foizni tashkil etdi. Tugallanmagan qurilish obyektlari ko'payib ketdi.

Ayni paytda 4,5 million kishilik qo'shin xarajatlari ortib bordi. Yadro quroli takomillashtirildi, yangi samolyotlar, raketa, suv osti kemalari, ulkan okean harbiy kemalari qurilishi borasida ulkan loyihalar amalga oshirildi. Harbiy sanoat ishiab chiqarishining o'sishi

mamlakatdagi umumiy iqtisodiy ahvolga ta'sir etmay qoimadi. Ulkan zavodlar, yuz minglab mutaxassislar, yuzlab laboratoriya va ilmiy-tadqiqot institutlari harbiy ishlab chiqarish sohasiga ixtisoslashdi. Aynan shu soha bilan bog'liq bo'lgan butun bir shaharlar (Arzamas-16, aholisi 200 ming kishidan ortiq) paydo bo'ldi. Sanoat ishlab chiqarishida ko'motga asosiy e'tibor qaratildi. Yigirma yil davomida orbitaga mingdan ortiq sun'iy Yer yo'ldoshi uchirildi.

Agrar sektorda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish kamaya bordi. Faqat paxtachilik bundan mustasno edi, xolos. Yangi qo'riq yerlar o'zini oqlamadi, 60-yillar oxirida don yetishtirish keskin tushib ketdi. Sovet Ittifoqi 1970-yildan boshlab har yili AQSHdan 20 million tonna don sotib olishga majbur bo'ldi. Chorvachilik sohasida ham samaradorlik pasaydi. 70-yillar oxirida mamlakatdagi ayrim rayonlarda oziq-ovqat tovarlari tanqisligi sezila bordi. Qishloqlarda 30-yillardagi kolxoz-sovxoiz tizimi negizlari saqlanib qolgan edi. Buning ustiga joylarda partiya apparatining kuchayishi partiya tashkiloti vakolatining kengayishi qishloqdagi ishlab chiqaruvchilar huquqini battar chekladi.

70-yillarda SSSR tashqi siyosati

“Brejnev davri”da tashqi siyosat buyuk davlatchilik ekspansionistik an'analari kuchayishi bilan ajralib turdi. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida sovetlar ta'siri kuchaydi. AQSHga nisbatan harbiy-siyosiy jihatdan qarshi turish borasida Sovet Ittifoqi o'z kuchini ko'rsata boshladi. U Vyetnamni amerikaliklar intervensiyasiga qarshi kurashda qo'llab-quvvatladi. Vyetnamga harbiy maslahatchilar va qurol-yarog' jo'natdi. 1974-yilda AQSH qo'shinlari Vyetnamdan chiqib ketishga majbur bo'ldi. Sovet Ittifoqi Osiyodagi o'z harbiy va siyosiy ishtirokini kuchaytira bordi. Jumladan, Iroq hamda Suriyani Isroil agressiyasiga qarshi kurashda harbiy jihatdan qo'llab-quvvatlab turdi va bu bilan Yaqin Sharqdagi o'z ta'sirini kuchaytirdi. Afrika qit'asida Sovet Ittifoqi Angola, Mozambik va Efiopiyaning milliy-ozodlik kurashini qo'llab-quvvatladi. Real tashqi siyosat Lotin Amerikasi mamlakatlarida ham olib borildi. Birlin-ketin Chili, Salvador, Panama, Nikaragua, Gvatemalada amerikaliklar rejimi parchalana bordi. Ularning ko'pchiligiga Sovet Ittifoqining hech

qanday aloqasi bo'lmasa-da, ayrim mamlakatlarni (Chili, Nikaragua) qo'llab-quvvatlab turdi.

Yevropada qo'shinlarning g'arbiy guruhi kuchaydi, Varshava Shartnomasi Tashkiloti apparati takomillashtirildi. 70-yillar oxirida Germaniya, Chexoslovakiya, Vengriya va Polshaga "yer-yer" tipidagi o'rtacha radiusda harakatlanuvchi 400 ta raketa joylashtirildi. Bu raketalar yadro kallakli (SS-20) bo'lib, NATO qo'shinlari joylashgan mintaqalar va G'arbiy Yevropaning yirik sanoat markazlariga qaratilgan edi.

Aymi paytda AQSH bilan munosabatlarni yaxshilash bo'yicha choralar ko'rildi. L.Brejnevning AQSH prezidentlari R.Nikson (SSSR va AQSHda), J.Ford (Vladivostokda), J.Karter (Venada) bilan uchrashuvlari bo'lib o'tdi. Ularda yadro qurolini tarqatmaslik, yadro quroh (OSV-1, OSV-2) simovini to'xtatish, ularni cheklash to'g'risidagi shartnomalar imzolandi. Bular bari xalqaro ahvolni yumshatib, ikki yirik davlat o'rtasidagi qarama-qarshi kurashni kamaytirishga xizmat qildi.

Biroq 1979-yilda Sovet Ittifoqining Afg'omistonga bostirib kirishi yangi qarama-qarshilikni keltirib chiqardi. SSSRning bu harakatini AQSH mavjud kuchiar mutanosibligining buzilishi va Osiyo mintaqasida yangi platsdarmni egallash deb baholadi. Shu bois afg'on qarshilik ko'rsatish kuchlariga yordam bera boshladi. 1989-yilda xalqaro jamoatchilik tazyiqi ostida va mag'lubiyatga uchraganligi bois sovet qo'shinlari Afg'omistondan chiqib ketishga majbur bo'ldi.

Iqtisodiy inqiroz sabablari

Sovet Ittifoqi harbiy-texnik
industriya jihatidan kuchli,
ammo fuqaro iqtisodi borasi-

da qoloq mamlakat edi.

SSSRda mehnat ishlab chiqarishi o'rtacha rivojlangan davlatlarga qaraganda ham eng past darajada qolaverdi. Oziq-ovqat yetishmasligi doimiy kasallikka aylandi va SSSR uni xorijdan juda katta miqdorda sotib olar edi. 1970-yilda 700 million dollarlik oziq-ovqat mahsulotlari sotib olingan bo'lsa, 1980-yilda bu xarajat 7 milliard dollarni tashkil etdi.

Buning ustiga 1982-yilda hosildorlik deyarli bo'lmadi. Reja bo'yicha kutilgan 236 million tonna don o'rniga 170 million tonna hosil yig'ib olindi. Yuzaga kelgan tanqislik AQSHdan 20 million tonna don sotib olish

hlsobiga to'ldirildi. Shunday holatda ham ayrim rayonlarda oziq-ovqat yetishmovchiligi sezilarli edi. Mamlakat iqtisodidagi isrofgarchilik va uni yaxshi bilmaslik oqibatida iqtisodiy o'sishda to'xtalish yuz bera boshladi. Shunday faktlardan biri Baykal-Amur magistrali (BAM) qurilishi edi. U Timch okeanga chiqadigan ikkinchi magistral yo'l bo'lib, uzunligi 4,300 kilometrdan iborat bo'lgan. Oxir-oqibat bunday qurilishning mamlakat iqtisodi uchun jiddiy ahamiyatga ega emasligi va unga sarflangan mablag'ni oqlamasligi ma'lum bo'ldi.

1977-yilgi Konstitutsiya va SSSRning milliy siyosati

Sovet davlatining soxta milliy siyosatiga ko'ra millatlarning o'z kelajagini o'zi belgilash va milliy respublikalar madaniyati hamda ishiab chiqarishini rivojlantirish prinsiplariga sodiq ekanligi ma'lum qilinsa-da, amalda tabiiy boyliklar markaz idoralari va undagi amaldorlar tomonidan talon-toroj hamda suiiste'mol qilindi. 1977-yilgi Konstitutsiya milliy respublikalar huquqini rasmiy chekladi va Markazga keng vakolatlar olib berdi.

Yangi Konstitutsiya sotsialistik federatsiya deb yuritiluvchi yangi tushuncha mohiyatini qonuniylashtirdi, uning boshqa mazmundagi federatsiyadan farqli tomonlari ta'kidlandi. Uning mohiyati 70-moddada ochib berilgan bo'lib, SSSR "sovet xalqining yaxlit davlati" ekanligi ko'rsatib berildi. Respublikalarning SSSRdagi erkin chiqish huquqi saqlanib qoldi, ammo jmoyat kodeksida bunday huquqdan foydalanishga chaqirish davlatga nisbatan jinoyat sifatida baholanar edi.

Aymi paytda respublikalarning siyosiy va iqtisodiy hayoti siyosiy tizim hanida jazolash organlari tomonidan qattiq nazorat qilib borildi. Konstitutsiya ittifoqdosh respublikalarga o'z asosiy qonunlariga ega bo'lishga ruxsat berdi, ammo u SSSR Konstitutsiyasiga mos bo'lishi shart bo'lgan.

Milliy respublikalar amalda mamlakatning viloyat darajasidagi ma'muriy-hududiy qismiga aylamb qoldi.

Mavjud rejimga qarshi kurash

1964-yili N.Xrushev lavozimidan olib tashlangach, sovet xalqi mamlakat ichki hayotida yirik o'zgarishlar yuz berishini, siyosiy hayotni liberallashtirish va siyosiy tizimni demokratlashtirishni kutgan edi. Biroq mamlakatda siyosiy nazorat kuchayti-

rildi va KGB (Davlat Xavfsizligi Komiteti) vakolati kengaytirildi. Bu hol mamlakatda ijtimoiy-siyosiy hayotni demokratlashtirish, inson huquqlariga rioya qilish, KGB vakolatini cheklash, ijod erkinligi berish, qurolli kuchlarni cheklash kabi talablar tarafdorlarining harakatini yuzaga keltirdi. Bunday g'oyalar ifodachilari "dissidentlar" deb atala boshladi. Ularning safida buyuk olimlar (akad. Andrey Saxarov), mashhur yozuvchilar (Aleksandr Soljenitsin), tarixchi, artist, bastakor, rassom, sportchi va hokazo sohadagi ilg'or fikrlovchi kishilar bor edi. Milliy respublikalarda bu harakat davlatning milliy siyosatini tanqid qilish va respublikalarga suverenitet berishni talab qilish bilan namoyon bo'ldi.

***Dissidentlar* (lotincha *dissidens*) — muvofiq bo'lmagan, boshqacha fikrlovchi) — davlat ichki va tashqi siyosatida davlat nuqtai nazarini yoqlamaydigan va mamlakatda hukmron g'oyaga qo'shilmaydigan fuqarolar.**

Dissidentlarning chiqishiga javob sifatida ularning ko'pchiligi hibsga olindi hamda qamoqxona va lagerlarga jo'natildi, boshqa birlari esa mamlakatdan chiqarib yuborildi. Dissidentlarga turli haqoratomuz yorliqlar osila boshladi, ular ishdan bo'shatildi, asarlarini chop etish taqiqlab qo'yildi. Shundan so'ng mamlakatda "Samizdat" — adabiyotlarni yashirin nashr etish kuchaydi.

Dissidentlar jahon jamoatchiligi tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Ularning asarlari xorijiy nashrlarda chop qilina boshladi. G'arb ommaviy axborot vositalarida Sovet Ittifoqi "xalqlar turmasi" nomini oldi. AQSH prezidenti R.Reygan esa sovet davlatini "yovuzlik imperiyasi" deya ta'riflagan edi.

***Brejnev Leonid Ilich* (1906—1982) — SSSR Oliy Soveti Prezidiumining raisi (1960—1964, 1977—1982). 1964-yildan 1982-yilgacha KPSS MK Bosh kotibi. Uning boshqaruvi davrida jamiyat ijtimoiy va ma'naviy hayotida, iqtisodda salbiy oqibatlarga olib kelgan tendensiyalar, konservatizm kuchaydi.**

Qayta qurish va uning natijalari

1982-yilda L.Brejnev vafot etdi. Uning vorislari

M.S.Gorbachev.

Y.A.Andropov va **K.U.Chernenkolar** yosh jihatdan ancha qari va xasta bo'lganligi bois mamlakat siyosatiga faol ta'sir eta olmadi. (Y.Andropov — 1984-yilda, K.Chernenko — 1985-yilda vafot etdi). Mamlakat iqtisodi boshi berk ko'chaga kirib qolgan, ijtimoiy hayotda esa turg'unlik yuzaga kelgan edi. Axloqiy tanazzul belgilari namoyon bo'la bordi. Mamlakatda mehnat qilishga ishtiyoq susaygan, bir-biriga ishonchsizlik, ma'naviy tushkunlik mavjud edi. Mamlakat chuqur inqiroz

yoqasiga kelib qoldi.

1985-yilning martida partiya va davlat rahbarligiga **M.S.Gorbachev** saylandi. Uning tashabbusi bilan 1985-yilning aprelida yangi yo'nalish — qayta qurish strategiyasi ishlab chiqildi. Mazkur yo'nalish mohiyati o'ta markazlashgan buyruqbozlik tizimidan demokratik markazlashuv va o'z-o'zini boshqarish tizimini uyg'unlashtirish prinsiplariga o'tishdan iborat edi.

Qayta qurishning asosiy qoidalari 1987-yilgi iyul plenumida tasdiqlandi. Korxonalar mustaqilligini keskin kengaytirish, ularni to'liq xo'jalik hisobiga va o'z-o'zini moliyalash tizimiga o'tkazish islohotning asosini tashkil qilar edi. Mehnat jamoalarining huquqlari kengaydi. Ular endi xo'jalikni yuritish samaradorligiga va mehnat natijalariga javob berishi lozim edi.

Oshkoralik siyosati mamlakatda ijtimoiy va siyosiy fikrlash tarzini o'zgartirib yubordi. Partiyaning axborot-ga nisbatan monopoliyasi tugatildi.

Iqtisodiy sohada deyarli hech bir natijaga erishilmasdi. Ishlab chiqarish pasayish jarayoni davom eta bordi, ijtimoiy ahvol keskin yomonlashdi, byudjetdan nafaqat ayrim korxonalar, hatto butun bir mintaqalar uchun ham mablag' ajratilmagan holatlar bo'ldi. Milliy respublikalarda Ittifoq tarkibidan chiqish tendensiyasi kuchaydi.

Gorbachev Mixail Sergeevich (1931-yilda tugʻilgan)— 1985—1991-yillarda KPSS MK Bosh kotibi, 1990—1991-yillarda SSSR Prezidenti. SSSRda totalitar tizimni isloh qilishga qaratilgan qayta qurish tashabbuskori. 1991-yil dekabridan — “Gorbachyev-fond” ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tadqiqotlar xalqaro fondi prezidenti. 1990-yilda unga Nobel mukofoti topshirilgan.

Sovet Ittifoqining parchalanib ketishidan choʻchigan partiya va davlat rahbariyati tartib oʻrnatishda kuch ishlatish usullariga oʻtdi. Almati, Vilnyus, Boku va Tbilisida harbiy kuch ishlatish tinch aholi oʻrtasida koʻplab qurbonlarga sabab boʻldi. Bu faqat SSSR xalqlarining toʻliq suverenitetga erishishini kuchaytirdi, xolos.

Qisqacha mazmuni

- G'alaba "bahosi": 40 million kishi qurbon bo'ldi, 1710 ta shahar va qishloq vayron bo'ldi, 70 foiz milliy boylik yo'qotildi
- Repressiya siyosatining davom etishi
- 1953-yil 5-mart — I.Stalin vafot etdi, hokimiyat uchun kurash kuchaydi
- Partiyada "jamoaviy rahbarlik"
- 1953—1964-yillar — N.Xrushev partiya va davlat rahbari
- 1956-yil — Stalin shaxsining fosh etilishi
- "Iliqlik" — madaniy hayotda liberalizm siyosati
- Iqtisodni islohotlashtirishga urinish
- 1957-yil — birinchi sun'iy Yer yo'ldoshining uchirishi
- 1961-yil — koinotga ilk bor fazo kemasida inson uchdi
- Qishloq xo'jaligini qayta tashkil etish, qo'riq yerlarning o'zlashtirilishi
- Tashqi siyosatda "tinch-totuv yashash" prinsipi
- 1964-yil 16-oktabr — L.I.Brejnev mamlakat rahbari
- Neft, gaz, xom ashyo eksporti
- Harbiy ishlab chiqarishning o'sishi, koinotga bog'liq ishlab chiqarish sohasining rivojlanishi
- Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning pasayib ketishi, qishloqlar tanazzuli
- 1977-yilgi Konstitutsiya — Ittifoq hukumatining kuchayishi

- Buyuk davlatchillik ekspansionistik tendensiyalarning kuchayishi
- 1979-yil — Afg'onistonga bostirib kirish
- 80-yillar mehnat samaradorligining past darajasi. Turg'unlik
- Oziq-ovqat yetishmovchiligi, 1982-yil — hosil bo'lmadi
- Ulkan, ammo samarasiz rejalarni amalga oshirish (BAM qurilishi)
- 1982-yil — "Brejnev davri"ning tugashi
- 1985-yil mart — M.S.Gorbachev — qayta qurish, oshkoralik
- Xo'jalik hisobi va o'z-o'zini mollyalashga o'tish

Savollar

- ?
1. Ikkinchi jahon urushida SSSR qanday moddiy va ma'naviy qurbonlar evaziga g'alabaga erishdi?
 2. 40—50-yillarda mamlakatda qanday iqtisodiy muammolarni hal etish lozim edi?
 3. Fikringizcha, Ikkinchi jahon urushidan so'ng Stalin shaxsiga sig'inishdan voz kechish mumkin edimi? Mamlakatning urushdan keyingi rivojlanishi borasidagi o'z variantingizni ayting.
 4. N.S.Xrushev tomonidan 50—60-yillarda olib borilgan siyosat mohiyati nimadan iborat edi? Undagi qarama-qarshilik nimalarda ko'rinadi?
 5. L.I.Brejnev boshqaruvi yillarida partiya diktaturasi o'rnatilgan, degan fikrga qo'shilasizmi? Uning mazmunini so'zlab bering.
 6. 70—80-yillarda SSSR tashqi siyosatiga qanday omillar ta'sir etdi?
 7. Qayta qurish siyosatining mohiyati nimalardan iborat? Mazkur siyosat ijobiy natijalarga erishishi mumkin edimi? Agar shunday bo'lsa, buning uchun qanday shart-sharoit talab qilinar edi?

Jadvalni to'ldiring

Asosiy voqealar	Sana	Natija	
		ijobiy	salbiy

IV b o b

OSIYO: MUSTAQILLIK DAVRI MUAMMOLARI

Osiyo Yer sharidagi eng yirik qit'a hisoblanadi. U Tinch okeandan tortib Ural tog'larigacha, Shimoliy Muz okeanidan to janubdagi Hind okeanigacha bo'lgan ulkan hududni egallaydi. Jahondagi tabiiy resurslar, foydali qazilmalarga eng boy qit'a ham — bu, Osiyodir. Bu yerda dunyodagi neft zaxirasining 60 foizi, kauchukning 60 foizi, qalayning 57 foizi qazib olinadi, qimmatbaho daraxtlar o'sadi, subtropik poliz mahsulotlari va mevalarga o'ta boy. Aynan shu tufayli Osiyo qit'asi jahon iqtisodining boy markazi sanaladi.

XIX asr oxirida, ayrim mamlakatlarni hisobga olmaganda, butun Osiyo mustamlaka zonasiga aylanib qolgan edi. Turkiya, Eron, Afg'oniston kahi bir necha davlatlarga o'z siyosiy mustaqilligini saqlab qola olsa-da, iqtisodiy jihatdan ular ham g'arb mamlakatlariga qaram holatga tushib qoldi. Har tomonlama suverenitetni birmaga Yapomiya saqlab qola olgan edi.

XX asr Osiyo qit'asini to'liq o'zgartirib yubordi. Bu davrda Ikkinchi jahon urushida antigitler koalitsiyasi g'alaba qozondi, BMT tashkil topdi va uning tomomidan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi qabul qilinishi mustamlaka xalqlarning erkinlik, mustaqillik va suverenitetga erishishi ta'minladi.

Osiyo xalqlarining taqdiri bir xil kechmadi. Mazkur qit'ada hozirda 48 ta mustaqil davlat mavjud.

Agar Yapomiya va Janubiy Koreyada burjua-parlament tuzumi qaror topgan bo'lsa, Malayziya, Tailand, Butan, Bruney, Nepal kabi mamlakatlarda cheklangan demokratik institutlarga ega avtoritar-monarxiya tizimi ko'rinishidagi siyosiy tuzum mavjud.

Xitoy, Vetnam, Mongoliya, Shimoliy Koreyada mustahkam sotsialistik struktura saqlanib qolgan va sanoat natsionalizatsiya qilingan, qishioq xo'jaligi jamoalashtirilgan. Siyosiy strukturada kommunistik partiya monopoliyasi mavjud, ijtimoiy sohada aholimi ijtimoiy himoyalashning keng qamrovli institutlari tashkil qilingan (bepul ta'lim, tibbiy xizmat, aholi kambag'al qatlamini tekin uy-joy bilan ta'minlash, hammam ish bilan ta'minlash). Dinamik iqtisodiy rivojlanish yetarli darajada emasligi — bu, ularning ojiz tomoni, kuchli tomoni esa — ijtimoiy qatlamlar orasidagi tenglik va ish bilan ta'minlanganligidir.

Hindiston, Indoneziya, Bangladesh, Laos, Turkiya, Shri-Lanka, Iroq va Suriyada aralash iqtisod tashkil topdi, ya'ni bunda korxonalariga xususiy va davlat egaligiga rioya qilinadi. U butun jamiyat manfaatiga xizmat qiladi va aymiqsa mayda va o'rtta tadbirkorlar manfaatini himoyalaydi. Bu mamlakatlarda fuqarolar tinchligi va harqarorligini saqlash kafolati sifatida milliy va diniy an'analarni qat'iy muhofaza qiluvchi kuchli davlat hokimiyati tashkil topdi.

Sovet Ittifoqining parchalanishi natijasida O'rtta Osiyo davlatlari — O'zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'iziston — “yangi demokratiya” mamlakatlari yuzaga keldi. Ular demokratik qayta qurish va ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodini yaratish yo'lini tanladi.

26-§. TURKIYA: DEMOKRATIYANING MURAKKAB YO'LI

Urushdan keyingi davrda iqtisod muammolari

Ikkinchi jahon urushi kamolchilar siyosatida keskin burilish yasadi. 1945-yilda hukumat zamindorlar va davlatdan yerlarni to'lov hisohiga olib, dehqonlarga bo'lib berish to'g'risida qonun qabul qildi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Turkiya iqtisodi boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Iqtisodning davlat boshqaruvi siyosati o'z ahamiyatini yo'qotdi. Mamlakatda tartibsizlik boshlandi: shaharlarda ish tashlash, namoyishlar bo'lib o'tdi.

Turkiya AQSHdan harbiy yordam olib, NATOning o'ng qanotiga aylandi. Biroq bu mamlakatdagi iqtisodiy muammolarni hal qila olmadi. 1950-yilda ko'ppartiyali umumxalq saylovi bo'lib o'tdi. Unda **Adnan Menderes** boshchiligidagi Demokratik partiya g'olih chiqdi. Uning dasturi mamlakatda erkin tadbirkorlikka yo'l berish va davlat sektorini to'liq tugatishni mo'ljallagan edi. A.Menderes bosh vazir etih saylandi.

Xorijiy monopoliyalar bir qator imtiyozlarga ega bo'ldi va turk sarmoyasini chetga surib qo'ya boshladi. Qurollamish xarajatlari ko'payib ketdi. Ichki va tashqi

qarz, shuningdek, inflyatsiya va narx-navo katta tezlikda ko'tarilib ketdi. Tashqi qarzar bo'yicha to'lovlarni qoplashga hech qanday mablag' bo'lmasdan, hukumat deyarli barcha oltin zaxirasini garovga qo'ydi.

Turkiya Amerika siyosatida muhim bo'g'in bo'lib qoldi. U Bog'dod paktini imzoladi. 1951-yilda Turkiya harbiy-siyosiy blok — SEATOga a'zo bo'lib kirdi. 1958-yilning yozida AQSHning Livandagi va Angliyaning Iordaniyadagi intervensiyasi paytida Turkiya o'zining sodiq NATO ittifoqchisi ekanligini namoyish qildi. Ya'mi agar Suriya qo'shni mamlakatlarga yordamga keladigan bo'lsa, unga hujum qilishi mumkinligini bildirib, Turkiya o'z harbiy qo'shinlarini chegaraga olib kelib qo'ydi.

Menderes siyosati moliyaviy tanazzulga olib keldi. 1958-yilning avgustida Turkiya bankrotga uchraganligini bayon qildi. U kreditlarni to'lay olmadi. Mamlakatning moliyaviy tanazzulga uchrashiga yuqori lavozimdagi amaldorlarning davlat mablag'ini talon-toroj qilishi ham katta sabab bo'ldi.

G'arbiy Germaniya va AQSH Turkiyani bankrotidan saqlab qolishga harakat qilib, qo'shimcha kreditlar berdi. Biroq bu ham talon-toroj qilindi va iqtisodiy inqirozning oldini olish mumkin bo'lmay qoldi.

Mamlakat og'ir ahvolda qoldi. Aholining politsiya va qo'shinlar bilan to'qnashuvi deyarli har kuni yuz berar edi. Mehnatkashlar manfaatini himoya qilib chiqqan "Vatan" partiyasi taqiqlandi. Qo'shinda dezertirlik boshlandi. Istanbul va Anqarada Milliy-ozodlik qo'mitasi bo'limi yuzaga keldi.

60—80-yillarda mamlakatning siyosiy rivojlanishi

Harbiylar mavjud tizimni saqlab qolishga harakat qilib, 1960-yilning mayida davlat to'ntarishini amalga oshirdi.

Menderes hibsga olindi va qatl etildi.

1961-yili harbiy rahbariyat mamlakatning yangi konstitutsiyasini taqdim etdi. 1965-yilda esa uning asosida saylov bo'lib o'tdi. Unda Adolat partiyasi g'olib chiqdi va A.Menderesning demokratiya partiyasi o'rmini egalladi.

Yangi partiya **Sulaymon Demirel** rahbarlik qildi va bosh vazir lavozimini egalladi.

1971-yili Turkiyada yangi harbiy to'ntarish yuz berdi. Generallar tartib o'rnatishga qaror qildirdi va minglab

odamlar qamoqxonalarga jo'natildi. Hukumat bilan birga **Milliy Xavfsizlik Xizmati** tashkil etilib, unga general **Kenan Evren** rahbarlik qildi. Mamlakatda favqulodda holat e'lon qilindi. 1980-yil sentabrda yana bir bor to'ntarish yuz berdi. Barcha partiyalar tarqatib yuborildi. Ularning rahbarlariga 10 yil davomida siyosiy faoliyat bilan shug'ullanish taqiqlab qo'yildi. Universitetlarda o'qituvchilar faoliyati nazorat qilina boshladi, matbuotda esa qattiq senzura o'rnatildi.

Biroq Yevropa Ittifoqining ta'siri tufayli harbiylar yon berishga majbur bo'ldi. Yangi Konstitutsiya qabul qilinib, unga ko'ra, Kenan Evren prezident lavozimida 7 yil muddatga qoladigan bo'ldi, siyosiy partiyalar faoliyatiga ruxsat berildi. Mazkur yangi konstitutsiyaga muvofiq hukumat Turkiyaning Buyuk milliy majlisiga tegishli edi. Milliy majlis besh yil muddatga saylanadigan 450 deputatdan iborat bir palatali parlamentdan, ijroiya hukumat esa prezident va bosh vazir rahbarligidagi vazirlar kengashidan tashkil topdi.

Mamlakatda yangi partiyalar tuzildi. Yirik savdo va bank burjuaziyasi manfaatlarini mashhur siyosiy arbob Turg'ut Ozal rahbarligidagi **Vatan partiyasi** himoya qildi. 1983-yilning iyunida tashkil topgan **To'g'ri yo'l** partiyasi o'rta va yirik sanoat hamda savdo burjuaziyasining bir qismi manfaatlarini ifodalardi. Unga Sulaymon Demirel yetakchilik qildi. Shuningdek, N.Erbaqon yetakchiligidagi **Farovonlik partiyasi** tashkil etilib, u islom diniga e'tiqod qiluvchi ishchi, dehqon, mayda va o'rta burjuaziya, ziyolilarning bir qismi qarashlarini ifodalardi. Irdal Inenyu boshchiligidagi Sotsial-demokratlar xalq partiyasi, Demokratik so'l partiyalar ham shu davrda tashkil topdi.

1983-yilda Konstitutsiya asosida saylov o'tkazildi va unda **Turg'ut Ozal** rahbarlik qiluvchi Vatan partiyasi g'alaba qozondi. U bosh vazir lavozimiga, 1989-yilda esa Turkiya prezidentligiga saylandi. T.Ozal mamlakat

Turg'ut Ozal

iqtisodini jadal o‘stirish, erkin tadbirkorlikni rivojlantirish va bozor iqtisodini tashkil qilishga va’da berdi. Uning faoliyati davomida inflyatsiya yanada avj oldi.

1986-yilda xususiylashtirish to‘g‘risida qonun qabul qilingan edi, 1989-yilda birinchi marta davlat mulkini xususiy mulk uchun sotish jarayoni bo‘lib o‘tdi. Ammo xususiylashtirilayotgan korxonalar narxi juda yuqori edi va shu bois 1991-yilning oxirida davlat mulkining atigi 5 foizi xususiylashtirildi, xolos. Bu hol iqtisodning jadal rivojlanishiga bo‘lgan umidni chippakka chiqardi va inflyatsiya hamda narx-navoning o‘shishida ham namoyon bo‘ldi. Mamlakatda 5 million ishsiz bo‘lib, 2 million ishsiz Yevropa va Yaqin Sharq mamlakatlariga pul ishlagani chiqib ketgandi.

Turg‘ut Ozal (1927–1993) — Turkiyaning davlat arbobi. 1983–1989-yillarda — hukumat bosh vaziri. Ayni shu yillarda — Vatan partiyasi yetakchisi. 1989-yilning sentabridan — 1993-yilgacha mamlakat prezidenti.

Mamlakatda inflyatsiya rekord darajaga — 60 foizga yetdi. Ishsizlik bir maromda (11 foiz) saqlanib qolaverdi. Ko‘pgina turk ishchilari Germaniyaga hech bir huquqsiz, faqat malakasiz ishlarga ketishdi.

1991-yil sentabrda mamlakatda yangi saylovlar bo‘lib o‘tdi. Sulaymon Demirelning To‘g‘ri yo‘l partiyasi 27 foiz ovoz oldi va Sotsial-demokratlar partiyasi bilan blokda hukumatni tashkil qilish huquqini egalladi. Tajribali siyosatchi **S. Demirel** bosh vazir etib tayinlandi. Islom davlatini tuzish uchun kurashuvchi Farovonlik partiyasi katta muvaffaqiyatga (17 foiz) erishdi. Mazkur partiya musulmon davlatlarining islom harbiy ittifoqini, umumiy islom bozorini tashkil qilish, umumiy islom valyutasini joriy etish va kapitallarga qo‘yiladigan foiz (sudxo‘rlik)ni yo‘q qilishga chaqirdi. Ularning dasturida Turkiyaning NATOdan chiqib ketishi va jahonda yangicha tartib hamda adolat o‘rnatishi zarur bo‘lgan islom NATOsin tashkil qilish g‘oyasi ilgari surilgan edi.

1993-yil T.Ozal vafot etgandan so‘ng parlament S. Demirelni prezidentlikka sayladi. U ham o‘z navbatida bosh vazir lavozimiga To‘g‘ri yo‘l partiyasi yetakchilaridan biri — **Tansu Chiller** nomzodini qo‘ydi. Yangi hukumat uzoq turmadi. 1995-yilda yangi saylovlar bo‘lib

o'tdi. Unda Vatan partiyasi va To'g'ri yo'l partiyasi kam ovoz oldi (har biri 19 foizdan), ayni paytda Farovonlik partiyasi uchun berilgan ovozlar soni ortib bordi. N.Erbaqon To'g'ri yo'l partiyasi bilan koalitsiyada hukumatni tuzish vakolatiga ega bo'ldi.

Tansu Chiller

Xorijiy davlatlarga har tomonlama bog'liq bo'lib qolishni yo'qotish va islomning jamiyat hayotidagi hukmronligiga chek qo'yishni o'z oldiga vazifa qilib qo'ygan kamolchilar inqilobidan so'ng 75 yil o'tib ma'lum bo'ldiki, ular har ikki vazifani ham uddalay olishmadi.

Demirel Sulaymon (1924-yilda tug'ilgan) — davlat va jamoat arbobi. 1965—1971-yillarda va 1991—1993-yillarda Turkiya hukumatining bosh vaziri bo'lgan. 1964—1980-yillarda Adolat partiyasi bosh kotibi, 1987-yildan boshlab — 1983-yilda tashkil topgan To'g'ri yo'li partiyasi bosh kotibi. 1993-yildan — mamlakat prezidenti.

Turkiya 90-yillarda va XXI asr boshlarida

Turkiyaning “vesternlash-tirish” (g'arblashish), ya'ni Yevropa modeli asosida jamiyat qurish siyosati barbod bo'ldi. Uning texnik-iqtisodiy qoloqligi bu yo'ldagi asosiy g'ov bo'ldi.

Turkiya va G'arb davlatlari orasida iqtisodiy munosabatlar rivojlanishidagi bosh to'siq — bu, davlat nazorati ostidagi markazlashgan iqtisod hukmronligi edi. Jami korxonalarining atigi 30 foizi foyda keltiradi, qolganlari davlat dotatsiyasi hisobiga kun ko'radi.

Mamlakat tashqi savdosining 50 foizi G'arbiy Yevropa va 7 foizi AQSH bilan olib boriladi. Turkiya xorijga 13 milliard dollarlik tovar chiqarib, 21 milliard dollarlik tovar olib keladi. Bunday savdo-sotiq faqat ziyon keltiradi. Mamlakat tashqi qarzining o'sib ketishi buning natijasidir. 1995-yilda Turkiyaning tashqi qarzi

Sulaymon Demirel.

50 milliard dollarni tashkil etgan.

Sovet Ittifoqining parchalanib ketishi Turkiyaning g'arb dunyosi va mazkur mamlakatlar o'rtasidagi yangi rolini belgilab berdi. Bu hol G'arbda sotilmayotgan Turkiya tovarlari uchun bozorni yuzaga keltirdi. Turkiya birinchilardan bo'lib O'zbekiston va boshqa O'rta Osiyo respublikalari mustaqilligini tan olgan va diplomatik munosabatlarni o'rnatgan davlat.

Yaponiya va AQSHning bir qator firmalari Turkiya-

da sovutgich va televizorlar ishlab chiqaruvchi zavodlar qura boshladilar. Ular bu tovarlarni O'rta Osiyo bozorlarida sotishga mo'ljallagan edi. Xorijiy firmalar turklar iqtisodiga sarmoyalarni investitsiya qila boshlashdi.

Turkiyada iqtisodiy islohotlar ish bermadi. Xorijiy zaymlar hisobiga ushlab turilgan moliyaviy struktura barbod bo'ldi. Mamlakatda ko'zda tutilmagan inflyatsiya boshlandi. Siyosiy inqiroz prezident S. Demirelning iste'foga chiqishiga olib keldi. 2000-yilda **Ahmet Nejet Sezer** (1941-yilda tug'ilgan) prezident bo'ldi. Iqtisodiy inqirozning bosh sababchisi harbiy xarajatlarning kattaligi edi.

1999-yilda parlament saylovlarida Bullent Edjevit boshchiligidagi uchpartiyali koalitsiya g'alaba qozondi. Mamlakatni iqtisodiy inqiroz qamrab oldi. Inflyatsiya 39% ni tashkil etdi. 2002-yil yozida Edjevit iste'foga chiqdi. Uning o'rmini Tayip Erdogan — islom yo'nalishidagi Taraqqiyot va adolat partiyasi (TAP)ning yangi yetakchisi egalladi. Turkiya kurd separatistlari kuchayishidan xavfsirab, Iroqqa qarshi urushda ishtirok etishdan bosh tortdi. Erdogan Turkiyaning YHga kirish va Kipr masalasining hal etishga intilishi haqida ma'lum qildi.

Tarixiy ma'lumot

TURKIYA PREZIDENTLARI

1938—1950 — M.Ismet Inenyu
1950—1960 — D.Bayar
1960—1966 — D.Gyursel
1966—1973 — D.Sunay
1973—1980 — F.Koruturk
1980—1989 — K.Evren
1989—1993 — T.Ozal
1993—2000 — S.Demirel
2000 yildan — A.N.Sezer

Qisqacha mazmumi

- Ikkinchi jahon urushidan keyingi ahvol: Iqtisodiy qiyinchiliklar, inflyatsiya, ishsizlik. NATOga qabul qilinish
- 1950-yil — ko'p partiyali umumxalq saylovlari; Demokratik partiya g'alabasi, bosh vazir — A.Menderes
- Bozor iqtisodiga o'tish, iqtisodga davlat ta'sirining kamayishi
- Ichki va tashqi qarzlar, inflyatsiyaning o'sishi
- 1951-yil — SEATO harbiy bioklga qo'shilish
- 1960-yil — harbiy to'ntarish, Menderesning qatl etilishi
- 1961-yil — yangi konstitutsiyaning qabul qilinishi
- 1965-yil — erkin saylovlar. S.Demirel boshchiligidagi Adolat partiyasining g'alabasi
- 1971-yil — harbiy to'ntarish, repressiya
- 1980-yil — yangi harbiy to'ntarish. Barcha partiyalarning tarqatib yuborilishi, senzuraning joriy etilishi
- Yevropa Ittifoqi tazyiqi ostida yangi konstitutsiyaning qabul qilinishi; diktaturaning chekinishi
- 1983-yili — T.Ozal rahbarligidagi Vatan partiyasining saylovdagi g'alabasi. 1989-yildan T.Ozal — mamlakat prezidenti.
- T.Ozal boshqaruvi natijalari — inflyatsiyaning yangi oqlmi
- 1991-yil — yangi saylovlar: S.Demirel g'alabasi (bosh vazir)
- 1993-yil — T.Ozal vafoti; S.Demirel — prezident
- 1995-yil — saylovlar, mamlakat rahbari — N.Erbaqon SSSR parchalanishi bilan bog'liq holda Turkiya rollining kuchayishi. Turkiya — O'rta Osiyo davlatlari bilan bog'lovchi bo'g'in
- 2000-yil — prezident Ahmet Sezer

Savollar

- ?
1. Ikkinchi jahon urushidan so'ng mamlakat iqtisodida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
 2. Turkiyaning NATOga kirishi qaysi davrga to'g'ri keladi va mamiakatning ushbu tashkilot bilan hamkorligi to'g'risida nimalar bilasiz?
 3. Mamiakatning 70—80-yillardagi siyosiy rivojlanishiga qisqacha ta'rif bering.
 4. S.Demirel qanday qilib mamlakat iqtisodi muammolarini hal etishga urindi?
 5. Fikringizcha, Turkiyaning "g'arblashtirish" siyosati nima uchun barbod bo'ldi?

27-§. ХИТОЙ 50—90-ЙИЛЛАРДА

Xitoy Xalq Respublikasi deb e'lon qilinishi

Ikkinchi jahon urushi tugagandan so'ng Xitoy kommunistik partiyasi (XKP) va Gomindan partiyasi o'rtasida

kurash boshiandi.

1946-yil yozida Gomindan armiyasi XKP nazoratidagi Xitoy rayonlarida hujum operatsiyalarini boshladi. Yangi fuqarolik urushl boshlandi. Ular ma'lum bir hududiarni egallashga muvaffaq bo'ldi. Biroq **Xitoy Xalq ozodlik armiyasi (XXOA)** yirik mag'lubiyatni chetlab asosiy kuchlarini saqlab qola oldi. 1948-yil avgustdan vaziyat o'zgardi. XXOA qarshi hujumga o'tdi va Gomindan qo'shinlariga qaqshatli zarba berdi.

1949-yil sentabrda "Umumiy dastur" qabul qilindi va u 1954-yilgacha Xitoyda vaqtinchalik konstitutsiya vazifasini o'tadi. Unda xalq demokratiyasi tamoyillari hamda ishchilar sinfi va dehqonlar ittifoqi asosidagi **Xitoy Xalq Respublikasi** davlati tashkil etilganligi e'lon qilindi. Umumiy dastur Yevropa mamlakatlarining Xitoydagi alohida huquq va imtiyozlarini bekor qildi.

1949-yil sentabr oyida XXOA askarlari Xitoy poytaxti Pekinga kirib keldi. 1949-yil 11-oktabrda XXR tashkil topganligi rasmiy e'lon qilindi. Inqilob g'alaba qozondi va Xitoyning mustamlakaga aylanishiga chek qo'yildi.

Xitoy o'sha paytda ishlab chiqarishi past agrar mamlakat hisoblanar, asosan xorijiy sarmoya hukmronlik qilardi. Mamlakatda dunyodagi eng past iste'mol darajasi va ulkan ishsizlar armiyasi mavjud bo'lgan. Fabrika-

zavod korxonalari umumiy ishlab chiqarishning arziyasini qismini tashkil etib, ko'pgina korxonalar eng oddiy asbob-uskunalar bilan jihozlangan edi. Qishloqlarda esa yarim natural xo'jaligi hukmronlik qilganligi qoloqlikning bir sababi bo'lgan.

Inqilob natijalari

Xitoydagi inqilob uning tashkilotchisi va rahbari Mao Szedun nomiga **"maoistik"** inqilob deb yuritila boshlandi. Maoizmning o'ziga xos tomoni uning "kazarma kommunizmi" deb ta'riflangan siyosatida edi. Maoizm harbiy-byurokratik partiya guruhlari diktaturasini o'rnatib, barcha iqtisodiy va ijtimoiy qonunlarga teskari tuzumni barpo qildi. Rahbariyat o'zboshimchalik bilan qarorlar qabul qilar, ammo sodda, ommabop shiorlar orqasiga bekinishga usta edi.

Shu bilan birga yangi Xitoy qurilishining boshlang'ich bosqichida maoizm iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda ma'lum bir yutuqlarga erishdi. 1950-yilda yer islohoti o'tkazilib, 300 million yersiz va kam yerli dehqonlar 47,6 million gektar yerga hamda ishlab chiqarish vositalariga ega bo'ldi. Xitoydagi feodal yer egaligi yo'q qilindi, zamindorlar esa sinf sifatida tugatildi. Bu Osiyodagi eng keskin agrar islohot bo'ldi. **1953-yilda** sanoat tiklandi, 1955-yilda esa xalq xo'jaligi birinchi besh yillik rejasi qabul qilindi. Unga ko'ra 694 ta yirik sanoat ob'ektlari qurilishi mo'ljallangan.

Mao Szedun

Sobiq xususiy korxonalar ularning egalari va davlatning qo'shma mulki bo'lib qoldi. Ular yuqori maosh to'lanadigan mutaxassslar holatiga o'tkazilib, yillik kapitalning 5 foizi to'lamish kerak edi. Ayrim korxonalar xususiy mulk sifatida saqlamb, davlat buyurtmalaridan mahrum qilindi, boshqa korxonalar asosida qo'shma korxonalar tashkil qilindi.

Birinchi besh yillik reja bajarilishi bilan sanoat yalpi mahsuloti ikki baravar, qishloq xo'jaligi esa 25 foizga ko'paydi. Xalqning turmush darajasi ko'tarildi. Ishchi va xizmatchilar ish haqi 30 foiz, dehqonlar daromadi 28 foiz oshdi. Xitoy uchun yangi sanoat tarmog'i yuzaga keldi.

Xalq yerga ega bo'ldi, xorijiy kapitalning hukmronligi tugatildi. Xitoy ozod va mustaqil mamlakatga aylandi.

Tutilgan yo'lining o'zgarishi. "Katta sakrash" dasturi

1958-yilda yangi jamiyat qurishga qaratilgan yo'nalish o'zgardi. "Uch qizil bayroq" shiori paydo bo'ldi. Bu iqtisodiy qonunlarga xilof ravishda ilgari rejalarini jadallik bilan amalga oshirish, shuningdek, Xitoy dehqonlarini birlashtirishning yangi shaklini yaratishning avantiyuristik dasturidan iborat edi. Dastur umumiy holda "katta sakrash" deb nomlandi. Unga ko'ra to'rt yilda (1958—1962-yillar) sanoat ishlab chiqarishi 6,5 marta, qishloq xo'jaligi esa 2,5 baravar o'sishi lozim edi. Bu amaliy qiymatdan ko'ra targ'ibotga mo'ljallangan aqlga sig'maydigan xayol edi.

Shunga qaramay Xitoy rahbariyati ushbu utopiyani amalga oshirishni boshladi. Qishloqlardagi sobiq qishloq xo'jalik kooperativlari **xalq kommunalariga** aylantirildi. Ularda ishlab chiqarish qurollari, uy-ro'zg'or anjomlari, chorva, turar-joy, mevali daraxtlar umumiy bo'lib qoldi. Dehqonlardan tomorqalar tortib olindi. Har bir kommuna uchun uyda domna pechlar qurish va unda po'lat eritish vazifasi topshirildi. Tez orada "katta sakrash" g'oyasi barbod bo'lgani ma'lum bo'ldi. Ikki yilda (1958—1960) xalq xo'jaligi 100 millard yuan zarar ko'rdi. Faqat 1965-yildagima xalq xo'jaligini 1957-yil darajasiga ko'tarishga erishildi. Ammo Xitoy rahbariyati bu aybni xalq bo'yiga qo'yishga qaror qildi.

Madaniy inqilob va uning natijalari

1966-yil avgustda "XKP MKning ulug' proletar

madaniy inqilobi to'g'risidagi qarori" qabul qilinib, unda mamlakatni kapitalistik yo'ldan borishga undovchilar yanchib tashlashga chaqirilgan edi.

"Madaniy inqilob" natijasida 100 millionga yaqin kishi jabr ko'rdi. Shahar ko'chalarida "Inqilob" jangari qo'shinlaridan iborat "**xunveybin**"larning boshboshdoqliklari avj oldi. Kishilarni to'g'ridan-to'g'ri ko'chalar, uylardan ushlab qayta tarbiyalash maxsus lagerlariga jo'natildi. Ular orasida taniqli olimlar, partiya arboblari, davlat muassasalari xizmatchilari, san'at xodimlari ham bor edi. "Xunveybinlar" otryadlari maktab o'quvchilari, talabalar, daydilar va hayotda ishi yurishmagan omadsizlardan tashkil topdi.

Xunveybinlar — turli partiya va jamoatchilik tashkilotlarini yanchish, hukumatga yoqmay qolgan shaxslarni jazolash uchun "madaniy inqilob" boshida — 1966-yilda shaharda ta'lim olayotgan yoshlardan tuzilgan otryadlar.

"Madaniy inqilob" Xitoyda yo'lga qo'yilayotgan xalq xo'jaligini barbod qildi. U Xitoy uchun 500 milliard yuanga tushdi. 1966—1976-yillar "yo'qotilgan o'n yillik" bo'lib qoldi. Bu davrda mamlakat iqtisodi jar yoqasiga borib qoldi. Ishchi va xizmatchilarning ish haqi 30 foizga, qishloqdagi bir kunlik mehnat haqi 33 foizgacha pasaydi. Mamlakatda 200 million kishi doimiy to'yib ovqat yemasdi, shaharlarda 20 million ishsiz mavjud edi.

1981-yilgi XKP qarorida qayd qilinganidek, bevosita Mao Szedun tashabbuskori bo'lgan "madaniy inqilob" mamlakatni loyqalatib yubordi, partiya davlat va ko'p millatli xalqqa jiddiy kulfatlar keltirdi.

Mao Szedun (1893—1976) — 1943 yildan Xitoy KP MK raisi, partiya asoschilaridan biri. 1954—1959-yillarda XZR raisi. 1959-yildan uning shaxsiga sig'inish boshlandi. 1966—76-yillarda mamlakat taraqqiyotiga ulkan zarar keltirgan "madaniy inqilob"ga boshchilik qildi.

Tutilgan yo'lning yangitdan o'zgarishi. Mamlakat iqtisodini modernizatsiyalash 1976-yil sentabrda Mao Szedun vafot etdi. "Madaniy inqilob" faollari ta'qib qilina boshladi. Mao Szedunning xotini Szyan Sin va yana Siyosiy byuroning uch a'zosi

(“to‘rtlik to‘dasi”) qamoqqa olindi. Ikki yil davomida **“madaniy inqilob”** oqibatlarini tugatish uchun kurash olib borildi va faqat **1978-yil dekabrda** XKP MKning III plenumida Xitoyni modernizatsiyalash to‘g‘risida qaror qabul qildi. Islohotlarni amalga oshirish boshlandi. Chet el sarmoyalari oqimimi barqarotlashtirish uchun mamlakatning janubiy chekkalarida bir qator maxsus iqtisodiy zonalar tashkil etish to‘g‘risida qaror qabul qilindi. Tashqi noiqtisodiy sohada dunyoning rivojlangan mamlakatlari bilan hamkorlik qilishga mo‘ljallangan “ochiq siyosat” olib borildi.

Dehqonlarga tomorqalar qaytarib berildi. Qishloq xo‘jaligi dehqonlarga yetishtirgan ortiqcha mahsulotini sotish huquqihi beruvchi xo‘jalik pudratiga o‘tdi.

“Direktiv rejalashtirish” tugatildi, barcha sanoat korxonalarini “mustaqil xo‘jalik tashkilotlari”ga aylantirildi. Mamlakatda xususiy bozor, tovar munosabatlari keng rivojlana boshladi, kichik xususiy va jamoa korxonalarini, kустar ustaxonalar, xususiy tadbirkorlar faoliyatiga ruxsat berildi.

Xitoy sotsialistik yo‘nalishdan voz kechmagan holda iqtisodiy qurilish borasida katta yutuqlarga erishdi. Umumiy yalpi ishlab chiqarish yiliga o‘rtacha 10 foiz, yalpi milliy mahsulot esa aholi jon boshiga hisobiaganda boshqa Osiyo mamlakatlariga qaraganda 4—5 marta tez ko‘payib bormoqda.

Xitoy qishloq xo‘jaligi hatto rivojlangan mamlakatlar miqyosi uchun ham misli ko‘rilmagan sur‘atlarda — yiliga 7,4 foiz rivojlandi. Mamlakatning umumiy eksportida tayyor mahsulotlar ulushi 66 foizni tashkil etdi. Inflyatsiya deyarli nolga teng. Xitoy yuani dunyoda eng barqaror valyutalardan biri bo‘lib qoldi.

Xitoy yuqori texnologiyali mahsulotlarni ishiab chiqardi. Mamlakatda o‘z atom quroli, qit‘alararo rake-talar, elektron asbob-uskunalar yaratildi.

1993-yildan to 2003-yilgacha XKP yetakchisi va XXR prezidenti **Szyan Szemin** bo‘ldi. 2003-yilidagi konstitutsiyaga muvofiq u iste‘foga chiqdi va uning o‘rnini sobiq vitse-prezident **Xu Szm-tao** egalladi.

Xalqaro munosabatlar

Xitoy BMT Xavfsizlik ken-gashining doimiy a‘zosi. Uning siyosati Osiyo qit‘asida

tinchlikni saqlash bo'lib qoldi. Mamlakatda tinch-totuv yashashning besh tamoyill (pancha chila) ishlab chiqildi: 1) hududiy butunlik va suverenitetni o'zaro hurmat qilish; 2) hujum qilmaslik; 3) bir-birining ichki ishlariga aralashmaslik; 4) tenglik va o'zaro foyda; 5) tinch-totuv yashash. Ilk marta XXR va Hindiston o'rtasidagi bitim (1954-yil apreil) preambulasida (kirish qismi) keltirilgan bo'lib, keyinchalik 1955-yildagi Bandung konferensiyasida Osiyo xalqlari o'rtasidagi xalqaro munosabatlarga asos qilib olindi.

Mamlakatning hal etilmagan muammolari

Ayni paytda Xitoy oldida katta muammoilar turibdi. Eng asosiysi — milliy muammo. 93 foizni tashkil etuvchi — xonsilardan tashqari 16 millat vakillari mavjudki, ularning har biri 1 milliondan ziyodroq kishidan iborat. Eng ko'pi — Sinszyan-Uyg'ur muxtor viloyatida yashovchi 10 millionga yaqin turkiy aholidir, shuningdek, Tibet tog' massivida yashovchi tibetlar hisoblanadi. Tibetliklar Xitoy hokimiyatini tan olishdan bosh tortib, mustaqillik talab qilishdi. 1959-yilda xalq qo'zg'oloni bo'lib o'tdi, u tor-mor etilgandan so'ng Tibetning diniy va dunyoviy rahbari — Dalaylama Hindistonga qochishga majbur bo'ldi. Tibetda harbiy-nazorat tizimi tashkil etildiki, ular amalda boshqaruvni o'z qo'liga oldi, u 1965-yilda esa Tibet muxtor rayoniga aylantirildi.

Yana bir muammo — Tayvan oroli. 39 ming kv. km hududga ega bo'lgan bu katta orolda 20 million kishi yashaydi. 1949-yilda Xitoy inqilobi g'alaba qozongandan keyin bu yerda "Xitoy Respublikasi"ni e'lon qilgan gomindanlar qoldiqlari orolga qochib keldi. Shu paytdan boshlab AQSH va g'arb davlatlari "ikki Xitoy" siyosatini olib borib, Tayvan tuzumiga iqtisodiy va harbiy yordam ko'rsatib kelmoqda. Tayvan XXR viloyatlaridan biri sifatida e'lon qilingan, hiroq Tayvan hukumati buni tan olishdan bosh tortmoqda. Tayvan — Osiyoning eng rivojlangan davlatlaridan biri.

2000-yil martda Tayvan prezidentligiga bo'lib o'tgan saylovlar Gomindanning to'liq mag'lubiyati bilan tugadi, u oxirgi 50 yil ichida bu iavoziimga monopoliyasini yo'qotdi. Hokimiyatga kelgan yangi prezident **Chen Shuy Byan** 1986-yilda tashkil etilgan demokratik

taraqqiyparvar partiyasi yo'lboshchisi edi. U orolning to'liq suverenitetga erishajagini bildirgan.

Tayvan — Xitoy Janubi-sharqidagi hudud bo'lib, Tayvan oroli, Penkuledao arxipelagi va boshqa orollardan iborat. Qit'adan 142 kmlik bo'g'oz bilan ajratilgan. Asosiy shahri — Taybey. Ma'muriyat rahbari— prezident. XXR va Tayvan mamlakatni birlashtirishning o'z dasturlarini ilgari surdi, biroq Jiddiy keshmovchiliklar bu jarayonni tugatish imkonini bermadi.

Tarixiy ma'lumot

XXR RAISLARI

1954—1959 — Mao Szedun
1959—1968 — Lyu Shaotsi
1968—1970 — Dun Biu
1970—1976 — Dju De
1976—1983 — Y. Szyanin
1983—1988 — Lyu Sennyuan
1988—1993 — Yan Shankun
1993—2003 — Szyan Szemin
2003-yildan — Xu Szin-mao

Qisqacha mazmuni

- 1946-yilning yozi — gomindanchilar qo'shinining ozod etilgan Xitoy rayonlariga hujumkor harakati boshlanishi
- 1948-yil avgust — XMOA Gomindan qo'shiniga qarshi hujumni boshladi.
- 1949-yil sentabr — Umumiy dasturning qabul qilinishi; XMOA Pekinga kirdi.
- 1949-yil 1-oktabr — Xitoy Xalq Respublikasi deb e'lon qilindi.
- 1950-yil — yer islohoti
- 1955-yil — birinchi besh yillik rejasi qabul qilinishi
- 1958-yil — “uch qizil bayroq” yo'li — “katta sakrash”
- 1966-yil — “madaniy inqilob”ning amalga oshirilishi; xunveybinlarning zo'ravonligi; iqtisodiyot va madaniyatning inqirozi
- 1976-yil sentabr — Mao Szedun vafoti; “madaniy inqilob” oqibatlarining tugatilishi
- 1978-yil — Xitoyni modernizatsiyalash dasturi: xorijiy kapitalning kirib kelishi, rivojlangan mamlakatlar bilan hamkorlik

- XKP roli va ijtimoiy iqtisodiyot asoslarini saqlab qolgan holda bozor munosabatlariga o'tish; iqtisodiy qurilishdagi muvaffaqiyatlar
- Xalqaro munosabatlarda — tinch-totuv yashash tamoyillariga rioya qilish.
- 1993-yil — XXR raisi Dzyan Szemin
- 2003-yil — Dzyan Szeminning iste'foga chiqishi

Savollar

?

1. Xitoyni ozod qilish va uni Xalq Respublikasi deb e'lon qilishga qanday voqealar sabab bo'ldi?
2. Mao Szedun qaror toptirgan "kazarma kommunizmi" siyosatining mohiyati nimada?
3. Nima deb hisoblaysiz, "uch qizil bayroq" siyosati Xitoyni inqirozdan chiqarishi mumkinmi? Javobingizni asoslab bering.
4. Mamlakat rahbarlari 80—90-yillarda qanday siyosiy saboqlar chiqarishdi? Iqtisodiyot va siyosiy hayotda nimalar o'zgardi?
5. 90-yillardagi mamlakat iqtisodiy yutuqlarining asosiy manbaini nimalarda ko'rasiz?
6. Tibet va Tayvan oroli muammolarining mohiyati nimada? Ularni qanday sharoitlarda hal etish mumkin?

28-§. VYETNAM: OZODLIKNING OG'IR YO'LI

Xalq inqilobining g'alabasi

Ikkinchi jahon urushi milliy-ozodlik harakatining yangi ko'tarilishiga olib keldi.

1941-yilda Vyetnamga yapon qo'shinlari bostirib kirdi va mamlakatni bosib oldi. Vishi hukumatini o'zida namoyon etuvchi fransuz mustamlaka ma'muriyati qarshilik ko'rsatmadi va bosqinchilar bilan hamkorlikka tayyorligini bildirdi. Shu bois Vyetnam xalqining milliy-ozodlik kurashi bir paytning o'zida ham fransuz mustamlakachilari, ham yapon militaristlariga yo'naltirilgan milliy-vatanparvarlik urushi xususiyatini kasb etdi. Bu kurashda **Xo Shi Min** (1890—1969) vetnamliklarning milliy xarizmatik yo'lboshchisi sifatida mashhur bo'ldi.

Xarizmatik yo'lboshchi — izdoshlari ko'z o'ngida favqulodda sifatlar — donishmandlik, qahramonlik va "zavilyolik"ka (yunoncha "xarizma" — "ilohiy qobiliyat") asoslangan obro'-e'tiborli inson.

Yapomiyaning Ikkinchi jahon urushida tor-mor etilishi 1945-yilgi avgust qo'zg'olomiga olib keldi. Xo Shi Min Vyetnamning mustaqillik bayonotnomasi va Vyetnam Demokratik Respublikasini e'lon qildi. Biroq fransuz mustamlakachilari mamlakat janubida bir qator diniy va milliy guruhiar vakillaridan o'z homiyligidagi hukumatni tuzdi. **1946-yilning yozida** Janubiy Vyetnamda "muxtor respublika", shuningdek, tog'li xalqlar muxtoriyati e'lon qilindi.

1946-yil 19-dekabrda fransuz mustamlaka hokimiyati VDRga qarshi urush boshladi. Xo Shi Min da'vati bilan umumxalq ozodlik urushi boshiandi. Fransuz mustamlakachilari Saygonda o'z hukumatini tuzadi va mamlakat hukmdori etib Bao Day e'lon qilindi. 1949-yilning mayida bu hukumat "Vyetnam davlati"ni barpo etishini e'lon qildi.

1954-yilning mayida VDR qurolli kuchlari Den Ben Fu rayonida fransuz qurolli kuchlarini tor-mor etdi. Vyetnam xalqining g'alabasi Fransiyaning obro'-e'tiboriga og'ir siyosiy va psixologik zarba berdi. Bosh vazir lavozimiga ko'tarilgan P.Mendes Frans (1907—1982) urushni tinchlik sulhi bilan tugallashga va'da berdi. Biroq AQSHning aralashuvi vaziyatni yana murakkablashtirdi.

AQSHning Vyetnamdagi urushga aralashuvi 1950-yilning boshlarida AQSH Bao Daya hukumatini tan oldi va bu tuzumga amerika harhiy va iqtisodiy yordamini berish haqidagi bitimni imzoladi. Shu tariqa mamlakat 20 yil urush girdobiga tortildi. Deyarli bir paytning o'zida Sovet Ittifoqi, XXR va Sharqiy Yevropa mamlakatlari Xo Shi Min hukumatini tan oldi.

Fransiyaning Vyetnamdagi mag'lubiyati uning hukmron doiralari Xo Shi Min bilan muzokaralarga borishga majbur etdi. 1954-yilning 26-aprelida Jenevada SSSR, AQSH, XXR, Buyuk Britaniya, Fransiya tashqi ishlar vazirlarining kengashi ochildi. 1954-yil 21-iyulda Jeneva bitimlari imzolandi. Vyetnam hududi 17-parallel-da vaqtinchalik demarkatsiya chizig'i bo'yicha bo'lindi, lekin unga siyosiy chegara sifatida qaralmadi. Shimol tomonda VDR qurolli kuchlari, janubda — fransuz ittifoqi va baoday rejimi joylashdi. Bitimlar Vyetnamga qo'shln olib kirish, qurol-yarog' va harhiy materiallarni

N.Xrushev, Mao Szedun va Xo Shi Min. 1959-yil oktabr.

keltirish, harbiy bazalar qurishni man etardi. Vyetnamning birlashishi 1956-yilning iyulida umumiy erkin saylovlar o'tkazilgandan so'ng amalga oshirilishi kerak edi. Harbiy mojaro siyosiy qarama-qarshilikka aylandi.

Xo Shi Min (1890—1969) — Vyetnam davlat va siyosiy arbobi. 1945-yil avgustdan 1946-yilning martigacha VDR Vaqtli hukumati raisi, 1946-yildan VDR prezidenti, ayni paytda bosh vaziri. 1951-yildan — Vyetnam mehnatkashlar partiyasi raisi.

AQSHning VDRga qarshi harbiy tajovuzining boshlanishi

Yevropadagi NATOga o'xshash bo'lgan osiyocha tashkilot tuzildi.

Shartnoma garchi bu mamlakatlar qurolli kuchlarini integratsiya qilolmasa va yirik Osiyo davlatlarini jalb etolmasa ham, AQSH uni Osiyoda "jamoaviy" xavfsizlik haqidagi shartnoma deb tasavvur etdi.

1955-yilda fransuz hukumati qo'shinlarni janubdan olib chiqa boshladi. Mamlakatda turli millatchi guruhlar o'rtasida hokimiyat uchun kurash boshlandi. Bu hokimiyatsizlik davrida AQSH iqtisodiy va harbiy yordam berish tufayli mamlakat janubida faollasha boshladi. Ular Vyetnam siyosiy arboblari orasida fransuzlar

AQSH Jeneva konferensiyasi qarorlaridan qoniqmadi. 1954-yil sentabrda uning rahbarligi ostida SEATO —

bilan hamkorlik qilmagan **Ngo Din Demni** saylashdi. 1955-yilning oktabrida u Jeneva bitimi bo'yicha fransuz mulklariga tegishli hududlarda Vyetnam Respublikasi tuzilishini e'lon qildi. Shuningdek, u qayta tashkil qilingan hukumat o'zini Jeneva bitimlariga bog'liq deb hisoblamasligi va 1956-yilgi saylovlarini o'tkazmasligini bildirdi. Amerika hukumati uni qo'llab-quvvatladi. Demga cheklanmagan hokimiyat bergan favqulodda qarorlar qabul qilindi. U qishloqlardagi saylov organlarini tugatdi va ularni o'z mansabdorlari bilan almashtirdi.

1960-yilda bu siyosat janubda muxolifatning tashkil topishiga olib keldi. Shu yiliyoq Milliy ozodlik fronti tuzildi, uning dasturiga Demning xalqqa qarshi tuzumini ag'darish, mamlakatni birlashtirish, iqtisodiy o'zgarishlar va amerikaliklarni quvib chiqarish kirdi. Bu, mustamlakachilikka qarshi xalq inqilobining boshlanishi edi. Uning harbiy tashkiloti **Vet Kong** deb ataldi.

Vatanparvarlar mamlakat janubida kurash boshladi. Shimoliy Vyetnam uni qo'llab-quvvatladi. Ular bo'ysunmaslik siyosatini olib borishdi, joylarda o'z hokimiyat organlarini tashkil etishdi. Demga qarshi buddaviy ruhoniya norozilik bildirib, iste'fosini talab qildi (Dem katolik edi). Qo'shinda ham norozilik chiqishlari bosh-

Ular o'z Vatani uchun jang qilishdi.

landi. Dem bunga qatag'onlarni kuchaytirish bilan javob berdi.

Prezidentlar D.Eyzenxauer va J.Kennedi Demdan garchi islohotlar o'tkazishni talab qilishgan bo'lsa-da, uni qo'llab-quvvatlashda davom etishdi. Shu munosabat bilan Amerika harbiy ishtiroki tezlashib ketdi. 1961-yilning boshida Janubiy Vyetnamda 600 nafar amerikalik qo'shin bo'lgan, 1965-yilda ular soni 16 mingga yetdi.

Vyetnamdagi siyosiy vaziyat beqarorlashdi. **1963-yil 1-noyabrda** harbiy to'ntarish natijasida Dem ag'darildi. Yangi "yo'l boshchi" lavozimiga **Nguen Van Tie** saylandi, u Janubiy Vyetnamni 1966-yildan 1975-yilgacha boshqardi.

Ngo Din Dem (1901—1963) — Janubiy Vetnamning 1953—1963-yillardagi prezidenti. Harbiy to'ntarish natijasida uning hokimiyati ag'darilib, o'ldirilgan.

1964-yilning avgustida Tonkin bo'g'ozida amerikaliklar kemasiga hujum qilingandan so'ng ular Shimoliy Vyetnamni bombardimon qila boshlashdi. 1965-yilning fevralidan bu muttasil hujumga aylanib, 1973-yilgacha davom etdi. Amerikaliklar "kuydirilgan yer" taktikasidan foydalanishdi. Yuzlab Vyetnam qishloqlari yoqib yubo-

Qo'shin va yangi xalq yagona. Saygonga hujum

rildi, o'n ming gektar yerlar yaroqsiz holga keldi, varvarlarcha bombardimon va napalm qo'llanishi natijasida minglab gektar o'rmonlar yo'q qilindi. Urush miqyosi kengaya bordi va AQSH Vyetnamga 500 mingdan ziyod askarni olib kirdi.

1968-yilda Parijda Vyetnamda urushni to'xtatish haqida muzokaralar bo'lib o'tdi va 1973-yilgi bitimga erishildi. AQSH to'liq mag'lubiyatga uchradi. Amerika qo'shinlarini chiqarish qochishga aylanib ketdi. 1975-yil 30-aprelda Shimoliy Vyetnam qo'shinlari Saygonga kirdi.

Napalm — yopishqoq yonilg'li mahsuloti bo'lib, suyuq yonilg'iga (benzin, kerosin) organik kislotalarning alyumini tuzlaridan olingan kukun qo'shib tayyorlanadi. Nishonga otilgan ob'ektga yaxshi yopishadigan aralashma. Suv yoki gorga tegishdan alanganib ketadi.

Vyetnam urushidagi mag'lubiyat Amerika obro'-e'tiboriga ta'sir etdi. Amerikaning g'arbdagi yo'l boshchi rolini bajarishi imkoniyatining o'zi shubha ostida qoldi. Amerikaning Vyetnamdagi tajovvuzkorona urushi Yevropa mamlakatlarining birlashishi va iqtisodiy integratsiyasida hal qiluvchi burilish uchun eng muhim asos bo'ldi. Bu urush shu paytgacha Amerika ta'siri doirasida bo'lib kelgan Yevropa davlatlarini mustaqil siyosat olib borish va dunyo muammolarini mustaqil hal etishning yangi yo'llarini izlashga majbur etdi.

**Yangi hayot qurilishi-
ning boshlanishi**

1976-yil 25-aprelda Vyetnamda yagona Vyetnamning Milliy majlisiga umumiy saylovlar bo'lib o'tdi. **1976-yil 2-iyulda** u Vyetnamning birlashuvi va Vyetnam Sotsialistik Respublikasi e'lon qilinishi haqida qonun qabul qildi. **1980-yil dekabrda** mamlakatning birinchi konstitutsiyasi qabul qilindi.

Vyetnamda rivojlanish yo'li sifatida quyidagilar qaralmoqda:

1. Turli iqtisodiy hayot tarzlarining teng huquqliligi. Davlat bir xilda davlat, xususiy va kooperativ sektorini qo'llab-quvvatlaydi.

2. Qishloq xo'jaligi va ayniqsa, oziq-ovqat ekinlari yetishtirishni rivojlantirish. Qishloq xo'jaligida 16 ming kooperativ bor, ularga kirish ko'ngilli: dehqon undan

xohiagan paytda chiqishi mumkin. Minglab ishlab chiqarish brigadalari dengiz va daryo tarmoqlarida ishlab, aholini bu soha mahsulotlari bilan ta'minlaydi.

3. Sanoat sohasida asosiy e'tibor qishioq xo'jaligini ko'tarish va keng iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish bo'yicha zavodlar qurilishiga qaratildi.

4. Yonilg'i-energetika va transport tarmoqlari ob'ektlari qurildi.

1994-yil fevralda AQSH Vyetnam bilan urush paytida kiritilgan savdo embargosini bekor qildi. 1995-yil iyulda AQSH bilan diplomatik munosabatlar o'rnatildi. Kommunistik partiya rahbariyatiga iqtisodiyotni erkinlashtirish yo'lidan boruvchi islohotchilar keldi. Xorijiy investitsiyalar uchun eng qulay sharoitlar yaratildi. Ko'plab davlat korxonalari xususiylashtirildi. Mamlakat iqtisodiyoti tezkorlik bilan rivojlana boshladi. Vyetnam Osiyodagi eng rivoj topgan mamlakatlardan biriga aylandi.

Vyetnam Hindixitoy yarimorolida tinchlik va xavfsizlikni saqlashga yo'naltirilgan yo'lni olib bormoqda. Uni butun jahon hamjamiyati tan olgan, 123 davlat bilan diplomatik munosabat o'rnatgan. Faqat 1995-yilga kelibgina prezident B.Klinton Vyetnam bilan diplomatik munosabatlar o'rnatish miyatini bildirdi.

Qisqacha mazmuni

- Fransiya mustamlakachiligi
- 1945-yil 2-sentabr — VDR mustaqilligining e'lon qilinishi
- 1946-yil 19-dekabr — fransuz mustamlakachilarining VDRga qarshi urushi boshlanishi: Saygonda Bao Day boshchiiligidagi hukumat tuzilishi
- 50-yilning boshlari — AQSH janubda Bao Day, SSSRning shimolida Xo Shi Min hukumatlarini tan oldi
- AQSHning janubga harbiy va iqtisodiy yordami
- 1954-yil — Fransiyaning Vyetnamdagi mag'luliyati
- 1954-yil 21-iyul — Jeneva bitimi: Vyetnam 17-parallelda demarkatslon chiziq bilan bo'lini
- 1954-yil sentabr — SEATO bloki tuzilishi
- 1955-yil — fransuz qo'shinlarining mamlakat janubidan olib chiqilishi
- 1955-yil oktabr — janubda Vyetnam Respublikasi e'lon qilinishi: Ngo Din Dem

- 1960-yil — Vyetnam Milliy-ozodlik fronti tuzilishi
- 1960- yil — Vet Kong harbiy tashkiloti boshchiligida-gi mustamlakachilikka qarshi inqilob boshiandi
- 1963-yil 1-noyabr — harbiy to'ntarish; Dem ag'darildi va o'ldirildi; Janubiy Vyetnam — Nguen Van Tie boshchiligida (1966—1975)
- 1964-yil avgust — Tonkin voqeasi; Shimoliy Vyetnamni bombardimon qilish boshiandi
- 1968—1973-yillar — urushni to'xtatish haqida Parijda muzokaralar
- 1973-yil — Vyetnamdan Amerika qo'shinlari olib chiqila boshiadi
- 1975-yil 30-aprel — Saygonning ozod etilishi; urush tugashi
- 1976-yil 25-aprel — yagona Vyetnam Milliy majlisiga umumiy saylovlar
- 1976-yil 2-iyul — Vyetnamning birlashishi; Vyetnam Sotsialistik Respublikasi e'lon qilinishi.
- 1995-yil — AQSH bilan diplomatik aloqalarning o'rnatilishi
- 2003-yil — Vyetnam — Osiyoda eng rivojlangan mamlakatlardan biri

Savollar

- ?
1. Nima deb hisoblaysiz, mamlakatning ikki davlatga parchalanishini qanday sharoitlarda saqlab qolish mumkin edi?
 2. Mamlakatning parchalanishida AQSH hukumati qanday rol o'ynadi?
 3. AQSH qurolli kuchlari Janubiy Vyetnam hududida nima uchun saqlanib qololmadi?
 4. Mamlakat birlashuvi qachon ro'y berdi? Birlashgan Vyetnam oldida qanday muammolar yuzaga keldi?

29-§. IKKIGA BO'LINGAN KOREYA

KXDR va Koreya Respublikasining yuzaga kelishi

1945-yil 2-sentabrda Yaponiyaning tor-mor etilishi Shimoliy Koreyaning sovet, janubining amerikaliklar qo'shinlari tomonidan bosib olinisliiga olib keldi. Ikki qo'shinni 38-parallel ajratib turdi, u bo'lajak ikki koreys davlati chegarasi bo'ldi. 1948-yilda ikki davlat: shimolda — Koreya Mehnat partiyasi rahbarligida Koreya Xalq demokratik respublikasi, janubda **Li Sin Man** boshchiligida Koreya Respublikasi tashkil topdi.

Shimoliy Koreyada sotsializm qurilishini e'lon qilgan hokimiyat qaror topdi, Janubiy Koreyada burjuademokratik parlament respublikasi saylandi.

Li Sin Man (1875–1965) — Janubiy Koreyaning 1948–1960 yillardagi prezidenti. Xalq qo'zg'oloni natijasida iste'foga chiqishga majbur bo'ldi.

Koreyadagi urush Ikki davlat o'rtasida tez-tez chegara to'qnashuvlari bo'lib turdi va 1950-yilning iyunida Shimoliy Koreya qo'shinlari 38-parallelni kesib o'tdi hamda Janubiy Koreya hududiga bostirib kirdi. Bu mojaroga AQSH, Buyuk Britaniya, Avstraliya va Turkiya jalb etildi. Bular BMT bayrog'i ostida qatnashishdi.

General Makartura qo'mondonligidagi qo'shin avvaliga Shimoliy Koreya qo'shini hujumini qaytardi, so'ngra ularni qariyb Manchjuriya chegaralarigacha chekinishga majbur etdi. 1950-yilning oxirlarida xitoylar Shimoliy Koreyani qo'llab-quvvatlash uchun qo'shin yubordi, amerikaliklar esa chekinishga majbur bo'ldi. Oxir-oqibatda 38-parallel bo'yicha chegara tiklandi. Yarashuv **1953-yil 27-iyulda** XXR, KXDR va AQSH vakillari tomonidan imzolandi.

AQSHning Tinch okeandagi harakatlari.

Amerikaliklar urushda 142 ming kishidan ajradi, BMT qo'shinlari asosiy kontingenti 17 ming kishimi yo'qotdi.

Yarashuvga imzo chekilgandan so'ng Koreya yarim-orolini birlashtirish muammosini hal etish kerak bo'ldi. 1954-yilgi Jeneva konferensiyasi ijobiy natijalarni bermadi. Shimoliy Koreya iqtisodiy kuchsiz edi. Hududi jihatidan u Janubiy Koreyadan katta bo'lsa ham, iqtisodiyoti og'ir holga kelgan, qariyb barcha elektr stansiyalari ishdan chiqqan, shaharlari vayronagarchilikdan iborat edi. Baribir mamlakatni birlashtirish Shimoliy Koreya rahbariyatining asosiy siyosiy shioriga aylandi.

AQSH urush tugagandan so'ng Janubiy Koreyadan ketishga harakat qilmadi. Ular bu yerda harbiy infratuzilma, yo'llar va harbiy shaharchalar, portlar va yerosti yo'llari, harbiy qurol-aslaha omborlari bo'lgan qariyb 40 ming kishilik harbiy qismlarni saqlab turishdi.

Bunday sharoitda mamlakatning birlashishi uchun kurash Amerika qo'shinlarini Koreya yarimorolidan quvib chiqarish kurashiga aylandi. Shimoliy Koreya rahbariyati birlashtirish bo'yicha yangidan-yangi takliflarni yil sayin olg'a surib bordi. 1975-yilda BMT Bosh Assambleyasining 30-sessiyasi Janubiy Koreyada BMT bayrog'i ostida kiritilgan barcha xorijiy qo'shinlarni chiqarish, mamlakatni birlashtirish, iqtisodni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlarni ko'zda tutuvchi rezolyutsiyani qabul qildi. Biroq AQSH, uning ittifoqchilari va Janubiy Koreya hokimiyati bu rezolyutsiyani inkor etdi.

Shimoliy Koreya Urush tugagandan so'ng Shimoliy Koreya mamlakatda sotsializm qurilishi e'lon qildi. Sanoat korxonalari natsionalizatsiya qilindi (90 foizi). Urushdan keyingi iqtisodiy qurilishning bosh yo'h ustuvor tarzda og'ir sanoatni rivojlantirish va davlat rejalashtirilishi va nazorati qattiqqo'llik bilan amalga oshiriladigan "sotsialistik" industrilashtirishni ko'zda tutdi.

Qishloq xo'jaligida barcha joylarda kooperativ xo'jaliklar joriy etildi. 1956-yilda ular qariyb 90 foiz dehqon xo'jaliklarini birlashtirdi. 1958-yilning avgustiga kelib, barcha dehqonlar kooperativlar a'zosi bo'ldi. Siyosiy rahbarlikni bir partiya — **Koreya Mehnat par-**

tiyasi (KMP) amalga oshirdi, tashqi va ichki siyosat esa “ulug‘ dohiy” Kim Ir Sen qo‘lida jamlandi.

KXDR iqtisodiy qurilishda bir qator yutuqlarga erishdi. Qishloq xo‘jaligida o‘z-o‘zini oziq-ovqat mahsulotlari bilan to‘liq ta‘minlashga imkon beruvchi darajaga erishildi. Sanoatda elektroenergetika, qora va rangli metallurgiya, ko‘mir, tog‘-kon sanoati rivojlandi. Mamlakatda ko‘ptarmoqli mashinasozlik yaratildi.

Bularning hammasi 1970-yil noyabrda bo‘lib o‘tgan Koreya Mehnat partiyasining V s‘ezdida KXDR sotsialistik industrial davlatga aylandi, deb qayd etishga asos berdi. 1972-yilda qabul qilingan Konstitutsiyada demokratik tamoyillar so‘zlarda qaror toptirilgan bo‘lsada, amalda bir partiya, bir shaxs diktaturasi qonunlashtirildi. 1980-yilning oktabrida chaqirilgan **KMP VI s‘ezdi** 80-yillarda “sotsializm to‘liq g‘alaba qozongan va xalqning moddiy va madaniy turmush tarzi keskin ko‘tarilgan jamiyatga muvofiq keluvchi mustahkam moddiy-texnik bazani yaratish” vazifasini ilgari surdi.

Shimoliy Koreyada totalitar tuzum va “dohiy” Kim Ir Sen shaxsiga sig‘inish shakllandi va bu ayniqsa Shimoliy Koreya rahbariyati o‘z g‘alabasini e‘lon qilgandan so‘ng kuchaydi. G‘alabaga erishishdagi asosiy xizmat buyuk “dohiy” niki qilib ko‘rsatildi.

KXDRning iqtisodiy o‘ssishi tez bo‘lmasa ham barqaror va mustahkam edi. Yalpi milliy mahsulot o‘ssishi yiliga 3—5 foizni tashkil etdi. Biroq Sovet Ittifoqining barham topishi va yordamning to‘xtatilishi uning iqtisodiyotiga katta zarar keltirdi. To‘liq bozor munosabatlari o‘tgan XXRdan ham yordam kelmay qoldi. 80-yillar oxirlaridan KXDR iqtisodiyotida og‘ir ahvol yuzaga keldi. 90-yillar boshlarida iqtisodiyotni haqiqiy inqiroz qamrab oldi. Ko‘plab sanoat korxonalari buyurtmasiz qolib, ishni to‘xtatdi. Ishsizlik boshlandi, oziq-ovqatlarning surunkali yetishmasligi yuzaga keldi.

Kim Ir Sen (1912—1994) — 1948—1972-yillarda KXDR Vazirlar Mahkamasi Raisi. 1966 yildan — Koreya Mehnat partiyasi MK bosh kotibi. 1972—1994-yillarda — KXDR prezidenti. Mamlakatda “chuchxe” (o‘ziga xoslik) deb nomlangan o‘z g‘oyasi asosida o‘ziga xos jamiyatning yaratuvchisi sifatida hurmat qilindi.

1994-yilda Kim Ir Sen vafot etdi, u mamlakatni 40 yil mobaynida boshqardi. Hukmron doiralar hokimiyat vorisiyligini saqlash uchun mamlakat prezidenti lavozimiga uning o'g'li **Kim Chen Irni** ko'tardi.

Shimoliy Koreya hukumati iqtisodiy balansni ushlab turish uchun qurollanish poygasimi rivojlantirdi va harbiy-sanoat kompleksini (HSK) yarata boshladi. Bu tadbir ikki yo'nalish — o'rtacha uzoqlikdagi raketalarni ishlab chiqarish va yadro qurolini yaratish borasidagi ishlar bo'yicha amalga oshirildi. Mazkur ishlar Kim Ir Sen hayotligi chog'idayoq boshlangan edi. 1993-yilning martida Shimoliy Koreya yadro qurolini tarqatmaslik haqidagi shartnomadan chiqdi, 1999-yilda o'rtacha uzoqlikdagi raketani simovdan o'tkazdi. U Yapomiya hududi ustidan uchib o'tib nishonga yetdi.

Qurollanish poygasi va katta qo'shin ta'minoti Shimoliy Koreyaga qimmatga tushdi. Iqtisodiy inqiroz kuchaydi. Haqiqiy ochlik boshlandi va xalqaro gumamitar tashkilotlar Shimoliy Koreyani ocliarchilik falokati-dan qutqarishi uchun oziq-ovqat yordami bera boshladi.

Janubiy Koreya 1948-yilda Koreya yarim-oroli janubida Koreya

Respublikasi e'lon qilindi. Konstitutsiyaga muvofiq, u boshida prezident turgan parlament respublikasidir. Demokratik belgilar mavjud bo'lgan Konstitutsiya bo'llshiga qaramay, AQSH qariyb 40 yil mobaynida bir partiyali diktatorlik tuzumini qo'llab-quvvatladi. Bu tuzum **Li Sin Mandan** (1960-yilning aprelida ag'darilgan va o'ldirilgan) **Pak Chjon Xiga** (1979-yil oktabrda o'ldirilgan) o'tdi. 1980—1987-yillarda prezidentlik lavozimini **Chon Du Xvan** egalladi.

1987-yilgi mamlakatni demokratlashtirishni talab qilgan talabalarning ommaviy chiqishlaridan so'ng Chon Du Xvan yon berishlarga majbur bo'ldi va 1987-yilning oktabrida o'tkazilgan referendum yangi konstitutsiyani tasdiqladi. U parlament vakolatlarini kengaytirdi va prezident hokimiyatini chekladi. Konstitutsiya matbuot, so'z erkinligi, kasaba uyushmalarini tashkil etish va namoyish va yig'inlar o'tkazish huquqini e'lon qildi. Mamlakatda yangi partiyalarni siyosiy hayotga boshlovchi yangi siyosiy vaziyat yuzaga keldi. Parlament saylovlarida (1988-yil aprel) ilk bor muxolifat kuchiar

g'alaba qozonib, hukmron "Demokratik adolat partiyasi"ni ko'pchilik ovozdan mahrum etdi.

Biroq hukmron partiya prezidentlik o'rmini saqlab qoldi. 1987-yilgi prezidentlik saylovlarida bor-yo'g'i 35 foiz ovoz olgan general **Ro De Vu** g'alaba qozondi. Biroq, bu xalqqa qarshi tuzum hayotini uzaytirish edi, xolos. 1987-yilgi olimpiya o'yinlari (Seul) hukumatga qarshi chiqishlar keskinligini bir qadar pasaytirdi, biroq o'yinlar tugaganidan 6 kundan keyin kurash yana kuchaydi. 1993-yilgi prezidentlik saylovlarida muxolifatdagi liberal demokratik partiya yo'l boshchisi **Kim Yan Sam** hokimiyat tepasiga keldi. Ilgarigi rahbarlar faoliyati fosh etila boshlandi. Hatto, yuzaki tekshirish ilgarigi diktatorlar tuzimlarining yuqori darajada korrupsiyalashgani va shafqatsizligini ko'rsatdi. Generallar Chon Du Xvan va Ro De Vu qamoqqa olib, sudga berildi. Ularni isyon, davlatga xiyonat qilish va korrupsiyada ayhlashdi. Sud hukmi Janubiy Koreyada qariyb 45 yil mobaynida hukmronlik qilgan tuzumga siyosiy baho bo'ldi.

Janubiy Koreya general **Pak Chjon Xi** rahbarligi davrida eng ko'p yutuqlarga erishdi. Bu davrda zamonaviy siyosiy-iqtisodiy mexanizm shakllandi, rivojlanishning besh yillik rejalari va iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichlarini ishlab chiquvchi reja komissiyasi tuzildi. Boshqaruv apparatida kuchli markazlashtirish o'rnatildi. Mahalliy hokimiyat markaziy tashkilotlar ruxsatisiz, hatto, eng mayda mahalliy apparat mansabdorini tayinlamaydigan, bank krediti berolmaydigan yoki ortiqcha avtomobil ishiab chiqarolmaydigan bo'ldi. Davlat markazlashgan bank apparatini yaratdi va bank kreditini ulkan zamonaviy kompaniyalar konglomeratini (choxellar) barpo etish uchun foydalandi. Bular orasda DEU, Samsung, Xyunday, Lak-Goldstarlar eng yiriklari edi.

Janubiy Koreya rahbariyati iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini bir tekis rivojlantirishga intilmadi. Mablag'lar eng ustuvor sohalar — kemasozlik, avtomobilsozlik, elektronika, qurilish va boshqalarga qaratildi. Iqtisodiy rivojlanish strategiyasi o'z ishiab chiqarishini rivojlantirish maqsadida tovarlar tayyorlash va xorijiy kapitalni izlab topish uchun tashqi bozorlarni egallashga

yo'naltirildi. Natijada Janubiy Koreya dunyoda tashqi savdo hajmi bo'yicha dastlabki o'rinlardan biriga chiqdi.

Bu yillar davomida Janubiy Koreya jadal sur'atlarda rivojlandi. So'nggi 20 yil ichida sanoat o'sishining o'rtacha sur'ati yiliga 10 foizni tashkil etdi — bu dunyodagi eng yuqori ko'rsatkichiardan biri. Barcha industrial rivojlanish to'rt yirik kompaniya: DEU, Xyunday, Samsung va Lak-Goldstar hisobiga amalga oshdi. Ular butun eksportning yarmidan ko'prog'ini nazorat qilishdi.

Mamlakat iqtisodiyotining tezkor rivojlanishiga qaramay mehnatkashlarning moddiy ahvolini farovon deb bo'lmaydi.

70—80-yillar mobaynida Janubiy Koreyada yashovchi kambag'allar 17 dan 21 foizgacha oshdi, ya'ni mamlakatning har 5 kishisidan biri Yevropada qashshoq deb ataladigan sharoitlarda yashagan.

1980-yilning dekabrda Kvanchjuda ommaviy norozilik chiqishlari ro'y berdi. Prezident Chon Du Xvan uni alohida shafqatsizlik bilan bostirdi. 200 dan ziyod kishi o'ldirildi, (ba'zi ma'lumotlarga ko'ra ular soni 2 mingga yetgan). Muxolifat rahbarlari qamoqxona tashlandi va u yerda 1985-yilgacha saqlandi. O'sha kunlarda Seul va boshqa yirik shaharlarni turmush darajasini oshirish va mehnat sharoitlari yaxshilashni talab qilib chiqqan ommaviy namoyishlar qamrab oldi.

Ijtimoiy mojaro chuqurlashib, siyosiy mojaroga aylandi. Ommaviy chiqishlarda Koreya birlashuvini talab qilishlar muhim o'rin egallamoqda.

1996-yilning 26-dekabrda yirik konglomeratlar xohishiga peshvoz chiqqan Janubiy Koreya parlamenti kompaniyalarga xodimlarni ishdan bo'shatishni yengillashtiruvchi qonunni qabul qildi. Korxonalarda og'ir sharoitlarni o'rnatgan, ishchilarni arzimas sabab bilan bo'shatishga imkon beruvchi qonunga qarshi yuz minglab ishchilar norozilik bildirdilar. Bunga javoban hokimiyat Koreya tred-yumionlar konfederatsiyasini man etdi. 1997-yilning yanvarida kasaba uyushmalar chaqirig'i bilan Seulda 15 ming ishchi ish tashlash e'lon qildi. Politsiya ularga qarshi ko'zni yoshiantiruvchi gazni qo'lladi.

1997-yilgi iqtisodiy inqiroz tufayli ishlab chiqarish

to'xtab qoldi, yuzlab fabrika va zavodlar bankrot bo'ldi. **Xalqaro valyuta fondi (XVF)** Janubiy Koreyani qutqarish bo'yicha operatsiyani boshlab, uning hukumatiga 47 milliard dollar kredit berdi. Bu pullar bankrotlashgan banklar aksiyalarini sotib olishga sarflandi. Biroq bu tadbir mavjud ahvolni yaxshilamadi. 1999-yilning avgustida kattaligi jihatidan ikkinchi o'rinda turadigan DEU transmilliy kompaniyasi yo'q bo'lish darajasiga kelib qoldi. Uning umumiy qarzi 74 milliard dollarni tashkil etdi. Davlat uning 18 milliard dollarlik aksiyalarini sotib olib kompaniyani to'liq bankrotlikdan qutqardi.

Janubiy Koreya 40 ming kishilik amerika qo'shinini ta'minlashni o'z bo'yniga olganki, bu ham mamlakat uchun og'ir yukdir.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) — BMTning ixtisoslashgan muassasasi. 1944-yilda mamlakatlar o'rtasida valyuta-moliyaviy munosabatlarni tartibga solish va kredit yordami ko'rsatish uchun tashkil qilingan. Fond boshqaruvi Vashingtonda joylashgan.

Koreya birlashishi uchun kurash

Koreys xalqi ham Janubiy, ham Shimoliy Koreyada mamlakatning birlashishi tarafdori bo'lib chiqmoqda. Biroq KXDR rahbariyati german varianti bo'yicha birlashishga qarshi chiqdi. Hozirgi paytda ikki mamlakatning erkin muloqoti yo'lidagi to'siqlarni olib tashlash, ikkala davlatni bog'lab turuvchi umumiy organlarni tashkil etish, 38-parallel bo'lib yuborgan oilalarni birlashtirishga yordam berish muhim ahamiyatga ega.

Janubiy Koreya rahbarlari bu masalada boshqacha fikrga ega. Ular birlashishga qarshi emas, biroq uning oqibatlaridan cho'chishadi. Yarimorolni birlashtirish Janubiy Koreya hududidan Amerika qo'shinlarini olib chiqib ketishni anglatadi, bu qo'shinlar ahvoli beqaror bo'lgan mavjud tizimni saqlab qolishga kafolatdir.

Shu munosabat bilan Janubiy Koreya hokimiyati milliy xavfsizlik bo'yicha qonun qabul qildi, unga ko'ra Shimoliy Koreyani har qanday ijobiy baholash yoki uni qo'llab-quvvatlab chiqish siyosiy jinoyat sanaladi va qonun bo'yicha jazolanadi. Kim Ir Sen dafn etilgan kuni

talabalar chiqishlarini bostirishga 25 ming politsiyachl tashiandi, ular Shimoliy Koreya yo'lboshchisiga har qanday moyillikning oldini olishga intildi.

1994-yil iyulda Panminchjonda Janubiy va Shimoliy Koreya vakillari uchrashdi. Bu mazkur tarzda dastlabki uchrashuv bo'lsa ham, taraflar Koreyaming ikkala qismini yaqinlashtirish ustida ishiashni davom ettirish va oxir-oqibatda uni birlashtirish bo'yicha umumiy istaklar bilan cheklanishdi.

Janubiy Koreyada so'nggi yillarda tezkor o'zgarishlar ro'y bermoqda. 1997-yilning dekabrda bo'lib o'tgan Prezidentlik saylovlarida **Kim De Chjun** (1925-yilda tug'ilgan) g'alaba qozondi. Uning g'alabasi kutilmagan hol bo'ldi, chunki u o'zgacha fikrli kishi hisoblamb, uzoq vaqt hokimiyat ta'qibiga uchragandi. U mamlakatni birlashtirishning oshkor tarafdori bo'lib keldi. Prezident tashabbusi bilan 2000-yilning iyunida Panminchjonda uning Shimoliy Koreya yo'lboshchisi Kim Chen Ir bilan uchrashuvi bo'ldi, unda ikkala yo'lboshchi bu davlatlarning yarashuvi va oxir-oqibatda bir davlatga birlashishi haqida kelishib olishdi. 2000 yilning oktabridagi Koreya yarimorolida barqarorlik va hamkorlikni o'rnatishga yo'l ochgan bu qadam uchun Kim De Chjunga 2000-yil tinchlik sohasidagi Nobel mukofoti berildi.

**O'zbekiston va Janubiy
Koreya: o'zaro foydali
hamkorlikning
rivojlanishi**

1992-yilda Koreya Respublikasi hukumati O'zbekiston mustaqilligini tan olishini e'lon qildi. 1993-yilda favqulodda va muxtor elchilar darajasida vakillik almashimuvini o'tkazildi. Keyingi yillarda ikki davlat o'rtasida tinchlik va o'zaro foydali sheriklik asosida amaliy aloqalar rivojlandi. 1995-yilning fevralida O'zbekiston Prezidenti I.Karimovning Koreya Respublikasiga tashrifi amalga oshdi. Prezidentimiz ikki tomonlama munosabatlarni rivojlantirishdagi xizmatlari uchun Koreyaming oliy ordeni — katta Mugunxva ordeni bilan mukofotlandi. Ular orasida ikkala mamlakat o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash haqida bayonot va qishloq xo'jaligi, telekommunikatsiyalar, radioeshitirishlar, ta'lim va sayyohlik sohasida hukumatlar o'rtasida o'zaro tushumish haqida memorandum muhim

ahamiyatga ega bo'ldi. Janubiy Koreya kompaniyalari O'zbekistonga 80 million dollar investitsiya kiritdi. O'zbekistonda Samsung, Lak-Goldstar va DEU kabi kompaniyalar faol ish yuritmoqda. 1996-yilda DEU hamkorligida Asakada avtomobilsozlik zavodi qurildi va o'z mahsulotlarini ishlab chiqara boshladi.

Qisqacha mazmuni

- 1948-yil — ikki davlat tashkil etildi: shimolda — KXDR, janubida — Janubiy Koreya
- 1950—1953-yillar — Koreya janubi va shimoli o'rtasidagi urush
- 1953-yil 27-iyul — yarashuvga kelishilishi va 38-parallel bo'yicha chegaraning tiklanishi

SHIMOLIY KOREYA (KXDR)

- Sotsializm qurilishi, sanoatning natsionalizatsiya qilinishi, davlat tomonidan rejalashtirish, qishioq xo'jaligini industrilashtirish va kooperativlash
- 1958-yil avgust — qishioq xo'jaligini kooperativlashning tugashi
- Birpartiyaviylik — Koreya Mehnat partiyasi (Kim Ir Sen). Totalitarizm, "dohiy" shaxsiga sig'inish
- 80-yillar oxiridan — iqtisodiyotda inqiroz
- 1994-yil — Kim Ir Sen vafoti: prezident — Kim Chen Ir
- HSK tuzilishi, iqtisodiy inqirozning kuchayishi

JANUBIY KOREYA (KOREYA RESPUBLIKASI)

- 1948-yil — parlament respublikasi.
- Li Sin Manning AQSH qo'llagan diktatorlik tuzumi
- 1960—1979-yillar — Pak Chjon Xi: iqtisodiy yutuqlar, turmush darajasining o'sishi
- 1980—1987-yillar — prezident Chon Du Xvan: diktatorlik tuzumi
- 1987-yil — yangi konstitutsiya qabul qilinishi: prezident hokimiyati qisqardi, so'z, matbuot, namoyishlar erkinligi, ko'ppartiyaviylik e'lon qilindi
- 1997-yil dekabr — prezident Kim De Chjun
- 1987—1993-yillar — prezident Ro De Vu: xalqqa qarshi siyosat

1993-yil — prezident Kim Yan Sam — liberal-demokratik partiya yo'lboshchisi
 Tashqi savdo hajmi bo'yicha dunyoda dastlabki o'rinlardan biri (DEU, Samsung, Lak-Goldstar)
 Quyi turmush tarzi, ijtimoiy mojarolar, mamlakatni birlashtirish uchun harakat
 Ijtimoiy keskinlikning kuchayishi
 1997-yil — iqtisodiy inqiroz

Savollar

- ?
1. Koreyaning ikki davlatga bo'linishiga qanday voqealar sabab bo'ldi?
 2. 50—60-yillarda Shimoliy Koreya rivojlanishiga qisqacha ta'rif bering.
 3. Kim Ir Sen shaxsiga sig'inish haqida nima bilasiz? U qanday oqibatlariga olib keldi?
 4. Janubiy Koreya hukumati tomonidan qanday xatoarga yo'l qo'yildi va ular qanday oqibatlariga olib keldi?
 5. Bugungi kunda ikkala mamlakat qanday muammolarni hal etishi lozim?
 6. Nima deb o'ylaysiz, mamlakat qanday sharoitlarda birlashishi mumkin?
 7. Janubiy Koreya va O'zbekiston hamkorligi haqida nimalarni bilasiz?

30-§. INDONEZIYA: DIKTATURANING MAG'LUBIYATI

Mustaqillikka erishish Yaponiyaning Ikkinchi jahon urushidagi mag'lubiyati hamda Xirosima va Nagasaki shaharlariga atom bombalari tashlanishi yapon qo'shinlarining Indoneziyada kapitulyatsiya (taslim) qilinishiga olib keldi. Bu sharoitda Milliy partiya raisi **Sukarno** mamlakat mustaqilligini e'lon qildi. U mustaqillikning besh tamoyil: millatparvarlik, baynalmilallik, demokratiya, ijtimoiy adolat, xudoga e'tiqodni olg'a surdi. 1945-yil 4-sentabrda Sukarno boshchiligida birinchi liukumat tuzildi, mamlakatning barcha tumanlariga hukumatning dastlabki vakillari jo'natildi va yangi hokimiyat joylarda xalq tomonidan tan olindi.

Biroq yangi davlat tashkil etilgan dastlabki kunlardan jiddiy sinovlarga uchradi. 1947-yil iyulda gollandlarning Indoneziyaga qarshi bosqinchiligi boshlandi. Bos-

qinchilar mamlakatning asosiy strategik joylarini egalladi. Faqat BMTning aralashuvigina golland hukmronligi tiklanishining oldini oldi. Bosqinchilik hokimiyatni mustamlaka davlatlar bilan fitna uyushtirish orqali egallamoqchi bo'lgan ichki reaksiyaning faollashuviga olib keldi. Gollandlar bostirib kimgandan so'ng hokimiyat tepasiga kelgan Mashumi partiyasi konservativ kuchlar saqlanib qolishiga ishonib xalqqa qarshi siyosat yuritdi.

Sukarno

Indoneziya tarixida ilk bor bo'lib o'tgan parlamentga demokratik saylovlar o'tkir siyosiy kurashlarda o'sdi. Milliy partiya g'alaba qozondi.

Sukarno boshchiligidagi yangi hukumat mamlakat suverenitetini mustahkamlash yo'lidan bordi. Mamlakatning Gollandiyaga beradigan "qarzi" bekor qilindi, Shimoliy Suradagi neft konlari natsionalizatsiya qilindi. Hukumatning dasturiga xalqni oziq-ovqat va kiyim-bosh bilan ta'minlash, shuningdek, mamlakat xavfsizligini ta'minlash kirdi. Dastur "adolatli va gullab-yashnagan jamiyat" qurishni e'lon qildi.

Mamlakatdagi reaksiyon kuchlar sharoitni beqarorlashtirish uchun har qanday narsadan foydalandi. Sukarnoga suiqasd uyushtirildi. Sumatra va Sulavesida qurolli isyon ko'tarildi. Bunga javoban hukumat barcha golland korxonalarini natsionalizatsiya qildi, golland vakolatxonalarini yopdi va ishlab chiqarish bilan mashg'ul bo'lmagan gollandlarni mamlakatdan chiqarib yubordi. Tabiiy boyliklarni ishlab chiqishga konsessiyalari (ruxsatnomalar) bekor qilindi, ingliz kauchuk plantatsiyalari natsionalizatsiya etildi. Bu islohotlar mamlakatning barcha boyliklarini Indoneziya xalqining qo'liga berdi.

Indoneziya rahbariyati mamlakat suverenitetini mus-

tahkamlashda ulkan yutuqlarga erishdi. Prezident Sukarnoning obro‘-e‘tibori xalqaro maydonda ham, mamlakatda ham yuqori bo‘ldi. **1965-yil 30-sentabrda** kommunistparast zobitlar guruhi davlat to‘ntarishini amalga oshirdi, ular bu bilan o‘z siyosiy raqiblarini yo‘qotish va mamlakatda Suxartoning shaxsiy diktaturasini o‘rnatmoqchi bo‘lishadi. Biroq ularning urinishlari amalga oshmadi. Sukarno o‘limidan bir oz avval hokimiyatdan chetlatildi.

Sukarno (1901–1970) — Indoneziya milliy partiyasi asoschilaridan biri, uzoq vaqt Niderland mustamlaka hukmronligiga qarshi kurashda ishtiroki uchun qamoq va surgunlarda bo‘lgan. 1945–1967-yillarda — Indoneziya prezidenti. Irqiy kamsitish va segregatsiya siyosatiga qarshi mustamlakachilik bilan kurashgan.

General Suxarto diktaturasi

General Suxarto mamlakat prezidenti bo‘ldi. Mamlakatda harbiy diktatura o‘rnatildi. Yangi konstitutsiya bo‘yicha, davlat rahbari — prezident bo‘lib, Vazirlar Kengashini boshqaradi va Oliy bosh qo‘mondon, Oliy hokimiyat organi — Xalq maslahat kongressi tomonidan 15 yilda bir bor saylanadigan bo‘ldi. Parlamentdagi 500 o‘rindan 100 tasi qo‘shin vakillariga ajratildi. Yana 299 o‘rinni qo‘shin yordamidan foydalanuvchi amaldor guruhlar tashkiloti oldi. Shunday qilib parlamentdagi juda ko‘plab o‘rinlar qo‘shin vakillariga tegishli edi.

Suxarto (1921-yilda tug‘ilgan) — 1963-yildan quruqlik kuchlari qo‘mondoni. 1968–1998-yillar — Indoneziyaning prezidenti.

Mamlakatda siyosiy barqarorlik yuzaga keldi va bu 70-yillar boshlarida kuzatilgan iqtisodiy yuksalishning asosiy sharoiti edi. Indoneziya xalqining mehnatsevarligi mamlakatga yog‘ilib kelgan zamonaviy texnologiyalar bilan ajoyib ravishda uyg‘unlashdi. Mamlakatda keng iste‘mol tovarlari — poyafzal, to‘qimachilik, jinsi matolari dunyodagi mashhur firmalar darajasida tayyorlandi. “Toyota”, “Ford”, “Mercedes” avtomobillari, shuningdek, mahalliy “Kiljang” jipi yig‘ildi. Bandungdagi

yirik aviazavodda zamonaviy vertolyot va samolyotlar yig'ildi.

Mamlakat dunyodagi yirik siqllgan tabiiy gaz ishlab chiqaruvchi, shuningdek, neft ishiab chiqaruvchi va eksport qiluvchi davlatga aylandi. Bu ulkan daromad olish va ularni yuqori texnologiyali tarmoqlar infratuzilmalarini rivojlantirishga sarflash uchun imkon yaratdi. Siyosiy barqarorlik, xorijiy mablag'larning kafolatlanganligi, bozor iqtisodiyotining to'llq erkinligi Indoneziyani xorijiy kapitalning yirik tushumlari bilan ta'mihladi. Atigi to'rt yil davomida, 1990—1994-yillarda Indoneziya iqtisodiyotiga kiritilgan xorijiy kapital mablag'lar 35 milliard dollarni tashkil etdi, bu avvalgi 20 yillik mahlag'lardan ikki marta ko'p edi.

Gullab-yashnashning oxiri va diktatura

Qariyb 30 yillik iqtisodiy gullab-yashnashdan so'ng 1997-yilda mamlakatda moliyaviy o'pirilish yuz berdiki, bu hoi iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy inqirozga olib keldi. 1997—1998-yillardagi inqiroz natijasida mamlakat o'nlab yillar orqaga itqitib tashlandi. Ishlab chiqarish darajasi 20 foizga tushib ketdi, 70 foiz korxonalar bankrot bo'ldi va yopildi. Neft eksporti 37 foizga tushib qoldi. 170 million kishilik aholidan 20 millioni ishsiz qoldi, 50 foiz aholi rasmiy kambag'allik darajasidan past hayot kechirmoqda. Har yili mamlakatdan qariyb 20 milliard dollar tashqariga olib chiqib ketilmoqda, tashqi qarzlar esa **1998-yilning o'rtalariga** kelib 138 milliard dollarni tashkil etdi.

Indoneziyada globallashuv jarayonining ma'lum va mashhur mexanizmlaridan biri ishladi: avvaliga iqtisodiyotni yuksaltirish, soxta gullab-yashnashni yuzaga keltirish, so'ngra mamlakatni vayron qilish va asoratga tushiradigan hamda undan ham battar vayron qiladigan kreditlar berish. Kreditlar berish mamlakatga eng kuchli ta'sir etish vositasiga aylandi, toki u iqtisodiyotda tuzilmaviy o'zgarishlar o'tkazsin va unga xorijiy kapitallar kirib kelishi yengillashsin. 1998-yilning oxirida Xalqaro valyuta fondi Indoneziyaga 43 milliard dollar kredit ajratdi. Buning evaziga mamlakat hukumati fond talab qilgan bir qator chora-tadbirlarni o'tkazdi, ya'ni banklar soni qisqardi, bir qator davlat korxonalari xususiylashtirildi.

1998-yilning iyunidagi talabalar namoyishidan boshlangan norozilik to'liqini prezident Suxartoni iste'foga olib keldi. Biroq bu iste'fo mamlakatda hech narsani o'zgartirmadi. Davlat apparatida korrupsiya gullab-yashnadi, qo'shin o'z zo'ravonligini saqlab qoldi, siyosiy barqarorlik yo'q edi, inflyatsiya va narxlar jadal oshib bordi.

1998-yilning noyabrida Xalq maslahat kongressining navbatdan tashqari sessiyasi bo'lib, unda Indoneziyaning (uchinchi) prezidenti etib **Baxarutdin Habibiy** — ilgari tuzum merosxo'ri saylandi. Mamlakatda namoyishlar boshiandi. Namoyishchilar tezroq umumiy saylovlar o'tkazilishi, Suxarto faoliyatini tekshirish, qo'shinni mamlakat siyosiy hayotidan bartaraf etishni talab qiladi.

Hokimiyat yangi yon berishiarga majbur bo'ldi. **1999-yilning oktabrida** mamlakatda umumiy saylovlar o'tkazildi, ularda musulmon diniy partiyasi "Naxdatul Ulamo" yo'l boshchisi **Abdurahmon Vohid** g'alaba qozondi, u mo'tadil islohotlar, milliy yarashuv tarafdori bo'lib chiqdi.

Mamlakat jahon kapitali uchun ochildi, transmilliy korporatsiyalar hukmronligini qaror toptirish uchun eng qulay sharoitlarni yaratdi. Biroq bu ahvolni yaxshilamadi. Inflyatsiya 1999-yilda 20 foizni tashkil etdi, iqtisodiyotning o'sishi nolga teng bo'ldi. Mamlakatda qimmatchilik kuchaydi, ijtimoiy va siyosiy manzaralarni yuzaga keltirdi.

Indoneziyada ko'porolli davlatning parchalamish jarayoni boshiandi. Indoneziya arxipelagining uch ming orollaridan eng yirikrog'i Timor bo'lib, uning sharqiy qismida 660 ming kishi yashaydi. Qariyb chorak asrlik kurash natijasida **Sharqiy Timor** jahon hamjamiyati yordamida mustaqillikka erishdi. Arxipelagning boshqa oroli — mamlakatda ishlab chiqariladigan siyiq gazning uchdan biri, ulkan neft, kofe, turli minerallar joylashgan Achaxeda ham shunga o'xshash voqealar yuz berdi.

Xalq noroziligining yana yangi to'liqini yuzaga keldi. Indoneziyaliklar yana ko'chalarga chiqishdi, namoyishlar bosimi ostida **2000-yil avgustda** Abdurahmon Vohid Milliy Assambleya talabiga ko'ra muxolifat yo'l boshchisi, Sukarnoning qizi **Megavati Sukarnopuri** bilan hokimiyatni birga boshqarishga rozilik berdi. Vohid oxir-oqibatda iste'foga chiqdi va Sukarnoputi mamlakat prezidenti bo'ldi.

INDONEZIYA PREZIDENTLARI

1945—1967 — Sukarno
1968—1998 — Suxarto
1998—1999 — B.Habibiy
1999—2000 — A.Vohid
2001 yildan — Sukarnopuri

Qisqacha mazmuni

- 1945-yil — mamlakat mustaqilligining e'lon qilinishi
- 1947-yil — Goliandiya bosqinchiligining boshlanishi
- BMT aralashuvi, Milliy partiyaning Sukarno boshchiligida saylovlarda g'alaba qozonishi
- Neft korxonalarini natsionalizatsiya qilish, Gollandiya qarzidan voz kechish
- "Adolatli va gullab-yashnayotgan jamiyat" qurish dasturi
- Sumatra va Sulovesi orollaridagi quroili qo'zg'olonlar. Gollandiya kompaniyalari xususiy mulkini natsionalizatsiya qilish
- 1965-yili 30-sentabr — shaxsan Sukarno diktaturasini o'rnatish maqsadidagi muvaffaqiyatsiz harbiy to'ntarish
- General Suxarto boshchiligidagi harbiy diktatura
- 70-yillar — iqtisodiy yuksallish
- 70—90-yillar — bozor iqtisodi, chet el investitsiyasi, siyosiy barqarorlik
- 90-yillar oxiri — iqtisodiy inqiroz
- 1998-yil noyabr — B.Habibiy — mamlakatning uchinchi prezidenti: siyosiy va ijtimoiy beqarorlik
- 1999-yil oktabr — umumxalq saylovi va musulmon dinli partiyasining g'alabasi (A.Vohid)
- Davlat parchalanishi jarayonining boshlanishi: Sharqiy Timor, Achexa
- 2001-yil — prezident Sukarnopuri

Savollar

- ?
1. Qachon va qanday voqeadan so'ng mamlakat mustaqilligi e'lon qilindi?
 2. Sukarno faoliyati haqida nimalar bilasiz? Uning boshqaruv yillari nimasi bilan ajralib turadi?
 3. General Suxarto qanday qilib mamlakatdagi murakkab muammolarni hal etishni uddalab oldi?
 4. Fikringizcha, Suxarto mamlakatda iqtisodiy tanglikni yuzaga keltirgan qaysi xatolarga yo'l qo'ydi?

31-§. MYANMA (BIRMA) ITTIFOQI. TAILAND QIROLLIGI

Myanma, yoki **Myanma Ittifoqi** (1988-yil iyulgacha — Birma) — Hind okeaniga chiqish yo'liga ega bo'lgan Janubi-Sharqiy Osiyoning qadimgi budda mamlakati. U mazkur ittifoqdagi eng yirik davlat sanaladi. Myanmada 135 millatga mansub 45 million kishi yashaydi, ularning 69 foizini barmanlar tashkil qlladi. XIX asrda Myanma Britaniya mustamlakasiga aylandi. 1942-yilda esa Yaponiya tomonidan bosib olindi. 1945-yilda yapon bosqinchilari ittifoqchi qo'shinlari bilan birga mamlakatdan quvib chiqarildi.

Angliya hukumati bilan muzokaralar natijasida **1948-yil 4-yanvarda** Birma mustaqilligi e'lon qilindi. Mamlakatning birinchi bosh vaziri sifatida **U Nu** saylandi. Ammo 1962-yil martda ushbu lavozimni partizan harakati rahbarlaridan biri general Ne Vin egalladi. U parlamentni tarqatib yubordi va "**Birma Ittifoqi Sotsialistik Respublikasi**"ni e'lon qildi. Sotsialistik jamiyat qurilishi 1988-yilgacha davom etdi, chunki bu davrga kelib talabalar namoyishi va umumxalq ish tashlashi generalni iste'foga chiqishga majbur qildi. Hokimiyat general So Maungo boshchiligidagi boshqa bir harbiy guruh qo'liga o'tdi. Davlat qonunchiligi tartibini tiklash bo'yicha Kengash rahbar organ bo'lib qoldi va ko'ppartiyalik tizimimi tasdiqladi. **1988-yildan Myanma Ittifoqi** deb yuritila boshiandi. Yangi rahbariyat qoloqlikdan chiqish va turmush darajasini ko'tarish maqsadida bozor iqtisodiga o'tishni boshiadi. 90-yillar oxirida mamlakatdagi ahvol biroz yaxshilandi. Yalpi milliy mahsulotning (YMM) yillik o'sishi 8 foizni tashkil etdi. 1997-yil iyulda Myanma ASEAN* a'zozligiga qabul qilindi.

Ammo yangi hokimiyat mamlakat iqtisodiy yuksalishi, erkinhk va tinchiigim ta'minlay olmadi. Harbiylar rejimiga qarshi partizanlar urushi davom etdi. 1990-yilda Myanmada birinchi marta erkin umumxalq saylovlari

* ASEAN — Janubi-Sharqiy Osiyo millatlari Assotsiatsiyasi. 1967-yilda tashkil topgan. Tarkibiga Bruney (1984-yil), Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tailand va Filippin kiradi.

bo'lib o'tdi va unda mavjud rejimga qarshi bo'lgan — Demokratiya uchun milliy liga g'olib chiqdi. Biroq general So Maung hokimiyatni topshirishdan bosh tortdi.

Rivojlanishning sotsialistik yo'li Myanmadagi ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal eta olmadi. Demokratiya o'rmini diktatura egalladi, muxolifat tarqatib yuborildi va chet elga — Tailandga ketishga majbur bo'ldi. Demokratiya uchun kurashuvchi milliy ligaming 40 vakili qamoqqa olindi. Generallar 14 yildan beri demokratiyani tiklash lozimligini bildirishadi, ammo ayni paytda hokimiyatni muxolifat bilan bo'lib olishni xohiamayotir.

Tarixiy ma'lumot

MYANMA BOSH VAZIRLARI

1952—1957 — Ba U
1957—1962 — U Vin Maung
1974—1981 — U Ne Vin
1981—1988 — U Seyn Lin
1988—1992 — U So Maung
1992 yildan — U Tan Shve

Qisqacha mazmuni

- 1948-yil — Birmaning mustaqil davlat deb e'lon qilinishi
- 1962—1988-yillar — general Ne Vin dikturasini
- 1988-yil — diktaturaning ag'darilishi va demokratik prinsiplarning tiklanishi
- 1990-yil — birinchi umumxalq va erkin saylovlarning o'tkazilishi: demokratiya uchun milliy liga g'alabasi
- General So Maung dikturasining saqlahib qolishi
- 1992-yil — U Tan Shve

Savollar

- ?
1. Birma qaysi yilda mustaqil deb e'lon qilindi?
 2. Myanma hukumati bugun qanday muammolarni hal etmoqda?
 3. Myanma Ittifoqi davlati qanday sharoitda demokratik yo'ldan borib rivojlanishi mumkin?

TAILAND QIROLLIGI

Janubi-Sharqiy Osiyoda muhim strategik sharoitga ega bo'lgan Tailand qirolligi bevosita Myanma bilan chegaradosh. Aholining asosiy qismini (50 foiz) tayslar tashkil etib, buddizmga e'tiqod qiladi. Ular XIII asrdayoq o'z davlatini tuzgan edilar. 1939-yilgacha u Snam Qirolligi (hukmdor sulola nomidan olingan) deb atalgan. Davlat Hindixitoydagi Britaniya va Fransiyaga qarashli hududlar o'rtasidagi bufer zona sifatida o'z mustaqilligini saqlab keldi.

Ikkinchi jahon urushi boshlanishida Tailand Yaponiya tomonidan bosib olingan edi. 1944-yil milliy-ozodlik harakati natijasida hukumat ag'darib tashlandi. Urushdan keyingi davrda mamlakatda AQSH ta'siri kuchaydi. 1946-yildan 1957-yilgacha mamlakatni amalda marshal Pibunsongran boshqardi. U Yaponiya okkupatsiyasi davrida yaponlar bilan urushdan keyin esa AQSH bilan hamkorlik qilgan. 1954-yilda Tailand SEATOga a'zo bo'lib kirdi. Tailand harbiy kuchlarining bir qismi AQSHning Hindixitoydagi harbiy operatsiyalarida ishtirok etdi.

Pibunsongram (1898—1964) — Tailandning 1938—1941-yillar va 1948—1957-yillardagi bosh vaziri. 1947-yildan 1973-yilgacha hukm surgan harbiy diktatura rejimi tashkilotchisi.

Hukumatning amerikaparastlik siyosati Hindixitoy yarimorolini izolyatsiyaga olib keldi va mamlakat ichkarisida norozilikka sabab bo'ldi. AQSH uni o'zgartirdi va 1973-yilgacha demokratik erkinlikni bo'g'ib tashlovchi ochiqdan-ochiq harbiy rejim hukm surdi. 1973-yilning oktabrida ommaviy namoyish va g'alayon tufayli harbiy rejim ag'darib tashlandi. Hukumat tepasiga muvaqqat fuqarolik hukumati keldi va Ta'sis majlisini chaqirdi. 1974-yil oktabrda demokratik konstitutsiya qabul qilindi. 1975-yil yanvarda birinchi demokratik saylovlar o'tkazildi va unda demokratik partiyalar koalitsiyasi g'alaba qozondi hamda koalitsiya hukumati tuzildi. Mazkur hukumat eng avvalo mamlakatdan amerika qo'shinlarini chiqarib yuborish va

AQSH harbiy bazalarini tugatish to'g'risida qaror qabul qildi.

Mamlakat demokratik rivojlanish yo'liga o'tdi. Biroq inqilobiy kuchlarning qo'shmi Laso va Kampuchiyadagi g'alabasi hamda Kampuchiyada Vyetnam harbiy kuchlarining paydo bo'llishi hukumatga qarshi harakatning faollashuviga olib keldi. Harbiylar o'sib kelayotgan inqilobiy harakatni bostirish uchun yana hokimiyatni o'z qo'llariga olishga qaror qildi. 1981-yildan 1991-yilgacha Tailandda galma-galdan fuqarolik va harbiy hukumat hokimiyatni boshqardi. **1991-yil fevralda** navbatdagi harbiy to'ntarish harbiy diktaturaning o'rnatilishiga olib keldi.

Siyosiy beqarorlik mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga katta to'siq bo'ldi. Qirollik hukumati va harbiy rejim mamlakatga xorijiy kompaniyalarning kirib kelishiga yordam berdi.

Mamlakat kauchuk va qalayga boy, shuningdek, bu yerda marganets, surma va temir konlari mavjud. Tailand ko'p miqdorda paxta, sholi, kanop va makka-jo'xori yetishtiradi. AQSH, Yaponiya, Angliya va Germaniya uning asosiy savdo sheriklaridir.

Hozirgi Tailand iqtisodiy o'sish bo'yicha jahondagi oldingi o'rimlardan birini egailaydi. Ayniqsa, yuqori rivojlanish sur'atini sanoatda kuzatish mumkin. 1998-yilda bu ko'rsatkich 15 foizni tashkil etdi. Xorijiy kapital va yangi texnologiya bazasida jadal sur'atlar bilan elektronika va elektrotexnika, shuningdek, neftni qayta ishiash, kimyo va avtomobillarni yig'ish sanoati rivojlanmoqda. Yalpi milliy mahsulotdagi sanoat ulushi 40 foizdan ko'proqni tashkil etadi.

Shu bilan birga **1997-yilda** boshqa Osiyo mamlakatlari bo'lgani kabi Tailandda moliyaviy tanglik yuzaga kelgan edi. O'n yillik iqtisodiy o'sishni ta'minlamagan eksport 1996-yildan pasayib ketdi. Mamlakat byudjetida ulkan tanqislik yuzaga keldi. Ko'plab tadbirkorlar va banklar bankrot deb e'lon qilindi. Barcha darajadagi amaldorlar o'rtasida avj olgan korrupsiya mavjud sharoitni yanada chuqurlashtirdi. Aholining turmush darajasi dunyodagi eng past o'rinlardan birini egailaydi.

Ijtimoiy inqiroz siyosiy kurashning kuchayishiga olib keldi. 2001-yil saylovlarida "Taylar, taylarni seving" par-

tiyasi g'alaba qozondi, ular "Taylar xartiyasi" va "Yangi intilishlar partiyasi" bilan koalitsiya tuzdi. Mamlakat barcha kommunikatsiyalari egasi **Taksin Shinavatra** hukumatga boshchilik qildi. Mustaqillikka erishilgandan keyingi barcha yillarda davlatni qirol Bumibol Adulyadej boshqardi.

Qisqacha mazmuni

- 1946—1957-yillar — marshail Pibunsongram dik-turasi
- 1954-yil — Tailandning SEATO safiga kirishi
- 1957—1973-yillar — hokimiyat tepasida harbiy dik-tatura
- 1974-yil — fuqarolik hukumati, Ta'sis majlisning chaqirilishi
- 1975-yil — demokratik saylovlarning o'tkazillishi; mamiakat siyosiy hayotini liberallashtirish
- Siyosiy beqarorlik; ko'plab xorijiy kompaniyalarning kirib kelishi
- 90-yillar — iqtisodning yuqori sur'atda rivojlanishi
- 1997-yil — moliyaviy tangilk
- 2001-yil— Taksin Shinavatra hukumatga bosh bo'ldi.

Savollar

- ?
1. Ikkinchi jahon urushi boshlanishida qaysi davlat Tailand qirolligini bosib oigan edi?
 2. Hukumatning amerikaparastlik siyosati 60—70-yillarda qanday oqibatiarni keltirib chiqardi?
 3. 90-yillarda Tailand iqtisodining jadal rivojlanishi sabablarini aytib bering?
 4. Mamiakat hukumati nima uchun yuqori darajadagi iqtisodiy rivojlanishni saqiyab qola olmadi?

32-§. MONGOLIYA: YANGI JAMIYAT SHAKLLANISHI

Mongoliya — dunyodagi hudud jihatidan katta, ammo aholi soni eng kam mamlakatlardan biri. Keng cho'l, Gobi sahrosi, keskin o'zgaruvchan iqlim bu yerda ishlab chiqarish rivojlanishiga ancha to'sqinlik qiladi. Mamlakatning asosiy boyligi chorva sanalib, Mongoliya ularning soni jihatidan dunyoda birinchi o'rinda turadi. **1921-yilda** Mongoliya xalq-inqilobiy partiyasi (**MXIP**) inqilob natijasida xalq hokimiyatini o'rnatdi, va sotsia-

lizm qurishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. 1924-yilda **Mongoliya Xalq Respublikasi (MXR)** tashkil topganligi e'lon qilindi.

Yangi davlat tashkil topgan vaqtdan boshlab to 1992-yilgacha Mongoliya Sovet Ittifoqi hilan mustahkam aloqada bo'ldi. Natsionalizatsiyalashtirish, industrlashtirish va kollektivlashtirish MXRning asosiy yo'nalish maqsadi edi. **1962-yilda** Mongoliyaning O'YKga kirishi mamlakatni keng ko'lamda industrlashtirishga olib keldi. Rangli metallar qazib olish bo'yicha ulkan korxonalar qurildi. Barcha tashqi savdosi Sovet Ittifoqi bilan bog'liq bo'lib eksportning 94 foizi, importning 97 foizi shu ikki mamlakat o'rtasida amalga oshirilgan.

SSSRdagi qayta qurish Mongoliyadagi shart-sharoit-mi keskin o'zgartirib yubordi. MXIP hokimiyat monopoliyasi yo'qqa chiqdi. **1990-yilda** hirinchi marta ko'ppartiyali demokratik saylovlar bo'lib o'tdi va unda MXIP g'alaba qozondi. **1992-yil 12-fevralda** Mongoliyada yangi konstitutsiya qabul qilindi va unga ko'ra ko'p ukladli iqtisod, xususiy mulkchilik va ko'ppartiyalilik e'lon qilindi.

Mongoliyaning jahon bozoridan ajralib qolganligi mamlakat iqtisodiy ahvoriga keskin ta'sir qildi. Rossiyadagi iqtisodiy tanglik ayni paytda Mongoliya iqtisodini inqirozga olib keldi. Ko'pgina korxonalar o'n yillardan buyon ishlamaydi. 1991-yildan boshlab Mongoliyada 10 mingdan ortiq xususiy korxonalar yuzaga keldi. Ularning ko'pchiligi Rossiya, Xitoy va Mongoliyada vositachilik faoliyatini yurituvchi mayda savdo kompaniyalari sanaladi.

Bular bari siyosiy ahvolning keskinlashuviga olib keldi. **1996-yil iyunda** bo'lib o'tgan saylovlarda Demokratik Ittifoq g'olib chiqdi. Mazkur Ittifoq chuqur iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar olib borishni va'da bergan edi. Yangi hukumat noishiab chiqarish maqsadlari uchun davlat xarajatlarini qisqartirdi, o'zini oqlanaydigan banklarni yopdi, kommunal xizmati haqini oshirdi, xoriy investitsiyalar kelishi jarayonini osonlashtirdi. Keng ko'lamda xususiylashtirish e'lon qilindi. 1997-yil aprelda Xalq xurali sessiyasida barcha savdo bojlari va tariflarini bekor qilish to'g'risida qaror qabul qilindi. Mongoliya dunyodagi savdo bojlari yo'q yagona mamlakat bo'lib qoldi.

1999-yil dekabrda Moskvaga bosh vazir rahbarligidagi mongol delegatsiyasi keldi va iqtisodiy hamkorlik bo'yicha bitimlarni imzoladi.

Rossiyaning ta'siri oshib bordi. 2001-yil mayda — MXIP saylovlarda g'alaba qozonib, xalq xuralida 76 o'rindan 72 tasini egalladi. 2001-yil saylovlarida ham MXIP vakili Natsayjin Bagabandi g'alaba qozondi. Kommunistlar hokimiyatga qaytdi. Biroq, ular endi demokratiya, islohotlar va bozor iqtisodiyoti tarafdorlari bo'lib maydonga chiqdi. Bosh vazir **Nambarin Enkbayar** mamlakatda tub o'zgarishlar uchun izchil kurash olib bormoqda.

Qisqacha mazmuni

- Natsionalizatsiya qilish, industrilashtirish va kollektivlashtirish bo'yicha yo'nailshar
- 1962-yil — O'IYKga a'zo bo'ldi
- 1992-yil 12-fevral — yangi konstitutsiya gabul gilinishi; ko'p ukladli iqtisod, xususiy mulkchilik, ko'ppartiyaviylik
- 1996-yilgi saylovlar: Demokratik Ittifog g'alabasi: davlat mulkini xususiylashtirish, savdo bojlnng bekor gilinishi
- Yangi Rossiya bilan iqtisodiy aloqalarning yo'lga qo'yilishi
- 1997-yil — barcha savdo bojlari bekor gilinishi
- 2001-yil — MXIP ning Xalq xuraliga saylovlarda g'alabasi

Savollar

- ?
1. Sobiq SSSRdagi qayta qurish Mongoliya rivojlanishiga qay yo'sinda ta'sir ko'rsatdi?
 2. Mamlakatning hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishi to'g'risida nimalar bilasiz?

33-§§. HINDISTON: DEMOKRATIK DAVLAT YO'LIDA

**Ikkinchi jahon urushi-
dan so'ng Hindiston**

Ikkinchi jahon urushi Britaniya kolonial imperiyasining batamom keraksiz ekanligini ko'rsatdi. Yapomiya osongina Singapur, Malayziya, Birmami egallab Hindiston bilan chegara

hududiga yetib keldi. Yaponiyaning Ikkinchi jahon urushidagi magʻlubiyatigina mavjud tizimni saqlab qoldi, biroq orqaga yoʻl yoʻq edi.

Imperiyada milliy-ozodlik harakati kuchayib bordi. Kurash oldida Hindiston borar edi. Harbiy flot dengizchilarining gʻalayoni mazkur kurash kulminatsiyasi boʻldi. Gʻalayon 1946-yil 19-fevralda Bombaydagi “Talvar” kreyserida boshlandi. Dengizchilar harbiy-dengiz bazasini egalab oldi, hind soldatlari

Javoharlal Neru.

ularga qarshi oʻt ochishdan bosh tortdi, qoʻzgʻolonchilarni harbiy uchuvchilar qoʻllab-quvvatladilar. Bombay bir kechada barrikadalarga toʻlib ketdi, ommaviy namoyish va ish tashlash boshlandi.

Qoʻzgʻolon ayovsiz bostirildi. Birgina Bombayda ushbu kunlari 300 kishi oʻldirildi, 15 ming nafari yaralandi, yuzlab qoʻzgʻolon ishtirokchilari qamoqqa olindi. Biroq Britan hukmronligi tangligi koʻrinib qoldi. Armiya hukumatga boʻysunishdan bosh tortib, xalqni qoʻllab-quvvatladi. Bundan tashqari, qoʻzgʻolon diniy oqimlar, millatlar va turli siyosiy qarashga ega kishilarning mustamlakachilikka qarshi kurashda maqsadi yakdil boʻlishini koʻrsatdi.

1947-yil 20-fevralda Angliya bosh vaziri Ettl Hindiston toʻgʻrisidagi yangi deklaratsiya bilan chiqdi. **1947-yil iyunda** Hindiston vitse-qiroli lord Mauntbetten “Hindiston hokimiyatini topshirish toʻgʻrisida”gi aktini eʼlon qildi. Unga koʻra mamlakat hindlar davlati — **Hindiston** va musulmon davlati — **Pokistonga** boʻlindi. Mamlakatning ikkiga boʻlinish jarayonida siyosiy nizolar va hind-musulmonlar qirgʻini (Bengaliya, Panjobda) boʻlib oʻtdi. Natijada Panjob va Bengaliya iqtisodiga ulkan iqtisodiy zarar yetkazildi. Proviinsiyalardan ommaviy qochish oqibatida dalalarga ekin ekilmadi, sanoat korxonalari ishlamay qoldi. Ishsiz va uy-joysiz

qochoqlar Hindiston va Pokiston ko'chalarini to'ldirgan edi.

1947-yil 15-avgustda mamlakatni ikkita davlatga bo'llsh jarayoni tugatildi. Dehiidagi Qizil fort uzra Hindiston bosh vaziri **Javoharlal Neru** bayroq ko'tardi. Hindiston ozod bo'ldi.

Butun yil davomida va 1948 yilning boshida Hindistondagi kabi Pokistonda ham hindlar hamda musulmonlar o'rtasida qonli to'qnashuvlar bo'lib o'tdi. O'zaro nizoning kulminatsiyasi sifatida Hind milliy kongressi yetakchisi — **Maxatma Gandining** o'ldirilishi qayd etildi.

1950-yil yanvarda Hindistonda yangi konstitutsiya qabul qilindi. Unga ko'ra mamlakat **suveren demokratik respublika** deb e'lon qilindi va yig'in qilish, namoyish o'tkazish, e'tiqod erkinligi kabi asosiy inson huquqlarini kafolatladi, umumxalq saylov huquqi joriy etildi. Tabaqaga ko'ra ajratish bekor qilindi, qulchilik va boshqa majburiy mehnat turlari bekor qilindi. Biroq yangi Hindiston yetakchilari mamlakat suverenitetligini mustahkamlash va uning gullab-yashnashi yo'lida hind xalqini jiplashtira olmadi. Hind xalqi kongressida (HXK) parchalamish holati yuzaga kelib qolgan edi.

Hindistondagi iqtisodiy holat

Mustaqillik e'lon qilingach, barcha sanoat to'liq yoki qisman xorijiy kapital nazorati

ostiga o'tdi.

Hind milliy burjuaziyasining zaifligini hisobga olgan holda Javoharlal Neru boshchiligidagi hukumat iqtisodda xususiy tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlashi lozim bo'lgan davlat sektorini tashkil etishga kirishdi. Davlat sektoriga ilgari inglizlarga qarashli bo'lgan aviatsiya, kemasozlik kompaniyalari, temir yo'l, shuningdek, davlat nazorati ostidagi korxonalar ham o'tdi. Chet el kapitali og'ir sanoat tarmog'iga jalb etildi. Bunday yo'nalishdagi industrilashtirish sanoat ishlab chiqarish o'sishiga yordam berdi. Uning hajmi mustaqillik yillarida uch baravar oshdi. Ayniqsa, og'ir industriya va energetika sohasi tez sur'atlarda o'sa boshladi. Yalpi milliy mahsulotdagi davlat sektori 20 foizni tashkil etdi. Hindiston 1990-yilda 170 milliard kvt/soat elektroenergiya, 12 million tonna po'lat, 30 million tonna neft ishiab chiqardi. Alyumimiy ishiab chiqarish tez o'sa boshiadi.

Avtomobil va avtobus, radiopriyomnik, televizor, fotoapparat kabi sanoat mollari ishiab chiqarish tezkor sur'atlarda rivojlana boshiadi. Hindiston traktor ishlab chiqarish bo'yicha yetakchi mamlakatlar safidan o'rin oldi.

Biroq mamlakatda agrar islohot o'tkazilmadi. 20 foizdan ko'proq qishioq aholisi umuman o'z yeriga ega emas, 50 foizdan ko'prog'ida esa atigi 2 gektargacha yer mavjud. Bu hol hind xalqining ko'pchiligi qashshoqlikdan ham quyi chegarada yashashni anglatadi. Yersizlik ishsizlikni keltirib chiqaradi. Hozirgi Hindistonda ishsizlar soni 30 million kishini tashkil qiladi. Aholining 50 foizi savodsiz.

Kashmir masalasi Hindiston va Pokiston o'rtasidagi janjal sababchisi bo'lmoqda. Bundan tashqari **Kashmir** Hindiston ichki nizolarining manbaiga aylamb qoldi. Yana bir yirik muammolardan biri — **Panjob** masalasidir. Uning xalqi Hindistondan ajrahb alohida — Xallston davlatini qurishni talab qilmoqda.

Mustaqillik uchun kurash oldida Hindiston Milliy kongressi bo'ldi. Ishchilar sinfi va dehqonlarning mustaqil chiqishiari ham asosiy rol o'ynadi. 1937—1939-yillarda tashkil etilgan umumhind kasaba uyushmalari kongressi ishchilar harakatini samarali kuchga aylantira oldi.

1938-yilda tashkil etilgan umumhind dehqonlar ittifoqi agrar inqilobni o'zining asosiy maqsadi qilib qo'ydi.

Hindistonning mustaqillikka erishishida Milliy kongress asosiy kuch vazifasini o'tadi. HMKning yetakchi rahbari sifatida **J.Neru** oilasi tan olingan edi. U Hindistonning birinchi bosh vaziri bo'ldi va konstitutsiya **J.Neru** rahbarligida ishiab chiqildi. U o'limigacha, ya'mi 1964-yilgacha ana shu vazifada ishiadi.

1964-yil 2-iyunda uning izdoshi **L.B.Shastri** Hindiston bosh vaziri lavozimimi egalladi. Ammo u 1966-yil 11-yanvarda Pokiston prezidenti Ayyub Xon bilan hind-pokiston urushini to'xtatish haqidagi bitimga erishgach Toshkentda to'satdan vafot etdi. HMK rahbariyatining qaroriga ko'ra bosh vazir lavozimiga uning qizi **Indira Gandi** nomzodi qo'yildi.

Indira Gandi.
Mamlakatni moder-
nizatsiyalash

Bu davrda Hindiston modernizatsiyalash va zamonaviy sivilizatsiyaga moslashtirish tarafdori bo'lgan

Indira Gandhi

HMK siyosiy arboblari bilan Morarji Dasay yetakchiligidagi HMKning boshqa bir guruhi o'rtasida o'zaro kurash bordi. Hindistonning taraqqiyot yo'liga chiqish davri ko'proq aynan I.Gandi nomi bilan bog'liq.

1971-yil mart oyida bo'lib o'tgan umumxalq saylovlari bosh vazirga g'alaba keltirdi. 1971-yil dekabrda Pokiston armiyasi mamlakat sharqida mag'lubiyatga uchradi. Bu hol Sharqiy Bengaliyaning Pokistondan ajralib mustaqil Bangladesh davlati sifatida

tashkil topishiga olib keldi. G'arbda ham Pokiston qo'shinlari muvaffaqiyatsizlikka uchradi va mag'lub bo'ldi. Pokiston ustidan qozonilgan g'alaba hamda urushdan keyin olib borilgan muvaffaqiyatli muzokaralar I.Gandi obro'-e'tiborini kuchaytirdi.

Ichki siyosatda I.Gandi hukumati bir qator omma-bop bo'lmagan siyosatni yuritdi. Bu hol xalqda unga qarshi kayfiyat uyg'otdi va siyosiy muxolifatchilar pozitsiyasini kuchaytirdi. Mazkur siyosatlardan biri butun Hindistonda davlat tili sifatida hind tilini qabul qilishga urinish bo'ldi. Bu esa ayrim shtatlar milliy huquqini kamsitishni anglatar edi. Aynan bu hol Panjobda separatistlar harakatini yuzaga keltirdi va sikxlardan iborat aholining alohida Xaliston, shuningdek, Tamilnand (Madras), Kashmir, Uttar-Pradesh va Bixarda kabi alohida davlat tuzish harakatini yuzaga keltirdi.

Hukumat obro'-e'tiborini tushirib yuborgan chora-tadbirlardan biri, bu — tug'ilish ustidan nazorat o'rnatish bo'ldi. Tug'ilishni sun'iy kamaytirishni targ'ib qilish mamlakatda umumiy norozilikni keltirib chiqardi. Xalq tomonidan bu shaxsiy hayotga tahdid, an'anaviy va diniy urf-odatlarni buzish deb baholandi. I.Gandining xalq turmush tarzini yaxshilash va uni demografik inqirozdan qutqarishga mo'ljallagan choralari teskari natija berdi.

Shu bilan birga HMK rahbariyati ichida lavozimni suiiste'mol qilish va korrupsiyaga berilish holatlari qayd etildi. Partiyada boshqaruvning avtokratik shakllari paydo bo'lgan edi.

1975-yil iyunda I.Gandi siyosatiga qarshi bo'lgan minglab kishilar hibsga olindi, matbuotda senzura paydo bo'ldi. Iyulda ko'pchilik siyosiy partiyalar taqiqlandi va parlament I.Gandining favqulodda vakolatini tasdiqladi. Muxolifat partiyalar Morarji Desaya yetakchiligidagi Janata partiyasiga birlashdi. Mamlakat fuqarolar urushi yoqasiga borib qoldi.

1976-yildagi umumxalq saylovlarida I.Gandi mag'lubiyatga uchradi. Barcha okruglar bo'yicha Janata partiyasi vakillari g'alaba qozondi.

1978-yil dekabrda I.Gandi parlament imtiyozlarini suiiste'mol qilganligi uchun hibsga olindi. U qamoqda atigi bir hafta bo'ldi va shuning o'zi mamlakatdagi ilgari obro'-e'tiborini tiklash uchun yetarli bo'ldi. Bundan tashqari M.Desaya hukumati mamlakatda barqarorlikni tiklash va inflyatsiyani qisqartirishga qodir emasligi ma'lum bo'ldi.

Indira Gandhi (1917—1984) — 1964-yildan boshlab turli vazirlik lavozimlarida ishlagan. 1966-yildan 1977-yilgacha va 1980—1984-yillarda — Hindiston Bosh vaziri. Milliy-ozodlik harakati ishtirokchisi. HMK yetakchilaridan biri. 1978-yil yanvardan — HMK raisi. Terrorchilar tomonidan o'ldirilgan.

Separatizmga qarshi kurash

1980-yil yanvarida Indira Gandhi va HMK yana hokimiyatga qaytdi. Hukumat qisqa vaqt ichida mamlakatda tartib o'rnatdi, biroq oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan narx-navoni to'xtatib qola olmadi. Davlat yaxlitligiga raxna soluvchi etnik separatizmning kuchayishi asosiy muammo bo'lib qolaverdi.

1983-yilda Assomda etnik va diniy negizga asoslangan ommaviy g'alayonlar bo'lib o'tdi. Panjobda sikklar terrorizmi hukm surib, etnik va diniy to'qnashuvlar davom etdi.

Panjobning mamlakatdan ajralib chiqishi Hin-

distonning markaziy qismida katta oziq-ovqat muammosimi keltirib chiqardi. Bundan tashqari Nangaladagi yirik elektrostansiya mamlakat shimolli qismidagi elektr energiyasining yarmini berar edi.

Fuqarolar urushining oldimi olish uchun **1984-yil 5-iyunda** I.Gandi sikxlarning Amritsardagi o'chog'i—Oltin ibodatxonani shturm bilan bosib olishga buyruq berdi.

Sikxlar bunga qattiq qarshilik ko'rsatdi. Oltin ibodatxona uchun jangda 300 kishi halok bo'ldi. Federal qo'shinlari ayni vaqtning o'zida yana 37 ta boshqa ibodatxonalarni egalladi. Shundan so'ng sikxlarning separatistik harakati butun mamlakatni egallab oldi. **1984-yil 31-oktabrda** sikxlarga mansub tan soqchi I.Gandiga uch marta o'q uzib o'ldirdi.

Sikxlar ayovsiz jazolandi: minglab sikxlar o'ldirildi, 50 mingdan ko'prog'i boshqa shtatlarga qochib ketdi. I.Gandi o'rnini uning o'g'li **Rajiv Gandi** (1944—1991) egalladi. U mamlakat birligi yo'lidagi o'z onasining kurashini davom ettirdi.

I.Gandi o'llmidan so'ng boshlangan repressiya sikxlar qarshiligini kuchaytirib yubordi. Rajiv Gandi sikxlar terrorizmini yo'q qilishga kirishdi va 1987-yil may oyida Panjobning markaziy hukumatga bo'ysunishi to'g'risida (shtat maqomiga ega avtonom huquqlarni bekor qilish) qaror qabul qildi. **1988-yil may oyida** yana Oltin ibodatxonaga hujum boshlandi va minglab odamlar halok bo'ldi.

Hind parlamenti R.Gandining iste'foga chiqishini talab qilishga majbur bo'ldi. 1989-yil boshida parlament umi siyosatni tushunmaslikda va korrupsiyada ayblab ishonchsizlik bildirdi. Biroq HMK umi partiya yetakchisi lavozimida saqlab qoldi va 1991-yil may oyidagi saylovda nomzodini qayta qo'yishdi. Ammo ayni saylov qizg'in pallada — 21-may kuni u o'ldirildi.

N.Rao. Tub o'zgarishlar o'tkazilishi

Saylovda yana HMK g'alaba qozondi va bu safar **Narasimha Rao** boshchiligidagi hukumatni tuzishdi. Unga og'ir meros qolgan edi. Mamlakatni dimiy-etnik mizolar yemirdi. G'alayonlar Uttar-Pradesh, Assam, Bixar, Jammu va Kashmirga ham o'tdi. Assamda 1993 va 1994-yillardagi etnik g'ala-

yonlarda minglab kishilar o'lib ketdi. 1993-yil may oyida ro'y bergan zo'ravonlik butun Bombay va Kalkuttani larzaga soldi. Bu yerda bomba portlashi oqibatida 300 kishi halok bo'ldi va 120 kishi yaralandi. Mazkur muhdish voqeaga 1992-yilda XVI asrga mansub musulmon masjidining buzib tashlanishi sabab bo'ldi.

Kashmirdagi to'polonlar ham bundan kam emas edi. Hind hukumatining bu yerda to'g'ridan-to'g'ri boshqaruv rejimimi joriy etishi keskin norozilikni va Kashmirga mustaqillik berish talabini keltirib chiqardi. Natijada Hindiston va Pokiston o'rtasidagi munosabatlarda keskinlik yuzaga keldi hamda Pokiston bilan qo'shilish tarafdori bo'lgan musulmon separatistlari harakati kuchaydi.

N.Rao hind iqtisodida tub o'zgarishlar o'tkazishga harakat qildi. U denatsionalizatsiya jarayonini boshladi. Ko'pgina zarar keltiradigan fabrika va zavodlar yopildi.

N.Rao inflyatsiyani to'xtatish, sanoatga sarmoya qo'yishni ko'paytirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishni kuchaytirishga erishdi. Sanoat ishlab chiqarish hajmi ko'paydi. 1994—1995-yillarda bu sohada o'sish 10 foizni, yalpi milliy mahsulotning yillik o'sishi 5 foizni tashkil etdi.

Jangovar induizm millatchiligining fao- lashuvi

1996-yil boshida HMK yuqori rahbariyatidagi korruptsiya va aymish holatlari ochib tashlandi. 30 ta yirik siyosatchi poraxo'rlikda ayblanib, jinoiy javobgarlikka tortildi. Hatto bosh vazir ham tergovga tortildi.

Hindistonda hind birligiga rahna soluvchi katta dushman — jangovar induizm millatchiligi paydo bo'ldi. Uning amaldagi timsoli Hindistondagi mashhur siyosiy shaxslardan biri **Atal Bexari Vajpai** yetakchiligidagi **Bxarati Janata partiyasi (BJP)** edi.

Yangi partiya mamlakatda to'liq induizm hukmronligini o'rnatish va musulmonlarni siyosat hamda iqtisoddan siqib chiqarishga chaqirdi. BJPga o'xshash partiyalar Hindistonning deyarli barcha burchaklarida paydo bo'la bordi. U ayniqsa markazi Bombay shahri bo'lgan Maxarashtra shtatida kuchli faoliyat yurgizdi. Bu yerda hind iqtisodining muhim tarmoqlari va mamlakatdagi eng yirik port joylashgan. Bombay hind to'qimachilik,

mashinasozlik, metalni qayta ishlash sanoati markazi sanaladi. Mazkur viloyat Hindistonning atom elektr stansiyasi hisobiga elektroenergiya bilan to'liq ta'minlangan yagona hududi sanaladi.

Shtat hukumatini Shiv Sen partiyasi boshqaradi. Uning rahbarlari mamlakat nomini Hindiston deb o'zgartirishni talab etishgan. Ularning taklifiga ko'ra Bombayga yangi — **Mumbai** nomi berilgan.

R.Gandi o'limidan so'ng Hindiston ichki siyosatidagi ahvol o'ta murakkablashdi, Panjobdagi separatistlar va ekstremistlar harakati faollashdi. Diniy-etnik va mazhablararo to'qnashuvlar kuchaydi, bir qator yetakchi partiyalarda fraksiyalar kurashi keskinlashdi. Muxolifat partiyalar faoliyati ham tiklana boshladi.

1998-yil fevraldagi parlament saylovlarida Bxarati Janata partiyasi va uning yetakchisi Atal Bexari Vajpai 19-mart kuni bosh vazir etib saylandi. Oktabr oyidagi saylovlarda Vajpai rahbarligidagi siyosiy alyans g'alaba qozondi va BJPning yetakchi partiya sifatidagi ahamiyatini mustahkamladi. Hukumat tepasiga millatchilar kuchlarining kelishi Pokiston bilan aloqalarni qaytadan ziddiyatga olib keldi. 1999-yil may—iyunda Pokiston bilan chegaradosh Kashmirda ikki mamlakat qo'shinlari o'rtasida keyingi o'n yillikdagi eng og'ir to'qnashuv yuz berdi. Shu yilning aprel oyida Hindiston Rajastonda bir necha bor yadro quroli sinovini o'tkazdi. Bunga javoban Pokiston ham o'z yadro qurolini bir necha marta sinovdan o'tkazdi. Ikki davlat o'rtasidagi janjal yangi bosqichga ko'tarildi.

1997-yil iyulda Hindistonda muhim voqea yuz berdi. K.R.Narayanan mamlakat prezidenti etib saylandi. U Hindistondagi eng quyi shudra mazhabi vakili bo'lib shu paytgacha birorta yuqori davlat lavozimida ishiamagan. Bu hol mamlakatda mazhablar o'rtasidagi munosabatlarning ijobiy yo'lga qo'yilishiga umid bildirar edi. 2002-yilda mamlakat prezidenti etib D.A.Kalam saylandi.

2004-yil yanvarda Islomobodda Hindiston bosh vaziri Vadjpai va Pokiston prezidenti uchrashdi, ular ikki mamlakat o'rtasidagi mojaroni tinch yo'l bilan hal etishga intilishlarini namoyon etishdi.

Tarixiy ma'lumot

Hindiston bosh vazirlari

1947—1964 — J.Neru
1964—1966 — L.B.Shastrri
1966—1977 — I.Gandi
1977—1979 — M.Desai
1979—1980 — G.Singx
1980—1984 — I.Gandi
1984—1989 — R.Gandi
1989—1991 — V.P.Singx
1991—1998 — P.V.Narasimxa Rao
1998 yildan — Atal Bexari Vajpai

Qisqacha mazmumi

- 40-yillar — milliy-ozodlik harakatining kuchayishi
- 1947-yil 20-fevral — Hindistonga mustaqillik berish to'g'risidagi muzokaralar boshlanishi
- 1947-yil iyun — mamlakatning ikki davlat — Hindiston va Pokistonga bo'linishi
- 1947-yil 15-avgust — Hindiston Respublikasining e'lon qilinishi. Javoharlal Neru — birinchi bosh vazir
- Hindlar va musulmonlar o'rtasidagi to'qnashuv; Maxatma Gandining o'ldirilishi
- 1950-yil yanvar — yangi konstitutsiyaning qabul qilinishi: asosiy inson huquqlari kafolati, mazhabga ko'ra kamsitilish bekor qilinishi, umumiy saylov huquqining kiritilishi
- Iqtisodiy qiyinchiliklar, xorijiy sarmoyalarga bog'liqlik. Iqtisod asosi — davlat mulkchiligi; sanoat ishiab chiqarishi rivojlanishi
- 1964-yil — L.B.Shastrri — bosh vazir
- 1966-yil — I.Gandi — bosh vazir: mamlakathi modernizatsiyalash uchun kurash
- 1971-yil dekabr — Pokiston armiyasining parchalanishi, Bangladesh davlatining tashkil topishi (Sharqiy Bengaliya hududi)
- Ichki siyosat xususiyatlari: davlat (hind) tili joriy qilishga urinish, tug'ilish ustidan nazorat o'rnatish
- 1975-yil iyun — repressiya, siyosiy partiyalarning taqiqlanishi; parlament I.Gandining favqulodda vakolatini tasdiqladi
- 1976-yil — bosh vazir Morarjiy Desay; inflyatsiya, separatistik harakat
- 1980-yil — saylovlarda HMKning g'alabasi: bosh vazir — I.Gandi

- 1983-yil — etnik va diniy negizdagi ommaviy g'ala-yonlar
- 1984-yil — Armitsaroydagi sikxiarning dargohi — Oltin ibodatxonaning bosib olinishi
- 1984-yil oktabr — I.Gandining o'ldirilishi
- Bosh vazir Rajiv Gandi: ilgari siyosatning davom etishi
- 1991-yil — bosh vazir Narasimha Rao; mamlakatdagi tub o'zgarishlar
- 1996-yil — jangovar induizm millatchiligining fao-lashuvi
- 1999-yil aprel — yadro bombasi sinovi
- 2004-yil — Hindiston va Pokiston rahbarlarining mojaroni tinch yo'l bilan hal etish uchun uchrashuvi

Savollar

- ?
1. Hindiston mustaqilligining e'lon qilinishi qaysi davrga to'g'ri keladi?
 2. Nima uchun va qanday belgilar ko'ra mamlakat ikkita davlatga bo'linib ketdi?
 3. 1950-yili Konstitutsiya qabul qilingan mamlakatda qanday o'zgarishlar ro'y berdi?
 4. Hindistonning 50—60-yillardagi rivojlanishiga ta'rif bering.
 5. Mamlakatda qanday masalalar hozirgacha hal etilmagan?
 6. I.Gandi faolligidagi asosiy qarama-garshilik nimadan iborat?
 7. R.Gandi I.Gandining qanday xatolarini takrorladi? Siz mamlakatdagi siloklar masalasini qanday hal etgan bo'lar edingiz?
 8. Mamlakat siyosiy yetakchilaridan qaysi biri sizningcha nisbatan kuchli siyosatchi bo'lgan? Nima uchun?

34-§. POKISTON: RIVOJLANISH ZIDDIYATLARI

Pokiston davlati Hindistonning ikki mamlakatga bo'linib ketishi oqibatida **1947-yil 15-avgustda** tashkil topdi. 1971-yil dekabrgacha Pokiston tarkibiga Sharqiy Bengaliya ham kirar edi. So'ng milliy-ozodlik harakati natijasida uning tarkibidan chiqdi va yangi **Bangladesh** davlati paydo bo'ldi.

Kashmir muammosi **1947-yil** Hindistonning ikkiga bo'linishi oqibatida har ikki tomon Kashmir masalasiga nisbatan o'z noroziligini bildirdi. Pokiston bu hududda musulmon aholisi istiqomat qilishini sabab qilib ko'rsat-sa, Hindiston tomomi bu yerni qadimdan induizm

maxaraji boshqarishi va Kashmir, meros huquqiga ko'ra, uning mulki ekanligiga da'vo qildi. 1947-yil iyul oxirida maxaraja Hindiston tarkibida qolishini e'lon qildi. Bu esa Kashmirda ommaviy to'qnashuvlarni keltirib chiqardi. Mazkur muammoni hal etish BMT Xavfsizlik Kengashiga havola qilindi va u 1949-yil 1-yanvardan o't ochishni to'xtatish to'g'risida qaror qabul qildi. Ikkinchi bir qarorda esa har ikki tomon qo'shinlarining Kashmirdan olib chiqilishi va uning kelajagini belgilash uchun BMT nazorati ostida referendum o'tkazish zarurligi ta'kidlandi. Biroq Hindiston ushbu rezolyutsiyani qabul qilishdan bosh tortdi. 1954-yil may oyida hindlar hukumati Jammi va Kashmirni shtat sifatida "Hindistonga qo'shib olish to'g'risida" qaror qabul qildi.

Hindiston mustaqillikka erishgandan so'ng hozirgi vaqtgacha Kashmir Hindiston va Pokiston qaramaqarshiligi markazi bo'lib kelmoqda.

40—50-yillarda mamlakatning iqtisodiy va siyosiy rivojlanishi

Pokistonga asosan qishloq xo'jaligidan iborat qoloq iqtisodiyot meros bo'lib qoldi. Pokiston eksportining 90 foizini qishloq xo'jaligi va mineral xomashyo tashkil etar edi. Mamlakat sanoati sodda texnika bilan jihozlangan, xom ashyo qazib olish va qayta ishiash bo'yicha uncha katta bo'lmagan korxonalaridan iborat edi, xolos. Sanoat tovarlari va oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab asosan import hisobiga qondirilgan.

Pokiston iqtisodida chet el monopoliyasi hukmronlik qilar va choy plantatsiyalari, tuz hamda ko'mir konlari, neft konlarining ko'pchiligi ularga qarashli edi. Angliya firmalari va banklari mamlakatning savdo hamda moliya tizimining muhim tarmoqlarini nazorat qilib turdi.

Mamlakatdagi siyosiy ahvol beqaror edi. **1947-yilda** hukumatga Musulmon ligasining kelishi bilan uning rahbariyati milliy iqtisod zarari hisobiga o'z pozitsiyalarini mustahkamlash va shaxsan boyish uchun foydalandi.

Pokiston iqtisodidagi asosiy masala — agrar masala hal etilmadi. 1950—1952-yillarda qonunchilik yirik pomeshik yer egaligini qisman chekladi, ammo bu dehqonlarga hech nima bermadi.

Sanoat sohasida ham sezilarli siljish sezilmadi. Bir qator yengil sanoat tarmoqlari tashkil etilsa ham bu mil-

liy iqtisod umumiy rivojlanishiga aytarli ta'sir ko'rsata olmadi. Xorijiy davlatlar milliy burjuaziya rivojlanishiga to'sqinlik qilib, mamlakatdagi o'z pozitsiyasini mustahkamladi. Chet el sarmoyasi faqat harbiy-havo va harbiy-dengiz bazalari inshootlariga, strategik yo'llar qurilishi va qurol-aslaha sotib olishga sarflanar edi.

Pokiston rahbariyati AQSH bilan hamkorlik qillshga yaqinlashib 1950—1952-yillarda qurol-yarog' sotib olish to'g'risida bir qator bitimlar tuzdi. **1954-yil sentabrda** Pokiston SEATOga kirdi, 1955-yil iyulda esa arab mamlakatlaridagi milliy-ozodlik harakatiga qarshi yo'naltirilgan Bag'dod paktini imzoladi.

Pokiston kuchli armiya tashkil qilishga juda katta mablag' sarflagan holda sog'liqni saqlash, maorif, ijtimoiy ta'minotga uncha e'tibor qaratmadi.

Musulmon ligasi asta-sekin mamlakatdagi o'z mavqeini yo'qota boshiadi. Undan bir qator dehqonlar, mayda va o'rta burjuaziya, ziyolilar qatlami yuz o'girdi. 1949—1950-yillarda demokratik qayta o'zgarishlar dasturini va tashqi siyosatni neytrallashtirish talabini ilgari surgan muxolifat partiyalar ("Ozod Pokiston" partiyasi, demokratik partiyalar va hokazo) norozilik bildira boshladi.

1959-yilgi harbiy to'ntarish. General Ayyub Xon diktaturasi

O'z mag'lubiyatini sezgan Pokiston rahbariyati tub o'zgarishlar yasash o'rmiga mamlakatda harbiy to'ntarishni amalga oshirdi va general Ayyub Xon diktaturasi o'rnatildi. Mamlakatda harbiy holat e'lon qilindi, konstitutsiya bekor qilindi, qonunchilik organlari va hukumat tarqatib yuborildi, siyosiy partiyalar faoliyati taqiqlandi. Namoyish va mitinglarda ishtirok etganlik uchun o'lim jazosi belgilandi.

Biroq 1969-yil mart oyida siyosiy tanglik kuchaygan bir sharoitda prezident Ayyub Xon iste'foga chiqishga majbur bo'ldi va hokimiyatni armiya qo'mondoni general Yahyoxonga topshirdi. Ammo u ham fuqarolar urushi holatiga olib kelgan nizolarni bartaraf qila olmadi. Sharqiy Pokistonda milliy-ozodlik harakati boshiandi va 1971-yil dekabrda Pokiston hamda Hindiston o'rtasida qurolli to'qnashuv kelib chiqdi. Bu nizo pokistonliklar armiyasining kapitulyatsiyasi bilan yakunlandi.

Harbiy diktaturaning qulashi

Harbiy mag'lubiyat harbiy rejimning yo'q bo'lishi hukumat tepasiga **Zulfiqor Alixon**

Bxutto rahbarligidagi **Pokiston xalq partiyasining** ke-lishiga sabab bo'ldi.

Mamlakatda yetakchi sanoat tarmoqlari, bank va sug'urta kompaniyalari natsionalizatsiya qilindi, agrar islohot o'tkazildi. 1976-yilda Pokiston va Hindiston o'rtasida diplomatik aloqalar tiklandi. **1972-yilda** Pokiston SEATO tarkibidan chiqdi, **1974-yilda** esa Bangladeshni tan oldi.

Bxutto Zulfiqor Alixon (1928—1979) — 1967-yilda Pokiston xalq partiyasiga asos soldi. 1971—1973-yillarda — davlat va hukumat rahbari, 1973—1977-yillarda — bosh vazir. 1977-yilda mamlakat harbiy ma'muriyati tomonidan hibsga olingan, davlatga xiyonat qilishda ayblanib, 1979-yilda qatl qilingan.

1977-yilgi harbiy to'ntarish

1974-yilda qabul qilingan yangi konstitutsiyaga muvofiq 1977-yilda Milliy majlisga

umumxalq saylovlari bo'lib o'tdi va unda PXP g'alaba qozondi. Biroq muxolifat partiyalar ushbu saylov natijalarini tan olmadi. Mamlakatda siyosiy inqiroz boshlandi.

1977-yil 5-iyulda navbatdagi harbiy to'ntarish yuz berdi va hokimiyat general **Ziyoulhaq** (1924—1988) qo'liga o'tdi. Yangi ma'muriyat konstitutsiyani bekor qildi, parlamentni tarqatib yubordi va PXP tarafdorlarini ta'qib qila boshladi. Z.Bxutto qatl qilindi.

1979-yilda barcha siyosiy partiyalar faoliyati taqiqlandi. Harbiy rejim ichki siyosat asosiga jamiyat hayotini har tomonlama islomlashtirishni kiritdi.

Qo'shni Afg'onistondagi sovet qo'shinlarining kiritilishi bilan bog'liq voqealar AQSH rejasiga ko'ra Pokistonning harbiy platsdarmi sifatidagi ahamiyatini oshirdi. Pokistonda qochoqlar uchun lager tashkil etildi va u afg'on jangarilari uchun tayanch bazasiga aylandi. Aynan shuning uchun AQSH Pokistonga 4 milliard dollar atrofida moddiy yordam ko'rsatdi. Biroq bu harbiy rejim qulashini vaqtincha kechiktirdi, xolos.

Qimmatchilik va ishsizlik, asosiy inson huquqlari va erkinlikning bo'g'ilishi natijasida xalqning hukumatga nisbatan noroziligini kuchaytirdi. Ko'pchilik muxolifat partiyalar demokratiyani tiklash va umumxalq parlament saylovlari o'tkazishni talab qilib chiqdi.

Benazir Bxutto
boshqaruvi

Mamlakatdagi demokratlash-tirish jarayoni voqeani tezlashtirib yubordi. **1988-yil**

17-avgust kuni general Ziyoulhaq aviatsiya falokatida halok bo'ldi va senat raisi **G'ulom Ishoq Xon** prezidentlik lavozimini egalladi. **1988-yil 16-noyabrda** umumxalq parlament saylovlari bo'lib o'tdi. Asosiy kurash PXP va

Benazir Bxutto.

Pokiston musulmon ligasi o'rtasida bordi. Unda PXP g'alaba qozondi va Z.Bxuttoning qizi — **Benazir Bxutto** o'z otasi partiyasiga yetakchilik qilgan holda bosh vazirlikka saylandi.

Siyosiy tajribaning yo'qligi sababli B. Bxutto hukumati mamlakat siyosatida bir qator jiddiy xatoliklarga yo'l qo'ydi, ichki qarama-qarshiliklar kuchayib ketdi. Bundan muxolifat kuchlar foydalanib mamlakat prezidentiga ta'sir o'tkazdi va B.Bxuttoni korrupsiyada ayblashdi. B.Bxutto o'z lavozimidan chetlatildi. Ammo mamlakatda barqarorlik qaror topmadi. Karochida ommaviy tartibsizliklar kuchayib politsiya ularga qarshi

qurol ishlatdi. Islomoboddan Peshavorgacha oraliqdagi harbiy lagerlarda joylashgan besh million afg'on nazorat ostidan chiqib Pokistonning iqtisodiga yanada katta zarar keltirdi. Mamlakat prezidenti Legari 1993-yil **oktabrda** qayta saylov o'tkazishga majbur bo'ldi va B.Bxutto yana g'alaba qozondi.

Oradan to'rt yil o'tmay ilgari holat takrorlandi. B.Bxutto korrupsiyada ayblamb bosh vazir lavozimidan chetlatildi. U hibsga olinib jamoatchilik tazyiqi sababli bir yildan so'ng ozodlikka chiqarildi. 1997-yil 3-fevralda Pokistonda yangi umumxalq saylovi o'tkazildi. Unda Navoz Sharif yetakchiligidagi Pokiston musulmon ligasi g'alaba qozondi va u bosh vazir lavozimiga saylandi.

Bxutto Benazir (1953-yilda tug'ilgan) — Z.Bxuttoning qizi. 1985-yildan Pokiston xalq partiyasi hamraisi. 1988—1990 va 1993—1997-yillarda — mamlakat bosh vaziri.

Navoz Sharif boshqaruvi

Endilikda Afg'oniston bilan bog'liq kaltabin siyosat uchun javob berish payti keldi.

Pokistonning tashqi qarzi ko'payib ketdi. Hindiston bilan bo'lgan qurollanish poygasi yangi xarajatlarni keltirib chiqardi.

Mamlakat siyosiy hayotida yana vakuum paydo bo'ldi. Biror bir partiya xalqqa aniq tub o'zgarishlar dasturini taqdim eta olmadi. B.Bxutto yetakchiligidagi Pokiston xalq partiyasi va N.Sharif rahbarligidagi Pokiston musulmonlar ligasining bir-birlarini korrupsiyada va ma'naviy ayniganlikda ayblashi odatiy holga aylandi.

Ular faqatgina Kashmir masalasidagina bir fikrda edilar. Har ikki partiya antihind targ'iboti va urushni davom ettirishga chaqirishda bir-biridan o'tib tushar edi.

1999-yilgi harbiy to'ntarish

Harbiy xarajatlar Pokiston iqtisodi uchun katta kulfat keltirdi. Mamlakat doimiy

byudjetidagi taqchillik deyarli 8 foizni tashkil etdi.

1999-yil mayda Pokiston yadro sinovini o'tkazdi. Bu ham mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlamadi, ammo harbiy pozitsiyasini kuchaytirdi. Ular mavjud sharoitdan foydalanishga va yana hukumatni o'z qo'lga olishga qaror qildi.

1999-yil 3-oktabrda Pokiston armiyasi generali **Perviz Musharraf** harbiy to'ntarishni amalga oshirdi va N.Sharif o'rniga bosh vazir etib saylandi. Biroq xalqaro ahvolning o'zgarishi va mamlakatning tanglikdagi iqtisodiy P.Musharrafm Pokistonda demokratiyani tiklash to'g'risida gapirishga majbur qildi. U, shuningdek, Kashmirda Hindistonga qarshi harbiy harakatlarni "deeskalatsiya" qilish va buzilgan iqtisodni tiklash zarurligini ta'kidladi.

2002-yil apreldagi referendumda prezident Musharraf vakolatlari 5 yilga uzaytirildi.

Qisqacha mazmuni

- 1947-yil 15-avgust — davlatning tashkil topishi
Kashmir — Hindiston va Pokiston qarama-qarshiligi
ning markazi
- 40—50-yillar — qoloq iqtisod, chet el monopoliyasi
hukmronligi
- 1950—1952-yillar — qishloq xo'jaligidagi islohotlar:
cheklangan zamindor yer egaligi
- AQSH yordami
- 1954-yil — SEATO tarkibiga kirishi
- 1959-yil — harbiy to'ntarish, general Ayyub Xon dik-
taturasining o'rnatilishi, konstitutsiyaning bekor
qilinishi, repressiya
- 1969-yil — Ayyub Xon iste'fosi, prezident — general
Yahyoxon
- 1971-yil — Pokiston va Hindiston o'rtasidagi harbiy
nizo
- Pokiston xalq partiyasining hukumat tepasiga kelishi;
prezident — Zulfiqor Alixon Bxutto
- Iqtisodiy tub o'zgarishlar, sanoat yetakchi tarmoqla-
rini natsionalizatsiya qilish, agrar islohot
- 1974-yil — yangi konstitutsiyaning qabul qilinishi
- 1976-yil — Hindiston bilan diplomatik aloqalarning
tiklanishi
- 1977-yil — harbiy to'ntarish; prezident — general
Ziyoulhaq; parlamentning tarqatib yuborilishi,
repressiya, Islomlashtirish siyosati; afg'on jangarilari
uchun tayanch bazasining tashkil etilishi
- 1988-yil — Ziyoulhaqning o'limi; prezident — G'ulom
Is'hoq Xon
- 1988-yil 16-noyabr — umumxalq saylovlari; bosh
vazir — Benazir Bxutto
- 1997-yil 3-fevral — N.Sharif yetakchiligidagi

Pokiston musulmon ligasining hokimiyat tepasiga kelishi

- 1999-yil may — Pokistonda yadro bombasi sinovi o'tkazildi
- 1999-yil 3-oktabr — harbiy to'ntarish
- 2002-yil — P.Musharrafning prezidentlik vakolati 5 yilga uzaytirilishi.

Savollar

- ?
1. Pokiston davlati qachon va qanday voqealar bilan bog'lig holda tashkil etildi?
 2. Kashmir muammosi mohiyati nimaiardan iborat?
 3. 40—60-yillarda mamlakat iqtisodi va siyosati taraqqiyotining xususyatlarini sanab o'ting.
 4. 1977-yilgi harbiy to'ntarishdan so'ng mamlakatda qanday o'zgarishlar yuz berdi?
 5. Nima uchun B.Bxutto mavjud muammolarni hal eta olma-di?
 6. Mamlakatning bugungi ichki va tashqi siyosati borasida mamlakat rivojlanishi qarama-qarshiligini misollar bilan ko'rsatib bering.

35-§. AFG'ONISTON: MILLIY FOJEA

Afg'omiston hududining katta qismini Hindiqush va Himolay tog' massivlari va Pomirning bir qismi tashkil etadi. Foydali qazilmalar deyarli yo'q htsobi. Mamlakatda 20 million kishi istiqomat qiladi. Shuning 60 foizini tub aholi — pushtunlar, 15 foizini afg'on Turkistoni deb ataluvchi shimoliy hududda yashovchi o'zbeklar va yana shuncha qismini Tojikistonga qo'shni Badaxshonda istiqomat qiluvchi tojiklar tashkil qiladi. Afg'onistonda jami 20 dan ortiq millat vakillari yashaydi.

Bu yerda yagona ichki bozor yo'q, ularning ko'p qismi turli hududlarga sochilib ketgan va qo'shni davlatlar bilan aloqa qiladi. Afg'oniston beshta davlat — Pokiston, Eron, Tojikiston, O'zbekiston va Turkmaniston bilan chegaradosh. Chegara bo'ylab ushbu davlatlarga aloqador etnik guruh vakillari yashaydi.

1933-yilda Afg'oniston shohi Nodirshoh o'limidan so'ng, uning o'g'li **Zohirshoh** mamlakatning yangi yetakchisi deb e'lon qilindi. Uning 40 yillik boshqaruvi davrida mamlakatda deyarli hech qanday o'zgarish yuz

bermadi. Shu davrda jami 300 ta sanoat korxonasi (shundan 140 tasi Sovet Ittifoqi yordamida) qurildi. Afg'oniston dunyoda hayot darajasi eng past qoloq davlat bo'lib qolaverdi.

**Afg'onistonning
respublika deb e'lon
qilinishi**

1973-yil 17-iyulda mamlakatda harbiy to'ntarish yuz berdi va monarxiya ag'darilib Afg'oniston respublika deb e'lon qilindi. Zohirshohning ukasi **Muhammad Doud** Afg'oniston bosh vaziri deb e'lon qilindi. Yangi rejim eski tartibga ko'nikkan ruhoniylar, yirik zamindorlar, davlat amaldorlarining noroziligini keltirib chiqardi.

Doud Muhammad (1908—1978) — 1973-yildan 1977-yil fevralgacha Afg'oniston davlat rahbari va bosh vaziri. 1977-yil fevraldan 1978-yil aprelgacha mamlakat prezidenti. Harbiy to'ntarish natijasida ag'darib tashlangan.

Boshqa tomondan, yangi tuzum keng xalq ommasini ham faollikka chaqirdi. **Afg'oniston xalq-demokratik partiyasi (AXDP)** xalqqa qarshi tuzum bilan kurashayotgan vatanparvar kuchlarga boshchilik qildi, u 1965-yilda tuzildi.

Hukmron tuzum tarafdorlari islom ekstremistlari tashkilotlari bilan yaqindan aloqada bo'ldi. Ular orasida fanatik **“musulmon birodarlari”**, shuningdek, Afg'onistonning asosiy aholisi — pushtunlarning juda ko'pchiligini o'zida namoyon etuvchi ismoiliylar eng faollari edi. O'z mazhabi qoidasiga ko'ra har bir ismoiliy umrida bir marta odam o'ldirishdan iborat “jasorat”ni amalga oshirishi lozim bo'lgan.

Bunday diniy ekstremistik tashkilotlardan foydalangan Doud tuzumi o'z mavjudligini bir qadar uzaytirdi, biroq bu hol uni tugal halokatdan saqlab qola olmadi.

Afg'onistonda ikki muxolifat oqimlar yuzaga keldi: ulardan biri bo'lgan islomiy oqim shahar kambag'allari va dindor dehqonlar hisobiga keng ijtimoiy negizga ega edi.

Ikkinchi muxolifatning asosiy qismini harbiylar, demokratik kayfiyatdagi ziyolilar, uncha ko'p bo'lmagan ishchi va davlat xizmatchilari qatlami tashkil etdi. Uni “Yo'qolsin zo'ravonlik” va “Yashasin demokratiya”

shiorlarimi ko'tarib chiqqan AXDP boshqardi. Partiyaning xalq ommasi bilan keng aloqalari yo'q edi. Biroq avvalboshidan partiyada ikki guruh — Nur Muhammad Tarakiy boshchiligidagi **Xalq** va Bahrak Karmal boshchiligidagi **Parcham** (bayroq) partiyalari o'rtasida ziddiyatlar yuzaga keldi va u dushmanlikka aylandi.

Doud AXDPga qarshi asosiy zarbani berishga qaror qildi. **1978-yil 25-aprelda** uning buyrug'i bilan partiyaning barcha rahbarlari qamoqqa olindi. Bu voqea tuzumga qarshi norozilik chiqishiarimining boshlanishiga signal bo'ldi. **1978-yil 27-aprelda** mamlakat HHK (Harbiy Havo Kuchlari) qo'mondomi polkovnik Abdul Qodir boshchiligidagi Afg'oniston harbiy kuchlarining inqilobiy kengashi Kobul ko'chalariga doimiy qo'shinning bir necha batalonlarini ohb chiqdi, prezidentlik saroyini egalladi va Doud hukumati ag'darilgamini e'lon qildi. Prezidentlik saroyi uchun bo'lgan janglarda uning yaqin safdoshiari qatorida Muhammad Doud va uning akasi Sardor Nasim o'ldirildi. Afg'on taqvimini ho'yicha bu voqea 1357-yil 7-savrida (1978-yil 30-aprel) ro'y berdi va u tarixga "Savr inqilobi" nomi bilan kirdi.

O'sha kuni **Afg'oniston Demokratik Respublikasi** (ADR) e'lon qilindi, Inqilobiy kengash va hukumat tuzildi. **N.M.Tarakiy** bosh vazir, **B.Karmal** esa uning o'rinbosari bo'ldi. **A.Qodir** milliy mudofaa vaziri lavozimini egalladi. Yangi hukumat demokratik yer islohotlari loyihasini ishlab chiqdi. Yangi maktablar, turar joylar va ijtimoiy binolar qurilishi boshiandi. Sohiq qirol oilasining a'zolari, prezident Doudga tegishli barcha ko'chmas mulk va boshqa narsalar musodara etildi.

Yangi hokimiyat islohotlari demokratik o'zgarishlarga qarshi chiqqan siyosiy doiralarning qaqshatqich qarshiligiga uchradi, zero ular yangi hokimiyat imtiyozlardan mahrum etadi deb cho'chishdi. Diniy ekstremistlar ADR rahbariyatini islomdan chekinishda aybiab, barcha musulmonlarni ularga qarshi kurashga chaqirdi. Ular targ'iboti ta'siri ostida yuz minglab afg'onlar Pokistonga qochdi. Chet eidan qurol-yarog' olgan qurolli guruhlar shakllana boshiadi. Ularning tarkibimi "mujohid" (e'tiqod uchun kurashchi) nomini olgan musulmon birodarlari va ismolliyar tashkil etdi.

Ayni paytda AXDP rahbariyatining o'zida hokimiyat uchun keskin kurash boshlanib ketdi. **1978-yil 17-avgustda** hukumat respublikaga qarshi fitna fosh etilganini e'lon qildi. Parchamning ayrim yo'lboshchilari, shuningdek, B.Karmal ham qamoqqa olindi. U shundan keyinroq Pragaga elchi qilib yuborildi. Abdul Qodir va boshqa taniqli ijtimoiy-siyosiy arboblardan ham qamoqqa olindi.

Inqilobiy Kengashdagi kurashdan foydalangan N.Tarakiyning sobiq o'rinbosari **Hafizulla Amin** hokimiyatga yorib kirdi. 1979-yilning martida u bosh vazir lavozimiga egalladi. O'sha yilning sentabrida H.Amin N.Tarakiyning zo'rlik bilan chetlatib, so'ngra esa o'ldirib, AXDP MK bosh kotibi va Inqilobiy kengash raisi lavozimlarini egalladi. Shu bilan Savr inqilobi tugadi.

AXDP rahbariyati tor-mor etildi. Uning a'zolaridan ko'pchiligi jismonan yo'q qilindi. Mamlakatda terror va zo'ravonlik tuzumi o'rnatildi.

Qatag'onlar Kobul tuzumiga qarshi kurashni kuchaytirishga imkon yaratdi. Muxolifatdagi unsurlar vaziyatdan unumli foydalandi. Savr inqilobiga qarshi chiqqanlarning ko'pchiligi (B.Rabboniy, G.Hikmatyor, S.Mudjadaddiy) hali Zohirshoh va Doud hukmronligi yillaridayoq Afg'onistondan muhojirotga ketgan edi. Ular Pokiston, Saudiya Arabistoni va Misrda qo'nim topishdi.

1979-yil oxirlariga kelib qurolli muxolifat guruhlarini Afg'onistondagi 26 viloyatdan 18 tasida mavjud edi. Inqilobiy kengash davlat ustidan nazoratini yo'qotdi. Mujohidlar guruhlarining xatti-harakatlari mamlakatga katta zarar yetkazdi, barcha demokratik o'zgarishlar barham topdi.

H.Amin isyonchilarga qarshi amalga oshirgan chora-tadbirlari yoki tayyorlanmagan yoki ishonchsiz bo'lib chiqdi. Dekabr boshlariga kelib hukumat faqat Kobul va bir necha shaharlarnigina nazorat etdi, xolos.

Sovet qo'ahinlarining kiritilishi

Sovet Ittifoqi boshidanoq Afg'onistondagi inqilobni qo'llab-quvvatladi. U SSSRning global siyosatidagi muhim bo'g'im edi. Shu bois sovet rahbariyati qaltis qadam qo'yishga qaror qildi. 1979-yil 25-dekabrda afg'on askarlari kiyimini kiygan

KGBning "Alfa" bo'linmasi prezidentlik saroyini ishg'ol etdi va H.Amin o'ldirildi. Shu kuni B.Karmal ADR prezidenti lavozimiga o'tirdi, u bundan bir necha kun avval Kobulga maxfiy ravishda qaytgan edi.

B.Karmal sovet rahbariyatiga Afg'onistonga qo'shin kiritish iltimosi bilan murojaat qildi, bu qo'shinlar oidm-dan tayyorlab qo'yilgan bo'lib, 28-dekabrda chegarani kesib o'tdi. Bir necha kun mobaynida Kobulga 50 ming askar va zobitlar yuborildi, yanvarning oxiriga borib esa ular soni 85 mingdan oshdi. Bu hol vaziyatni o'zgartirib yubordi: inqilobiy tuzumga qarshi kurash vatanparvarlik milliy-ozodlik urushiga aylanib ketdi.

AQSH SSSRning Afg'onistonda o'z pozitsiyalarini mustahkamlashiga yo'l qo'ya olmas edi va ular Pokistonni sovet tajovuzini qaytarish uchun o'ziga xos platsdarmga aylantirdi. Pokiston hududida afg'on jangarilari uchun lagerlar qurildi, AQSH ularga eng zamonaviy quroilarni berdi. "Stingerlar" — samolyotlar bilan kurashda qo'llaniluvchi yengil raketalar Sovet Ittifoqini osmondagi ustunlikdan mahrum etdi. Urush cho'zilib ketdi.

Urush yakunlari

Afg'omistonda davom etgan 10 yillik urush mamlakat iqtisodiyotiga ulkan zarar yetkazdi. Yuzlab qishloqlar, 2 ming maktab vayron etildi, o'nlab elektrostansiyalar buzib tashlandi, o'nlab sanoat korxonalari faoliyati to'xtab qoldi.

5 million afg'on, ya'ni mamlakat aholisining qariyb choragi qo'shni Pokiston hududiga, 1,5 millioni Eronga qochib ketdi. Bu yerda yosh afg'onlardan mujohidlar guruhlari tuzildi, ular amerikalik mutaxassislar tomonidan zamonaviy qurollarni ishiatishga o'rgatildi.

1989-yilda Sovet Ittifoqi urushni bundan keyin davom ettirishning foydasizligini tushumb yetib, o'z qo'shinlarini Afg'omiston hududidan olib chiqib ketdi. Mamlakatda yangi vaziyat yuzaga keldi. Kobulda B.Karmalning o'rniga kelgan **Najibullo** inqilobi sovetparast tuzumi saqlanib qoldi. Mujohidlar o'z hukumati-mi tuzish, unda **Sibxatulla Mujadaddiy** mamlakat prezidenti etib tayinlandi.

Afg'on o'tish hukumati urushni Jalolobodni egallash va u yerda qaror topish bilan tugallamoqchi bo'ldi. Biroq

ular bunga faqat 1992-yildagina muvaffaq bo'lishdi va inqilobiy tuzum qoldiqlari qarshiligini yengib, poytaxtni egallashdi. Najibulla BMT vakolatxonasiga yashirindi.

Asosiy dushman tugatilgandan so'ng mujohidlar orasida kelishmovchiliklar boshlandi. Kobulni dala qo'mondomi **Ahmad Shoh Ma'sud** nazorat qildi. Uning raqibi general **Rashid Do'stum** o'z qo'mondonligi ostida 40 ming militsioner-ko'ngilli askarlarga ega edi. 1992-yilda **Burhoniddin Rabboniy** prezident etib saylandi, u yangi konstitutsiyani qabul qilish uchun Ta'sis majlisini chaqirishga da'vat etildi.

Tolibonlar harakati Mamlakatda hokimiyatsizlik boshlandi. Do'stum (o'zbeklar), Ahmad Shoh Ma'sud (tojiklar) va Hikmatyor (pushtunlar) etnik lagerlari o'rtasidagi kurash o'zaro (ichki) urushlarga aylanib ketdiki, unda 5 ming kishi halok bo'ldi, Kobul esa to'liq vayron etildi. Tojiklarning vakili bo'lgan Rabboniy prezidentlik lavozimini bo'shatib berish yoki Ta'sis majlisini chaqirishdan voz kechdi. Hikmatyor norozilik belgisi sifatida hukumat tarkibidan chiqdi va mamlakat bosh vazirsiz qoldi. Asosiy mojaro Rabboniy va Pokiston yordamidan foydalangan Hikmatyor o'rtasida ro'y berdi. Afg'omistonning siyosiy maydonida yangi kuch — o'zi haqida **1994-yilning noyabridayoq** ma'lum qilgan toliblar paydo bo'ldi. Ularning dasturi bir-biriga dushman guruhlarni qurolsizlantirish va tugatish hamda izchil islom hukmronligini o'rnatishni ko'zda tutdi. Ular Pokistondagi harbiy tayyorgarlikni o'tadi va eng zamonaviy qurol-yarog'ga ega bo'ldi. Toliblar rahbari **Mulla Umar** izchil **ismoiylik** va **vahhobiylik** vakili bo'ldi. Uning maslahatchilari orasida Saudiya Arabistonining yetakchi ruhoniylari bor bo'lib, harbiy maslahatchisi esa xalqaro terrorchi **Usoma bin Loden** edi.

1995-yilning yanvarida ular Kobulga hujum boshladilar. Mamlakat vayron etildi, hamma joyda ocharchilik boshlandi, shu bois poytaxtni egallash qiymchilik tug'dirmadi. Tohblarga qarshi muxolifat kuchlari parchalanib ketdi. Prezident Rabboniy Badaxshonga qochdi, bu yerda Ahmad Shoh Ma'sudning asosiy kuchlari joylashgan edi. General Do'stum o'z qismlari bilan shimolga yo'l oldi va Hirot, Balx, Mozori Sharifni o'z tayanch punktlariga aylantirdi. Hikmatyor o'z tarafdor-

lari bilan Jalolobodni egalladi, bu bilan mag'lubiyatga uchrab qolsa, Pokistonga qochishni mo'ljalladi.

1996-yil oktabrda toliblar Kobulni egaliadi. Afg'onistonning sobiq prezidenti Najibullo qatl etildi. Toliblar "xalq dushmani" yoki o'zgacha fikrlovchi deb hisoblanganlardan ommaviy o'ch olishni boshladi. Vahhoblylik tamoyillariga muvofiq ayollarga o'qish va ishiash man etildi. Ular ko'chada ochiq yuz bilan yura olmasdi. Dunyoviy maktablar yopildi, faqat diniylarigina ishladi, hammaning namozga borishi majburiy qilib qo'yildi. Kobulda zo'rvonlik odatiy tusga kirdi.

Toliblar o'z raqiblarining tarqoqligi va tushkunligidan foydalandi. **1997-yilning iyulida** ular ikki yo'nalishda — Hirotdan Mozori Sharif, Kohuldan Bog'lon va Toluqon tomon hujum boshladi. Do'stunning xalq ko'ngillilaridan bir qismi sotqinlik qilib, toliblar tomoniga o'tdi. Toliblarning diniy targ'iboti ham muhim rol o'ynadi. Ahmad Shoh Ma'sud o'z qo'shinini hal qlluvchi jangdan olib chiqdi. Afg'onistonda biron-bir taraf g'alahaga erisha olmaydigan vaziyat yuzaga keldi. Millionlab kishilar mamlakatdan tashqariga qochib ketdi, qolganlari esa tirikchilik uchun kurash olib bordi.

Toliblarning shimoliy viloyatlarni bosib olishi ularni mamlakatlarning 90 foiz hududi ustidan nazorat qilishga olib keldi. Afg'oniston uzra islom fundamentalizmi va mamlakatning terroristik markazga aylamishi xavfi paydo bo'ldi. Toliblar tuzumining o'zi terroristik edi. Ular odamlarni televizor ko'rgami, radio tinglagami uchun ham, shariat me'yorlarini buzgani uchun ham qatl etdilar. Ayollarga o'qish va ishiash man etildi, erkaklarga soqol qo'yish majburiy bo'ldi, musiqa, raqs va konsertlar taqiqlandi. Tarix toliblar tuzumidan ham g'ayriinsoniy tuzumni ko'rmagan desak mubolag'a bo'lmasa kerak.

O'zbekistonning Afg'oniston muammo- lariga munosabati

1993-yilning martida O'zbekiston Respublikasi prezidenti I.Karinov BMTga maktub orqali qilgan murojaatida mojaroni cheklash va hal etish, xususan, Afg'onistonga qurol-yarog' olib kirishga embargo kiritish bo'yicha aniq takliflarni olg'a surdi. 1998-yilda uming taklifi bilan Toshkentda "6+2" formulasi bo'yicha (Eron, Pokiston, Turkmaniston, O'zbekiston, Xitoy, Tojikiston, shuningdek, Rossiya va AQSH) uchrashuv o'tkazildi, unda

Afg'onistonning qarama-qarshi turgan kuchlari vakillari ishtirok etdi. Uchrashuvda mamlakatga qurol-yarog' olib kirishni to'xtatish g'oyasi ma'quliandi.

Ma'naviy ilhomchi va amaldagi rahbar arab millioneri Usoma bin Loden bo'ldi. U Keniya va Ugandadagi Amerika elchixonalariga nisbatan terroristik aktlar, Saudiya Arabistomidagi amerika qo'shimi kazarmalariga hujumlar tashkilotchisi edi. Oxirgisida o'nlab amerikalik askarlar halok bo'ldi. Shuningdek, u 34 amerikalik dengizchi halok bo'lgan "Koul" kreyseri-ga hujumda ayblanadi.

AQSH Usoma bin Lodenni tutib berishni talab qildi. Toliblar rahbariyatining bundan bosh tortishi 1998-yilning 26-avgustida Kobulga Amerika qanotli raketalari hujumiga olib keldi. BMT 1999-yilning 14-noyabrida Afg'onistonga qarshi sanksiya kiritib, oziq-ovqat yordamidan mahrum etdi. Bunga javoban toliblar o'z tuzumi dushmanlariga qarshi qatag'onlarni kuchaytirdi. Ular Shimoliy ittifoq qo'shinlari qo'mondoniga nisbatan terroristik akti amalga oshirdilar va uni o'ldirdilar. Bomiyon viloyatida 15 asrdan buyon mavjud bo'lgan Budda haykali vahshiylarcha portlatib yuborildi.

Amerika hokimiyatining ta'kidlashicha, Nyu-Yorkda 2001-yil 11-sentabrda Savdo markazi bimosiga amalga oshirilgan hujum Usoma bin Loden tomomidan amalga oshirilgan, prezident Bush bunga nisbatan antiterroristik urushni e'lon qildi. 2001-yil 7-oktabrda Amerika va Britaniya samolyotlari Afg'onistondagi jangovar mishonlarni bombardimon qildi. Terroristlarni tayyorlagan barcha lagerlar tor-mor etildi. Toliblarning barcha bazalari vayron qilindi, ularning asosiy qo'shin qismlari tog'larga va Pokistonga qochdi. Afg'onistonda 2002-yil yanvarda mamlakatda qayta tiklash ishiarimi boshiagan qonuniy hokimiyat qaror topdi. Mamlakatni qayta tiklash dasturi jahon hamjamiyati tomonidan qabul qilindi. **Hamid Karzay** hukumat boshlig'i etib saylandi.

2004-yil yanvarda afg'on qabilalarining Katta jirg'asi yangi davlat konstitutsiyasini qabul qildi. Mamlakat demokratik jamiyat qurish yo'lini boshiadi. O'zbekistonning yordami tufayli Xayraton (Termiz) — Mozori Sharif birinchi temir yo'li qurilmoqda. O'zbek quruvchilari Afg'oniston shimolidagi barcha ko'priklarni tikladi.

Qisqacha mazmuni

- 1933—1973-yillar — Zohirshoh taxtga chiqdi
- Iqtisodiy qiyinchiliklar, turmush darajasining pastligi
- 1973-yil 17-iyul — monarxiyaning ag'darilishi, Afg'onistonning respublika deb e'lon qilinishi; Muhammad Doud — bosh vazir
- 1978-yil aprel — inqilob, hokimiyat uchun o'zaro urush: N.M.Tarakiy, H.Amin, B.Karmal
- 1979-yil dekabr — sovet qo'shinlarining kiritilishi; milliy-ozodlik urushining boshlanishi
- AQSHning Afg'onistonga yordami
- 1989-yili — sovet qo'shinlarining mamlakatdan olib chiqilishi
- O'zaro etnik urushlar
- Toliblar harakati. Kurashning avj olishi
- 2002-yili — hukumat boshlig'i Hamid Karzay
- 2004-yili — mamlakat konstitutsiyasining qabul qilinishi

Savollar

- ?
1. Afg'onistondagi 1978-yil aprel inqilobining mohiyati nima-da? Mamlakatda bu voqealardan so'ng qanday o'zgarishlar ro'y berdi?
 2. Sobiq SSSR hukumati Afg'onistonning 80-yillardagi tarixida qanday rol o'ynadi?
 3. SSSRdagi qanday voqealar munosabati bilan Afg'onistondan qo'shinni olib chiqib ketishga qaror qabul qilindi?
 4. Fuqarolik urushi Afg'oniston iqtisodiyoti uchun qanday oqibatlarini olib keldi?
 5. Mamlakatning ichki ishlariga tashqaridan aralashmaganda uning rivojlanishining qanday muqobil yo'llari mavjud edi?
 6. Toliblar harakatini tasvirlab bering. Ular Afg'oniston xalqini o'zida namoyon etadi va uning mustaqilligi uchun kurash olib bordi deb hisoblash mumkinmi?

36-§. ERON XX ASRNING IKKINCHI YARMIDA

1945-yil inqilobi va uning tor-mor etilishi

1945-yil yozida demokratik kuchlar Eron Ozarbayjomi va Shimoliy Kurdistonda radikal o'zgarishlar o'tkaza boshladi.

Biroq ularning **“Eron inqilobi”** sifatida ma'lum bo'lgan xatti-harakatlariga zarba berildi. 1941-yilda tuzilgan xalq partiyasi (Tude) tor-mor etildi. Sovet-Eron shartnomasi (1941-yil) asosida kiritilgan sovet qo'shinlari Erondan olib chiqib ketildi.

Bu mamlakatda shoh **Muhammad Rizo Pahlaviy** (1919—1980) va uning atrofidagi reaksiyon kuchlarning to'liq hukmronligi qaror topishiga olib keldi. Biroq shoh tuzumiga qarshi kurash davom etdi. Demokratik kuchlar uni iqtisodiy sohaga tatbiq qildi. 1951-yilda butun mamlakatda Angliya—Eron neft kompaniyasi (AENK) bilan tuzilgan bitimni tugatish talab qilingan namoyish va norozilik chiqishlari avj oldi. Neft konlarida ish tashlashlar ko'paydi. Butun mamlakatda ish tashlagan neftchilar bilan hamkorlik harakati keng quloch yoydi.

**Mosoddiq va AENKni
natsionalizatsiya qilish**

Bosh vazir Mosoddiq barcha neft konlari va neft haydovchi zavodlarning natsionalizatsiya qilinishini e'lon qildi. Angliya BMT Xavfsizlik Kengashiga arz qildi, u "Eron nefti" haqidagi masalani inglizlar bilan birga AQSH vakillari ham ishtirok etadigan xalqaro kompaniya qo'liga berish haqida qaror chiqardi. Mosoddiq bu qarorni rad etib, Eron nefti faqat eronliklarning milliy boyligi ekanini bildirdi.

Angliya Eronga iqtisodiy blokada uyushtirdi. Bunga javoban Eron hukumati Angliya bilan diplomatik munosabatlarni uzdi.

Eronga umumxalq harakati keng quloch yoydi, unda keng xalq ommasi, milliy burjuaziya, ziyolilar, mansabdorlar va, hatto, hukmron yuqori tabaqa vakillari yagona front bo'lib qatnashdi.

Angliya AQSH yordamidan foydalangan reaksiyon doiralar Mosoddiqni inqilobga hamkorlikda ayblab, ig'vogarlik chiqishlarini boshladi. 1953-yilning 19-avgustida Tehronda davlat to'ntarishi amalga oshirildi. Mosoddiq va uning kabineti a'zolari qamoqqa olinib, sudga berildi. Shoh bosh vazir lavozimiga o'tmishda gitlerchilar bilan yaqin aloqada bo'lgan, davlat to'ntarishiga rahbarlik qilgan general Zohidiyni tayinladi. Barcha siyosiy tashkilotlar va taraqqiyparvar gazetalar tor-mor etildi, mamlakat bo'ylab ommaviy qamoqqa olishlar amalga oshirildi.

Mosoddiq Muhammad (1881—1967) — 1951—1953-yillarda Eron bosh vaziri. Mustaqil tashqi siyosat olib borish tarafdori bo'lgan. Eron neft sanoatini natsionalizatsiya qilish jarayonini boshqargan. Harbiy to'ntarish natijasida ag'darilgan.

**Shoh Muhammad Rizo
Pahlaviyning "oq
inqilobi"**

AENK mulkini boshqarish uchun Xalqaro neft konsorsiumi tashkil etildi, unda AQSH va Angliya vakillari

bosh rol o'ynadi. Konsorsium AENKning avvalgi barcha huquqlarini 1994-yilgacha bo'lgan muddatgacha oldi. O'rtadagi bitim Eronning neft boyliklarini natsionalizatsiya qilishni man etar va ularni xorijiy neft monopoliyalariga yana qaytarib berar edi.

Yangi neft konsorsiumi Eron neft boyliklari ekspluatatsiyasini kuchaytirdi: agar 1950-yilda 32 million tonna neft qazib olingan bo'lsa, 1961-yilda bu ko'rsatkich 57 million tonnagacha oshdi. Ishlab chiqarish o'sib bordi. Shoh neft konsessiyalarini Italiya, Kanada va Amerika neft kompaniyalariga bera hoshladi. Neft eksporti Eronga ulkan daromad keltirdi. 70-yillar o'rtalarida bu daromad 20 milliard dollardan oshdi.

Shoh shuni tushunardiki, Eron uchun iqtisodiyotni rivojlantirish, madaniyatni ko'tarish, aholining turmush darajasini yaxshilashdan iborat bo'lgan tub modernizatsiyani amalga oshirish zarur. U 1963-yilda "**oq inqilob**" g'oyasi yoki, uning o'zi keyinchalik aytgandek, "**shoh va xalq inqilobi**"ni hayotga tatbiq eta boshladi. U yirik miqyosli ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-ma'muriy islohotlarni amalga oshirdi. Eronda sanoatning yangi tarmoqlari — metallurgiya, mashinasozlik, neft-kimyo, gaz va alyuminiy sohalarini paydo bo'ldi. Milliy kemasozlik va aviatsiya sanoatiga tamal toshi qo'yildi, atom energetikasini yaratishning dastlabki odimlari tashlandi. Eron tezkor ravishda agrar mamlakatdan industrial-agrar davlatga aylana boshladi. Ayni paytda mamlakat g'arb olamining bir qismi sifatida namoyon bo'la bordi.

Biroq iqtisodiy o'sish xalqning ahvolini yaxshilamadi, faqat bir hovuch tijoratchilar va korrupsiya botqog'iga botgan amaldorlarnigina boyitdi, xolos. Shoh tuzumining agrar siyosatida ham maqsadlarga erishilmadi. Yarim feodal munosabatlarning tugatilishi, hissadorlik qishloq xo'jalik kompaniyalarining yaratilishi, agrosanoat jamiyatlarining tuzilishi xo'jaliklarni yiriklashtirib, dehqonlarni daromaddan mahrum etdi. Ular o'z yerlarini yangi qishloq quloqlariga sotib, shaharlarga qochib bordi va proletariat, shahar kambag'allari, mayda do'konchilar saflarini to'ldirdi hamda bo'lg'usi islom inqilobi guruhlarini shakllantirdi.

Shoh islohotlari, uning g'arb davlatlari bilan aloqasi, mamlakatga g'arb madaniyatining kirib kelishi tufayli milliy qadriyatlarning buzilishi xalq tomonidan norozilikka sabab bo'ldi. Xalq noroziliklari bilan kurashish uchun shoh maxfiy politsiyani (SAVAK) tashkil etdi. Uning devorlari ortida 380 ming eronliklar yo'q qilindi. Mamlakatda haqiqiy inqilob yetildi. Unga rahbarlikni mutaassib shialarga tayangan shia mazhabi ruhoniylari o'z bo'yniga oldi.

Pahlaviy — Eronda 1925—1979-yillarda hukmronlik qilgan sulola. Asoschisi — Rizoshoh Pahlaviy. Uning vorisi — Muhammad Rizo Pahlaviy — “oq inqilob”ning tashkilotchisi, uning natijasida sanoati yuqori rivojlangan mamlakatlardan biriga aylangan. Mamlakatda diktatorlik tuzumini o'rnatgan. 1979-yilgi inqilob chog'ida ag'darilgan.

Erondagi islom inqilobi

1978-yilning sentabri boshlarida Eronning qariyb barcha shaharlarida ommaviy namoyishlar bo'lib o'tdi. Tehron va boshqa 11 yirik shaharlarda harbiy holat joriy etildi. Noyabr boshlarida shohga qarshi norozilik chiqishlari yangi kuchga kirdi. 5 noyabrda butun Tehronni yong'inlar qoplab oldi. Shu kunlarda shohni faqat uncha katta bo'lmagan harbiy guruh va SAVAKgina qo'llab-quvvatlab turgani ma'lum bo'ldi.

Butun Eronni namoyishlar, ish tashlashlar qamrab oldi. Prezident Karter shohni AQSHga ta'tilga kelishga taklif etdi. 1979-yilning 16-yanvarida shoh Eronni umrbod tark etdi.

Erondagi barcha norozilik chiqishlariga shialar yo'l boshchisi **Oyatullo Humayniy** rahbarlik qildi. U mamlakatni “chet ellik kofirlar”ning buzg'unchi ta'siriga yo'l ochib bergan shoh islohotlariga qarshi va'z qildi. 1964-yilda mamlakatdan quvib chiqarilgandan so'ng uning shaxsiy o'chi ham yo'q emas edi.

1979-yil 11-fevralda Tehronda umumiy qurolli qo'zg'olon boshlandi. U shoh jo'nab ketgandan so'ng omma ustidan nazoratini yo'qotgan diniy doiralari buyrug'i va ishtirokisiz boshlandi. Qo'zg'olonni so'l kuchlar yo'l boshchilari — Tude partiyasi qoldiqlari va Eronda respublika tuzumini qaror toptirishga intilgan turli partiyalar vakillari ko'tardi. 12-fevralda qo'z-

g'olonchilar tomoniga harbiy qismlar ham o'tdi. Inqilob g'alaba qozondi. Biroq qo'zg'olonchilar kurash olib borayotgan vaqtda shia yo'l boshchilari nafaqat shohga, balki so'l kuchlarga ham qarshi bo'lgan hukumatni shakllantirdi. **1979-yil 15-fevralda** Tehronga Oyatullo Humayniy yetib keldi, u "islom inqilobi" ning yo'l boshchisi deb e'lon qilindi.

U o'zini islom podshohligini o'rnatish uchun yuborilgan 12-imom (mahdi) deb e'lon qildi. Ruhoniyat hokimiyat organlarini to'liq o'ziga bo'ysundirdi. Mamlakatda siyosiy hayot, ijtimoy va oilaviy munosabatlar, ta'lim va boshqarishni islomlashtirish dasturi amalga oshirila boshladi.

Islom madaniy inqilobi

oldi. Shu yili yangi konstitutsiya qabul qilindi. **1980-yilda** prezidentlikka va **Islom kengashi majlisiga** ilk saylovlar bo'lib o'tdi. Konstitutsiyaga muvofiq, mamlakatning oliy siyosiy va ruhoniy rahbari hokimiyatning barcha organlari faoliyatini nazorat etuvchi va Eronning umrbod hamda yakkayu yagona hukmdori bo'lgan Oyatullo Humayniy edi.

1980-yilning sentabrda Eron va Iroq o'rtasida urush boshlandi. U 8 yil davom etdi va Eronga qariyb 350 milliard dollarga tushdi. 700 ming eronlik halok bo'ldi. Milliy kamsonli aholi bilan munosabatlar keskinlashdi: kurdlar, turkmanlar, belujlar va boshqa xalqlar o'zi uchun milliy muxtoriyat talab etib chiqdi.

Ichki muxolifatni bostirish uchun, Humayniy "islom madaniy inqilobi" ni boshlash haqida dekret qabul qildi. Muassasalarda islom bosh kiyimini kiyish, ayollarning chodra o'rashi majburiy qilib qo'yildi. Mamlakatdagi barcha oliy o'quv yurtlarining islomlashtirilgani e'lon qilindi.

Oyatullo Humayniy.

1979-yil 1-apreldan boshlab mamlakat **Eron Islom Respublikasi** rasmiy nomini

Biroq tez orada shia rahbariyati orasida nizolar boshlandi, bu hol butun ruhoniyyatning parchalanishi va Humayniyga qarshi chiqishga olib keldi. Mamlakatning birinchi prezidenti Banisadr tezda Oyatullo yaqinlarining ekstremizmiga qarshi chiqdi va go'yoki "muxolifatdagi prezident" bo'lib qoldi. Tez orada u mamlakatni tark etishga majbur bo'ldi.

Shia rahbariyati muxolifatga qarshi mislsiz qatag'onlarni amalga oshirdi. 1982-yilning yozidan boshlab osib o'ldirish orqali qatl etishlar boshlandi. (1982-yilda — 15 ming, 1983-yilda — 25 ming, 1984-yilda — 30 ming kishi). Hatto, homilador ayollar va kichik yoshdagi bolalar ham islom inqilobi kurashchilarining qurbonlariga aylandi. Shia yo'l boshchilari 1978—1979-yillar inqilobining yetakchi kuchi bo'lgan va Humayniyning Eronga qaytishini ta'minlagan Tude partiyasini qariyb yo'q qilib tashladi.

Humayniy Ruhullo Musaviy (1898—1989)—1964-yilda Erondan hukumatga qarshi faoliyati uchun chiqarib yuborilgan. 1974-yilning fevralida qaytib kelib, shoh tuzumini ag'darib tashlagan va islom respublikasini e'lon qilishga olib kelgan inqilobni boshqargan. 1979-yildan 1989-yilgacha — Eron Islom Respublikasi rahbari va Oyatullo (shialarning oliy ruhoni unvoni).

A.A.Hoshimiy-Rafsanjoniy.

Biroq, xalqaro munosabatlardagi chorasiz vaziyat va mamlakat iqtisodiyotida o'pirilishlarning boshlanishi uning yo'l boshchilarini ichki va tashqi siyosatda o'zgarishlarga olib borishga majbur etdi. 1987-yilning iyunida Humayniy Islom respublikachilar partiyasini (IRP) tarqatib yubordi, bu partiya ruhoniyyatning tayanchi edi. 1989-yili Humayniy vafotidan so'ng Eron prezidenti etib Hoshimiy-Rafsanjoniy saylandi. U liberal qarashlarga

ega kishi sifatida iqtisodiy islohotlar va ijtimoiy hayotni erkinlashtirish yo'lini olib bordi.

Eron katta qiyinchiliklarga uchradi. Aholining tezkor o'sishi oziq-ovqat ekinlarini ishlab chiqarishdan o'zib ketdi. Mehnatga layoqatli aholining 15 foizi ihsiz edi. 1986-yildan keyingi neft narxlarining pasayishi ham sezildi.

Hoshimly-Rafsanjoniy Ali Akbar (1934-yilda tug'ilgan) — 1979—1980-yillarda Islom inqilobiy kengashi tarkibiga kirgan, 1980 yildan — Islom kengashi raisi, 1981-yildan Oliy mudofaa kengashi tarkibiga kirgan. 1989—1997-yillarda — Eron prezidenti.

Eron uchun so'nggi yillardagi eng asosiy masala besh yillik rejani (1995—2000 yillar) amalga oshirish bo'yicha loyihalarni rivojlantirishga kreditlar olish bo'ldi. G'arb investorlari yordamida yirik neft majmualari, metallurgiya kombinatlari qurila boshladi, avtomobil sanoati modernizatsiya qilinmoqda. Eron o'z atom elektrostansiyasini qurishga intilmoqda. Biroq xalqaro noqulay ahvol bu rejalarni amalga oshirishga asosiy to'siq bo'ldi. AQSH ma'muriyati Eronni terrorizm markazlaridan biri deb e'lon qildi va unga nisbatan qattiqqo'llik yo'lini tanladi. AQSH Eron bilan savdo-sotiqqa embargo kiritdi, boshqa G'arb mamlakatlari esa AQSH bosimi ostida Eronga ilg'or texnologiyalarni keltirishni man etuvchi sanksiyalar kiritishdi.

Erkinlashtirish yo'lda

1997-yilning avgustida Eronda yangi prezident saylovlari bo'lib o'tdi. 54 yoshli ruhoniyo'lboshchisi **Muhammad**

Hotamiy g'alaba qozondi, u shia ruhoniyatining yangi avlodi vakili sifatida maydonga chiqdi.

U o'zining saylovoldi chiqishlarida ijtimoiy adolat, fuqarolik huquqlari va qonun ustuvorligini hurmat qilishni yoqlab chiqdi, yoshlarni siyosatga keng jalb qilish, milliy boyliklarni ancha adolatli taqsimlash masalalarini ko'tarib chiqdi.

Hotamiy saylovchilarning ko'pchilik ovozini oldi va parlament tomonidan ma'qullandi.

Iqtisodiyotning ahvoli islohotlarning markaziy masalasi edi. Mamlakatning asosiy boyligi bo'lgan neft

qazib chiqarish inqilobdan keyingi yillarda ikki marta kamaydi, aholi esa 40 foizga o'sdi. Iqtisodiy ishiab chiqarish sur'atlari real ifodalanganda atigi 1 foizga o'sdi, zotan 40 foiz ishchi kuchi ishiab chiqarish faoliyati bilan ta'minlanmadi.

Tashqi siyosatda Hotamiy AQSH va G'arbiy Yevropa bilan munosabatlarda keskinlikni pasaytirishga intildi. Eron rahbariyati Rossiya bilan hamkorlikni faol olib bormoqda, u kimyo sanoati, atom energetikasini rivojlantirishga yordam bermoqda, shuningdek, qo'shinni modernizatsiya qilish uchun zamonaviy qurol-yarog' yetkazib bermoqda.

So'nggi paytda Eron O'rta Osiyo respublikalari — Turkmaniston, O'zbekiston, Tojikiston, Qozog'iston va Qirg'iziston bilan iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga intilmoqda. 1996-yilda Mashhad (Eron) va Saraxs (Turkmaniston) o'rtasida temir yo'l qurilishi tugallandi, bu yo'l mazkur respublikalarni Fors qo'ltig'iga olib chiqdi.

Eron 2020-yilga borib, 7 ming km ni tashkil etuvchi o'z temir yo'llarining umumiy uzunligini Fors qo'ltig'idagi Bender-Abbos bandargohiga tomon marshrutni 900 km qisqartiruvchi Mashhad va Bafkom oralig'ida yangi yo'l qurish, shuningdek, O'rta Osiyo temir yo'l tarmog'ini Afg'onistonni chetlab o'tib, Pokiston va Hindiston bilan bog'laydigan Zohidondan Karmanagacha bo'lgan boshqa yo'lni qurish orqali uch marta oshirishni rejalashtirgan.

2002-yil sentabrda O'zbekiston va Eron o'rtasida iqtisodiy, madaniy va siyosiy sohalarda hamkorlikni kengaytirishi hamda mintaqada barqarorlikni oshirishi lozim bo'lgan muhim bitim tuzildi.

Qisqacha mazmuni

- Eron shohi — Muhammad Rizo Pahiaviy
- 1941-yil oktabr — Eron Xalq partiyasining (Tude) tuzilishi, demokratik kuchlarning faollashuvi
- 1945-yil — "Eron inqilobi"ning tor-mor etilishi; shoh hukmronligi va reakslya kuchlarining o'rnatilishi
- 1951-yil — neft konlari va neft haydovchi zavodlarning natsionalizatsiya qilinishi; Eronning iqtisodiy blokada qilinishi
- 1953-yil 19-avgust — davlat to'ntarishi. Bosh vazir Mosoddiqning qamoqqa olinishi, mamlakat rahbari

general Zohidiy: gatag'onlar, gomoqqa oilshiar, siyosiy partiyalarning man etilshi

- Xalgaro neft konsorsiumi: mamlakat neft boyligi ekspluatatsiyasining kuchayishi
- 1963-yil — "Oq ingilob" ("shoh va xalg ingilobi"): ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar; milily sanoat, atom energetikasiga asos solindi
- Xalq hayotining past darajasl
- maxfiy politsiya (SAVAK) tashkil etilishi; gatag'onlarning kuchayishi
- 1978-yil sentabr — ommaviy shohga qarshi chigishlar
- Shohning AQSHga gochishi; ingilobiy harakat yo'l boshchisi — Oyatulio Humayniy
- 1979-yil 11-fevral — Tehrondagi umumiy quroili go'zg'olon
- 1979-yil 15-fevral — Oyatulio Humayniyning Tehronga keilshi
- Siyosiy hayot, ijtimoiy va oilaviy munosabatlarning islomiashtirilishi
- 1979-yil 1-aprel — mamlakat nomining Eron Islom Respublikasi deb o'zgartirilishi
- 1980-yil sentabr — Eron va Iroq o'rtasidagi urushning boshlanishi (1988-yilgacha)
- "islom madaniy ingilobi" boshlanishi hagidagi dekretning e'lon qilinishi
- 1982—1984-yillar — o'zgacha fikrlovchilarga qarshi gatag'onlar
- 1989-yil — Eron prezidenti — Hoshimiy-Rafsanjoni y iqtisodiy islohotlarning o'tkazilishi, bozor munosabatlariga gaytish, ijtimoiy hayotni erkinlashtirish
- AQSH va G'arb mamlakatlari tomonidan Eronga qarshi iqtisodiy sanksiyalar
- 1997-yil — Eron prezidenti — Muhammad Hotamiy
- 2002-yil — O'zbekiston bilan hamkorlik shartnomasi tuzilishi

Savollar

?

1. Erondagi 1945-yil yozi voqealarini ta'riflab bering. Ular mamlakatda qanday o'zgarishlarga olib keldi?
2. Muhammad Rizo Pahlaviy "oq inqilob"ning mohiyati nimalarda?
3. Nima uchun eronliklar shoh Pahlaviyning islohotlarini qo'llab-quvvatlashmadi?
4. Mamlakatning 1979-yilgi "islom inqilobi"dan keyingi rivojlanishining o'ziga xosliklarini sanab bering.
5. Bugungi kunda Eron hukumati qanday muammolarni hal etishi lozim? Mamlakat rahbariyati olib borayotgan siyosatning asosiy ziddiyatlarini nimalarda ko'rasiz?

37-§. SAUDIYA ARABISTONI: TEOKRATIYADAN MA'RIFATLI MONARXIYA TOMON

Saudiya Arabistoni eng yirik davlatlardan biridir. Uning hududining 90 foizini qumlik, sahro qoplagan, bu sahro qa'rida katta neft zahiralari mavjud.

1925-yilda **Ibn Saud** nomi bilan mashhur bo'lgan, bedninning aslzoda saudiyalar qabilasidan kelib chiqqan, vahhobiylik g'oyalari tarafdori amir Abdul Aziz ibn Abdul Rahmon musulmonlarning muqaddas shaharlari — Makka va Madmani o'z ichiga olgan Hijoz davlatini egalladi va arab xalqlarining ruhoniy yo'l boshchisiga aylandi.

Ibn Saud va vahhobiylik

Islom o'zining vahhobiylik shakli, "chin islom" me'yorlariga qaytish va jo'n ravishda hammani tenglashtirishga da'vati bilan mamlakatda yagona ommaviy mafkuraga aylandi, arablarning yagona davlatda yagona millatga birlashishi esa asosiy siyosiy shior sifatida maydonga keldi. Ibn Saud ruhoniy yo'l boshchi — vahhobiylar bilan hamkorlikda bedumlarni tashkil etishning yangi shaklini yaratdi, ularni o'troq hayot tarziga o'tkazdi va **ixvonlarga** (birodarlik) birlashtirdi. Ixvonlar o'zaro urush va xundan (qonga qon olish) voz kechib, Ibn Saudga sadoqatlari haqida jamoaviy qasam ichishadi, uning hokimiyatini qon-qardoshlik va qabilaviy majburiyatlardan yuqori qo'yishadi.

Ixvonlarda "kofirlar", ya'ni xristianlar, yahudiylar, shuningdek vahhobiylarning diniy va axloqiy tamoyillarini rad etgan musulmonlarga nisbatan murosasizlik ruhi singdirilgan edi. Ular Ibn Saudning Arabistonni birlashtirish va islohotlarni o'tkazish kurashida zarbdor kuch bo'lib qoldi. 20-yillarda ularning qo'llab-quvvatlasni tufayli Ibn Saud Arabiston yarimorollda mutlaq monarxiya shaklidagi yagona davlat — Saudiya Arabistonini barpo etdi.

Mamlakatda yagona soliq joriy etildi, karvon yo'llarida o'g'irlik va qaroqchilik tugatildi. Shariat qonunlariga ko'ra sud amalga oshirildi.

Mamlakatning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi

Mamlakatning iqtisodiy ko'tarilishi 1933-yildan boshlandi, bu paytda "Standart Oyl kompani of Kaliforniya"

nomli Amerika kompaniyasi Fors qo'ltig'i sohilidagi katta hududda neft izlash va qidirib topishga konsessiya (ruxsat) oldi. 1935-yilda kompaniya bu joydan neft topdi. O'sha yili "**Neft qazib chiqarish bo'yicha arab-amerika kompaniyasi**" (ARAMKO) tashkil etildi, 1939-yildan dunyodagi eng boy va serdaromad neft konlarini sanoat asosida ishlab chiqish boshlandi. Saudiya Arabistoni jahonning globalashtirish jarayoniga qo'shildi.

ARAMKO — arab-amerika neft kompaniyasi (Ingl. Arabian-American Oil Company) — 1933-yilda AQSHning eng yirik neft kompaniyalari tomonidan Saudiya Arabistoni neft konlarini o'zlashtirish uchun tashkil etilgan. 1973-yildan Saudiya Arabistoni hukumati uning aksiyalarini asta-sekin sotib ola boshladi va 1980-yildan ARAMKOning yagona egasi bo'ldi.

50-yillarda mamlakat neft mahsulotlari ishlab chiqarishning dunyo markazlaridan biriga aylandi. Neft konlari mavjud rayonlarda zamonaviy sanoat ishlab chiqarilishi barpo etildi, yangi infratuzulma rivojlandi, yo'llar yotqizildi, shaharlar o'sdi.

Amerika neft kompaniyalari daromadlaridan olingan ajratmalar hisobiga hukumat 1945 yilda — 5 million, 1948 yilda — 50 million, 1952 yilda — 212 million dollar foyda oldi. Biroq daromadlarning ko'p qismi eng avvalo qirol oilasi ehtiyojlariga sarflandi. Bu hol Ibn Saudning 1953—1962-yillarda hukmronlik qilgan merosxo'ri qirol Saud davrida ham o'zgarmadi.

Monarxiya chet el qarzlariga botdi, chunki ko'pincha xarajatlar neft sotishdan kelgan daromadlardan ortib ketardi. Davlat mansabdorlari oylab maosh ololmas; poraxo'rlik gullab-yashnagan edi. Mamlakatda quldorlik saqlanib qolgandi.

Ibn Saud (1880—1953) — Saudiya Arabistonining 1932—1953-yillardagi qiroli. Arabistonni birlashtirishni "sof islom" g'oyalari qaytish shiori ostida olib bordi. Yagona Saudiya Arabistoni asoschisi, monarxiya boshqarish shakli va shariat qonunlari ustuvorligini o'rnatdi.

**Pishib yetilgan
islohotlar**

**Qirol oilasi va shayxlarning
zeb-ziynatga burkangan**

Madinadagi Muhammad masjidi.

hayoti, oliy davlat lavozimidagi shaxslarning suiiste'-molchiliklari zohidona vahhobiylik me'yorlariga zid keldi va ommaviy norozilik uyg'otdi. Bu hol qirollik

yaqin-atrofidagilari orasida ham tarqaldi. Ular **Milliy-ozodlik frontini** tashkil etishib, quyidagi talablar dasturini ilgari surishdi: mamlakatni ARAMKO hukmronligidan ozod etish, milliy sanoatni rivojlantirish, qullikni tugatish, savodsizlik bilan kurashish, monarxiya doirasida demokratik va konstitutsiyaviy boshqarishni o'ratish.

Biroq 1962-yilning sentabrida qo'shni Shimoliy Yamanda bo'lib o'tgan monarxiyaga qarshi inqilob qirol Saudga ham eng jiddiy ogohlantirish bo'ldi. U yerda ag'darilgan monarxiya yerlari va saroylari musodara etilib, barcha fuqarolarning tengligi e'lon qilindi. 1962-yilning 26-sentabrida Yaman Arab Respublikasi tashkil etildi. Prezident Abdulla as-Salalom imzolagan bayonotida Arabiston yarimorolida barcha qirol va amirlar hokimiyati ag'darilishi zarurligi va bu yerda yagona Arabiston Respublikasi tashkil etilishi haqida gaprildi. Misr va Suriya Yaman inqilobini qo'llab-quvvatladi. Bu yurtga zamonaviy qo'shinni shakllantirish va yangi iqtisodiyotni barpo etish uchun 6 ming sovet mutaxassislari yetib keldi.

Saudiylar inqilobning kengayishi va uning g'oyalari-ning tarqalishiga yo'l qo'ymaslikka qaror qilishdi. Ular Shimoliy Yaman hududida qo'zg'olon uyushtirishdi. Bu yerda boshlanib ketgan fuqarolar urushi 1970-yilning aprelogacha davom etdi.

Feysalning islohotlari

Inqilob ro'y berishidan qo'rquv hissi qirol Saudi mamlakatda modernizatsiyalash va liberalizatsiyalashni

boshiashga majbur etdi. 1962-yilning oktabrida u liberal-demokratik qarashi bilan ajralib turuvchi akasi Feysalni mamlakatning keng vakolatli bosh vaziri etib tayinladi, Feysal islohotlarni AQSH yordamida amalga oshirishga kirishdi. Feysalning o'n yllga mo'ljallangan modernizatsiyalash dasturi mamlakatda ayni paytda monarxiyani mustahkamlash bilan birgalikda kuchli iqtisodiy bazani yaratishga yo'naltirilgan edi.

Saud islohotlarni amalga oshirish yo'lida asosiy to'siq edi. **1964-yilning 1-noyabrida** Saud ruhoniylar bosimi ostida taxtdan voz kechdi va **Feysal** Saudiya Arabistonining yangi qiroli deb e'lon qilindi.

Feysal milliy neft sanoatini barpo etishga intila bordi.

Feysal

ARAMKO bilan bir qatorda "Petramin" davlat neft kompaniyasini tashkil etdi. U Amerika kompaniyalari boshqaruvchilaridan bosh boshqarmani Dahranga (Saudiya Arabistoni) ko'chirishga, 1982-yilda 51 foiz neft konsessiyalari ishtirokini davlat ixtiyoriga berish va 1999-yilda kompaniyani davlat mulkchiligiga to'liq o'tkazishga rozilik olishga erishdi.

Milliy kapitalni rivojlantirish va xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun eng qulay sharoitlar yaratildi. 70-yillar o'rtalarida Saudiya Arabistonida 10 ga yaqin milliy banklar mavjud bo'lib, ular orasida eng yirigi jahon "Musulmon rivojlanish banki" edi. Ma'lumki, Qur'on ribo, ya'ni kreditlar bo'yicha foiz olishni mehnatsiz daromad sifatida man etadi. Feysal Qur'onning bu muhim qoidasiga ham yo'l topdi. Banklar qarz foizlarini to'lamaydigan va olmaydigan, faqat vositachilik (komission) haqini oladigan bo'ldi.

Bu yangiliklar tufayli "Petramin" ko'p tarmoqli konsernga aylandi, u zamonaviy iqtisodiyotni barpo etdi, mayda mulkdorlar, ko'p sonli milliy tadbirkorlar, menejerlar, davlat mansabdorlari, kompyuter texnikasi bo'yicha mutaxassislarni shakllantirdi. Mamlakatda qishloq xo'jaligi, qayta ishlash sanoati, uy-joy va sanoat qurilishiga yordam ko'rsatish davlat jamg'armalari tashkil etildi.

Albatta, bu islohotlardan qirol oilasi eng ko'p foyda ko'rdi, uning a'zolari tadbirkorlik bilan faol shug'ullandi, qariyb barcha banklar, vazirliklar va iqtisodiyot tarmoqlarida rahbarlik o'rinlarini egallashdi. Ayni paytda Feysal oddiy odamlar ahvolini yaxshilash haqida ham qayg'urdi. U mehnat qilish huquqini kafolatlagan va mamlakatda yangi ijtimoiy siyosatni boshlab bergan farmonlar chiqardi. Ilg'or mehnat qonunchiligi kiritildi, ishchilar uchun arzon uy-joylar qurildi va yuqori ish haqi kafolatlandi.

Feysal bepul tibbiy xizmat ko'rsatish va fuqarolarni dori-darmon bilan ta'minlagan holda ularni xorijda davolash dasturini amalga oshirdi. Mamlakatda bepul o'rta ta'lim joriy etildi.

Qirol Feysal faoliyatining gultoji deb **1973-yildagi** kompensatsiya evaziga ARAMKOning natsionalizatsiya qilinishini ko'rsatish mumkin, biroq barcha rabbarlik lavozimlari, imtiyoz va foydalar amerikaliklar o'zlarida qolgan edi. Qirol Feysal amalga oshirgan modernizatsiya mamlakatni mustahkamladi. Biroq bunday ishlar uning o'z umrini kafolatlay olmadi. **1975-yil 25-martda** u o'z saroyida jiyani tomonidan o'ldirildi.

Biroq globallashuv bilan chambarchas bog'liq bo'lgan modernizatsiya jarayoni to'xtab qolmadi. Feysaldan keyin hokimiyatga kelgan qirol Hamd (1975—1982) va qirol Fahd (1982-yildan) bu ishlarni davom ettirishdi.

Saudiya Arabistoni va AQSH

Neft Saudiya Arabistoni iqtisodiyotining asosi hisoblanadi. U 92 foiz davlat daromadlarini, 98 foiz eksport qiymatini va 90 foiz mamlakat yalpi milliy mahsulotini beradi. 1995-yilda Saudiya Arabistoni qariyb 50 milliard dollarlik neftni chetga chiqardi va 30 milliard dollarlik tovarlarni, asosan mashinalar, oziq-ovqat, to'qimachilik, uy-ro'zg'or mollari, kimyo mahsulotlari, kiyim-kechaklarni keltirdi. Mamlakat iqtisodiyoti neftdan oladigan barcha foydalarni o'zlashtira olmaydi. Shu bois, ularning bir qismi xorijiy bank va korxonalariga kiritilmoqda. Bu, Saudiya Arabistoni jahon iqtisodiyoti rivojlanishida muhim rol o'ynaydi, degamdir. Saudiya Arabistoni tashqi siyosati asosan AQSH bilan hamkorlikka asoslandi.

Saudiya Arabistoni va arab mamlakatlari

1973-yildan boshlab Saudiya Arabistoni har yili o'z byudjetining 10 foizini 54 musulmon davlatlariga moliyaviy yordamga ajratadiki, mamlakat bu mahlag'larga qo'shimcha yordam bilan birga dunyoda islom mavqeini mustahkamlash uchun dimiy adabiyotlar eksportini tashkil qiladi.

Arab-isroil mojarosida Saudiya Arabistoni ikkiyoqlama pozitsiyaga ega. U falastinliklarning Isroilga qarshi kurashida moddiy yordam ko'rsatadi, shuningdek, Yaqin Sharq mojarosi qatnashchilari — Misr, Suriya va Iordaniyaga ham yordam beradi, ayni paytda AQSH

bilan arab-isroil mojarosini hal etishda hamkorlik qiladi, amerika diplomatlarini vositachi sifatida jalb etishga arab davlatlari roziligini olishga erishgan. Bu sa'y-harakatlarning natijasi 1978-yilning sentabrida AQSH prezidenti J.Karter vositachiligida Isroil va Misr o'rtasida erishilgan hamda 1979-yilning 26-martida Vashingtonda imzolangan Kemp-devid bitimida yaqqol ko'rindi.

Kemp-devid bitimi Yaqin Sharq mojarosida biror-bir ijobiy siljishlarga olib kelmadi, biroq u AQSHning arab-isroil munosabatlari rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynadi. Bundan tashqari, bitimdan keyin yuz bergan voqealar shuni ko'rsatdiki, mazkur bitim arab davlatlarini "mo'tadillar", ya'ni Isroil bilan bitimga borishga tayyorlar (Saudiya Arabistoni, Misr, Quvayt, Birlashgan Arab Amirliklari) va "murosasizlar"ga (Suriya, Iroq, Aljir, Liviya) parchalanishiga olib keldi. Bu parchalamish 1990-yilda Iroqqa qarshi "qo'ltiqdagi urush"da "mo'tadillar" AQSH tomonida faol ishtirok etganida juda yaqqol namoyon bo'ldi. Misr Amerika qo'shinlariga yordamga 36 ming askar yubordi, Saudiya Arabistoni o'z hududiga amerika qo'shinlarini joylashtirdi, Iordaniya va Amirliklar sukut saqladi.

1996-yil boshida qirol Faxd valiahd shahzoda Abdullaga hokimiyatni topshirdi. Neftga jahon narxlarini pasayishi tufayli uni sotishdan olinadigan daromadlar 40% ga tushib ketdi. Mamlakatda iqtisodiy tushkunlik boshlandi. 2001-yil 11-sentabr voqealaridan so'ng Saudiya Arabistoni va AQSH o'rtasidagi munosabatlar yomonlashdi. 15 terrorchi Saudiya Arabistoni fuqarolari bo'lib chiqdi. Oliy diniy arboblari islom ekstremizmi va terrorizmni qo'llab-quvvatladilar. Mamlakat ikki guruhga — AQSH yo'nallishidagi tarafdorlar va ularning raqiblariga bo'linib ketdi, ular o'rtasida keskin kurash davom etmoqda.

Qisqacha mazmuni

- Saudiya Arabistonida vahhobiylik
- Arab-amerika kompaniyasining (ARAMKO) tashkil etilishi
- Yamanda monarxiyaga qarshi inqilob va uning Saudiya Arabistonidagi sharoitga ta'siri

- Qirol Feysal isiohotiari: milliy kapitaining rivojlanishi va chet el investitsiyalarining kirib kelishi
- ijtimoiy o'zgarishlar dasturi
- 1973-yil — ARAMKOning natsionalizatsiya qilinishi
- Saudiya Arabistoni va AQSH: sherikchilik sharoitlaridagi hamkorlik
- Saudiya Arabistoni va arab mamlakatlari; mamlakatning arab-isroil mojarosidagi pozitsiyasi

Savollar

- ?
1. Vahhobiylik diniy harakatini tavsiflab bering. Bu harakatning qanday xususiyatlari Saudiya Arabistonida yaqqol namoyon bo'ldi?
 2. Mamlakat jahon iqtisodiyotiga qanday tarzda muvaffaqiyatli integratsiyaga kirishdi?
 3. Mamlakatda islohotlar o'tkazilganidan keyin qirol Feysalda qanday o'zgarishlar ro'y berdi? Bu o'zgarishlar xalqning ahvoriga qanday ta'sir etdi?
 4. Mamlakatning hozirgi xalqaro ahvoli, uning Sharqiy Yevropa mamlakatlari bilan munosabatlariga xarakteristika bering.

38-§. YAQIN SHARQ MAMLAKATLARI. ARAB-ISROIL MOJAROSI

Yaqin Sharqda surunkali kasallikka aylangan arab-isroil mojarosi arab davlatlari va Isroilning urushdan keyingi tarixdagi eng uzoq va beshafqat qarama-qarshiligida yaqqol namoyon bo'ldi. Bu mojaro butun Yaqin Sharqda tinchlik va hamkorlikni qaror toptirish yo'lidagi doimiy to'siq bo'lib keldi.

Isroil davlatining tashkil etilishi

Isroil — Suriya, Livan, Iroq, Quvayt, Saudiya Arabistoni, Iordaniya kabi arab davlatlari

ulkan ummonida kichik bir orolcha bo'lib, birlashgan arab qurolli kuchlari bilan to'rt marta urushdi (1948—1949-yillar, 1956-yil, 1967-yil, 1973-yil), 1982-yilda Livan hududiga falastinlik qochoqlar lagerini tugatish maqsadida hostirib kirdi.

Angliyanning o'z ta'sirini arab olamida kuchaytirishga intilishi (Suvaysh kanaliga kirish huquqi va ulkan neft zaxiralari bilan bog'liq istiqbollar) uning oldiga strategik ahamiyatga ega ikki vazifani: o'ziga sadoqat bilan xizmat

qiladigan yangi davlatni barpo etish, arab davlatlariga (boshqarish huquqiga) mandat olish vazifasini qo'ydi.

Versal tinchlik konferensiyasida Angliya Falastinga mandatga erishdi va bu yerda yahudiy davlatini tashkil eta boshladi. Falastinda uncha katta bo'lmagan jamoadan (salkam 100 kishi) iborat yahudiy aholisi 1942-yilga kelib 500 ming kishini tashkil etdi. Urush tugagandan so'ng yahudiyilar oqimi har yili 100 ming kishini tashkil etdi. 1947-yilda Angliya Falastinni yahudiyilar va arablar yashaydigan ikki qismga bo'lishni taklif etdi. Arablar bu rejani rad qildi, yahudiyilar uni o'z davlatchiliklariga bo'lgan huquqlarini tan olish sifatida qabul qildi. **1947-yil 29-noyabrda** BMT Falastinni bo'lish haqida qaror chiqardi. Bu, birinchi arab-isroil urushining boshlanishi edi. Yahudiyilarda yaxshi tayyorlangan qo'shin mavjud bo'lib, unda ikkinchi jahon urushi faxriylari asosiy rolni o'ynadi. Ular AQSH va Angliya tomonidan yaxshi qurollantirilgan edi. Bu qo'shin hatto tegishli bo'lmagan yerlarga ham hujum qildi va bosib oldi. **1948-yil 14-mayda** sionistlar yo'l boshchisi **Ben Gurion** Tel-Avivda mustaqil Isroil davlatini e'lon qildi. Besh arab davlatlari o'z qo'shinlarini Isroilga qarshi yuborishdi, biroq mag'lubiyatga uchrashdi. Isroilda bu urush "mustaqillik uchun urush" deb nomlandi. Yahudiyilar falastinlik arablarni o'z yerlaridan ommaviy tarzda quvib chiqara boshladi. 500 ming falastinlik qo'shin Livanga qochib ketdi. Misr, Suriya, Livan va Iordaniya o'z mag'lubiyatini tan olib, tinchlikka kelishishga majbur bo'ldi va faqat Iroqqa Isroilni davlat sifatida hech qachon tan olmadi. Shundan buyon Falastin masalasi Yaqin Sharqning eng asosiy muammosiga aylandi.

Sionizm (Quddus yaqinidagi Sion tog'i nomidan olingan) — 1897-yilda yuzaga kelgan va dunyodagi barcha yahudiyilarni Falastinga ko'chirish hamda u yerda yahudiy davlatini tashkil etish maqsadlni e'lon qilgan harakat.

Isroil yaxshi o'rgatilgan va qurol-yarog'ga ega qo'shini bo'lgan rivojlangan davlatga aylandi. Yahudiy muhojirlari bilan birgalikda Falastinga kapital va texnologiyalar oqimi kirib keldi. U Falastin iqtisodiyotini zamonaviy bozor munosabatlari yo'liga soldi.

1947—1948-yillar urushidagi g'alabadan so'ng Isroil aksiyalari jahon siyosiy maydonida keskin oshib ketdi. Jahon yahudiy tashkilotlaridan, ayniqsa AQSHdan katta moliyaviy yordamlar keldi. Isroil iqtisodiyotining rivojlanishida 1 milliard dollarni tashkil etgan german reparatsiyalari (tovonlari) katta ahamiyatga ega bo'ldi. AQSH sanoatning asosiy tarmog'i — brilliant ishlab chiqarishga yordam berdi. AQSH Janubiy Afrikadan Isroilga mayda olmos parchalari yetkazib berdi va Isroil brilliantlar sotiladigan asosiy bozorga aylandi.

Isroil iqtisodida qurol ishlab chiqarish katta o'rin egallaydi. Qurol-yarog' sotish mamlakat jami eksportining 40 foizini egallaydi.

Arab xalqlarining parchalanish sabablari

Isroilni o'rab turgan barcha arab davlatlari juda qoloq, iqtisodiy kambag'al edi. Ularning hammasi Usmonli turk imperiyasining bo'laklari bo'lib Birinchi jahon urushidan so'ng Fransiya va Angliya mandatlari bilan idora qilinadigan hududlarga aylandi.

Turk hukmronligiga qarshi kurashib va Turkiyani yakson qilishda Antanta mamlakatlariga yordam bergan holda ular suverenitetga erishishni mo'ljallagan edi. Arablarning vaqti-vaqti bilan ozodlik uchun oilb borgan kurashi mustamlakachilar tomonidan ayovsiz bostirildi. Ular Yaqin Sharq va Arabiston yarimorolida hukmronlik uchun yuz yillardan buyon kurashib kelayotgan musulmon sulolalar o'rtasida taxt uchun kurashni avj oldirdi. Iordaniya va Iroqda mustamlakachilar taxtga hoshimiylar sulolasi vakilini ko'tardi. Iroqda turli davrlarda Feysal I (1921—1933), G'oziy (1933—1939) va Feysal II (1939—1958) hukmdorlik qilishdi. Feysal II 1958-yil inqilobdan so'ng taxtdan ag'darildi. Iordaniyani Abdulloh (1921—1946), shoh Abdulloh (1946—1951), Talal (1951—1952) va 1952-yildan shoh Husayn boshqardi.

Hoshimiylar va saudiylar yirik davlatlar, birinchi galda Angliya yordamiga suyanib, sulolalararo kurashlarga berilgan, Falastin arab xalqi to'g'risida deyarli qayg'urmas edilar. Bu kurash faqat Livanni chetiab o'tsada, yigirmaga yaqin diniy jamoaga bo'lingan holda o'z muammolari mavjud edi: 1943-yilda Livanda joriy

etilgan konfessional tizim bo'yicha davlat rahbari (prezident) nasroniy-maronitlar bo'lishi, parlament raisi musulmon shia, bosh vazir esa musulmon sunniy mazhabidan saylanishi lozim.

1956-yilgi Suvaysh Inqirozi va uning oqibatlari

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Yaqin Sharq neft tufayli muhim strategik ahamiyatga ega bo'ldi. Bu yerda butun jahondagi neft zaxirasining 50 foizi to'plan-gan. Mazkur zaxira deyarli yerning yuza qismida joy-lashgan Arab neft skvajinalari juda qudratli: Saudiya Arabistonida bitta skvajina bir kunda 675 tonna neft yetkazib bera oladi.

Neft olinadigan rayonlardan O'rtayer dengizi qirg'oqlariga neft quvurlari yotqizilgan bo'lib, ular kechayu kunduz O'rtayer dengizi portlaridagi tankerlarga neft tortib beradi. Jahonda neft qazib olish bo'yicha bi-rinchi o'rinda Saudiya Arabistoni, so'ng Quvayt, Ummon, Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) va Iroq turadi.

AQSH G'arbiy Yevropadagi suyuq yonilg'i bozori-ning 30 foizini nazorat qiladi va bu g'arb mamlakatlari energetika balansining 51 foizini tashkil qiladi. Ayni sharoit AQSHga kuchli siyosiy va iqtisodiy ta'sir o'tkazish imkonini beradi. Ular Saudiya Arabistonida amerika monopoliyasi man-faatlarini mustahkam hi-moyalovchi kuchli harbiy-havo bazasini yaratishdi. Arab-isroil mojarosi AQSH manfaatlari doirasida dunyo muammosiga aylandi, Isroil esa g'arb mamlakatlarining ushbu mintaqadagi asosiy tayanchi bo'lib qoldi.

Suvaysh kanalidagi tanglik.
1956-yil noyabr.

Isroil 1956-yilda Misr-dagi agressiyada faol qat-nashdi va jahondagi kuchli qo'shinlardan biriga ega ekanligini isbotladi. Uning

tank diviziyasi uch kunda yo'ldagi Misrning barcha baza, aerodromlarini yakson qilib, Suvaysh kanaligacha yetib bordi.

Sovet Ittifoqining aralashuvi tufayli agressorlar hujumni to'xtatib, bosib olingan hududlardan chekinishga majbur bo'ldi. Misr mag'lubiyatga uchrasa-da, Sovet Ittifoqidek kuchli ittifoqdoshga ega bo'ldi. Sovet Ittifoqi esa jahon siyosatida muhim platsdarmni egalladi va Yaqin Sharqdagi biror masala uningsiz hal etilmaydigan holga keldi. 1958-yilda imzolangan sovet-misr shartnomasi asosida Misrga qishloq xo'jaligini tiklashda texnik yordam ko'rsatildi, asbob-uskuna sotib olish uchun kredit berildi va bir qator muhim tarmoqlarni rivojlantirish rejalarini amalga oshirish uchun hamkorlik qilish mo'ljallangan edi. Sovet Ittifoqi Misrga zamonaviy armiya tuzish va uni eng zamonaviy qurol-yarog' bilan ta'minlashga yordam berdi. Ko'pgina misr zobitlari sovet harbiy bilim yurtlarida o'qib bitirishdi. Sovet Ittifoqida amalda yangi xil samolyotlar uchun arablarning yozgi tarkibi tuzilgan edi.

Ingliz—fransuz—isroil agressiyasi jahon siyosatida og'ir oqibatlarni keltirib chiqardi. Yaqin Sharqda g'arb mamlakatlari va AQSHga nisbatan dushmanlik kayfiyati paydo bo'ldi. Angliya va Fransiya natijada Suvaysh kanalidagi alohida huquqlaridan ayrildi. Suriya Masuladan o'z hududi orqali O'rtayer dengizi qirg'oqlariga boradigan neft quvurini portlatib yubordi va g'arbda neft tangligi yuzaga keldi. Misrda Angliya va Fransiyaning barcha mulki natsionalizatsiya qilindi.

Sovet Ittifoqi arab xalqlari kurashini ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlab, Isroil bilan diplomatik aloqalarini uzdi.

Suvaysh kanali — Suvaysh bo'yini orqali (Misr hududi-da) qazilgan bo'lib, Qizil dengiz va O'rtayer dengizini birlashtirib turadi. Uzunligi 161 km. Suvaysh shahri nomidan olingan. 1869-yilda ochilgan. 1880-yildan kanal Ingliz-fransuz kompaniyalari orqali amalga oshiriladi. 1956-yilda natsionalizatsiya qilingan va Misr mulkiga o'tgan.

Suvaysh kanali zonasidagi agressiya arablar kurashini kuchaytirib yubordi. 1958-yil 14-iyulda Bag'dodda har-

biy to'ntarish yuz berdi. Natijada monarxiya ag'darilib, Respublika deb e'lon qilindi. Angliyaning sobiq ittifoqdoshi Nuri Said o'ldirildi. Iroq Bag'dod paktidan chiqdi va o'z hududidagi barcha chet el bazalarini tugatib, Sovet Ittifoqi bilan do'stona munosabatlarni rivojlantira boshladi. Qo'shni Suriya mamlakatida muhim voqea sodir bo'ldi. 1963-yilning martida bu yerda hukumat tepasiga Arab sotsialistik uyg'onish partiyasi (ASUP) keldi. Uning rahbarlari asosan harbiylardan iborat edi. Mazkur partiya barcha arab xalqlarini kurashda birdamlikka chaqiruvchi dasturiy hujjat qabul qildi. Suriyada yirik sanoat korxonalari, banklar va sug'urta kompaniyalari natsionalizatsiya qilindi, agrar islohot o'tkazildi.

Arab mamlakatlarida iqtisod, maorif, fan va umuman barcha hayot jabhalarida tub o'zgarishlarsiz maqsadga erishib bo'lmasligini tushunishdi. Iordaniya va G'azo mintaqasida 500 ming falastinliklar ular uchun maxsus ochilgan maktablarga qatnay boshladi. Yoshlar SSSR va Sharqiy Yevropa mamlakatlari oliy o'quv yurtlariga o'qishga jo'natildi. SSSRdagi harbiy bilim yurtida bo'lg'usi arab tankchilari, artilleriyachilari va uchuvchilari ta'lim ola boshladi. 1964-yilda Livan hududida Falastin Ozodlik tashkiloti (FOT) tashkil qilindi.

Falastin Ozodlik tashkiloti (FOT) — 1964-yilda tashkil topgan. Falastin qarshilik harakatining ko'pgina tashkilotlarini birlashtiradi. 1969-yildan Yosif Arafat FOT raisi etib saylanadi.

**1967-yil iyundagi
"olti kunlik" urush**

Isroil va g'arb davlatlari arab mamlakatlarida ro'y berayotgan voqealarni kuzatib turdi va uning keyingi rivojiga ta'sir ko'rsatishga qaror qildi. Isroil 10 yil yangi urushga tayyorlandi. U o'ta zamonaviy qurollarga ega edi. AQSH tomonidan ko'rsatilgan harbiy yordam ulkan armiya tuzishga imkon berdi.

1967-yil 5-iyunda Isroil qo'shinlari Iordaniya, Suriya, Misrga zarba berdi, Isroil aviatsiyasi esa Iroq harbiy bazalarini bombardimon qildi. Misr qo'shinlari fronti bo'lib tashlandi va 5 kun ichida Sinay yarimoroli-ni kesib o'tib yana Suvaysh kanaliga chiqib oldi hamda o'sha kuniyoq Quddusni egalladi. 6 kun ichida Isroil

harbiy harakat natijasida o'z hududidan uch barobar ko'p joyni bosib oldi. Endi arablar bilan "kuch nuqtai nazaridan" gaplashib olish mumkin edi. Isroil hukumati agar Isroil davlati tan olingan taqdirdagina bosib olingan hududlarni qaytarib berish shartini qo'ydi. Aym paytda isroilliklar matbuotida xavfsizlik kafolatlangan chegarani tashkil qilish to'g'risida, ya'mi bosib olingan arab mamlakatlari hududi, shuningdek, qadimgi Iudeiya va Isroilning tarixiy chegaralari haqida fikr-mulohazalar paydo bo'la bordi.

Arablar uchun ushbu "olti kunlik urush" (1967-yil iyundagi Isroil agressiyadan so'ng shunday nomlana boshlandi) ular tarixidagi eng jiddiy mag'lubiyat edi. 200 ming arab Iordaniyaning g'arbiy qirg'oqlarini tark etdi. 100 ming nafar suriyalik Isroil va Suriyani ajratib turuvchi Golan tepaliklaridagi turar joylarini taslab ketdi, 300 mingta misrlik esa Sinay yarimoroldan qochib ketishga majbur bo'ldi.

Arab mamlakatlari birligining shakllanishi

Arab mamlakatlarida siyosiy hamjihatlik shakllana boshladi va Isroilga nisbatan umumiy pozitsiyani ishlab chiqdi.

1967-yilning avgustida Sudan poytaxti — **Xartumda** arab mamlakatlari rahbarlari uchrashib, "uchta yo'q" deb nomlanuvchi umumiy platformani qabul qildi: ya'mi, Isroil bilan muzokaraga bormaslik; uni tan olmaslik; u bilan bir tomonlama tinchlik sulhini tuzmaslik.

Bu shartlar agar Isroil Falastin xalqining o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini tan olsa va uning hududidan o'z qo'shinlarini olib chiqib ketgan taqdirdagina bekor qilinishi mumkin edi. Xartum shahrida Quvayt va Saudiya Arabistoni eng boy arab mamlakatlari sifatida Misr va Iordaniyaning urushdagi zararini qoplash hamda ularga kelajakda ham mollyaviy yordam berish majburiyatini oldi. Isroil "sovuq urush"da G'arbning asosiy quroliga aylandi: u deyarli o'n yil davomida sovet harbiy mutaxassislari tomonidan yaratilgan uchta arab davlati qo'shinlarini yakson qildi. Sovet Ittifoqi tomonidan o'n yil davomida Misr va Suriyaga yetkazib berilgan deyarli barcha texnika Isroil tomonidan qo'lga kiritildi.

G'arb davlatlari Isroilga ko'rsatadigan yordamini kuchaytirdi. 1969-yildan 1979-yilgacha — o'n yil davomida

mida Isroil turli manbalardan zayom yoki xayriya shaklida 20 milliard dollar miqdorida yordam oldi. U Falastindan arablarni quvib chiqarish kompaniyasini boshlab yubordi. Quddus Isroil davlatining poytaxti deb e'lon qilindi. Vaholanki, u musulmonlar uchun ham, provaslav xristianlar va katoliklar uchun ham birday muqaddas shahar sanalardi. Yangi bosib olingan joylarga ommaviy ravishda yahudiylar ko'chib kela boshladi. Faqat bir yil ichida Golan tepaliklarida 38 ta, G'azo mintaqasida 11 ta yahudiy aholi punktlari qurildi. Yahudiylar turar joylari aymiqsa, Simay yarimoroli va Iordaniyaning g'arbiy qirg'oqlarida qurildi.

**Arab davlatlarining
mustahkamlahishi.
1973-yilgi urush**

Ayni paytda arab dunyosida katta o'zgarishlar yuz berdi. Suriya va Iroqda hukumat tepasiga Xartum deklaratsiyasini hayotga tadbiiq etish uchun yangi rahbarlar keldi. 1970-yildan harbiy-havo kuchlarining sobiq zobiti Hafiz Asad Suriya prezidenti etib, Iroqda esa bronetank qo'shinlarining sobiq zobiti Hasan al-Bakir davlat rahbarligiga saylandi. Har ikki davlat 1972-yilda Sovet Ittifoqi bilan do'stlik va hamkorlik to'g'risidagi shartnomanini imzoladi. Falastin qarshiligi harakati ham kuchaydi. FOTda Yosir Arofat qo'mondonligidagi 15 mingga yaqin yaxshi harbiy tayyorgarlikka ega jangchilar yig'ildi.

Ayni paytda arab dunyosi katta judolikka uchradi: 1970-yilda ozodlik uchun kurashchi Misr prezidenti Kamol Abdul Nosir vafot etdi. Uning o'rmini sobiq vitseprezident Anvar Sadat egalladi.

Arab mamlakatlari harbiy va iqtisodiy jihatdan mustahkamlandi va endi ularning rahbarlari 1967-yilda boy berilgan yerlarni qaytarib olish uchun harbiy harakatlarni boshlashga qaror qildi. **1973-yil 6-oktabrda** Suriya va Misr qo'shinlari Isroilga hujum boshladilar. Iordaniya urushda ishtirok etmadi, ammo Marokash qo'shinlari misrliklar armiyasi safida turib o'zlarini ko'rsata olishdi.

Urush **1973-yil 23-oktabrda** tugadi. Isroil birinchi marta mag'lub bo'ldi. AQSH, SSSR, Misr, Isroil va Suriya ishtirok etgan Jeneva Xalqaro konferensiyasida ushbu mamlakatlar qurolli kuchlarini BMTning tinchlik o'rnatuvchi kuchlari bilan ajratib qo'yish haqida qaror qabul qilindi. Bu arablarning ilk g'alabasi bo'ldi.

Sharait o'zgardi, Isroil zaxirasi tugadi, mamlakatda agressiv tashqi siyosatga qarshi keng muxolifat doirasi paydo bo'ldi.

1979-yilgi Kemp-devid bitimi

Shu bilan birga arab xalqlarining ma'naviy va jismomiy kuchi o'sdi. Ular zamonaviy sovet qurollari va harbiy mutaxassislari yordamida urush olib borishni o'rganib olgan edi. FOT obro'-e'tibori kuchaydi. 1974-yil oktabrda arab mamlakatlari rahbarlari yig'ilishida FOT Falastindagi arab xalqlarining yagona vakili sifatida tan olindi. Oradan bir oy o'tgach, Y.Arofah BMT Bosh Assambleyasi sessiyasida so'zga chiqdi. Unda ikkita tarixiy qaror qabul qilindi. Bu qaror mohiyati FOTga BMTdagi nazoratchi maqomimi berish va Falastin arab xalqlarining mustaqilligini hamda ularni o'z tarixiy yerlariga qaytish huquqini tasdiqlashdan iborat edi. Jahon jamhamiyati falastin xalqi tarafida turib Isroilni agressor sifatida qoraladi.

Isroilning jahon maydonidagi obro'sini saqlab qolish maqsadida AQSH va g'arb davlatlari uni arab mamlakatlari bilan yarashtirish bo'yicha diplomatik kompaniyani boshlab yubordi. Ular bu o'rinda o'zining g'arbparastlik qarashiari bilan tamilgan Misr prezidenti A. Sadatdan foydalanishdi. Ushbu davrda AQSH Misrga Isroil bilan yarashtirishga harakat qilishi uchun avans sifatida bir qator yordam ko'rsata boshladi. Masalan, 1967-yildan buyon katta ziyon ko'rganligi uchun yopib qo'yilgan Suvaysh kanalini tozalashga ko'mak berdi. Sinay yarimoroli qisman bo'shatib qo'yildi. Misr mamlakat energetikasi uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi Abu Rudada neft konlariga ega bo'ldi.

A.Sadat Isroil bilan muzokaraga kirishdi va 1979-yil **26-martda Kemp Devidda (AQSH)** o'zaro bitim imzolandi. Unga ko'ra Isroil 1982-yil aprelogacha Smay yarimorolidan o'z qo'shinlarini olib chiqib ketish majburiyatini oldi. Shundan so'ng Misr va Isroil diplomatik aloqalarni o'rnatishi, AQSH esa har ikki mamlakatga iqtisodiy yordam ko'rsatadigan bo'ldi.

Arablar A.Sadatning bu xoinligini kechirmadi. 1981-yil 6-oktabrda Qohiradagi harbiy parad paytida u o'ldirildi. Iordan daryosining chap qirg'og'ida va G'azo mintaqasida falastinliklar g'alayomi boshlab ketdi va bu

10 yil davomida tinmadi. Suriya va Iroq ham yangi qurolli to'qnashuvga tayyorgarlik ko'ra boshladi.

**Arab davlatlari
o'rtasidagi
parchalanish**

Lekin endilikda Saudiya Arabistoni, Quvayt, Birlashgan Arab Amirliklari, Omon kabi boy arab davlatlari qurolli to'qnashuvlarda ishtirok etishni xohlamas edi. Ular yarashuv yo'lini tanlashdi: g'arb mamlakatlariga o'z sarmoyalarini kiritib, neft savdosidan katta daromad ola boshladi va shu bois tavakkal qilishni xohlamas edi.

Isroilga qarshi kurash tashabbusini 1979-yilda Iroq prezidentligiga saylangan Saddam Husayn o'z bo'yiga oldi — 1990-yilga kelib u ulkan qo'shinga ega edi. Iroq o'z harbiy xarajatlarini Quvayt hisobidan qoplash yo'lini o'ylab, uning hududiga kirib ehtiyotsizlik qildi. AQSH esa bundan foydalanib, "Cho'ldagi to'fon" deb nomlangan harbiy operatsiyani boshlab yubordi. Iroq qo'shini mag'lubiyatga uchradi. Iroq rejimining batamom tugatilishidan Sovet Ittifoqi saqlab qoldi. Birorta arab davlati Iroqni himoya qilib chiqmadi. Saudiya Arabistoni va Quvayt esa hatto AQSHning harbiy xarajatlarini saxiy-larcha qopladi. Ulardan olingan pullar (20 milliard dollar) Isroilga berildi. Arab davlatlari birligi shu tariqa yemirildi.

Ona zamindagi ilk qadamlar: Y.Arofaf Falastin tuprog'ida.

1991-yilda AQSH ta-shabbusiga ko'ra, FOT va Isroil o'rtasida Yaqin Sharq muammosini hal etish shartlari to'g'risidagi jadal muzokaralar jarayoni boshlandi. 1993-yil 13-sentabrda Vashingtonda prezident B.Klinton yordami asosida Y.Arofaf va Isroil bosh vaziri Is'hoq Rabin (1928—1995) o'rtasida o'zaro bitim (Tamoyillar deklaratsiyasi) imzolandi. Unga ko'ra Isroil qo'shinlarining G'azo va Ierixon mintaqasidan olib chiqib ketilishi hamda u yerda milliy Falastin ma'muriyati tashkil etish ko'zda tutilgan edi.

Is'hoq Rabin.

1994-yil 13-mayda Isroil qo'shinlarini Ierixondan (Iordaniyaning g'arbiy qirg'og'i) va 18-mayda G'azo mintaqasidan olib chiqib ketdi. FOT va Isroil yarashuvi uchun birinchi qadamlar qo'yildi. 1994-yil 25-iyulda Vashingtonda Iordaniya va Isroil urushining tugaganligi to'g'risida Deklaratsiya imzolandi.

1994-yil oktabrda FOT va Isroil rahbarlarining Yaqin Sharq muammosini hal etishdagi xizmati tan olinib, Yosir Arofaf, Shimon Peres va Is'hoq Rabinga tinchlik o'rnatishdagi xizmatlari uchun Nobel mukofoti berildi.

90-yillarda Isroildagi ichki siyosiy kurashlar

1994-yil oktabrda Iordaniya va Isroil o'rtasida tinchlik shartnomasi imzolandi va ushbu davlatlar o'rtasidagi 46 yil davom etgan urushga chek qo'yildi. Falastin rahbarlari bilan tinchlik shartnomasining imzolanishi Isroil ichki siyosatida kurashni kuchaytirib yubordi.

1994-yilda G'azo mintaqasi va Ierixon rayonida Falastin avtonomiyasining tashkil qilinishi Isroilda ikkita siyosiy lagerni vujudga keltirdi. I.Rabin yetakchiligidagi Mehnat partiyasi shartnomaning barcha bandlarini so'zsiz bajarish tarafdori edi. **Binyamin Netaniyaxu** (1947-yilda tug'ilgan) rahbarligidagi **Likud milliy partiyasi** esa Isroilning shartnomada qayd etilgan hududlar-

dan, hatto Suriyaga tegishli Golan tepaligidan qo'shinlarni olib chiqib ketganligidan norozi bo'lishdi.

Bu ikki partiya qarama-qarshiligi kuchaygandan kuchayib bordi. **1995-yil 4-noyabrda** Tel-Avivda bosh vazir I.Rahin o'ldirildi. Bu hol Falastin bilan tinch munosabatlar jarayoniga tahdid solish bilan teng edi.

Mehnat partiyasiga endi tajribali siyosiy va davlat arbobi **Shimon Peres** (1923-yilda tug'ilgan) boshchilik qila boshladi. 1996-yilgi saylovlarda B.Netaniyaxu bir oz ustunlik bilan g'alaba qozondi.

B.Netaniyaxu hukumat tepasida ko'p turmadi. Unga qarshi sud ishlari tashkil qilindi, tovlamachilikda ayyandirildi. 1999-yil sentabrida iste'foga chiqishga majbur bo'ldi.

1999-yil oktabrdagi saylovlarda Mehnat partiyasi yetakchiligida koalitsiya g'alaba qozondi. Isroil qo'shini Bosh shtabining sobiq boshlig'i **Yohud Barak** bosh vazir etib saylandi. Bitimga ko'zda tutilgan hududlarni falastinliklarga berishga bo'lgan ilk harakat yahudiy aholi bilan to'qnashuvga olib keldi.

2001-yil fevralda hukumatga falastinliklarga nisbatan qat'iy pozitsiyasi bilan ma'lum bo'lgan **Ariel Sharon** keldi. 2001-yil mayda u Isroilning yangi bosh vaziri bo'ldi. U milliy birlik hukumatini tuzdi va tashqi ishlar vaziri lavozimiga Shimon Peresni taklif qildi. A.Sharon falastinliklarga qarshi qattiq holatni tutdi. Yangi qurolli konfliktlar avjiga oldi.

2002-yil dekabrda Yaqin Sharq jarayonining asosiy ishtirokchilari (AQSH, Rossiya, BMT va YHga kiruvchi mamlakatlar) Vashingtondagi konferensiyada AQSH taklif etgan va "**yo'l xaritasi**" deb nomlangan Yaqin Sharq inqirozini bartaraf etish rejasini qabul qildi. Uning mohiyati 2005-yilga qadar Falastin davlatini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Isroil bunga javoban bo'lg'usi davlat atrofida Iordan daryosi g'arhiy qirg'og'ida "xavfsizlik devori"ni barpo etishni bildirdi. Uning balandligi 8 m va uzunligi 650 km qilib belgilangan. Jahon jamoatchiligi va BMT Xavfsizlik kengashi Isroilning xatti-harakatini "noqonuniy anneksiya" ("anneksiya" - "bosib olish") sifatida qoraladi. 2004-yil Isroilda ikkala tomon uchun yuzlab qurbonlar bo'lgan yangi xunrezliklar bilan boshlandi.

Qisqacha mazmuni

- 1947-yil 29-noyabr — Faiastinni yahudiylar va arablar qismiga bo'lish to'g'risidagi BMT rezolyutsiyasi
- 1948-yil 14-may — isroil davlatining e'lon qilinishi.
- Isroil — kuchli qo'shinga ega rivojlangan davlat
- Ikkinchi jahon urushidan so'ng Yaqin Sharq strategik ahamiyatining oshishi: neft — asosiy boylik; Suvaysh kanaliga yaqinligi
- 1956-yil — Suvaysh kanali zonasida qo'shma ingliz-franko-isroil agressiyasi
- Sovet Ittifoqining arab-isroil to'qshnuvidagi roil
- 1964-yil — FOTning tashkil etilishi
- 1967-yil iyun — "olti kunlik urush"; arablar mag'lubiyati
- Arab mamlakatlari siyosiy birilgining shakllanishi
- 1970-yil — Jamol Abdul Nosir o'ilmi; Misr prezidenti Anvar Sadat
- 1973-yil oktabr — uchinchi arab-isroil urushi. Arabiarning birinchi g'alabasi
- 1979-yil 26-mart — 1981-yil 6-oktabr — Kempdevid bitimi. Anvar Sadathing o'ldirilishi
- Iroqning Quvaytdagi agressiyasi. "Cho'idagi to'fon" operatsiyasi. iroqning tor-mor bo'ilishi
- 1991—1994-yillar — arab-isroil munosabatlarini boshqarish jarayonining faollashuvi: urushning tugasbi
- 2002-yil — bosh vazir A.Sharon
- 2002-yil — Yaqin Sharq inqirozini bartaraf etish rejası — "yo'l xaritasi"ning qabui qilinishi

Savollar

?

1. isroil davlati tiklanishining bosqichlarini aytib bering. Uning rivojlanishidagi qarama-qarshiliklar nimalardan iborat?
2. 1956-yildagi Suvaysh inqirozi sabablari nimalardan iborat edi? Bu Isroil uchun qanday oqibatlarni keltirib chiqardi?
3. 1967-yil iyundagi "olti kunlik urush" nima bilan yakun topdi? Isroil harbiylarining harakatini mustaqillik uchun kurash deb baholash mumkinmi?
4. 1979-yilda Kemp Devidda qanday qaror qabul qilindi? Nima uchun mazkur qarorlar arab sharqida tinchlik o'rnatishga olib kelmadi.
5. "Cho'idagi to'fon" harbiy operatsiyasida qaysi davlatlar

ishtirok etdi? Ushbu mamiakatlarning qurolli aralashuvi o'zini qanchalik oqlay oldi?

6. Isroil davlati muammolarini hal etishga katta hissa qo'shgan siyosiy arboblardan qaysi birini alohida ajratib ko'rsata olasiz?

39-§. YAPONIYA: URUSHDAN KEYINGI TIKLANISH

Ikkinchi jahon urushidagi mag'lubiyat va so'zsiz taslim bo'lish haqidagi kapitulyatsiya Yaponiyani larzaga soldi. Yaponiyaning yengilmas davlat va uning imperatorining ilohiy kelib chiqishi haqidagi afsonalar ruhida tarbiyalangan xalq buni milliy sharmandalik deb qabul qildi. Ayni paytda yaponlar mag'lubiyatni tan olib, o'zlariga xos tashkilotchilik va tartib bilan okkupatsion hukumatga bo'ysundilar.

General Makartur islohotlari

Xalq jamiyatda islohotlar va demokratik qayta qurishlar amalga oshishini kutar edi.

AQSHning Yaponiyadagi okkupatsion qo'shinlari qo'mondoni general Makartur qo'lida cheklanmagan hokimiyat to'plangandi. Oktabr boshida demokratik qayta qurish boshlandi. General Makartur taklifiga ko'ra siyosiy mahbuslar ozod qilindi, yashirin politsiya tugatildi. Ayollar tengligi bo'yicha chora-tadbirlar o'tkazildi, kasaba uyushmalar huquqi kengaytirildi, xalq ta'limi to'liq qayta o'zgartirildi.

Makartur Duglas (1880—1964) — 1944-yildan AQSH qo'shini generali. Ikkinchi jahon urushi davrida (1941—1942-yil) AQSHning Uzoq Sharqdagi qurolli kuchlari qo'mondoni va Tinch okean janubi-g'arbiy qismidagi ittifoqchilar qo'shinlari bosh qo'mondoni. 1945-yildan Yaponiyadagi okkupatsion qo'shinlar qo'mondoni bo'lgan. 1950—1951-yillarda Koreyadagi Amerika va Janubiy Koreya qurolli kuchlari operatsiyalariga rahbarlik qilgan.

AQSH Yaponiyada o'z namunasi bo'yicha zamonaviy iqtisodiy tizim yaratishga harakat qildi. Ya'ni antitrest qonunlar qo'llanilishi lozim bo'lib, bunday

qoida XX asr boshida AQSHda joriy etilgan, Dzaybatsu tarqatib yuborilgandi. 21 ta bank yopildi. Monopolistlar, militaristlar, shuningdek, yirik feodaliar — yer egalari xalq dushmani deb eʼlon qilindi. Koʻpgina harbiy va siyosiy jinoyatchilar hibsga olindi hamda qatl qilindi.

1947-yilda qabul qilingan konstitutsiya asosida demokratik huquq va erkinliklar, urushni rad etish, oʻz qurolli kuchlarini taqiqlash eʼlon qilindi. Shu bilan birga imperator millat rahbari, uning birligining ramzi boʻlib qoldi.

Agressiv siyosat olib borgan partiyalar tarqatib yuborildi. Urushdan soʻnggi Yaponiyada davlat siyosatini belgilab bergan yangi — progressiv, liberal va sotsialistik partiyalar tashkil topdi. Urushdan keyingi davrda koʻp vaqtlar hukumat tepasida liberal (1955-yildan liberal-demokratik) partiya turdi.

1946-yilgi parlament saylovlarida liberal partiya gʻalaba qozondi. General Makartur tashabbusi bilan parlament 1946-yilda agrar islohotlar toʻgʻrisida qonun qabul qildi. Unga koʻra hukumat pomeshchiklardan yer sotib olib, uni dehqonlarga sota boshladi. Yer islohoti dehqonlar foydasiga yerni qayta taqsimlashga olib keldi. Yagona pul soligʻi asosiy soliq boʻlib qoldi. Endilikda dehqonlar oʻzlari yetishtirgan mahsulotga oʻz bilganicha xoʻjayinlik qilishi mumkin boʻlib qoldi.

Agrar islohot Yaponiyada inqilob yasadi. Qishloq xoʻjaligida jadal surʼatlarda kimyoviy oʻgʻitlar, gidroponiklar, shuningdek, kichik dala-yerlarga moʻljallangan minitraktor hamda boshqa texnikalardan foydalana boshlandi.

Yaponiya va AQSHning harbiy- siyosiy ittifoqi

AQSH bilan bir qator shartnomalar tuzilishi munosabati bilan Yaponiyadagi ahvol keskin oʻzgardi. 1951-yili

San-Fransiskoda “Xavfsizlik toʻgʻrisida shartnoma” imzolandi. Unda ikki mamlakat oʻrtasidagi harbiy-siyosiy ittifoq rasmiylashtirildi.

Shartnoma Yaponiyada ushbu mamlakat “suveremitetni taʼminlaydigan AQSH qurolli kuchiarini ushiab turish”ni nazarda tutar edi. Mazkur shartnoma mamlakatda amerika harbiylarining boʻlishini abadiylashtirib qoʻydi va yapon qurolli kuchiarini tashkil etishga yoʻl bermadi.

1952-yilgi amerika-yapon shartnomasiga ko'ra barcha harbiy bazalar AQSH qurolli kuchlariga qaraydigan va ularni ushiab turganligi uchun Yaponiyaga har yili 150 million dollar to'laydigan bo'ldi. Amerika amalda Yapomiyaning barcha hududini nazorat qilish huquqini qo'lga kiritdi. **1953-yilda** tuzilgan do'stlik, savdo va dengiz kemalari qatnovi to'g'risidagi Amerika-Yapon shartnomasi har ikki mamlakat fuqarolari hamda kompaniyalariga bir-birlarining hududlarida tijorat faoliyati borasida teng huquqqa ega bo'lish imkoniyatini berdi. O'zaro yordam va mudofaani ta'minlash to'g'risidagi **1954-yilgi** bitim yapon sanoati uchun ochilgan amerika bozoridagi iqtisodiy chora-tadbirlarga sarmoya kiritish kafolatini o'z ichiga olgan edi. Nihoyat, 1960-yilgi "O'zaro hamkorlik va xavfsizlikka kafolat" to'g'risidagi shartnoma bu ikki mamlakatning harbiy-siyosiy ittifoqini rasmiylashtirishni yakunladi va Yapomiyaning AQSHning Uzoq Sharqdagi kenja sherigiga aylantirdi deyish mumkin.

Mazkur shartnomaga ko'ra, Amerika harbiy xizmatchilari yapon yurisdiksiyasi nazoratidan chiqarildi va soliq hamda hojxona tekshiruvidan ozod qilindi.

1 million aholi yashaydigan Okinava oroli AQSHning Tinch okean havzasidagi doimiy harbiy-havo kuchlari bazasi bo'lib qoldi. Amerika bombardimonchilari aynan shu yerdan Vyetnam, Laos, Kampuchiya shahar va qishloqlariga bomba tashlash uchun uchar edi.

Yapomiya bilan harbiy-siyosiy ittifoq tuzgan AQSH uni Sovet Ittifoqiga qarshi qaray boshladi. Amerika senati 1951-yilgi Yalta shartnomasini ratifikatsiya qilib, uning Yaponiyaga tegishli bantlarini shubha ostiga ola boshladi. Ma'lumki, mazkur shartnomada Kurill orollari va Janubiy Saxalim Sovet Ittifoqiga berilganligi qayd qilingan edi. Shundan beri Kurill tizmasiga kiruvchi Xabomai, Shikatan, Iturup va Kunashir orollari SSSR va Yapomiya o'rtasidagi doimiy qarama-qarshilik manbaiga aylandi.

50—70-yillarda iqtisodiy yuksalish

Shu bilan birga yapon-amerika shartnomasi tuzilishi 50-yillarda Yapomiya iqtisodini rivojlantirishning negizi bo'lib qoldi. Yapomiya Amerika bozoriga kirish imkoniyatini oldi. AQSH bozori o'ziga xos qat'iy qoidalarga ega: bu yerga keltiriladigan tovarlar

eng yuqori sifatli, zamon talablariga javob beradigan va raqobatbardosh bo'lishi lozim. Yaponiya sanoati o'zini ko'rsata oldi. Hozirda amerika importining 20 foizini yapon tovarlari tashkil qiladi va boshqa birorta mamlakat amerika bozorida Yaponiya bilan raqobat qila olmaydi. Har yili Yaponiya Amerika bozoriga 100 milliard dollardan ortiq miqdorda tovar yetkazib beradi.

Amerika bozoriga shunchalik keng kirib borganligi uchun 50-yillarning ikkinchi yarmida yapon industriyasini ommaviy ravishda qayta jihozlash boshlandi. Qirq yil ichida Yaponiyada ishlab chiqarishni strukturaviy qayta o'zgartirish yakunlandi. Ilmiy-texnika inqilobi yuz berdi. Sanoatning barcha tarmog'ini qayta jihozlandi, dunyodagi eng ilg'or texnologiya va ilmiy yutuqlar tatbiq etildi.

1955—1970-yillar ichida yapon iqtisodiga 15 mingdan ortiq yangi texnika patenti va htsenzivasi joriy qilindi. Mehnat resurslarini o'zgartirishdagi siljishlar va "nou-xau"ning ommaviy import qilinishi yapon iqtisodining tezlik bilan oldinga chiqib olishidagi texnologiya bazasini ta'minladi.

Harbiy ehtiyojlarga xarajatlar (yalpi milliy mahsulotning 1 foizi) sarflanmasligi sababli Yaponiya butun ishlab chiqarishdagi kuchini sanoatning yangi texnologik va ilmiy sohaslariga yo'naltirish imkoniga ega bo'ldi. Ular ichida avtomobilsozlik sanoati muhim o'rin egallaydi. 1960—1980-yillarda yengil avtomobil ishlab chiqarish 33 baravar o'sdi. Ayni paytda mashinasozlik, radioelektronika, EHM ishlab chiqarish, avtomatlashtirish vositalari, aloqa sohasini jihozlash tarmoqlarida ishlab chiqarish yuqori sur'atlarda o'sib bordi.

Avtomobil ishlab chiqarish bo'yicha Yaponiya 1980-yilda jahonda birinchi o'ringa chiqib, AQSHni quvib o'tishga erishdi. Yaponiya robot texnikasi, maishiy texnika va optika, rangli televizor, videotexnika va radio-priyomniklar, magnitofon va konditsionerlar ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinni egallab kelmoqda. Ayniqsa, raqamli dasturiy boshqaruv va avtomatlashtirilgan tizimga ega stanoklar, shuningdek, robot-manipulyatorlar ishlab chiqarish juda tez o'sa boshladi. Mamlakat iqtisodining zamonaviy shart-sharoitlarga moslashishida davlat boshqaruvi muhim rol

o'ynaydi. Norentabelli tarmoqlarni qisqartirish va modernizatsiyalashtirish, nisbatan raqobatbardosh korxonalarni tanlab olish uning strategik yo'nalishini tashkil etdi. Shuningdek, davlat korxonalarining qo'shilishini, nisbatan katta va rentabelli korxonalarni yiriklashtirishni rag'batlantirish chora-tadbirlarini ko'rdi.

Sanoat ishlab chiqarishi jadal o'sib borishi bilan birga 60-yillar oxirida qayta tiklangan monopoliyalar pozitsiyasi kuchaydi. Dzaybatsular yana Yaponiyaning eng kuchli xo'jayiniga aylandi. Mitsui, Mitsubusi va Sumitomo — “katta uchlik” deb nomlanuvchi eski guruh yetakchilik qila boshladi. Biroq, 60-yillarda Rudzi, Dinti, Sanva deb ataluvchi yosh moliyaviy oligarxiya guruhi paydo bo'ldi. “Katta uchlik” bilan bir qatorda ular yapon iqtisodida yetakchi kuchga aylanishdi. Yaponiya jahondagi eng boy yettita davlat (“yettilik”) qatoridan joy oldi.

Dzaybatsu (yaponcha — moliyaviy guruh) — Yaponiyadagi sanoat va moliyaviy monopoliyalarni anglatish uchun ishlatiladigan atama.

Albatta, mamlakat iqtisodining bunchalik tez o'sishida asosiy sababchi — yapon xalqi. Yaponlarning mehnatsevarligi, sabr-qanoatli ekanligi, chidamliligi, tartibli “yapon mo'jizasi”ning asosini tashkil qildi.

“Millat korporatsiyasi”ning shakllanishi

Yaponiyada “**millat korporatsiyasi**” shakllandi. U “Japan Inkorporeyshn” deb atalib Yaponiyaning dunyo miqyosidagi obro'si va ishlab chiqarish darajasini ko'tarish maqsadida butun yaponlarni, ishchi va tadbirkorlarni yagona xo'jalik hamda madaniy oilaga birlashtirib turadi.

Mazkur tizimga ko'ra, xizmatchi va kompaniya o'zaro kontrakt tuzadi va shu bo'yicha firma xizmatchini ishga layoqatsiz bo'lgunga qadar doimiy ravishda ish bilan ta'minlaydi. Xizmatchi esa bunga javoban tartibli, itoatli va barcha qiyinchiliklarni ko'tarish majburiyatini oladi. Aynan shu narsa jamiyat qurilishi uyg'unligi va barqarorligining yaponcha modeli sanaladi.

Ammo bu model daromadlarni taqsimlashda adolatsiz. 1975-yildan 1985-yilgacha ishchi va xizmatchilar-

ning ishlab chiqarish samaradorligi 65 foizga oshdi, ularning ish haqi esa 11 foizga oshirildi, xolos.

Yapon usulida, agarda mayda o'rta korxonalar asosiy rol o'ynamasa, ishiab chiqarish muhimroq sanaladi. Kichik korxonalar past mehnat samaradorligiga ega. Ishchilar soni ko'p bo'hshiga qaramay, (7,5 million kishi) ular mamlakat yalpi milliy mahsuloti (YMM)-ning 51 foizini ishiab chiqaradi. Mazkur ishchilarning ish haqi past. Odatda ular yirik korxonalar ishchilari oladigan haqning yarmini oladi.

Shunday qilib, korporativ yapon tizimi amalda adolatsiz bo'lib chiqdi. Yaponiyada hayot taqozosiga ko'ra yollangan va o'zlari yaratayotgan ulkan boylikning arziyas ulushini oluvchi ishchilar va xizmatchilar soni 42 million kishini tashkil qiladi. Ayni paytda Mitsubisi, Mitsui, Toyota, Nissanmotor, Xitachi, Kawasaki, Matsesiga kahl gigant korporatsiyalar milliardlab foyda ko'rmoqda.

90-yillardagi iqtisodiy va siyosiy tanglik

Mana o'ttiz yildan buyon har yili bahorda yapon ishchilari Yaponiya kasaba uyushmalari bosh kengashi (SOXE) rahbarligida turmush tarzimi ko'tarish, ish va yashash sharoitini yaxshilash uchun "bahorgi hujum" o'tkazadilar. Yapon monopoliyalari esa yon berib, har yill ish haqini Yevropa va Amerikadagiga yaqin miqdorda oshirishga majbur bo'ladi.

1990-yildan boshlab mamlakat iqtisodida turg'unlik alomatlari paydo bo'la boshladi. 1990-yildan sanoat ishlab chiqarishning yillik o'sishi 5 foizdan 1 foizga tushdi. 1990-yildan Tokio hlrjalarida sarosima boshlandi, kompaniyalar aksiyalari narxi tushib ketdi. Butun dunyoda yapon iqtisodiga ishonch susaydi. Buning natijasida esa juda ko'p minglab ishchi va xizmatchilar ishdan bo'shatildi yoki majburiy ta'tilga chiqarib yuborildi.

Bu voqealar keyingi 20 yilda jahon iqtisodida yuz bergan holatlarning aks-sadosi bo'ldi. Uzoq vaqt davomida yapon iqtisodi dinamizmi eksportning importdan doimiy oshib borishi hisobiga ro'y berdi.

1980-yilgacha Yaponiya tashqi savdoda passiv balansga ega bo'ldi, ya'mi tovar ko'proq chiqarilmagan, aksimcha olib kelingan. 1981-yildagima u faol balansga erishdi. 1985-yilga kelib esa faol balans juda tez o'sib,

yapon monopoliyasini boyitishning asosiy manbaiga aylandi.

Oxirgi paytlarda yapon iqtisodida aniq tanglik belgilari ko'rina bordi. 1983-yildan 1994-yilgacha 100 mingdan ortiq firma, ya'ni sanoat korxonalarining to'rtidan biri bankrotga uchradi. **1999-yilda** bank tizimi tanazzul chegarasiga kelib qoldi. Moliya tizimini saqlab qolish uchun bir qator banklar birlashishga va gigant korporativ guruhlar tuzishga majbur bo'ldi. Bu ikki marta kattalashtirilgan dzaybatsumi eslatar edi. Ular endilikda **keyretsu** (korporativ guruh) deb nom oldi. Ularning birinchisi Mitsubisi guruhi bo'lib qoldi.

Iqtisodiy tanglik siyosiy tanglikni keltirib chiqardi. 1955-yildan Yapomiya liberal-demokratik partiyasi (YLDP) siyosiy hayotda yetakchilik qila boshladi. Butun hukumat tarkibi tom ma'noda ushbu partiya a'zolaridan iborat bo'lar yoki 1993—1994-yillardagi kabi uning yetakchilari koalitsiya hukumatni boshqarar edi.

Bunday yakka hokimiyat natijasida partiya nazoratni yo'qotdi va o'zlarini hamma narsaga haqli deb hisoblay boshiadi. Bular tufayli partiya rahbarlari o'rtasida korrupsiya va poraxo'riik, davlat mulkini talon-toroj qilish hamda tovlamachilik oddiy holga aylanib qoldi. Bu boradagi ilk katta shov-shuv 1989-yilda YLDP yetakchilarining yirik kompaniyalar tomonidan sotib olinishi bo'ldi. Bu xildagi janjallar butun mamlakatni 90-yillar davomida larzaga solib turdi. **2000-yil 25-iyunda** mamlakatda yangi saylovlar o'tkazildi. YLDP parlamentda ko'pchilik ovozni yo'qotdi, ammo boshqa ikki partiya bilan koalitsiyada hukumat tuzishga muvaffaq bo'ldi. Partiya yetakchisi **Mori** bosh vazir etib saylandi.

Biroq tez orada Morining o'zi ham korrupsiya bilan bog'liq janjalga aralashib qoldi. Shu bois u partiya yetakchiligidan iste'foga chiqishga majbur bo'ldi. Mamlakatda yangi parlament saylovlari bo'lib o'tdi. YLDP biroz o'z mavqeini tiklab oldi va populistik islohotchi **Junichiro Koizumi** Yapomiyaning navbatdagi bosh vaziri etib saylandi.

Bu Yaponiyada so'nggi 13-yilda bosh vazirning o'n birinchi marta almashtirilishi edi. Hukumatning bunday tez-tez o'zgarishiga siyosiy barqarorlik va iqtisodiy pasayishda aks etdi. Y.Koizumi va'da qilgan iqtisodiy

islohotlar barbod bo'ldi. Iqtisodiy o'sish—yiliga 1% ni — dunyo bo'yicha eng past ko'rsatkichni tashkil etdi. 2004-yil yanvarda konstitutsiyaga xilof holda Yaponiya Iroqqa koalitsiya kuchlariga yordam uchun o'z harbiy kontingentini jo'natdi.

Qisqacha mazmuni

- Ikkinchi jahon urushidagi mag'lubiyat va uning oqibatlari
- General Makartur — okkupatsion qo'shinlar qo'mondoni
- Demokratik qayta o'zgarishlar: siyosiy mahbuslarning ozod etilishi, ayollar emanipatsiyasi, yashirin poilitsiya tugatilishi, dzaybatsularning tarqatib yuborilishi, harbiy jinoyatchilarning jazolanishi
- 1964-yili — agrar islohot — hukumat tomonidan pomeshchiklardan yerlarning sotib olinishi va dehqonlarga sotilishi: yagona pul solig'ining kiritilishi
- 1947-yil — Yaponiya konstitutsiyasi — huquq va erkinliklar e'lon qilinishi, urushni rad etish, o'z qurolli kuchiarini taqqlash: imperator — millat rahbari
- 1951-yil — AQSH bilan xavfsizlik haqida shartnoma — harbiy-siyosiy ittifoqni rasmiylashtirish: Okinava oroli — AQSH harbiy-havo bazasi
- 1951-yildan — SSSRga nisbatan Kuril orollarini (Xabomai, Shikotan, Kunashir, Iturup) qaytarish haqidagi hududiy talablarning ligari surilishi
- 50—70-yillar — sanoatni ommaviy modernizatsiyalash, yangi texnologiyalarning tatbiq etilishi Yaponiya — dunyodagi eng yetakchi yettita mamlakatdan biri
- 1990-yillar — iqtisodiy pasayish, siyosiy tanglik, AQSH iqtisodiga bog'liqlik
- 2001-yil — premyer-ministr Junichiro Koizumi
- 2004-yil — Iroqqa koalitsiya kuchiariga yordam uchun harbiy kontingentning jo'natilishi

Savollar

- ?
1. Yaponiyaning Ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki mamlakat uchun qanday oqibatlarni keltirib chiqardi?
 2. 1947-yilda konstitutsiya qabul qilingach, mamlakatda qanday o'zgarishlar yuz berdi?
 3. Fikringizcha, Yaponiya va AQSHning 50—70-yillardagi hamkorligi qanchalik o'zaro foydali bo'ldi?

4. Yaponiya iqtisodining tez tiklanishi va rivojlanishining asosiy manbai nimalarda edi?
5. "Millat korporatsiyasi" tushunchasiga izoh bering.
6. 90-yillarda mamlakatda yuz bergan siyosiy va iqtisodiy tanglik sabablarini sanab o'ting.

40-§. O'RTA OSIYO DAVLATLARI

1991-yilda Sovet Ittifoqi parchalanib ketgach, sobiq O'rta Osiyo respublikalari o'rinda beshta mustaqil davlat paydo bo'ldi — **Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston, Tojikiston va Turkmaniston**. Ular bari jahon hamjamiyati tomonidan tan olindi va 1992-yilda BMT safiga qabul qilindi.

Sovet hokimiyati davrida (1917—1991) ushbu respublikalar hududida Osiyodagi boshqa mamlakatlardagidan farq qiluvchi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar yuz berdi. Bu yerda ishlab chiqarish vositalari xususiy mulkchiligi tugatildi va amalda butun iqtisod hamda savdo davlat mulki ixtiyoriga o'tkazildi. Qishloq xo'jaligida yakkashaxs xo'jaligi yo'q qilindi va hamma dehqonlar kolxozlarga birlashtirildi. O'rta Osiyo xalqlari uzoq yillar Osiyo mamlakatlaridan uzoqlashib, tashqi dunyodan ajralib qoldi. Barcha tashqi aloqalar Moskvada markaziy hukumat tomonidan belgilanar va umumiy reja bo'yicha amalga oshirilardi. Iqtisodiy rivojlanish ham Moskvada ishlab chiqiladigan umumiy reja asosida yuritilgan. Foydali qazilmalarni qidirib topish va qazib olish ham shu yo'simda olib borildi, mahalliy xalqlar manfaatiga ikkinchi darajali masala deb qaraldi.

Sotsialistik deb nomlangan bunday ishlab chiqarish usullari jamiyatning ijtimoiy tarkibini belgilab berdi. Bunda faqat uchta ijtimoiy guruh saqlanib qoldi, ya'ni — ishchilar, xizmatchilar va sovxoz-kolxoz dehqonlari. Savdo, tadbirkorlar qatlami yo'q bo'ldi, barcha xo'jalik boshqaruvi davlat qo'liga o'tdi. Bu hol shaxsiy manfaatlarni yo'q qildi va oldingi o'ringa faqat davlat manfaatlari chiqdi.

Shu bilan birga davlat ijtimoiy dasturi aholining madaniy va ijtimoiy ta'minoti yuksalishini ta'minladi. O'rta Osiyo respublikalari iqtisodiy va ijtimoiy yutuqlar borasida Osiyodagi boshqa davlatlardan ancha o'zib

ketdi. Ushbu respublikalar hududida katta ishlab chiqarish kuchlari yig'ildi. Bu kuch kambag'allik va ochlikni yengib o'tishga yordam berdi. Yetishib chiqqan milliy mutaxassis kadrlar kuchli intellektual bazani tashkil etdi.

O'rta Osiyo davlatlari oldida ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy hayotni demokratlashtirish vazifasi turar edi. Amalda bu iqtisodni tubdan o'zgartirish, sanoat va agrar sektorda xususiy mulkchilikni yaratish jamiyat ijtimoiy strukturasi to'liq o'zgartirish, mulkdorlar, tadbirkorlar va tijoratchilar sinfini shakllantirishni anglatar edi. Shuning uchun totalitarizmdan yangi, demokratik strukturaga o'tishni ta'minlaydigan yangi konstitutsiya qabul qilindi. Oldinda iqtisodni yuqori darajaga ko'tarish vazifasi turar va bu jahon bozorida raqobat qila oladigan mahsulotlar ishlab chiqarish, yangi sohalar — bank hisob-kitoblari, valyuta operatsiyalari, monetar iqtisod va tashqi iqtisodiy siyosat qonunlarini o'zlashtirishni ta'minlashi lozim edi.

O'zbekiston Respublikasi

tarkibidan chiqqanligini e'lon qildi. O'zbekiston suveren davlatga aylandi.

1992-yil 8-dekabrda mustaqil respublikaning birinchi Konstitutsiyasi qabul qilindi. U zamonaviy demokratik jamiyatning barcha talablariga javob bera olishi isbotlandi. Yangi Konstitutsiya fuqarolarga barcha asosiy huquqlar va erkinliklarni kafolatladi. Turli millat vakillariga teng huquq berildi, milliy manfaatlarni kamsitishning har qanday ko'rinishi qonun bilan jazolanadi. Ushbu asosiy qonun asosida **1994-yil** va **1999-yilda** ko'ppartiyaviylik asosida **Oliy Majlisga** saylovlar o'tkazildi. 1992-yil va 1999-yilda muqobillik asosida respublika prezidentligiga saylovlar bo'lib o'tdi hamda unda Islom Karimov g'alaba qozondi.

Karimov Islom Abdug'aniyevich (1938-yilda tug'ilgan) — 1983-yildan taniqii davlat arbobi: Moliya vaziri, Ministrlar Soveti raisi o'rinbosari va Davlat Reja qo'mitasi raisi. 1990-yildan — O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining raisi.

Konstitutsiya asosiy huquqiy me'yorlar va qonun ustuvorligini belgiladi. Hokimiyat uchta tarmoqqa bo'limdi — qonunchilik, ijro etuvchi va sud.

Mamlakatni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari quyidagilar:

— makroiqtisodiyotda tub strukturaviy qayta o'zgartirishlar olib borish imkonini beruvchi demokratik bozor islohotlari;

— siyosiy, iqtisodiy va davlat qurilishi sohasini libe-rallashtirish hamda fuqarolik jamiyatini shakllantirish;

— jamiyatni ma'naviy yangilash va o'z shaxsiy manfaatlarini mamlakat hamda xalq manfaatlarini bilan uyg'unlashtiruvchi erkin shaxsni shakllantirish;

— zamonaviy jahon iqtisodiyoti va siyosati borasida chuqur bilimga ega yangicha dunyoqarashli kadrlarni tayyorlash;

— iqtisodda tarmoq va korxonalarni modernizatsiyalash hamda texnik qayta ta'minlash, eksportga mo'ljallangan va import o'rnini beruvchi ishiab chiqarishni shakllantirishga yo'naltirilgan strukturaviy tub o'zgarishlar;

— jamiyatda tinchlik va barqarorlikni, millatlararo hamda fuqarolar totuvligini ta'minlash.

Respublika rivojlanishining ushbu asosiy yo'nalishlari "o'zbek modeli" deb nom olgan muhim tamoyillardir. Iqtisodiy islohotlarning muvaffaqiyatli amalga oshirila-yotganligi iqtisodiy ahvolni barqarorlashtirish imkonini berdi. 1996-yildan O'zbekistonda iqtisodiy o'sish boshlandi. Shu yill yalpi milliy mahsulot 1,6 foiz, 1997-yilda — 5,2 foiz, 1998-yilda — 4,4 foiz, 1999-yilda esa 4,5 foizga ko'paydi.

Bunday muvaffaqiyatga neft, gaz, oltin qazib olish, avtomobilsozlik, samolyotsozlik, elektronika, elektro-texnika va neft-kimyo kabi yuqori texnologiyali tarmoqlar tufayli erishildi. Albatta, bu borada davlatning qo'llab-quvvatlashi katta rol o'ynadi.

Mamlakat iqtisodiy hayotida xususiy sektor muhim ahamiyatga ega bo'la bordi. Hozirda mazkur sektor kichik va o'rta biznes hisobiga sanoat ishlab chiqarishining 65 foizini tashkil etmoqda.

O'zbekiston neft mahsulotlari va g'alla mustaqilligiga erishdi. Agar ilgari respublika ehtiyoji uchun zarur neft-

ning 72 foizi chetdan keltirilgan bo'lsa, endilikda eksport qilinmoqda.

Mustaqillik yillarida o'nlab yangi yirik ishiab chiqarish obyektlari ishga tushirildi va yuzlab turdagi yangi sanoat mahsulotlari ishiab chiqarishga erishildi. Zamonaviy yengil avtomashinalar, avtobuslar ishlab chiqarish bo'yicha korxonalar bunyod etildi va bu O'zbekistonni jahondagi o'z avtosanoatiga ega 30 ta mamlakatlar qatoriga qo'shdi.

O'zbekiston qisqa vaqt ichida kelajakka yo'l ochdi. Ayni paytda respublika o'ziga xos yo'lni tanladi. Bozor iqtisodini samarali yuksaltirish, xalq turmush tarzimi doimiy va bosqichma-bosqich ko'tarish, kam ta'minlangan, ko'p bolali oilalarga zarur bo'lgan yordamni ko'rsatish kabi e'tiborli yo'nalishlar respublikaning Osiyodagi boshqa respublikalardan farqli tomomini ko'rsatib turibdi.

Savodlilik darajasi mamlakatda 100 foizga yetdi. Ayni paytda respublika hukumati **1997-yilda** Kadrlar tayyorlash milliy dasturini qabul qildi, bu yosh avlodga yanada yuqori darajadagi ta'lim va tarhiya berish imkonini beradi.

Sanoat sohasidagi strukturaviy siljishlar ta'minlandi va aholini ijtimoiy himoyalash bazasi kengaytirildi. Qayta ishiash sanoatidagi ko'pgina korxonalar rivojlanishi iqtisodiy samara berishdan tashqari, yuqori texnologik malakali yangi ish joylari shaklida ijtimoiy samara ham beradi. Mustaqillik davrida sanoatda 200 mingdan ortiq ish joylari tashkil etildi.

Respublika eksportida ham tub o'zgarishlar yuz berdi. Chetga chiqariladigan tovarlar ro'yxatiga neft mahsulotlari, avtomobil, samolyot, murakkab maishiy elektronika buyumlari qo'yildi, asbob-uskunalar ulushi ko'paydi. Eksport strukturasi shakllantirish strategiyasi O'zbekiston davlat suvereniteti manfaatlarini obro'-e'tiboriga, iqtisod strukturasi mamlakatning tabiiy-iqtisodiy quvvatini hisobga olgan holda dunyodagi rivojlangan davlatlar strukturasi yaqinlashtirishga mo'ljallangan.

BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida prezident I.Karimov Toshkent Osiyo xavfsizligi, hamkorlik va ravnaqi muammolari bo'yicha BMTning doimiy faoliyat yurituvchi seminarini tashkil qilishni taklif etdi. Respublika Qo'shilmaslik harakati, Islom konferensiyasi

tashkiloti va boshqa obro‘hi xalqaro tashkilotlar faoliyatiga o‘z hissasini qo‘shmoqda.

O‘zbekistonni jahondagi 125 mamlakat tan olgan. Respublika bilan 84 mamlakat o‘rtasida diplomatik aloqalar o‘rnatilgan. Ushbu davlatlar bilan ikki tomonlama, ko‘p tomonlama aloqalar muvaffaqiyatli rivojlanmoqda, iqtisodiy, ilmiy va madaniy hamkorlik to‘g‘risida shartnomalar imzolangan.

O‘zbekiston AQSHning strategik sherigi sifatida Afg‘omistondagi aksilterrorchilik kompaniyasini qo‘llab-quvvatladi. 2002-yil martda prezident I.Karimovning AQSHga rasmiy tashrifi ikkala davlatning yaqinlashishiga xizmat qildi.

Qisqacha mazmumi

- O‘rta Osiyo mustaqil davlatlarining iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy rivojlanish natijalari
- O‘zbekiston Respublikasi suverenitetligi yutuqlari
- O‘zbekiston taraqqiyotidagi ustuvor yo‘nalishlar (“o‘zbek modelli”)
- Mustaqil O‘zbekistondagi asosiy siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy qayta o‘zgarishlar
- O‘zbekiston Respublikasining xalqaro miqyosda tan olinishi

Savollar

- ?
1. O‘rta Osiyo hududida qachon va qanday mustaqil davlatlar tashkil topdi?
 2. O‘rta Osiyo respublikalarida mustaqillik elon qilinganidan keyin qanday o‘zgarishlar yuz berdi?
 3. O‘rta Osiyo davlatlari oldida mustaqillikning dastlabki yillarida qanday muammolar turardi?
 4. O‘zbekistonda mamlakatni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari qaysilar?
 5. “O‘zbek modelli” tamoyilning mohiyati nimada?
 6. I.Karimov BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida qanday muammolarni ko‘tardi?

V b o b

LOTIN AMERIKASI: MUSTAQILLIK UCHUN KURASHNING YANGI BOSQICHI

41-§. URUSHDAN KEYINGI DAVR LOTIN AMERIKASI

Iqtisodiyotning rivojlanishi

Ikkinchi jahon urushi Lotin Amerikasida Yevropa davlatlari mavqeining kuchsizlashishiga olib keldi. Qit'a mamlakatlarining tashqi savdosi ko'p jiliatdan Germaniyaga to'g'ri keldi va u bilan aloqalarning uzillishi eng muhim bozorlar va savdo sherigini yo'qotishni anglatar edi. AQSH yuzaga kelgan bo'shliqni to'ldirdi, u an'anaviy tarzda nemislar ta'siri ostida bo'lgan barcha mamlakatlarni egalladi. Ayni paytda, fashizmga qarshi kurash muvaffaqiyatli rivojlana borgan sari Lotin Amerikasi tovarlariga ehtiyoj oshdi va 1945-yilda qit'a iqtisodiyotini keskin o'sishga olib keldi. Birinchi navbatda bevosita qishloq xo'jaligi sohalari: to'qimachilik, teri oshlash, shakar ishlab chiqarish bilan bog'liq tarmoqlar rivojlandi. Biroq bir qator mamlakatlarda sement va elektr energiyasi ishlab chiqarish kabi yangi tarmoqlar paydo bo'ldi; Argentina, Braziliya, Meksika va Chilida metallurgiya sanoati yo'lga qo'yildi; Braziliyada industrilashtirish yiliga 1 million tonna po'lat ishlab chiqarish quvvatiga ega ulkan metallurgiya kombinati, shuningdek aviatsiya motorlarini tayyorlovchi yirik zavod qurilishi bilan tugallandi.

AQSH urush yillarida Lotin Amerikasi iqtisodiyoti va siyosatiga katta ta'sir etishga muvaffaq bo'ldi. U qit'adan o'z raqobatchilarini siqib chiqarib, Lotin Amerikasi mamlakatlariga noteng iqtisodiy va siyosiy bitimlarni zo'rlab tiqishtirdi, o'z harbiy hukmronligini qaror toptirdi. Urush yillarida AQSH bu joyda 92 ta harbiy-havo va harbiy-dengiz bazalarini barpo etdi.

300 dan ortiq turli yo'nalishdagi amerika kompaniyalari qit'a iqtisodiyotining asosiy tarmoqlarini ekspluatatsiya qildi. AQSH 80 foizdan ziyod mis, marganets, o'ringugurt, grafit, 70 foiz — boksit va temir rudasi, 65 foiz rux, qalay qazib olish va ishlab chiqarishni nazorat qildi.

Lotin Amerikasi xorijiy kapital importi bo'yicha dunyodagi asosiy mintaqaga aylandi. Bunda AQSH birinchi o'rinda turdi. U qariyb 100 milliard dollarni bu qit'a iqtisodiyotiga kiritdiki, mazkur mablag' boshqa mamlakatlar kapital mablag'larining birgalikda olm-

ganidan 20 marta ortiq edi. Ushbu omil qit'a mamlakatlariida bozor iqtisodiyoti rivojlanishiga ulkan ta'sir ko'rsatdi va aym paytda uning biryoqlama rivojlanishi hamda hududiy parchalanishiga imkon yaratdi. Xorijiy monopoliyalar bu mamlakatlardan ulkan foyda va cheksiz boyliklarni olib chiqib ketdi, biroq xalq ahvolini yaxshilashga yordam bermadi.

Aholi daromadlari dunyodagi eng quyi darajada qoldi, uning 60 foizi savodsiz bo'lib, tibbiy xizmatga mehnatkashlarning qurbi yetmasdi. Odamlar katta shaharlar chetidagi faqirona kulbalarda yashadi.

Bu qit'adagi mamlakatlar orasida 1,8 million kishilik aholisi va 71 ming kv km maydonga ega bo'lgan Panama alohida mavqega ega bo'ldi. U Atiantika va Tmch okeanlari o'rtasidagi tor bo'yimni egallaydi. 1903-yilda AQSH kanal qazish uchun Panama bo'yini hududining bir qismini muddatsiz foydalanishga sotib oladi. Kanal **1920-yil 12-iyunda** ishga tushdi. Uning uzunligi 81 km bo'ldi. U Amerika qit'asiga xizmat qiluvchi dengiz yo'li uzunligini uch marta qisqartirdi va AQSHga katta iqtisodiy foyda keltirdi. AQSH floti Atlantika va Tmch okeani sohillarini birlashtiruvchi qisqa dengiz yo'liga ega bo'ldi va Yevropa davlatlari portlariga yaqin yo'lm qo'lga kiritdi. Har yili kanal orqali 15 mingga qadar kemalar o'tadi va 125 million tonnaga qadar yuk tashiladi. 1977-yilda Panama va AQSH o'rtasida bitim tuzildi, unga ko'ra kanalning amerika zonasi tugatildi va 2000-yil fevralida kanal Panamaning to'liq nazoratiga o'tdi.

Mustaqillik va suverenitet uchun kurash

Urushdan so'ng Lotin Amerikasi mamlakatlarining mustaqillik va suverenitet uchun kurashining yangi bosqichi boshiandi. Mamlakatni demokratizatsiyalash va Amerikaning o'z amrini o'tkazishini tugatishni talab etgan yangi vatanparvarlik tashkilotlarining paydo bo'lishi qit'adagi siyosiy iqlimni ancha o'zgartirdi.

Bunga javoban o'z imtlyozlaridan ajratilishini istamagan konservativ kuchlarning qarshi hujumi boshlandi. **1947-yil sentabrda** AQSH bosimi ostida o'zaro yordam haqida Amerikalararo shartnoma imzolandi, unga ko'ra AQSH hokimiyat tepasida turgan tuzumlarni qo'llab-quvvatlash, qurolli kuchlarni standartlashtirishni

o'tkazish, Lotin Amerikasi mamlakatlarini qayta qurolantirishni moliyalashtirish majburiyatini oldi, ya'ni amalda qit'ada AQSHning harbiy diktaturasini o'rnatish haqida gap bordi.

50-yillar o'rtalarida qit'aning bir qator mamlakatlari: Venesuelada — 1950-yilda, Chilida — 1954-yilda mavjud tuzumga qarshi ishchilarning kuchli namoyishlari bo'lib o'tdi. Gvatemala (1951) va Boliviya (1952) da xalq inqiloblari boshlandi.

1952-yil noyabrda Santyagoda (Chili) Boliviya ishchi markazi, Chili yagona kasaba markazi va Argentina kasaba uyushmalarining demokratiyalashtirish va mustaqillik uchun harakati vakillari qo'shma deklaratsiyani imzolashdi, bu deklaratsiyada xorijiy kompaniyalar zo'rvonligiga qarshi kurash va suverentitetni qaror top-tirish hamda ilg'or islohotlarni o'tkazishda birdamlikka chaqirildi.

50-yillar ikkinchi yarmida bir qator diktatorlik tuzumlari tugatildi. 1956-yilda xalq noroziliklari bosimi ostida Peru diktatori general Ordiya siyosiy maydondan ketishga majbur bo'ldi. 1957-yilda Kolumbiyada Roxas Pinilya harbiy-diktatorlik tuzumi barham topdi, 1958-yilning boshlarida esa xalq qo'zg'aloni darajasiga ko'tarilgan umummilliy ish tashlashi Peres Ximenes dik-turasini tugatdi.

50-yillar oxirlarida Lotin Amerikasi mamlakatlarida yangi inqilobiy ko'tarilish boshlandi.

KUBA XX ASR IKKINCHI YARMIDA

Kuba inqilobining g'alabasi 1959-yilning 1-yanvarida Fidel Kastro, uning ukasi Raul Kastro, Ernesto Che

Gevara va Kamilla Senfuegos qo'mondonligidagi milliy vatanparvarlik kuchlari Gavanaga kirib borib, Kubani AQSHning tamaki plantatsiyasiga aylantirgan general R.F.Batistaning amerikaparast tuzumini ag'dardi.

Che Gevara Ernesto (1928—1967) — 1956-yilgi Kuba inqilobining faol qatnashchisi. Kuba Milliy banki prezidenti va Milliy sanoat vaziri lavozimlarini egallagan. 1966—1967-yillarda Boliviya partizanlar harakatiga rahbarlik qilgan, bu yerda asirga olingan va o'ldirilgan.

Mamlakat hukumatiga **Fidel Kastro** boshchilik qildi. Hukumatning birinchi katta tadbiri yirik zamindor xo'jaliklarini bartaraf etgan agrar islohot bo'ldi. Qisqa davrda aholining turmush darajasi ko'p marta oshdi, mamlakatda bepul tibbiy xizmat amalga oshirildi va o'n yildan so'ng Kuba aholisining barchasi savodli bo'lgan birinchi Lotin Amerikasi mamlakati bo'ldi.

Fidel Kastro Rus.

Kastro Rus Fidel (1926-yilda tug'ilgan) — Kuba davlat arbobi, 1959—1976-yillarda bosh vazir, 1976-yilda — Kuba Davlat Kengashi va Vazirlar Kengashi raisi. Mustaqillik uchun harakatni tashkil etgan va boshqargan. 1959-yilning 1-yanvaridan mamlakat hukumatini boshqaradi.

Shakarqamish yetishtirish rekord darajasiga yetdi (8 million tonna) va bu hukumatga iqtisodiy o'zgarishlarni boshlashga imkon berdi. 20 yil ichida elektroenergiya ishlab chiqarish 5 marta oshdi, metallurgiya, mashinasozlik kabi sanoat tarmoqlari paydo bo'ldi. Kuba avtobuslar, radio va televizorlar ishlab chiqarib, kemasozlikni ham rivojlantira boshladi.

AQSHning hukmron doiralari inqilobni iqtisodiy jazolar orqali bo'g'ib tashlashga urindi, ular amerika kompaniyalariga Kubadan shakar sotib olishni man etishdi, unga neft va oziq-ovqat sotishni taqiqlashdi. **1961-yilda** AQSH Kuba bilan diplomatik munosabatlarni uzdi va qurolli bostirib kirishni tashkil etdi. **1962-yilning oktabrida** orol yirik harbiy-dengiz kuchlari, harbiy-havo, dengiz piyodalari, parashyutchilar, strategik aviatsiya birlashmalari yordamida to'liq o'rab olindi. Dunyo termoyadro urushi yoqasiga kelib qoldi. Bu davr "**Karib inqirozi**" nomini oldi. Diplomatik muzokaralar natijasida kelishuvga erishildi. Markazlashgan ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti tizimining yaratilishi mam-

lakatning iqtisodiy rivojlanishiga ancha zarar keltirdi. Amalda xususiy sektor yo‘q qilindi va bozor munosabatlari asoslari yemirildi. Bu xalq ommasining ahvoriga ta‘sir etmay qolmadi.

Mamlakatda oziq-ovqat va eng zarur buyumlar yetishmovchiligi sezildi, me‘yorlangan ta‘minot kiritildi, tashqi qarz oshdi.

1993-yilda kubaliklarga xususiy korxonalar ochish va chet el valyutasini sotib olishga ruxsat berildi. Iqtisodiyotning turistik sohasiga chet el mablag‘i faol jalb etila boshladi. 2002-yil iyundagi referendumda kubaliklarning 99% konstitutsiyaga sotsialistik tizim “daxlsiz” deb e‘lon qilinishini kiritish uchun ovoz berishdi. Kuba iqtisodiyoti tez sur‘atlarda rivojlanmoqda.

Lotin Amerikasidagi ijtimoiy-siyosiy harakat

Kuba Lotin Amerikasidagi inqilohiy o‘zgarishlar jarayonining faqat boshl bo‘ldi. Panamada **1968-yilning**

oktabrida general O.Torrixos Errero boshchiligida vatanparvarlik kayfiyatidagi harbiylar hokimiyat tepasiga keldi. Bu joyda agrar va soliq islohotlari o‘tkazildi. Qariyb bir paytda **Peruda** davlat to‘ntarishi natijasida hokimiyatga vatanparvarlik kayfiyatidagi harbiylar keldi. Ular xorijiy monopoliyalarni qo‘lida bo‘lgan neft kohlari va ayrim tog‘-kon korxonalarini natsionalizatsiya qilishdi.

60-yillar oxirida Lotin Amerikasi ijtimoiy-siyosiy harakatida yangi xususiyatlar yuzaga keldi. Bu xususiyatlar mavjud tuzumlarini ag‘darish va hokimiyatni egalashga yo‘naltirilgan faoliyatga ega bo‘lgan avvalgi siyosiy koalitsiyalardan farqlanuvchi iqtisodiy va ijtimoiy o‘zgarishlar vazifalarini o‘z oldiga qo‘ygan keng koalitsiyalarni yaratishda namoyon bo‘ldi.

Bunday koalitsiyalar Chilida 1969-yilda, Urugvayda 1971-yilda va Kolumbiyada 1972-yilda tashkil etildi. Venesuelada ham 1970-yilda “Yangi kuch” nomli koalitsiya tashkil qilindi. Lotin Amerikasida kurashning yangi bosqichi boshlandi. Uning rivojlanishi uchun qulay xalqaro sharoitlar yuzaga keldi. AQSHda noroziliklar, shuningdek, amerika hindularining teng huquq uchun harakati bilan bog‘liq siyosiy inqiroz boshlandi.

Chilida xalq birligi koalitsiyasining g'alabasi **1970-yilning 4-sentabrida** Chili prezidentligiga saylovlarda Xalq

birligi koalitsiyasidan nomzod **Salvador Alyende** g'alaba qozondi. Uning hukumati amerika monopoliyalari va mahalliy oligarxiya hukmronligini tugatish, Chilining milliy suverenitetini mustahkamlash va mehnatkashlar ahvolini yaxshilashga yo'naltirilgan radikal ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni o'tkazdi.

Xalq birligi koalitsiyasida sotsialistik va kommunistik partiyalar eng asosiy rol o'ynab, mamlakatning barcha tabiiy boyliklarini natsionalizatsiya qildi. Xorijiy banklar ustidan nazorat o'rnatdi. AQSH harbiy-havo kuchlarining bazasi nazorat ostiga olindi. Oylik ish haqi, nafaqalar oshirildi va qashshoq oilalarga nafaqa 100 foizga oshirildi. Ijtimoiy ta'minot, turar-joy qurilishi, sog'liqni saqlash va ta'limga davlat ajratmalari oshdi.

S. Alyende hukumati-ning ag'darilishi

Qit'ada inqilobiy jarayonning bundan keyingi rivojlanishini to'xtatish uchun AQSH Alyende hukumatini ag'darish bo'yicha operatsiya o'tkazdi. 1973-yil 11-sentabrdagi harbiy to'ntarish general Pinochet va inqilobdan qo'rqib ketgan yirik monopoliya vakillari tomonidan amalga oshirildi. Prezidentlik saroyini zabt etish chog'ida S. Alyende o'ldirildi.

To'ntarishdan so'ng mamlakatda fashistcha tipdagi tuzum o'rnatildi. Hokimiyatga kelgan harbiy qo'mita barcha fuqarolik erkinliklarini man etdi. Milliy kongressni tarqatib yubordi va partiyalarni qonundan tashqarida deb e'lon qildi. S. Alyende hukumatining barcha iqtisodiy yutuqlari yo'q qilindi va mamlakat o'z iqtisodiy-siyosiy va sotsial rivojlanishida o'nlab yil orqaga itqitib tashlandi.

Alyende Salvador (1908—1973) — Chili prezidenti (1970—1973). Chili sotsialistik partiyasi tashkilotchilaridan biri. 1973-yilgi harbiy to'ntarish paytida o'ldirilgan.

1980-yilda harbiy xunta yangi konstitutsiyani qabul qildi. General Pinochet mamlakat prezidenti etib tasdiq-

landi, biroq xunta yetti yil davomida mamlakatda siyosiy hokimiyat haqida pleblssit (umumxalq ovozig qo'yish) o'tkazish majburiyatini oldi. 1988-yil 5-oktabrdagi plebissitda chililiklar diktatorga qarshi 56 foiz ovoz berishdi.

1989-yilning dekabrda Chilida barcha muxolifatdagi siyosiy partiyalar (markscha partiyalardan tashqari) ishtirokida umumxalq saylovlari bo'ldi. Xristian demokratlar vakili Patrisio Elvin g'alaba qozondi. **1993-yilda** Chili prezidenti etib Demokratiya uchun koalitsiya vakili **Eduardo Frey** saylandi.

Biroq Pmochet boshchiligidagi generallar diktaturasi 1997-yilgacha saqlamib qoldi. Harbiylar o'zlarini konstitutsiyaning kafolati deb e'lon qilishdi. Mamlakatda siyosiy hokimiyatni nazorat etuvchi Milliy xavfsizlik kengashimi tuzishdi. Pmochet bu davr mobaymida qo'shinga boshchilik qildi va mamlakat diktatori bo'lib qoldi. U daxlsizlik huquqiga ega bo'lgan umrbod senatorlikka tayinlangandan so'nggima bu vazifalardan ketdi.

1998-yilda Angliyaga davolanishga kelgan Pmochet uni diktatura davrida bir necha yuz ispanning o'limida ayblagan ispan prokuraturasi talabi bilan qamoqqa olingdi va 16 oy mobaynida uy qamog'ida saqlandi. Faqat 2000-yilning 3-martida ingliz sudi uning kekxa yoshimi hisobga olib, Chiliga jo'natishga ruxsat berdi.

Angliyada Pmochetning taqdiri haqida bahslar bo'layotgan bir paytda Chilining o'zida sotsialistik partiya hokimiyatga keldi. **2000-yilning martida** mamlakat prezidenti etib chililiklarni birlashishga chaqirgan S.Alyenening safdoshi **Rikardo Lagos Eskobar** saylandi.

Nikaraguadagi ingilobning g'alabasi

1978-yilda aka-uka Samoslar tuzumi hukmronlik qilgan Nikaraguada xorijiy kompaniyalar zo'ravonligiga qarshi chiqqan turli partiya va tashkilotlar kirgan muxolifat tashkil etildi. **1978—1979-yillarda** mamlakatni Sandmochilar milliy ozodlik fronti (SMOF) rahbarligidagi partizanlar harakati qamrab oldi. Reaksion tuzum ag'darildi. Hokimiyat tepasiga SMOF keldi.

Yangi hokimiyat uch tamoyil: siyosiy fikrlar xilmaxilligi, aralash iqtisodiyot va qo'shilmalik siyosatiga asoslangan adolatli jamiyatni qurishni o'z maqsadi deb e'lon qildi. Samoslarning barcha mulki davlat ixtiyoriga

o'tkazildi, xususiy banklar, tog'-kon sanoati, tashqi savdo natsionalizatsiya qilindi. Sandinochilar xalq qo'shini mamlakat qurolli kuchlarining asosi bo'ldi. Agrar islohot, qishloq xo'jalik kooperatorlari haqida qonun qabul qilindi. **1984-yilning 4-noyabrda** Nikaraguada ilk bor ko'ppartiyaviylik asosida demokratik saylovlar bo'lib o'tdi. Mamlakat prezidenti etib SMOF va uning qurolli kuchlari qo'mondoni **Daniel Ortega** saylandi.

Ortega Saavedra Daniel (1945-yilda tug'ilgan) — 1965-yildan SMOF tarkibiga kirgan, 1981-yildan — unga boshchilik qilgan, 1985—1990-yillarda — Nikaragua prezidenti.

Uning tashabbusi bilan 1988-yilning iyunida mamlakatning barcha siyosiy kuchlari o'rtasida qurolli kurashni to'xtatish haqida bitimga erishildi. Shundan so'ng AQSH "kontras", ya'ni sandinochilarga qarshi qurolli kurash olib borganlarni qo'llab-quvvatlashini to'xtajagini e'lon qildi.

1990-yilning fevralida Nikaraguada umumxalq demokratik saylovlari bo'lib o'tdi. Prezident **Violetto Chamorro** boshchiligidagi o'ng muxolifat hukumati hokimiyat tepasiga keldi. Sandinochilarning bir qismi saylovlar natijasini tan olishdan voz kechdi va mamlakat fuqarolar urushi yoqasiga borib qoldi. Biroq D.Ortega o'z siyosiy mag'lubiyatini tan oldi va o'zining yaqin paytlardagi muxoliflarining hokimiyatga kelishiga rozi bo'ldi. V.Chamorro mamlakatda tinchlik va barqarorlikni saqlashga muvaffaq bo'ldi.

Liberal partiyaning o'n yillik boshqaruvi hech qanday ijobiy o'zgarishlar keltirmadi. Aholining ishtiyoqi tezda so'ndi. Tadbirkorlar islohotlar yo'qligidan hafsalasi pir bo'ldi. Nikaragua g'arbiy yarimshardagi eng kambag'al mamlakat bo'lib qoldi.

2000-yil 6-noyabrda mamlakat poytaxti Managua meri lavozimiga sandist etakchilaridan biri saylandi. Bu liberal partiyaning birinchi mag'lubiyati edi. Biroq, 2001-yil noyabrdagi prezidentlik saylovlarida nomzod Enrike Bolanos g'alaba qozondi.

Venesueia.
Demokratik inqilob

Venesuela dunyodagi eng boy neft qazib chiqaruvchi mamlakatlardan biri. 1947-

yilda bu o'lkada ilk bor erkin ko'ppartiyaviy prezidentlik saylovlari bo'lib o'tdi. Biroq harbiy to'ntarish natijasida mamlakatda general **Ximenes** diktaturasi qaror topdi. Mamlakatda muayyan muddat ikki partiya — sotsial-demokratik va sotsial-xristian partiyasi hukmronligiga asoslangan barqarorlik o'rnatildi, biroq harbiylar siyosiy hayotni nazorat ostida ushladi.

90-yillar boshlarida jahon bozorida neft narxlari keskin pasaydi. Mamlakatda inflyatsiya 30 foizga ko'tarilib ketdi, turmush darajasi keskin pasaydi. Ayni paytda kompaniyalar daromadi pasaymadi va korrupsiya avj oldi.

Bu sharoitlarda yosh zobitlar maxfiy-inqilobiy tashkiloti — **Inqilobiy bolivarcha harakat—200 (IBH—200)** shakllandiki, Ugo Chaves mazkur harakat yo'l boshchisi bo'ldi. S.Bolivar ularning sajda qiladigan kishisi edi.

Bolivar Simon (1783—1830) — Lotin Amerikasining eng mashhur qahramoni. Ispan mustamlakachilariga qarshi milliy-ozodlik kurashiga rahbarlik qilgan. Venesuela, Kolumbiya, Panama, Ekvador, Peru va Boliviyaning ispanlar zulmidan ozod etilishini uning nomi bilan bog'lashadi. B.Simon sharafiga Boliviya uning nomi berilgan, u bu mamlakatda 1825-yildan prezident bo'lgan. 1913-yilda Venesuela Milliy kongressi uni Xaloskor (Liberator) deb e'lon qildi.

IBH—200 ning faollashuviga Karakasda davlat ijtimoiy nafaqalarini qisqartirishga qarshi stixiyali isyon turtki bo'lib xizmat qildi. Uni bostirish minglab kishilarning halok bo'lishiga olib keldi.

1992-yilning 4-fevralida Ugo Chaves qo'mondonligidagi qo'shin qismlari Karakas ko'chalari bo'ylab marsh yurishini boshladi. Ular hukumat iste'fosi va Prezidentning lavozimdan olinishi, korrupsiyaga aralashmagan kishilardan harbiy-fuqarolik xuntasini tashkil etish, yangi konstitutsiyani qabul qilish uchun konstitutsiyaviy Assambleyani chaqirishni talab etishdi. Biroq xalq ularni qo'llab-quvvatlamadi.

Natijada harbiy isyon yo'l boshchilari qo'lga olindi va qamoqxonaga tashlandi. Bu yerda ular o'z taktikalarini ko'rib chiqishdi va kurashning zo'rlik ishlatilmaydigan shakllariga o'tish haqidagi xulosaga kelishdi. **1997-yilda** ular katta siyosatga qaytishdi va qisqa muddatda ulkan

yutuqlarga erishishdi. Ular yaratgan partiya Beshinchi respublika harakati deb nomlandi. Uning dasturiy maqsadi “Bolivarcha respublika”ni tashkil etish edi. Partiya atrofida so‘l va so‘l markazchi partiyalar ittifoqi — **Vatanparvarlik qutbi** yuzaga keldi. U 1998-yilgi parlament saylovlarida g‘alaba qozondi. 1999-yilgi prezidentlik saylovlarida esa Ugo Chaves g‘alaba qozondi. U plebissit o‘tkazish yo‘li bilan prezident bo‘lgach, mamlakatning yangi konstitutsiyasini tasdiqladi. Yangi parlamentga saylovlarda vatanparvarlik qutbi 90 foiz ovoz oldi. **2000-yilning 1-yanvaridan** mamlakat yangi nom bilan **Venesuela Bolivarcha Respublikasi** deb ataldi.

Ugo Chaves dasturi mamlakatni qashshoqlik va korruptsiyadan ozod etishni ko‘zda tutdi. Xalqaro siyosatda yangi Venesuela dunyoni demokratik asosda qayta qurish va Lotin Amerikasi davlatlari Konfederatsiyasini tashkil etish tarafdori bo‘lib chiqmoqda. Shu tariqa Venesuelada qon to‘kishiarsiz demokratik inqilob ro‘y berdi.

Biroq, bu hol neft eksporti daromadlarining katta qismi hisobiga shohona yashashga ko‘mikkanlarni qoniqtira olmasdi. 2000-yil dekabrda yirik tadbirkorlar va profsoyuz namoyondalari U.Chavesni ag‘darib tashlash maqsadida umumxalq ish tashlashini uyushtirdi. U bir necha oy davom etdi va 2002-yil aprelda avjiga chiqib, qurolli qo‘zg‘olonlar ro‘y berdi. Ommaviy harakatni qo‘shin qo‘llab-quvvatladi. U.Chaves qamoqqa olinib, harbiy lagerga jo‘natildi. O‘tish davri hukumatini tuzish haqida muzokaralar boshiandi.

Endi ko‘chaga xalq chiqdi. Xalq chiqishlari davlatga qarshi kuchiarni chekinishga majbur etdi. U.Chaves hokimiyatga qaytdi. Xalq uning neft daromadlarini kambag‘allar foydasiga qayta taqsimlash yo‘lini ma‘qulladi. Qariyb butun Lotin Amerikasi U.Chavesni qo‘llab-quvvatladi.

Qisqacha mazmuni

- Lotin Amerikasi mamlakatlarida urushdan keyingi davrda Yevropa davlatlari pozitsiyasining kuchsizlanishi
- AQSHning qit‘a iqtisodiyoti va slyosatiga ta‘siri, amerika kompaniyalari monopoliyasi
- Xorijiy kapital eksporti — bozor iqtisodiyotini rivojlantirishni ta‘minlash

- 50-yillar — demokratik kuchlarning erkinlik va suverenitet uchun harakati; Peru, Kolumbiya, Venesuelada diktatorik tuzumlarining tugatilishi

Kuba respublikasi

- 1959-yil 1-yanvar — Kubada amerikaparast R.Batista tuzumining ag'darilishi

Chili

- 1970-yil 4-sentabr — Chiilda Xalq birilgi koalitsiyasining g'alabasi — S.Alyende
- 1973-yil 11-sentabr — S.Alyende hukumatining ag'darilishi. Hokimiyat tepasida — general Pinochet
- 1980-yil — Chiilda yangi konstitutsiyaning qabul qilinishi
- 1997-yil — Pinochet umrbod senator etib tayinlandi.
- 2000-yil mart — Chili prezidenti — sotsialist R.L. Eskobar

Nikaragua

- 1979-yil — Samoslar diktatorik tuzumining ag'darilishi
- 1984-yil 4-noyabrdan — prezident Daniel Ortega
- 1988-yil — Nikaraguada qurolli kurashni to'xtatish haqidagi bitim
- 1990-yil — Nikaragua prezidenti V.Chamorro

Venesuela

- 1977-yil — Venesuelada general Xlmenes diktaturasining o'rnatilishi
- 1992-yil 4-fevral — muvaffaqiyatsizlikka uchragan harbiy isyon (Ugo Chaves)
- 1998-yil — parlament saylovlarida vatanparvarlik qutbining g'alabasi
- 1999-yil — Venesuela prezidenti Ugo Chaves
- 2000-yil 1-yanvar — Venesuela Boilvarcha Respublikasining tashkil topishi

Savollar

- ?
1. Ikkinchi jahon urushidan so'ng Lotin Amerikasi mamlakatlari iqtisodiyoti qanday o'zgardi?
 2. F.Kastro tomonidan mustaqillik o'rnatilgandan so'ng islohotlarni o'tkazish jarayonida qanday xatoliklarga yo'l qo'yildi?
 3. Siz nima deb hisoblaysiz, nega S.Alyende harbiy to'ntarishning oldini ololmadi?
 4. Lotin Amerikasi xalqlari bugungi kunda qanday muammolarni hal etishi lozim?

VI b o b

AFRIKA: OZODLIKNING QO'LG'A KIRITILISHI

ingliz-fransuz-isroil birlashgan harbiy tajovuzkor yurishi boshlandi. Sovet Ittifoqining Misrni kuch bilan qo'llab-quvvatlashga tayyorgarligi haqidagi bayonoti tajovuzkorlarni chekinishga majbur etdi. Bu Misr inqilobining ikkinchi muhim g'alabasi edi. Dehqonlar yerga mulk huquqini qo'lga kiritgan agrar islohot amalga oshirildi. SSSR bilan texnik hamkorlikda Nilda Asvon to'g'oni qurildi, u elektr energiya ishlab chiqarishni ikki barobar oshirish, paxta va oziq-ovqat ekinlari maydonlarini ancha kengaytirish imkonini berdi.

Nosir Jamol Abdul (1918–1970) — Misrning 1956-yildan prezidenti, Arab sotsialistik ittifoqining asoschisi va 1963-yildan birinchi raisi. 1952-yilning 23-iyulida harbiy to'ntarishni tayyorlagan va tashkil etgan "Ozod zobitlar" tashkiloti asoschisi va rahbari.

Ichki va tashqi siyosatdagi o'zgarishlar

Jamol Abdul Nosirning 1970-yildagi o'limi Misrning ichki va tashqi siyosatida tub o'zgarishlarga olib keldi.

Mamlakatning yangi rahbariyati g'arbparastlik siyosatini amalga oshira boshladi va Isroil oldida taslimchilik yo'lga o'tdi. Prezident **Anvar Sadat** g'arb davlatlari, birinchi navbatda Amerikaning xususiy kapitalini keng tatbiq eta boshladi. Iqtisodiyotga Xalqaro valyuta jamg'armasi mablag'larini investitsiya sifatida jalb etishga urinish 1977-yilda ommaviy noroziliklarga olib keldi, chunki davlat korxonalari uchun subsidiyalarni qisqartirish, milliy valyuta kursini o'zgartirish va foiz stavkalarini erkinlashtirishni dastlabki shart sifatida talab etdi.

1979-yilda Misr AQSH rahnamoligida separat (bir tomonlama) isroil-misr tinchlik shartnomasini imzoladi. Arab mamlakatlari bu bitim uchun A.Sadatni kechira olmadi, Misr bilan diplomatik munosabatlarni uzdi va mamlakat "Islom konferensiyasi tashkiloti"dan (IKT) chiqarildi. **1981-yilning 6-oktabrida** A.Sadat musulmon diniy tashkilotiga tegishli bir guruh harbiylar tomonidan o'ldirildi.

"Islom konferensiyasi tashkiloti" — xalqaro hukumatlararo tashkilot. Rabatda musulmon mamlakatlari davlat va hukumatlari rahbarlari konferensiyasida tashkil etilgan. Diniy mushtaraklik asosida 44 musulmon davlatlari, shuningdek, FOTni birlashtirdi. IKT qoshida Islom rivojlanish banki mavjud. 1975-yildan IKTga BMT kuzatuvchisi maqomi berilgan.

80—90-yillardagi ichki va tashqi siyosat

1981-yil 14-oktabrda Misr prezidenti etib vitse-prezident **Husni Muborak** (1928-yilda tugʻilgan) saylandi. U asosan oʻzidan avvalgi prezident siyosatini davom ettirdi. Kemp-devid bitimlarini imzolaganidan soʻng Misr 10 yil mobaynida AQSHdan 20 milliard dollar qarz oldi, shundan 12 milliard dollari qoʻshinni qayta qurollantirishga sarfladi.

Biroq neft va paxtaga jahon narxlarining tushib ketishi Misr iqtisodiyotini chuqur inqirozga olib keldi, "sovuq urush"ning tugashi Misrning xalqaro munosabatlardagi ahamiyatini pasaytirdi. 80-yillar oxiri — 90-yillar boshlarida roʻy bergan jahondagi iqtisodiy pasayish Misrni arab mamlakatlari, Afrika va Sharqiy Yevropadagi anʼanaviy bozorlaridan mahrum boʻlishga olib keldi. Mamlakatda 60 milliard dollarlik ulkan tashqi qarz yuzaga keldi. Ular boʻyicha Misr har yili 10 milliard dollar foizlarni toʻlaydi. Mamlakat importi 12, eksporti 4,5 milliard dollarni tashkil etadiki, bu yillik balans kamomadi 4,5 milliard dollarni anglatadi demakdir. Qarzning bir qismini hukumat sayyohlik va Fors qoʻltigʻiga ishga joʻnagan misrliklarning pul tushumi hisobiga qoplaydi. Iqtisodiy ahvol yildan-yilga yomonlashmoqda. Narxlar har yili oʻrtacha 12—15 foizga oʻsmoqda.

H.Muborak Misrning arab dunyosida yakkalanib qoʻlishini bartaraf etishga muvaffaq boʻldi, biroq mamlakatni arab millatining tan olingan yetakchisi pozitsiyasini tiklab boʻlmadi. 1983-yilda Iordaniya bilan, 1988-yilda — Aljir, 1989-yilda — Suriya bilan diplomatik munosabatlar tiklandi. 1984-yilda IKT Misrni tashkilotga aʼzolicini tikladi.

H.Muborak A.Sadatning faqat AQSH bilan hamkor-

lik qilishni mo'ljallagan bir tomonlama siyosatidan uzoqlashdi va Sovet Ittifoqi bilan munosabatlarga muhim ahamiyat berdi. 1988-yilda iqtisodiy, savdo va fan-texnika hamkorligi haqida sovet-misr bitimi imzolandi.

Islom fundamenta- lizmining faollashuvi

Misr boshidan kechirgan iqtisodiy va ijtimoiy qiyinchiliklar islom fundamentalizmi-ning tiklamishiga olib keldi, u A.Sadat o'ldirilgandan so'ng qatag'onlar natijasida o'z ta'sirimi yo'qotgandi. Bunga 39 ming kishilik Misr harbiy kontingentining AQSH tomomda "Sahrodagi bo'ron" operatsiyasida ishtirok etishi uchun jo'natilishi ham yana bir sabab bo'ldi.

1991-yildan so'ng mamlakatda islom fundamentalistlarining uch guruhi — **Islom guruhi, Islom jihodi va Musulmon birodarlari** mavjud bo'ldi. Islom terrorchiligi faollashdi. H.Muborakka bir necha bor (1993, 1995 va 1999-yillarda) suiqasd amalga oshirildi. Aymi paytda fundamentalistlar kurashning yangi shakllarini o'zlashtira boshiashdi. Ular kasaba uyushmalarida rahbarlikni egalashdi, ochlik, ish tashlashlari va kompyuter tarmoqlarida buzilishiarni tashkil etishdi.

Hukumat ommaviy qatag'onlar bilan javob berdi. Terrorchilikka qarshi operatsiyalar natijasida dimiy guruhiarning 60 vakili o'ldirildi, 1996-yilda harbiy sudlar islom fundamentalistlariga tegishlilikda shubhalanilgan 48 kishini dor ostiga jo'natdi. Bu hol ularning o'z taktikasini o'zgartirishga majbur etdi. **1996-yilda** Islom guruhi yangi siyosiy partiya — Markaz Partiyasini tashkil etdi, u terrorizmdan voz kechish va kurashning tinch usullariga o'tishni e'lon qildi. Musulmon birodarlari ham unga qo'shildi. Faqat Islom jihodi ilgari usullaridan voz kechmadi.

Markaz partiyasi va Musulmon birodarlari konstitutsiyaviy islohotlar, mamlakatning barcha siyosiy kuchiari ishtirokidagi muloqot, adolatli qonunlarni tasdiqlash, turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi tengsizliklarni qisqartirish va ishsizlikni tugatishni talab qiladi.

Joriy konstitutsiyaga muvofiq (**1971-yilda**) prezident avval hokimiyatning oliy qonunchilik organi— Milliy majlis tomonidan saylanadi, uning 40 foiz deputatlarini

o'zi tayinlaydi, so'ngra nomzodi xalq referendumi tomonidan tasdiqlanadi. H.Muborak mamlakat rahbari etib to'rt marta (1981, 1987, 1994 va 1999-yillar) saylangan.

Tarixiy ma'lumot

MISR HUKMDORLARI

qirollar

1922—1936 — Ahmad Faud I
1936—1952 — Faruq
1952—1953 — Ahmad Faud II

prezidentlar

1953—1954 — M.Najib
1954—1970 — J.A.Nosir
1970—1981 — A.Sadat
1981-yildan — H.Muborak

Qisqacha mazmuni

- 1952-yil 23-iyul — Jamol Abdul Nosir rahbarligidagi miiiii vatanparvarlik inqilobi
- 1953-yil iyun — Misr respubiika deb e'lon qilindi
- 1956-yil — Misrning birinchi prezidenti — J.A.Nosir
- 1956-yil iyul — Suvaysh kanallning natsionalizatsiya qilinishi
- 1956-yil 30-oktabr — Misrga qarshi muvaffaqiyatsiz ingiiz-fransuz-isroii tajovuzkoriigi
- Agrar islohot: yerlarni dehqonlarga berish
- 1970-yildan — prezident Anvar Sadat — g'arb-parastlik siyosati
- 1981-yil — A.Sadatning o'ldirilishi
- 1981-yil 14-oktabr — prezident Husni Muborak: arab dunyosida siyosiy yakkalanishga qarshi
- 80-yiliar oxiri — 90-yillar boshi — iqtisodiy va siyosiy qiyinchiliklar; islom fundamentalizmi ta'slrining o'sishi
- 1996-yil — islomchiarning tinch kurash vositalariga o'tishi
- 1999-yil — H.Muborakning yangi prezidentlik mud-datiga saylanishi

JAZOIR

Mustaqillik uchun kurash

XIX asr o'rtalaridan Jazoir fransuz mustamlakasi edi. U iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotda Fransiyadagi siyosiy hayotni radikallashtirish jarayonlari bilan yaqindan bog'liq bo'lib, bu hol mustaqillik uchun kurashishga burilishni oldindan belgilab berdi.

1954-yilning aprelda Jazoirda birlik va harakatlar inqilobiy qo'mitasi tuzildi, keyinchalik u Milliy Ozodlik Frontiga (MOF) aylantirildi. Uning chaqirig'i bilan 1954-yilning 1-noyabrida Jazoirning janubi-sharqida umummilliy inqilobga o'sib o'tgan qurolli qo'zg'olon boshiandi. MOF dasturi Jazoir mustaqilligi uchun kurash, demokratik respublika tuzish, agrar islohotni amalga oshirish, ishiab chiqarish asosiy vositalarini natsionalizatsiya qilishni ko'zda tutdi. 1958-yilda MOF negizida **Jazoir respublikasi muvaqqat hukumati** tuzildi.

Fransuz mustamlaka hukumati aljirlik vatanparvarlarga qarshi ulkan qo'shin va qatag'on apparatini ishga soldi. Mustaqillik uchun kurashda 1 million aljirlik halok bo'ldi (9 million aholidan) va 2 millionga yaqin kishilar qamoqxonalarga tashlandi. Jahon jamoatchiligi fransuz hukumatining xatti-harakatlarini qoraladi. Dunyoning ko'plab mamlakatlari Aljir respublikasi Vaqtli hukumati-ni tan oldi.

Evian bitimlari. AXDR e'lon qilinishi

1962-yilning 18-martida Evian shahrida jazoir-fransuz munosabatlarini belgilab beruvchi bitimlar imzolandi. Jazoir mustaqil deb e'lon qilindi va **Jazoir Xalq Demokratik Respublikasi** deb nomlandi. MOF yo'l boshchisi **Ahmad bin Bella** hukumatga boshchilik qildi.

Evian bitimlaridan keyin ayrim yevropalik mustamlakachilar mamlakatni tark etdi, boshqalari esa hukumatga ochiqchasiga qarshilik ko'rsatish yo'liga o'tdi. Bunga javoban respublika rahbariyati joylarda korxonalar ishlarini yo'lga qo'yish uchun o'z-o'zini boshqarish qo'mitalarini tashkil etdi. Tez orada Bin Bella hukumati mulkdorlar tashlab ketgan sanoat korxonalari va yerlarni natsionalizatsiya qilish haqida dekret chiqardi.

1963-yilning oktabrida fransuz mustamlakachilariga

tegishli bo'lgan barcha yerlar o'z-o'zini boshqarish qo'mitalariga berilishi, yerlarni dehqonlar o'rtasida taqsimlanishi ko'zda tutilgan yangi dekretlar qabul qilindi.

MOF boshqaruvi 1965-yilda MOF rahbariyatida Bin Bella boshchiligidagi mo'tadil siyosiy yo'l va mudofaa vaziri polkovnik Xuari Bumeden (1925—1978) boshchiligidagi keskin totalitar yo'l tarafdorlari o'rtasida bo'linish yuz berdi. 1965-yilning 19-iyunida to'ntarish natijasida Bin Bella MOF yo'lboshchisi va prezidentlik lavozimlaridan olib tashlandi, **X.Bumeden** esa o'zini Inqilobiy Kengash prezidenti deb e'lon qildi.

Bin Bella Ahmad Muhammad (1916-yilda tug'ilgan)— MOF yo'lboshchisi, Jazoir respublikasi prezidenti (1962—1965). Harbiy to'ntarish natijasida ag'darilgan. 1979-yilda Fransiyaga chiqarib yuborilgan. 1990-yilda Jazoirga qaytgan va siyosiy faolligini tiklagan, Demokratik Jazoir uchun harakatini tashkil etgan.

X.Bumeden 1976-yilgacha Jazoirda hukmronlik qildi, shu yili prezident etib saylandi. U xuddi Liviyadagi kabi zo'hdona islom sotsializmi tarafdori edi. Uning vafotidan so'ng 1978-yilda MOF raisi **Benjedid Shadli** uning o'rmini egalladi va X.Bumeden tuzumining keskin xususiyatini yumshatishga intildi. U Fransiya bilan yaqin aloqalar o'rnatdi, 1981-yilda esa Tehrondagi amerikalik garovga olinganlarni ozod etishda vositachilik qildi.

1984-yilda B.Shadli yana mamlakat prezidenti etib saylandi, biroq MOFning ahvoliga putur yetdi. Neftga nisbatan jahon narxlarining pasayishi ommaviy bo'lma-gan choralarni ko'rishga majbur etdi, bu hol esa aholi turmush darajasining pasayishiga olib keldi. Mamlakatning ikki asosiy shahri — Jazoir va Oranda 1988-yilning oktabrida islom fundamentalistlarining isyoni yuzaga keldi. Bu kunlarda 150 dan ziyod kishi halok bo'ldi. Faqat B.Shadlining ijtimoiy va siyosiy islohotlarni o'tkazishga bo'lgan va'dasigina hukumatga qarshi harakatning kuchayib ketishini to'xtatdi.

**Islom fundamentalist-larining faollashuvi.
Fuqarolar urushi**

1989-yilda prezidentlik hokimiyatini kuchaytiruvchi yangi konstitutsiya qabul qilindi. MOF hukumatga monopoliyadan voz kechdi. Muxolifatdagi partiyalar va islom

fundamentalistlarining faoliyatiga yoʻl ochildi. 1989-yilda tuzilgan Islom milliy qutqarish fronti mahalliy hokimiyat organlariga saylovlarda gʻalaba qozondi. U va MOF oʻrtasida qarama-qarshilik davri boshlandi.

1991-yilning noyabrida Jazoirda umumxalq parlament saylovlari boʻlib oʻtib, unda yana islom fundamentalistlari gʻalaba qozondi. Qoʻshin saylov natijalarini tan olishdan bosh tortdi. Bunga norozilik belgisi sifatida B.Shadli isteʼfoga chiqdi. Uning oʻrnini **Muhammad Budiar** egalladi, biroq 1992-yilning 1-iyunida u islom fundamentalistlari tomonidan oʻldirildi, 2-iyunda esa qoʻshin **Ali Karini** prezident deb eʼlon qildi. Bu Jazoirda butun 90-yillar mobaynida davom etgan fuqarolar urushining boshlanishi edi.

1999-yil aprelda qoʻshin yordamida hokimiyatga **Abdul-Aziz Buteflika** keldi. Biroq, mamlakatda tinchlik va barqarorlikka erishilmadi. Qoʻshin rahbariyati davlatni boshqarishda oʻz vakolatlarini kengaytirishni talab qildi. Buteflika qotillik va terrorizmga aralashmagan islom jangarilariga amnistiya eʼlon qildi. Shu yoʻl bilan milliy kelishuvga umid qildi. 2001-yilda terroristik hurujlarning yangi toʻlqini boshiandi. Kabiliya viloyatida yashovchi berber qabilalari ham hukumatga qarshi kurashga kirdi. Aljirda fuqarolik urushi davom etmoqda. Uning rahbarlari mamlakatda xalqaro vositachilar kirishini istamaydi.

Qisqacha mazmumi

- XIX asr oʻrtalaridan — fransuz mustamlakasi
- 1954-yil 1-noyabr — qurolli qoʻzgʻolon inqilobga aylandi
- 1958-yil — Jazoir respublikasi Vaqtil hukumati tashkil topdi.
- 1962-yil 18-mart — Evian bitimlari — Jazoir mustaqil davlat deb eʼlon qilindi (AXDR). Hukumat rahbari Ahmad bin Bella
- Yevropalik mustamlakachilarning qochishi, hukumatga qarshiilik koʻrsatishi, natsionalizatsiya
- 1963-yil — yerlar oʻz-oʻzini boshqarish qoʻmitalariga berildi va dehqonlar oʻrtasida taqslmlandi.
- 1965-yil — toʻntarish; X.Bumedden — Inqilobiy Kengash prezidenti, islom sotsializmi tarafdori
- 1978—1992-yillar — prezident B. Shadli: ilgarigi tuzumni yumshatish

- 1989-yil — yangi konstitutsiyaning qabul qilinishi: prezidentlik hokimiyatining kuchsizlanishi; islom fundamentalistlarining faollashuvi
- 90-yillar — MOF va Islom milliy qutqarish fronti o'rtasida qurolli qarama-qarshilik

LIVIYA

Mustamlakachilik bilan kurash

Birinchi jahon urushi arafasida Liviya Italiya tomonidan bosib olindi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng mamlakatni ingliz va fransuz mustamlakachilari boshqardi. **1951-yilda** hokimiyatni qonuniylashtirish uchun mustamlakachilar eng qadimgi musulmon mazhabi — sanusitlar vakilini **Idris I** nomi bilan Liviya qiroli deb e'lon qildi, u mustamlakachilarning ashaddiy tarafdoriga aylandi. 1953-yilda u Anghyaga Liviya hududida harbiy bazalarni joylashtirish huquqini berdi, 1954-yilda esa bunday bitim AQSH bilan ham imzolandi. Liviya ingliz-amerika harbiy platsdarmiga aylandi, u Afrikada mustamlakachilik saqlanishining kafolati bo'lishi lozim edi.

Liviya Arab Respublikasining e'lon qilinishi

Idris I ning g'arbparastlik siyosati norozilik uyg'otdi va 1969-yilning 1-sentabrida **Muammar Kaddafiy** boshchiligidagi zobitlar guruhi harbiy to'ntarish qildi va monarxiya tuzumini ag'dardi. Mamlakat **Liviya Arab Respublikasi** deb nomlandi.

Yangi respublika rahbariyati suveremitetga erishish va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishiarni amalga oshirishda qat'iyeligini bayon etdi. 1970-yilning martida Angliya o'z harbiy bazalarini ko'chirishga majbur bo'ldi, iyunda esa AQSH ham shunday yo'l tutdi.

M. Kaddafiy. Respublikaning e'lon qilinishi

Hokimiyatning oliy organi deb Umumiy xalq kongressi (UXK) e'lon qilindi. M.Kaddafiy unga boshchilik qildi. Respublika **Xalq Liviya Arab Jamoxiriyasi (xalq hokimiyati)** deb nomlandi. M.Kaddafiy "1-sentabr inqilobi yo'lboshchisi" deb e'lon qilindi va Liviya respublikasining yakkashaxs boshlig'i bo'ldi.

Kaddafiy Muammar (1942-yilda tug'ilgan) — 1969-yilning 1-sentabridan 1977-yilning martigacha — Inqilobiy qo'mondonlik kengashi raisi, 1970—1972-yillarda — bosh vazir, 1977-yildan — Liviya Arab Jamoxiriyasi boshlig'i.

50-yillar ikkinchi yarmida Liviya yirik neft konlari ochildi, neft qazib chiqarish iqtisodiyotning asosiga aylandi va mamlakat milliy daromadining tezkor oshishiga imkon yaratdi. Liviya neft qazib chiqarish ruxsatiga ega barcha xorijiy kompaniyalar to'liq yoki qisman (51 foizga) natsionalizatsiya qilindi. Davlat mamlakatda neft mahsulotlarini sotish va taqsimlashni o'z qo'liga oldi. Shuningdek, milliy neft-kimyo sanoati va neftni olib chiqib ketish uchun o'z tanker floti tashkil etildi.

Respublika rahbariyati aralash tipdagi iqtisodiyotni shakllantirdi. Unda qudratli davlat sektori barpo etildi, bunga neft, neft-kimyo sanoatidan tashqari banklar, sug'urta kompaniyalari va yirik davlat qishloq xo'jalik birlashmalari, transport, tashqi savdo qurilish kompaniyalari kirdi. 1978-yilning sentabrida sanoat va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlaridagi korxonalar, ularda band bo'lgan ishchi va xizmatchilar qo'liga o'tdi. Ular o'z korxonalarini saylanadigan xalq qo'mitalari orqali boshqarishga kirishdi.

Mamlakatda kooperativ harakat va individual tadbirkorlikni rivojlantirish rag'batlantirildi, odamlarni ekspluatatsiya qilish xususiyatiga ega bo'lmagan istalgan xo'jalik faoliyatiga ruxsat berildi. Tadbirkorlar suiiste'molchiliklarini cheklash uchun Respublika hukumati majburiy eng kam oylikni oshirdi, kvartira haqini kamaytirdi, tibbiy xizmat, maktab va universitetlarda o'qitish bepul bo'ldi. Ilg'or daromad solig'i kiritildi.

Muammar Kaddafiy.

Imkoniyat jihatidan dunyodagi eng boy mamlakatlardan biridir. Har yill mamlakatda 110 million tonna neft qazib olinadi. Germaniya, Fransiya va Italiyaga eksport qilinadi. Neft sotishdan tushgan tushum 10 milliard dollarga yaqin mablag'ni tashkil etadi.

Mamlakatning yangi mafkurasi

Liviya rahbariyati asosida arab millatchiligi va islom bo'lgan **islom sotsializmi** deb nomlangan o'z mafkurasini ishiab chiqdi. Liviyada shariat huquqlari hukmron va musulmon qonunlari bajarilishi ustidan qat'iy kuzatiladi.

Liviya rahbariyati boshqaruvning respublika shakllari va parlament demokratiyasini rad etadi. Ko'zbo'yamachilik, umumxalq saylovlari esa maynavozchilik sifatida baholanadi. Buning o'rniga urug'chilik-qabilaviy demokratiya va xalq hokimiyati olg'a suriladi. Iqtisodiy tizimning tagzaminini teng taqsimotga asoslangan sotsializmdir. Uning mohiyati ishlab chiqarilgan mahsulotni taqsimlash ustida boradi: har bir kishi bir xil ulushni olishi kerak, iste'mol qilishda o'z-o'zini cheklashga erishishi lozim.

Liviya jamoxiriyasining iqtisodiy konsepsiyasi oylik ish haqini man etish, natural almashinuvga qaytishni ko'zda tutadi. Foyda olish iqtisodiyotni rag'batlantiradi, biroq u haddan ortiq shaxsiy ehtiyojlarni qondirishga emas, balki butun jamiyat ehtiyojlari yo'lida foydalanilishi lozim. Sekin-asta mehnat barcha jamiyat a'zolari ehtiyojlarini qondirish yo'lida foydani tugatishga olib kelishi lozim.

Bu ko'p jihatdan xomxayol va konservativ dastur na ijtimoiy, na iqtisodiy muammolarini hal eta olmas edi. U milliy tadbirkorlar tashabbuslarini to'xtatib qolib, Livianing ulkan potensial imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishni qiyinlashtirdi.

Livianing tashqi siyoati

1986-yilning 15-aprelida Amerika bombardimonchilari M.Kaddafiyning Tripolidagi qarorgohiga bomba zarbalarini berdi. U mo'jiza tufayli o'limdan omon qoldi.

AQSH Liviyani Isroilning asosiy dushmani sifatida tugatishni miyat qilgandi. Kaddafiy Y.Arofaf boshchiligidagi FOTni qo'llab-quvvatlab keldi, unga jangchilar ta'minoti uchun yirik mablag'lar ajratdi, Tripolida

FOT rezidensiyalaridan biri joylashgan. U Isroilning A.Sadat bilan bitimini keskin qoraladi. 1978-yilda Liviya-Misr chegarasida yuzaga kelgan murakkab ahvol ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarni to'liq uzishgacha borib yetdi.

Liviya Arab davlatlari ligasi, neft eksportchilari tashkiloti (OPEK), Qo'shilmaslik harakati, 1989-yilning fevralidan — Arab Mag'ribi ittifoqi a'zosi. Shu bols u tashqi siyosatda xalqaro miqyosda qo'llab-quvvatlanishiga ishonadi. Ayni paytda bir qator yirik g'arb davlatlari Liviya neftining uzluksiz yetkazib berilishidan manfaatdor va bu ham mamlakat xavfsizligining kafolatidir.

Qishioq xo'jalik ishiab chiqarishi rivojlanmaganligi sababli neftdan keladigan dollarning ko'p qismi oziq-ovqat mahsulotlari sotib olishga ketadi. Qishioq xo'jaligida mamlakat aholisining 16 foizigina mashg'ul, xolos. Iste'mol buyumlari, transport, yengil avtomobillar, samolyot, qurol-aslahani Liviya sotib olishga majbur. Neftdan tushadigan katta pul miqdorining ancha qismi nolshiab chiqarish xarajatlariga ketadi va shu bois ilmiy-texnika rivojlanishi hamda iqtisod o'sishi mexanizmini yaratmagan.

1988-yil 21-dekabrda Lokerbi nomli shotland qishioq'i ustida 259 yo'lovchisi bo'lgan Boing-247 samolyoti portlatildi. Liviya razvedkasining ikki xodimiga shubha tushdi, biroq Kaddafiy ularni xalqaro sud qo'liga topshirishdan bosh tortdi. Liviya xalqaro yakkalanib qoldi. 1992-yilda BMT Liviyaga qarshi savdo sanksiyalari va aviatsiya aloqasiga taqiqlashlar kiritdi. Liviya iqtisodiyotida kaos boshlandi. Inflyatsiya qariyb 20% ga yetdi, aholining 30% esa ishsiz qoldi. Kaddafiy shubha qilinayotganlarni berishga majbur bo'ldi. Sanksiyalar olib tashlandi va Yevropa kapitali yana Liviyaga kirib keldi. Liviya aviaterorizm qurbonlari uchun kompensatsiya to'lashga rozi bo'ldi.

Qisqacha mazmuni

- XX asr boshi — Italiya mustamlakasi
- Urushdan keyin — Angliya va Fransiya mustamlakasi
- 1953-yil — Angliya, 1954-yil AQSH harbiy bazalari-ning joylashtirilishi
- 1969-yil 1-sentabr — Muammar Kaddafiy

boshchiligidagi harbiy to'ntarish, monarxiyaning ag'darilishi, Liviya Arab Respublikasi deb e'lon qilindi

- Mamlakatda xalq hokimiyati o'rnatildi
- Mamlakat rahbari — M.Kaddatiy, mamlakat Liviya Xalq Arab Jamoxiriyasi deb qayta tashkil topdi
- 50-yillar — yirik neft konlarining topilishi
- Barcha xorijiy kompaniyalarning natsionallzatsiya qilinishi
- 1987-yil noyabr — kooperativchilik harakatining rivojlanishi, aholi ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarining kengayishi (bepul ta'lim va tibbiy xizmat ko'rsatish) Ideologiya — islom sotsializmi; shariat hukmronligi
- Respublika boshqaruv shakli va parlament demokratiyasidan voz kechish, iqtisodda — tenglashtiruvchi sotsializm
- 1986-yil 15-aprel — Isrolining asosiy dushmani sifatida M.Kaddafiy shtab-kvartirasining bombardimon qilinishi

TUNIS

Tunis 1956-yilda mustaqillikka erishdi. 1957-yil iyulda monarxiya o'rnatildi va Tunis respublika deb e'lon qilindi. Faqat **1963-yil oktabrda** Fransiya o'z harbiy-dengiz bazasini Bizertidan ko'chirdi va Tunis to'liq suveren bo'lib oldi.

Tunis g'arbparastlik qarashlarini yoqlovchi yagona arab mamlakati. 1969 va 1975-yillarda mamlakat hukumati YII bilan bitim tuzgan. Tunis, shuningdek, Arab davlatlari ligasi va 1989-yilda tashkil topgan Arab Mag'ribi Ittifoqi a'zosi sanaladi.

Mustaqillikka erishgach, hokimiyatga mustamlaka davrida tashkil topgan **Sotsialistik dastur** (dastur arabchada — konstitutsiya) partiyasi (SDP) keldi. Uning vakili **Xabib Burg'ib** mustaqil Tunisning birinchi prezidenti etib saylandi. Mamlakat hukumatining ichki siyosati "**sotsializmi dasturi**" doktrinasini bo'lib qoldi. U iqtisodning davlat, kooperativ va xususiy sektorini birlashtirish hamda aholi barcha qatlamlarini birlashtiruvchi "sotsializm pakti" deb nom olgan doirada millat birligini mustahkamlashni ko'zda tutadi.

Burg'ib Xabib ibn Ali (1903—1995) — Tunisning 1957-yildan 1987-yilgacha prezidenti. 1934-yildan Sotsialistik dastur partiyasini boshqargan. Mo'tadil sotsialistik islohotlar tarafdori.

Sotsialistik dasturga muvofiq 1969-yilda ilgari fransuz mustamlakachilari va xususiy zamindorlariga tegishli davlat yerlari sotila boshlandi (xususiylashtirildi). Tunisda mustaqil respublika tayanchi — mayda va o'rtalar yer egalari paydo bo'ldi. 60-yillar o'rtalarida Tunis hukumati hukumat sanoat korxonalarini natsionalizatsiya qildi, biroq shu bilan birga 1974-yilda milliy burjuaziya va chet el sarmoyadorlariga muhim imtiyozlar va kafolatlar berildi.

Shunday bo'lsa-da, "ijtimoiy pakt" amalga oshmadi. Og'ir ijtimoiy muammolar xalq va hukumat qarama-qarshiligini keltirib chiqardi. Ayniqsa, 1970-yilda keskin iqtisodiy siyosat yurgizgan yirik moliyachi **Xodi Nuira** bosh vazir etib saylangach, mamlakat ichki siyosati o'ta keskinlashdi.

1978-yilning yanvarida kasaba uyushmalari yirik ish tashlashlar o'tkazdi va bu bostirildi. Bu yangi siyosiy kuchlarni keltirib chiqardi. 1981-yilda Islom oqimi harakati tashkil etildi va tez orada partiya (IOP) nomini oldi.

1980-yilning fevralida Xodi Nuira vafot etgach, yangi bosh vazir **Muhammad Mazali** (1924-yilda tug'ilgan) liberal islohotlar bilan ahvolni o'nglashga urindi, biroq bu yetarli naf bermadi. 1981-yilda SDP siyosiy plyuralizm tamoyilini e'lon qildi va noyabrda ko'ppartiyali demokratik saylovlar o'tkazildi. Hukumat ochiq kurashda g'alaba qozonsa-da, islom fundamentalistlari yana dinga qarshi ommaviy chiqishlarni boshlab yubordi.

Harbiylar mamlakat siyosiy hayotini o'z nazorati ostiga olishga qaror qildi. M.Mazali bosh vazir lavozimidan ketishga majbur bo'ldi va uning o'rnini general **Ben Ali** (1926-yilda tug'ilgan) egalladi. **1987-yil 7-noyabrda** u Burgibuni yengib, mamlakat prezidentligiga saylandi. Ben Ali xalqaro majburiyatlarga sodiqligini bildirdi va siyosiy plyuralizm asosida yo'nalish olib borish hamda demokratiyani mustahkamlashga va'da berdi. 1988-yildan boshlab Demokratik konstitutsiyaviy bir-

lashuv deb atala boshlagan partiya prezident siyosatini qo'llab-quvvatladi.

Shu yili mamlakatning yangi konstitutsiyasi qabul qilindi, u demokratik tamoyillar asosida tuzilgan edi. Barcha siyosiy partiyalar rahbarlari mamlakat rivojlanishining asosiy yo'nalishlari bilan kelishuv to'g'risida Milliy paktmi imzoladi. 1993-yilda barcha siyosiy partiyalar ishtirokida parlament saylovlari o'tkazildi. Biroq, hukumat rejasini amalga oshirish islom fundamental guruhlariga qarshiligi tufayli murakkablashmoqda.

1999-yil oktabrda prezidentlik saylovlarida Ben Ali g'alaba qildi. Siyosiy barqarorlik iqtisodiy ahvolni yaxshilashga imkon yaratdi. Tunis chet el kapitali uchun e'tiborni tortadigan yurtga aylandi. U Germaniya, Fransiya, Italiya, Belgiya bilan yaqin iqtisodiy aloqalarni o'rnatdi.

Qisqacha mazmuni

- 1957-yil — Tunis respublika deb e'lon qilindi
- Tunisning asosiy siyosati — "dastur sotsializmi" doktrinasi
- 1981-yil — Islom oqimi harakati
- 1987-yil — hokimiyat tepasida harbiylar (general Ben Ali)

Savollar

- ?
1. Misr qaysi yili va qanday qilib mustamiakachilik zulmidan ozod bo'ldi?
 2. Milliy-vatanparvarlik oqimidan so'ng mamlakatda nima o'zgardi?
 3. Mamlakat ichki siyosatida A.Sadat tomonidan qanday xatoga yo'i qo'yildi?
 4. Misrdagi qurolli qo'zg'oion nima uchun mag'lubiyatga uchradi?
 5. Evian kelishuvi to'g'risida nimalar bilasiz? Mazkur kelishuv Jazoir uchun qanday oqibatlarni keltirib chiqardi?
 6. Liviya Arab respublikasi mustaqilligi qay yo'sinda amaiga oshirildi?
 7. M. Kaddafi qanday islohotlarni amalga oshirdi va e'lon qilingan jamoxiriya siyosatining mohiyati nimalardan iborat edi?

44-§. TROPIK AFRIKADA MUSTAMLAKAGIRILIKNING BARHAM TOPISRI

**Mustamlakachilik tuzumi-
ning tugatilishi** 1957-yil 6-martda inglizlar mustamlakasi sanalmish Oltin qirg'oq Afrikaming mustaqil **Gana** davlatiga aylandi. **1958-yil 28-sentabrda Gvineya** ham mustaqillikka erishdi. Tropik Afrikada mustamlakachilik tuzumi yemirilish davri boshiandi. 1960-yilning oxiriga kelib, Afrika hududida mustamlaka mamlakat deyarli qolmadi. Shu yilning o'zida Yevropa davlatlarining sobiq 17 ta mustamlakasi mustaqillikka erishdi. 60-yillar oxiriga kelib esa butun Afrika ozodlikka chiqdi.

Mustamlakachilikning qisqa vaqt ichida tugatilishida urushdan keyin butun dunyoda yuz bergan o'zgarishlar katta ahamiyat kasb etdi. Irqchilikni targ'ib etgan va hoshqa xalqlarni asoratga solish siyosatini yurgizgan gitlerchilar Germaniyasi mag'lub bo'lgach, mustamlakachilik yangi ma'naviy qadriyatlarga butunlay yot narsa bo'lib qoldi.

Shimohiy Afrikada yuz bergan jarayonlar katta siyosiy ahamiyatga ega bo'ldi. Mustamlakachilar harbiy bazalar ko'rinishidagi tayanch nuqtalariga ega va Afrika qit'asining har qanday chekkasiga zarba berish imkoniyatini beruvchi Suvaysh kanalini nazorat qilgan davrda mustaqillik uchun kurash katta qarshilikka duch keldi. Biroq, milhy-vatanparvarlik kuchiari muvaffaqiyatlari mustamlakachilarni murosaga kelishga va o'z sobiq mustamlakachilariga mustaqillik berishga majbur qildi.

Bu joylardan keta turib, g'arb davlatlari hokimiyatga o'z vakillarini qoldirib ketishga urinishdi. Shu hois suverenitetni tasdiqlash jarayoni fojiali tus oldi. Ba'zi hollarda esa cho'zilib ketgan urushlarga olib keldi.

KONGO (ZAIR)

**Milliy-ozodlik harakati-
ning rivojlanishi** Kongo 1908-yildan Belgiya mustamlakasiga aylandi va o'ttiz yil davomida Belgiya qiroli Leopoldning shaxsiy mulki ho'ilh qoldi. Mamlakat mis va fil suyagiga boy edi va Yevropa mustamlakachi-

lari bu boyliklarga erishish uchun kam mehnat sarflab, ayovsiz ekspluatatsiya qilishga harakat qilar edi. Yarim asr davomida (1908—1958-yil) Kongo aholisi 30 million kishidan 15 milliongacha qisqarib ketdi. Uning xalqi bir necha bor mustamlakachilarga qarshi chiqdi, biroq ular bari uyushmagan, tarqoq holda edi. Mamlakat aholisi ko'p sonli qabila va etnik guruhiardan iborat bo'lib, turli tillarda so'zlashar, bir-biridan alohida yashab, ba'zan o'zaro urushib ham qolar edi.

Birinchi va Ikkinchi jahon urushi oralig'ida Kongo yirik Yevropa va Amerika monopoliyalari kapital sarflaydigan hududga aylandi. Chet el kompaniyalari bu yerda konlar, plantatsiyalar, xomashyoni qayta ishiash korxonalarini tashkil etib, temir yo'l va elektr stansiyalari barpo qilishdi. Kongodan katta miqdorda olmos, oltin, mis, qalay, kobolt, ruh olib ketilar edi. Mamlakatda xom ashyoni boshlang'ich qayta ishiash, transport vositalarini ta'mirlash, qurilish materiallarini ishlab chiqarish bo'yicha katta, alohida korxonalar yuzaga keldi. Kongoda shahar aholisi tez ko'paya bordi. Ma'muriy boshqaruvda ishlovchi mahalliy xizmatchilar soni oshdi, hatto o'z ziyolilar qatlami yuzaga keldi.

Yirik shaharlarda bir-biridan keskin farq qiluvchi "oq kvartaliar" va hatto oddiy qulayliklarga ham ega bo'lmagan kulbalar paydo bo'ldi. Irqiy kamsitish, inson huquqlarining cheklanganligi, maktab, tibbiy xizmat ko'rsatish tizimining yo'qligi tub aholi hayotini o'ta nochor, og'ir ahvolga solib qo'ydi.

**P. Lumumba.
Mustaqillikning e'lon
qilinishi**

Urushdan so'ng Kongoda kuchli milliy-ozodlik harakati quloch yoydi. 1960-yil 30-iyunda Kongo mustaqilligi e'lon qilindi. Mamlakat bosh vaziri sifatida 1958-yilda tuzilgan Milliy harakat partiyasi rahbari Patris Lumumba saylandi. Biroq Kongoning turli rayonlarida tuzilgan ko'plab boshqa partiyalar ham hokimiyatga da'vogar edilar. Mustamlakachilar madadiga tayangan partiyalar qatorida Leopoldvilda M. Chombe rahbarligidagi Milliy taraqqiyot partiyasi va Kongoning eng boy provin-siyasi — Katangadagi Kanakat partiyasini sanab o'tish mumkin.

Lumumba Patris (1925—1960) — 1960-yil iyuldan mustaqil Kongo (hozirgi Zair)ning birinchi bosh vaziri. Mustaqillik berilishini talab qilgan. Kongo Milliy harakati partiyasi asoschisi. 1960-yil sentabrda o'ldirigan.

Kongo mustaqil deb e'lon qilingandan so'ng bir necha kun o'tgach, M.Chombe Katanga mustaqillikka erishganligini bildirdi. Olmos koni topilgan Kasaidada esa mustamlakachilarning yana bir vorisi A.Kolonji qo'g'irchoq hukumatini tuzib, uni mustaqil deb e'lon qildi. 1960-yil sentyabrda Leopoldvilda polkovnik Mobutu rahbarligida harbiy to'ntarish yuz berdi. P.Lumumba va uning barcha safdoshlari vahshiyona o'ldirildi. Bu voqea butun mamlakatni larzaga soldi va sharqiy provinsiyalar aholisi qo'zg'olonchilik harakatini boshlab yubordi. Unga P.Lumumba o'rinbosari Antuan Gizenga yetakchilik qildi. 1962—1964-yillar davomida mamlakatda amalda ikki hokimiyatchilik hukm surdi. G'arb davlatlari yordami bilan u bartaraf etildi va M.Chombe bosh vazir etib tayinlandi. Ammo 1965-yil noyabrda general Mobutu boshchiligidagi harbiylar davlat to'ntarishini amalga oshirdi. Chombe mamlakatdan qochdi va **Mobutu** o'zini Kongo prezidenti deb e'lon qildi.

Mobutu rejimi himoyachilari.

Laurent Kabila

Mobutu Sese Seko Kuku Ngbendu Va za Banga (1972-yilgacha — Jozef Dezire Mobutu) (1930—1998) — 1961-yildan armiya bosh qo'mondoni. 1967-yilda Zair partiyasi — Xalq inqilob harakatini tuzgan. 1965-yildan — Zair prezidenti. Mamlakatda diktatorlik rejimini o'rnatdi. 1997-yilda g'alayonchilar tomonidan hukumatdan chetlashtirildi.

Zairning Respublika deb e'lon qilinishi

Mamlakat yangicha — **Zair** deb nom oldi. Biroq iqtisodda ilgarigidek g'arb monopoliyasi hukmronlik qilar va mamlakatning butun boyligi chet elga jo'natilar edi. Zair jahonda olmos qazib chiqarish (butun dunyodagi olmosning 60 foizi), mis va kobalt ishlab chiqarish bo'yicha birinchi o'rinda turadi, shuningdek, g'arbga katta miqdorda rux va kumush, marganets va uran yetkazib beradi.

1984-yilda Zair yangi konstitutsiya qabul qildi. Mamlakat respublika deb e'lon qilindi. Davlatni prezident boshqaradi, u ayni paytda ijroiya hukumat rahbari va qurolli kuchlar bosh qo'mondoni. **1984-yilgi** prezident saylovida Mobuti 7 yil muddatga mamlakat prezidenti etib saylandi va shu vaqt ichida marshal unvoniga ega bo'ldi. Xalqaro monopoliya Zairda mustahkam o'mashib oldi.

1991-yilning avgustida Mobutuning prezidentlik muddati tugadi va u o'z vakolatini hayotining oxirigacha cho'zish uchun umummilliy konferensiya chaqirdi. Konferensiyada yangi konstitutsiya loyihasini ishiab chiqdi. Ayni paytda u hukumatni istefoga chiqardi. Natijada mamlakatda ommaviy tartibsizliklar boshlamb, u fuqarolar urushini keltirib chiqardi. Muxolifat kuchlar **31-oktabrda** P.Lumubaning izdoshi **Laurent Kabila** rahbarligidagi yangi hukumatni tuzdi.

Kongodagi (1997-yildan Kongo Demokratik Respublikasi) fuqarolar urushi yetti yilga cho'zildi. Afrikadagi barcha qo'shni davlatlar Mobutu rejimiga qarshi kurashda qo'zg'olonchilarga ko'mak bera boshladi. 1998-yilda M.Kabila boshchiligidagi qo'zg'olonchilar qo'shinlari Kongo poytaxti Kinshasaga kirib bordi. Mobutu mamlakatdan qochib ketdi.

Biroq, Kongoda tinchlik uzoq davom etmadi. 1998-yil avgustda tutsi qabilasi qo'zg'olonchilari Ruanda va Uganda qo'shinlari yordamida L.Kabilaga qarshi harbiy yurishiarni boshladi. Unga yordamga kelgan Angola, Namibiya va Zimbabve qo'shinlari qo'zg'olonchilarni tor-mor etishdi. 1999-yilda Zimbabve poytaxti Lusakada mojaroga tortilgan olti davlat o'rtasida urushni to'xtatish haqida bitim imzolandi. Biroq, qarama-qarshi tomonlar ortida turgan kuchlar oson yon berishni istashmadi.

2001-yil yanvarda L.Kabila o'ldirildi. Uning o'rnini birodarkushlik urushini to'xtatishni istagan o'g'li Jozef egaliadi. 2002-yil iyulda Kongo va Ruanda prezidentiari bitim imzoladi. Ruanda sharqiy Kongodan 35 ming kishilik qo'shinini olib chiqish, Kongo esa Ruandaga xavf soluvchi qo'zg'olonchilarni quolsizlantirish majburiyatini oldi. 2002-yil sentabrda bu shartnomani Uganda ham imzoladi. To'rt yillik fuqarolik urushi davomida mamlakatda 2,5 million kishining yostig'i quridi. Unda 7 chet el qo'shini va ko'p sonli qo'zg'olonchi guruhlari ishtirok etdi. Bu qo'zg'olonchilar tez-tez urushning haqiqiy maqsadlarini tushunmay, bir-birlari bilan urush qilardi. Vaziyat ichki etnik mojarolar tufayli ham murakkablashdi. Kongo juda boy resurslari bilan jahonda aholi jon boshiga daromad jihatidan eng kambag'al davlatdir.

Qisqacha mazmuni

- 1908-yildan — Belgiya mustamlakasi
- Mustamlakachilar tomonidan tabiiy resurslar va aholining ayovsiz ekspluatatsiya qilinishi
- 1960-yil 30-iyun — Kongo mustaqilligi e'lon qilindi, bosh vazir — P.Lumumba
- 1960-yil sentabr — polkovnik Mobutu yetakchiligidagi harbiy to'ntarish
- Mamlakat sharqiy provinsiylaridagi g'alayonchilar harakati
- Davlat to'ntarishi, mamlakat rahbari — Mobutu
- Chet el monopollyalari hukmronligi
- 1984-yil — Zair respublika deb e'lon qilindi
- Prezident — marshal Mobutu. Chet el monopoliyasi-ga qaramlik
- 1991-yil — 31-oktabrdagi muxollfatchllar harakati, davlat rahbari — L.Kabila
- 1991—1998-yillar — fuqarolar urushi
- L.Kabila yetakchiligidagi go'zg'olonchilar g'alabasi

ANGOLA. MOZAMBIK

Mustamlakachilik reji- mining oqibatlari

Angola, Mozambik, Portugal Gvineyasi, Yashil Burun, San-Tome va Prinsipl orollari besh yuz yil davomida portugallar mustamlakasida bo'lib keldi. Ular qul savdosidan ko'p zarar ko'rdi. Iqtisodiy rivojlanish o'ta past, aholi esa ayovsiz ekspluatatsiya qilinardi.

Portugaliya mustamlakalari hududida afrikaliklar turmushii ibtidoiy, quldorlik darajasida edi. Afrikalikni bemalol sotib olish yoki sotish mumkin bo'lgan. Portugal mustamlakachilari Janubiy Afrika Respublikasi (JAR) konlari xo'jayinlariga "tirik tovar" sotib katta foyda ko'rar edi.

Tub aholining turmush darajasi, sog'liqni saqlash va ta'lim sharoiti dunyodagi eng oxirgi o'rinlardan birini egallardi. Aholining 99 foizi savodsiz edi.

Afrikaliklar ochiq siyosiy partiyalar va kasaba uyushmalari tashkil etish imkoniga ega bo'lmagan. Hatto, o'z matbuoti ham yo'q edi. Qat'iy senzura, keng yoyilgan harbiy diktatura, hibsga olishlar, shuhhali kishilarni

konslagerlarga jo'natish — bular bari portugal mustamlakachilariga “jimjit zona” yaratishdek g'amgin shuhrat keltirdi.

1932-yilgi Portugaliyada yuz bergan harbiy to'ntarish natijasida hukumat tepasiga diktator **Salozar** keldi. U mustamlaka o'lkalarni ezish hisobiga hukmronlik qila boshladi. 1924, 1925 va 1939-yillarda ham Angolada stixiyali g'alayonlar bo'lib o'tgan edi. Mustaqillik uchun kurashdagi haqiqiy yuksalish Ikkinchi jahon urushidan so'ng boshlandi.

**Angola ozodiigi xalq
harakati (AOXX)
kurashi**

1956-yilda Angola poytaxti Luandada angola madaniyat arboblarning bir guruhi taniqli shoir va publitsist

Agostinyu Neto rahbarligida **Angola ozodligi xalq harakati** partiyasini tashkil etdi. U o'z murojaatnomasida Angola mustaqilligi uchun kurashga chaqirdi.

AOXHdan so'ng ikkinchi yirik partiya — Angola aholisi ittifoqi tashkil qilindi. Ular ham Angola ozodligi uchun intilsa-da, g'arbarastlik yo'nalishidagi g'oyalarga moyil edi. Portugaliya hokimiyati vatanparvarlik harakati yetakchilarini terror qilishga o'tdi.

**Respublikaning e'lon
qilinishi**

1961-yil 4—6-fevralda Angola poytaxtida qurolli qo'zg'olon boshlandi. Bir qator

janglar natijasida Angola vatanparvarlari mamlakat sharqi va janubi-sharqidagi keng hududni ozod qilishdi. 1974-yilda Salozar diktaturasi tugatilgach, mamlakatning yangi hukumati konstitutsiyaviy qonunni chop qildi. Unga ko'ra Angolaning o'z kelajagini o'zi belgilash huquqi va mustaqilligi rasmiy qayd etildi.

1975-yil 11-noyabrda Angola xalq respublikasi deb e'lon qilindi va **Agostinyu Neto** prezident etib saylandi.

Neto Agostinyu (1922—1979) — Angolaning 1975—1979-yillardagi prezidenti, 1977-yildan MPLA — mehnat partiyasi raisi. 1962-yildan 1977-yilgacha mamlakatni ozod qilish xalq harakatiga yetakchiilik qilgan. Taniqli Afrika shoiri.

Janubiy Afrika Respublikasi yosh respublikaga qarshi urush boshladi va mag'lubiyatga uchradi. O'shanda JAR yordamida Namibiyada qo'nim topgan UNITA tashkil

qilindi va fuqarolar urushini boshiadi. Angolaga kubalik ko'ngillilar yordamga keldi va UNITAni yakson qilishda katta rol o'ynadi. 1989-yilda ikki tomonlama kelishuvga erishildi. Unga muvofiq JARning barcha qurolli kuchlari Angoladan olib chiqib ketildi.

1992-yilda ko'ppartiyaviylik asosida demokratik saylovlar o'tkazildi va unda AOXH g'alaba qozondi. Uning yetakchisi **Eduardo dush Santush** mamlakat prezidentligiga saylandi.

Bu xildagi saylov natijalaridan norozi bo'lgan UNITA rahbarlari yana qurolli kurashni boshlab yubordi.

1993-yilda AQSH hukumati Angola hukumatini angol xalqining yagona vakili sifatida tan oidi va ular bilan diplomatik aloqa o'rnatdi. UNITA yangi muzokaralar olib borishga majbur bo'ldi. **1994-yilda** Zambiya poytaxti Lusakada protokol imzolandi va unga ko'ra UNITA qurolli kurashni to'xtatish majburiyatini oldi. Angolaning shimoliy hududiga BMT nazoratchilari kiritildi. Jahon banklari Angolaga 1 milliard dollar miqdorida moliyaviy yordam ko'rsatishini e'lon qildi.

1998-yil sentabrda UNITA 1997-yilda imzolangan o't ochishni to'xtatish haqidagi navbatdagi bitimni buzdi va qurolli kuchlarni tarqatishdan bosh tortdi. Angola yana fuqarolik urushga tortildi. Bunda 4 million kishi (aholining uchdan biri) talofat ko'rdi, 2 million kishi mamlakatdan qochdi.

2002-yil 22-fevralda hukumat qo'shinlari UNITA yetakchisi **Savimbini** yo'q qilishdi va uning qurolli kuchlari taslim bo'lishdi. 4-aprelda Angolada 30 yillik urush tugagani haqida e'lon qilindi. O'zaro ichki urushlar mamlakatni xarob qildi. Aholining yarmidan ortig'i ishsiz, aholi jon boshiga daromad — dunyoda eng kam darajalardan biri.

Mozambik Xalq respublikasining e'lon gilinishi

Portugaliyaning yana bir sobiq mustamlakasi bo'lgan Mozambik deyarli Angola bosib o'tgan yo'lni qaytarib ozodlikka erishgan. Ozodlik uchun qurolli kurash **1964-yilda Xaloskorlik fronti (FRELIMO)** yetakchiligida boshiandi. Vatandarlar mamlakat hududining katta qismini nazorat qilardi. Portugaliyada Salozar hukumatining ag'darilishi Mozambikka o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini berdi va 1975-yil 25-iyunda uning mus-

taqllikka erishganligi e'lon qilindi. Yangi davlat **Mozambik Xalq Respublikasi** deb atala boshlandi.

Prezident **Samora Mashel** 1976-yil fevralda mamlakatda tub o'zgarishlar amalga oshirilishini bildirdi. Bu o'zgarishlar markazida portugal ishbilarmonlari qo'lidagi xususiy korxonalarni natsionalizatsiya qilish turar edi. Mamlakat poytaxti Moputu deb qayta nomlandi.

Ayni voqealar butun mamlakat iqtisodini ushlab turgan portugal mustamlakachllar bilan janjalni keltirib chiqardi. Mozambikda fuqarolar urushi boshlandi.

Mamlakat aholisining 20 foizini tashkil etgan portugallar jangari otryadlari — “remanos”lar tuza boshladi va ular soni 10 ming kishigacha yetdi. JARda o'z bazalarini tashkil qilgan remanoslar Mozambik hududiga doimiy reydlar uyushtirib turdi.

1986-yil 19-oktabrda Samora Mashel aviatsiya halokatiga uchrab halok bo'ldi. Tashqi ishlar vaziri **Joakimo Chissano** (1940-yilda tng'ilgan) uning o'rnini egalladi. 1990-yilda u JAR bilan harbiy otryadlarning Mozambik hududiga hujumlarini to'xtatish to'g'risidagi bitimni imzolashga erishdi. Bir vaqtning o'zida Rimda oq tanli ko'chmanchilar bilan muzokaralar olib borildi va 1992-yilda fuqarolar urushini to'xtatish to'g'risidagi bitimni imzolash bilan yakun topdi.

Mozambikda iqtisodiy va siyosiy hayotni liberal-lashtirishga qaratilgan islohotlarni o'tkazish boshlandi. Xususiy mulkning bir qismi ilgarigi egalariga qaytarildi. Bu esa mamlakatda fuqarolar va millatlararo tinchlik o'rnatilishiga yordam berdi. JARdagi o'zgarishlar, xususan, N.Mandelaning prezidentlikka saylanishi Mozambik uchun muhim ahamiyat kasb etdi.

1994-yil noyabrda mamlakatda demokratik ko'ppartiyaviylik saylovlari o'tkazildi. Bu saylov prezident Joakimo Chissanoga g'alaba keltirdi.

1995-yil noyabrda Mozambik Britaniya millatlar ittifoqining a'zosi bo'ldi. 2002-yilda J.Chissano prezidentlikka uchinchi marta saylovda qatnashishdan bosh tortdi. 2004-yilda mamlakat yangi prezidenti **Armando Guebuzuni** sayladi. O'tkazilgan islohotlar va g'arb mamlakatlarining katta yordamiga qaramay, Mozambik aholi jon boshiga daromadlar bo'yicha dunyodagi eng kambag'al mamlakatlardan biri, 21% aholi ishsiz. 70% — savodsiz.

Qisqacha mazmuni

- Afrikadagi portugal mustamlakalarining ahvoli: qul savdosi, dunyodagi eng past hayot darajasi
- Portugaliyada Salozarning fashistlar rejimi (1932-yildan)
- 1956-yil — Angolada Agostinyu Neto rahbarligidagi AOXH partiyasi hamda g'arbparastlikka moyil Angola aholisi ittifoqining tashkil topishi
- 1961-yil 4—6 fevral qurolli qo'zg'oloni, Angola sharqiy hududlning qisman ozod qilinishi
- 1974-yil — Portugaliyada Salozar diktaturasining ag'darilishi
- 1975-yil 11-noyabr — Angola xalq respublikasi deb e'lon qilindi, prezident — Agostinyu Neto
- 1989-yil — JAR qo'shinlari Angoladan olib chiqildi
- 1964-yil — Mozambikda ozodlik harakatining boshlanishi — Xaloskorlik fronti (FRELIMO)
- 1975-yil 25-iyun — Mozambik mustaqililgining e'lon qilinishi

NAMIBIYA

Namibiyadagi ozodlik harakati

1915-yilda Namibiya Janubiy Amerika qo'shinlari tomonidan bosib olindi. 1920-yilda esa JAR boshqaruvi ixtiyoriga berilgan edi.

JARning ushbu hududni BMT himoyasiga berishdan bosh tortishi va bu yerda irqchilik tartibini o'rnatishga urinishi qo'zg'olonga olib keldi. Namibiya olmosga boy hudud edi. Shu bois g'arb davlatlari janubiy afrikaliklarning bu yerda o'z hokimiyatini o'rnatish harakatini qo'llab-quvvatladi. Biroq Angolaning ozodlik uchun kurashdagi g'alabasi namibiyaliklarni liam qo'llariga qurol olishga undadi. Namibiyadagi ozodlik harakatiga **Janubi-G'arbiy Afrika Xalq tashkiloti (SVAPO)** rahbarlik qildi. Mazkur tashkilot 1966-yildan 7 yil davomida istilochilarga qarshi kurash olib bordi. 1978-yilda BMT xavfsizlik Kengashi Namibiyadan JAR qo'shinlarining olib chiqib ketilishi talab qilingan rezolyutsiya qabul qildi va SVAPOni "Namibiya xalqining yagona haqiqiy vakili" deb tan oldi. BMT Xavfsizlik kengashi, shuningdek, mamlakatda umumxalq saylovi o'tkazishga qaror qildi. Biroq ushbu qarorni amalga oshirish uchun yana o'n yil vaqt o'tdi.

1989-yildagina JAR Namibiya hududidan o'z qo'shinlarini olib chiqib ketishga rozi bo'ldi.

1991-yilda o'tkazilgan saylovlar SVAPOga g'alaba keltirdi.

Uning yo'l boshchisi **Sem Nuomo** mustaqil mamlakat prezidenti etib saylandi. Biroq, erkin rivojlanish yo'li murakkab kechdi. 2001-yil yanvarda Zambezi daryosiga yagona olib boradigan joy — Kaprivi tor yo'lida yashovchi qabilaning separatistlar harakati bilan mojaro chiqdi.

* * *

Tropik Afrikaning Nigeriya, Gabon, Chad, Ruanda, Senegal, Mali, Gambia, Zimbabve, Zambiya kabi mamlakatlarida hokimiyatning mahalliy xalq vakillari qo'lga o'tishi konstitutsiya doirasida amalga oshirildi. Sobiq mustamlakachilar hokimiyatni u yoki bu darajadagi mo'tadil siyosiy tashkilotlar qo'lga topshirishga urinishdi.

Ushbu davlatlarning ko'pchilik qismi iqtisodiy rivojlanmagan, asosiy boyligi esa biror-bir qishloq xo'jalik o'simligi sanaladi, madaniyat — rivojlanish darajasi o'ta past. Ularning "mustaqilligi" va "suverenitetli"gi rasmiy jihatdan tan olingan xolos, amalda esa ko'p jihatdan sobiq mustamlakachilariga bog'liq. Sobiq istilochilar hozirda ham bu yerda harbiy bazalariga ega va ichki hamda tashqi siyosatni nazorat qilib turadi.

Tropik Afrikadagi ko'chmanchi qabilalar hayoti.

Bu mamlakatlarda tez-tez hukumat almashuvi, harbiy to'ntarishlar bo'lib turadi. Odatda, bunday voqealar ortida o'z manfaatlarini yo'lida rahbariyatni almashtirib turuvchi sobiq mustamlakachilar turadi.

Qisqacha mazmuni

- 1915-yil — JAR okkupatsiyasi
- 1966-yil — Namibiyaning ozod qilish uchun Janubiy G'arbiy Afrika xalq tashkiloti boshchiligidagi (SVAPO) quroqli kurashning boshlanishi
- BMT Xavfsizlik Kengashi tomonidan Namibiya bo'yicha rezolyutsiya qabul qilinishi
- 1989-yil — JAR qo'shinlarining olib chiqib ketilishi
- 1991-yil — umumxalq saylovlari: SVAPO g'alabasi: mustaqillikning e'lon qilinishi

Savollar

- ?
1. Tropik Afrikada mustamlakachilik tizimi qanday qilib tugatildi?
 2. P.Lumumba Kongo (Zair) mustaqilligini e'lon qilishda qanday rol o'ynadi?
 3. Angoladagi mustamlakachilik rejimi qanday oqlbatlarga olib keldi?
 4. Namibiya'dagi ozodlik harakatiga qanday tashkilot boshchilik qildi?

45-§. JANUBIY AFRIKA: APARTEIDNING TUGATILISHI

**JARdagi siyosiy
apartheid**

Afrikadagi oxirgi mustamlaka Janubiy Afrika Respublikasi bo'lib, aholining 85 foizini

qora tanli negrlar tashkil qilgan edi.

Oq tanlilarning mafkuraviy asosi irqchilik va irqiy kamsitishdan iborat bo'lgan. Shaharlarda asosan yevropaliklar yashashi lozimligi ta'kidlab turilgan edi.

Irqchilikning kuchayishi, mehnatkashlarning irqiy belgilariga ko'ra ajratilishi, oq va qora tanlilarni bir-biri-ga gij-gijlash davlat ichki siyosatining asosiy mohiyatini anglatar edi. 1924-yilda qabul qilingan "oq tanli bo'lma-gan aholi va sivilizatsiyalashgan mehnat" to'g'risidagi qonun afrikaliklarni malaka yoki qisman malaka talab

qilinadigan ishlarga qo'yishni taqiqladi. Afrikaliklar saylov huquqlaridan mahrum qilingan edi.

Bunday siyosat urushdan keyin yanada kuchaydi. U **aparteid** bilan "boyidi". Bu so'z JARning rasmiy tili — afrikaans tilida "ajratilgan" degan ma'noni anglatadi. Yangi atamani kirita turib, JARning davlat arboblari har bir irq ikkinchisidan alohida yashashi, o'z hayot tarzi va rivojlanish yo'liga ega bo'lishi zarurligi Bibliyada qayd etilganligini ta'kidlashar edi. Qon tozaligini saqlab qolish davlat siyosati darajasiga olib chiqildi.

Aparteid siyosati JARning tub aholisiga nisbatan ayovsiz munosabatda bo'lish va zanjilarning oq tanlilar istagiga nisbatan qarshiligini sindirishda qo'l keldi.

1950-yilda qabul qilingan "**guruhlar bo'yicha joylarga o'rnatish**" to'g'risidagi qonun aparteid tizimining eng shafqatsiz harakati bo'lib qoldi. Mazkur qonunga ko'ra yevropaliklar butun mamlakat hududining 87 foiz, afrikaliklar esa atigi 13 foiz maydoniga o'rnatilib yashashi lozim edi. Afrikaliklar uchun ajratilgan joylarda irqchilik rejimi tufayli 10 ta qo'g'irchoq "milliy davlat" — bantustanlar tashkil topdi. Ulardan to'rttasi (Transkey, Boputatsvana, Vena, Siskey) hatto "mustaqil" deb e'lon qilindi.

Bantustanlarda hokimiyat qabila boshliqlariga tegishli bo'lib, ular yevropalik amaldorlarga tobe edi.

Bantustanlar — milliy-ozodlik kurashini sustlashtirish uchun qabila belgisiga ko'ra aholini tarqoq holda joylashtirish maqsadida JAR hududida irqchilar hukumati tomonidan barpo etilgan soxta davlatlar.

Ayni paytda "o'z-o'zini boshqarish"ga ruxsat bergan holda qonun rezervatsiyalardan tashqarida istiqomat qilayotgan afrikaliklar uchun qolgan huquqlarni bekor qildi. Qonun sanoat rayonlarida yashayotgan va zavod, fabrika hamda shaxtalarda ishlovchi ikki million afrikaliklarga qarshi qaratilgan edi. Ular mazkur rayonlarda vaqtinchalik istiqomat qiluvchi fuqaro holatiga tushib qolishdi va har qanday paytda o'z rezervatsiyalariga majburan jo'natib yuborilishi mumkin edi. Bundan tashqari belgilangan vakillar — qabila boshliqlari foydasiga ishchilar maoshining bir qismini olib qolar va ularning yurish-turishini kuzatib turgan.

Bu rejim g'arb dunyosining bir qismi edi. JAR jahon bozoriga butun dunyodagi jami qazib chiqarilayotgan oltinning yarmidan ko'pini, olmosning 30 foizini hamda g'arb atom sanoatining asosi bo'lmish uranning 25 foizini yetkazib berar edi. Shuning uchun g'arb mamlakatlari ushbu davlatni siyosiy, harbiy va iqtisodiy mustahkamlash uchun katta mablag' sarflay boshladi.

50—80-yillarda JARning rivojlanishi

Urushdan keyin JAR dunyodagi eng rivojlangan mamlakatlar qatoridan joy oldi.

Metallurgiya, to'qimachilik, oziq-ovqat va harbiy sanoat yuqori texnik darajada ishlay boshladi.

Shimoliy Afrika boy berilgach, JAR Tropik Afrikada milliy-ozodlik harakatiga qarshi kurashda g'arb davlatlarining eng ishonchli ittifoqchisiga aylandi. JAR qo'shinlari noqonuniy ravishda Namibiyani bosib oldi, bir necha marta Angola va Mozambik hududlariga bostirib kirdi, boshqa qo'shni afrika davlatlarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish uchun turli harbiy ig'vogarlikni keltirib chiqardi. Ingliz-fransuz-isroil Misrga qarshi kompaniyasi davrida JAR o'z soldatlarini va harbiy-havo kuchiarini jo'natishga tayyor turgan edi.

1984-yilda ni mamlakatning yangi konstitutsiyasi qabul qilindi. Unga ko'ra oq tanlilar hokimiyatini saqlab qolishni kafolatlovchi uch palatali parlament (oq tanlilar, afrikaliklar va hindular uchun) tuzildi. Davlatni prezident boshqarar va vazirlar mahkamasiga ham rahbarlik qiladigan bo'ldi.

Irqchillik va aparteldga qarshi kurash

Janubiy Afrikaning tub aholisi mustamlakachilarga qarshi uzoq yillar kurash olib

bordi. Birinchi yirik to'qnashuv 1946-yilning avgustida Randa konlarida ro'y berdi. Bir hafta davomida 100 ming konchi ish haqi borasidagi kamsitilish yo'q qilinishini talab qilib namoyish o'tkazdilar. Chunki afrikalik ishchi yevropalik ishchiga qaraganda bir xil mehnat uchun 50 baravar kam haq olar edi.

Ishchilar namoyishi o'qqa tutildi. Yirik shaharlarda afrikaliklar tintuv qilindi. Kompartiya va kasaba uyushmalar rahbarlari hibsga olindi. Kurashni esa to'xtatib bo'lmadi.

Apartheid — tub Afrika aholisiga nisbatan JARda olib borilgan irqiy diskriminatsiya va segregatsiya siyosati. Bu siyosat tub afrikaliklarni fuqarolik huquqlaridan mahrum qilish, ularni alohida kvartallarga joylashtirish, bir hududdan ikkinchisiga erkin o'tishni cheklash va hokazo kamsitishlardan iborat.

Teng huquqli hayot uchun kurashda Afrika Milliy Kongressi (AMK) afrikaliklarning haqiqiy yetakchisiga aylandi. 50-yillarda AMK a'zosi 100 ming kishigacha yetdi. U kichik-kichik yon bosishlarni talab qiluvchi tashkilotdan irqchilik rejimini butkul tugatish uchun kurashuvchi kuchli siyosiy tashkilotga aylandi. U Janubiy Afrika milliy kongressi bilan yaqin aloqa bog'ladi. Mazkur kongress M.Gandi tomonidan shu yerda istiqomat qiluvchi hindularning vakili sifatida tashkil qilingan edi. 1950-yil 26-iyunda ular birinchi marta irqiy kamsitilishga qarshi birgalikda norozilik namoyishini o'tkazdi. Shundan beri shu sana milliy norozilik bildirilgan kun sifatida nishonlanib kelinadi.

1955-yil 26-iyunda Ioxannesburgda Milliy kongress chaqirildi va unda mamlakatning barcha chekkalaridan 3 mingdan ziyod delegat ishtirok etdi. Kongress ozodlik Xartiyasini qabul qildi. Unda Janubiy Afrikada barcha millat guruhlari va barcha aholi uchun teng huquqlar joriy etilgan demokratik davlat tuzish dasturi ilgari surilgan edi.

60-yillar boshida JARdagi ahvol birdan keskinlashdi. 1960-yilning martida politsiya Ioxannesburg va Keyptaun shaharlari chekkasida tinch namoyishchilarni o'qqa tutdi. Yuzlab namoyishchilar o'ldirildi. Terrorning yangi to'lqini yetilib kelayotgan edi. 20 mingdan ortiq kishi hibsga olindi, AMK taqiqlab qo'yildi.

BMT Bosh Assambleyasi barcha davlatlarga JAR bilan diplomatik aloqalarni uzishga, ushbu mamlakat tovarlarini, birinchi galda neft va qurol-yarog'ni boykot qilishga chaqirdi. Shuningdek, har qanday madaniy va sport sohalari bo'yicha aloqalar ham taqiqlandi.

Bu chora-tadbirlar samarasiz bo'lib chiqdi. Chunki g'arb davlatlari BMT qarorini nazar-pisand qilmasdan irqchilar bilan iqtisodiy aloqalarni davom ettiraverdi. Yashirin shaklda bo'lsa-da, JARga qurol-yarog' yetkazib berish to'xtamadi.

**Nelson Mandela.
Islohotlar o'tkazilishi**

Jazolar va terror natija bermadi, JAR rahbar doiradagilari rejimni bir oz yumshatishga majbur bo'ldi. 1989-yil sentabrdagi parlament saylovlarida aparteidga qarshi kurashuvchi R.V.de Klerk rahbarligidagi Milliy partiya g'alaba qozondi.

1990-yili fevralda de Klerk 30 yil davomida taqiqlangan AMK faoliyatiga ruxsat berdi. AMK yetakchisi **Nelson Mandela** 27 yillik qamoqdan so'ng ozodlikka chiqdi. 1991-yilda u AMK prezidentligiga saylandi. Mamlakatda 1986-yilda joriy qilingan favqulodda holat bekor qilindi. Boshqaruvchi Milliy partiya o'z safiga barcha irq vakillarini qabul qilishga ruxsat berdi. Biroq aparteidning tugatilishi og'ir kechdi, mahalliy aholi o'rtasida janjal bo'lib o'tdi. Yevropaliklarning qora tanlilar bilan teng huquqli bo'lishiga ko'nikishi qiyin kechdi. Ular o'rtasida bir necha marta qurolli to'qnashuv bo'lib o'tdi.

Mandela Nelson (1918-yilda tug'ilgan) — JAR ozodlik harakatining faol arbobi, aparteidga qarshi kurashchi. 1964-yilda umrbod qamoq jazosiga hukm qilingan. 1991-yilda ozod qilindi. 1994-yildan JAR prezidenti.

1992-yil avgustda AMK demokratik islohotlarni o'tkazishdagi sustkashlikka qarshi ommaviy norozilik aksiyalarini o'tkazishni boshladi. Faqat qora tanli aholining ommaviy

F.V.de Klerk va N.Mandela.
Aparteidning barham topishi.

chiqishlari va mustaqillikka erishgan qo'shni afrika mamlakatlari tazyiqi ostidagina 1993-yilning mayida Ioxannesburgdagi ko'p-tomonlama muzokaralar orqali hamma irq vakillari uchun teng huquqli asosda parlament saylovlari o'tkazishga kelishib olindi. **1994-yil 26-aprelda** bo'lib o'tgan saylovlarda AMK ishonchli g'alabani qo'lga kiritdi va N.Mandela qora tanlilar ichida JARning

birinchi prezidenti etib saylandi. U hukumat tarkibiga aparteid davrida ajratib ko'rsatilgan to'rtta irq vakillarini kiritdi. Afrikada mustamlakachilik, irqchilik va aparteid davri barham topdi. JAR demokratik islohotlar yo'liga o'tib oldi.

1993-yilda N.Mandela va F.V.de Klerkga tinchlik o'rnatish borasidagi xizmatlari uchun Nobel mukofoti berildi.

1993-yili de Klerk va Nelson Mandela o'rtasida muzokaralar bo'lib o'tdi, yangi demokratik konstitutsiyaning asosiy prinsiplari to'g'risida bitimga erishildi. Bantustanlar tugatildi va 9 provinsiyadan tarkib topishi zarur bo'lgan umummilliy davlat tizimi tarkibiga qo'shib olindi. 26—29-aprelda mamlakat tarixida ilk bora yalpi yashirin saylov bo'lib o'tdi. Nelson Mandelaning Afrika Milliy kongressi partiyasi 62,7% ovoz bilan ishonchii g'alaba qozondi, ayni mahalda oq tanli millatchilarning Liberal partiyasi esa atigi 20,4% ovoz oldi, xolos. Yangi bir kuch ham maydonga chiqqan edi. Qora tanli aholining manfaatlarini ifoda etuvchi tag'im bir partiya — Zuluslar provinsiyasidan Inketa Ozodligi partiyasi 10,5% ovoz olgan edi. Qora tanli aholi orasida bo'linish ro'y berdi. Inketa Zuluslar provinsiyasida viloyat bukumatida ko'pchilikka ega bo'ldi va saylov yakunlanganidan keyin oq markaziy hukumat va zuluslar o'rtasida shiddatli janglar boshlamb ketdi. Hamma voqealar Kongodagi senariy bo'yicha ro'y berdi, endi oq tanli millatchilar zuluslarni qo'llab-quvvatlashdi.

1996-yil 10-dekabrda yangi parlament mamlakatning aparteid hamda u bilan bog'liq bo'lgan rasmiy hujjatlarni bekor qilgan va tugatib tashlagan birinchi konstitutsiyasini qabul qildi. Barcha fuqarolar qonun oldida tengligi e'lon qilindi. 1999-yil 2-iyundagi saylovda Afrika Milliy kongressi tag'im ishonarli g'alaba qozondi. Nelson Mandelaning safdoshi Janubiy Afrika Respublikasi vitse-prezidenti va Afrika Milliy kongressi yo'lboshchisi **Tabo Mbeku** Prezident etib saylandi — u mamlakatning butun xalq tomondan saylangan birinchi prezidentidir.

Biroq ana shu saylovlar markaziy hukumat siyosatini barbod etishga kirishgan Liberal partiya (LP) va Yangi Milliy partiya (YMP) siymosida muxolifat kuchlarining faollashuviga signal bo'ldi. Liberal partiya aholisining ko'pchiligini oq tanlilar tashkil etadigan va mamlakat-

ning asosiy iqtisodiy kuchlari joylashgan g'arbiy kaplar provinsiyalarini nazorat qilmoqda. Bularning barchasi mamlakatning istiqboldagi keskin ijtimoiy va siyosiy mojarolaridan dalolat berayotir.

Ommaviyligi va prezidentlikka qayta saylamish imkoniyati bo'lsa ham, N.Mandela iste'foga chiqdi. 1999-yil 2-iyunda uning yaqin safdoshi, vitse-prezident va AMK yetakchisi **Tabo Mbeki** JAR prezidenti etib saylandi. Mamlakatda og'ir iqtisodiy ahvol mavjud. Aholining 30% ishsiz, turmush darajasi o'smayapti, qariyb yarim aholi savodsiz. OITSning keng tarqalganligi jiddiy muammo bo'lib, hukumat unga qarshi davlat miqyosida kurash olib bormoqda. Mamlakatning hozirgi rasmiy nomi — Janubiy Afrika Respublikasi.

Qisqacha mazmuni

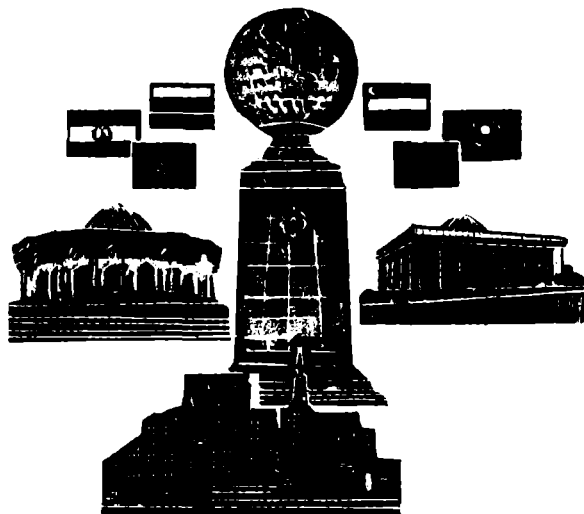
- JAR — irqchilik va irqiy diskriminatsiya, aparteid
- 1946-yil — irqiy kamsitishga qarshi birinchi chiqishlar
- 1950-yil — guruhlar bo'yicha ajratib joylashtirish to'g'risidagi qonun
- qabila boshliqlari rahbarligidagi bantustanlar "mustaqilligi"
- JARda mustamlakachilik tuzumi eng uzoq — 1992-yilgacha saqlanib qoldi
- 1955-yil — ozodlik Partiyasining qabul qilinishi
- 1960-yil — tinch namoyishchilarning o'qqa tutilishi
- 1989-yil — hukumat tepasiga milliy partiyaning kelishi (de Kierk) — JAR tarixida tub bunilishning boshlanishi
- 1990-yil — AMK faoliyatini taqiqlashning bekor qilinishi
- 1991-yil — N.Mandelaning AMK prezidenti etib saylanishi
- 1994-yil 26-aprel — AMKning saylovdagi g'alabasi, N.Mandela — prezident

Savollar

- ?
1. Janubiy Afrikada hukmronlik qilgan aparteid siyosatning mohiyati nimalardan iborat?
 2. Irqchilik, irqiy diskriminatsiya, aparteid, bandustanlar kabi tushunchalarni izohlab bering.
 3. 50—80-yillarda JAR rivojlanishining alohida xususiyatlarini aytib bering.
 4. JARda aparteid qanday qilib tugatildi?
 5. JAR qora va qizil tanli aholi huquqlari uchun kurashda N.Mandela qanday roli o'ynadi?

VII b o b

YANGI DEMOKRATIYA DAVRI

46-§. UMUMINSONIY VA MA'NAVIY QADRIYATLAR AHAMIYATINING OSHISHI

XX asrning so'nggi o'n yilida dunyoda davlatlar va xalqlar o'rtasida yangi munosabatlar yuzaga keldiki, u yangi demokratiya davri deb atala boshlandi. Yangi davrning asosiy qirralari sifatida quyidagilarni sanab o'tish mumkin:

1. Tabiiy va kishilik zaxiralarini ekspluatatsiya qilish maqsadida xalqlarni zo'rlab bo'ysundirish shaklidagi **mustamlakachilik tizimi** to'liq tugatildi. JARda 1993-yilda aparteid rejimi tugatildi va butun Afrika dekolatizatsiya jarayonini tugatdi. 90-yillar oxirida Gonkong va Makao XXR bilan birlashdi.

2. Jahon arenasida yangi mustaqil **suveren davlatlar** paydo bo'ldi. Agar 80-yillar oxirida dunyoda 145 ta mustaqil davlat bo'lgan bo'lsa, 1991-yilga kelib ular soni 191 taga yetdi. Yangi davlatlar asosan 1991-yilda SSSR parchalangandan so'ng paydo bo'ldi. Ular orasida Ukraina, Qozog'iston, O'zbekiston kabi yirik davlatlarni sanab o'tish mumkin. Boshqa bir guruhdagi davlatlar Yugoslaviya parchalangach yuzaga keldi (Bosniya va Gersegovina, Sloveniya, Xorvatiya, Makedoniya). Chexoslovakiyada ikkita davlat — Chexiya va Slovakiya paydo bo'ldi.

3. Dunyo siyosiy va iqtisodiy hayotida Osiyo qit'asi mamlakatlari ahamiyati oshib bordi. Ular ulkan tabiiy va kishilik zaxiralariga boy va muhim strategik hamda geopolitik holatga ega. Ushbu mamlakatlarning jahon kondensiyasi rivojlanishiga ta'siri yildan-yilga oshib bormoqda. Ular jahon taraqqiyoti tajribasiga o'z modellari qadriyatlarini, norma, ma'naviyatini, axloq-odobini kiritmoqda va hozirda biror-bir dunyoviy muammo ularning faol ishtirokisiz hal etilmaydi.

4. Yangi davrda demokratik rivojlanish qadriyatlarini, tamoyil va normalari yanada universal hamda global tus olmoqda. Ayni paytda demokratiya va taraqqiyotga intilishning o'z modelni yaratish kuchaymoqda.

Yangi ozod suveren davlatlar tashkil topishi natijasida turli madaniyat va sivilizatsiyalar muloqoti jarayoni kuchaymoqda. Milliy ma'naviy qadriyatlar va an'analar mustahkamlanishi bilan bir qatorda umum-insomiy ma'naviy qadriyatlar (ozodlik, insonparvarlik, taraqqiyot,

demokratiya, vatanparvarlik, inson huquqlari) ahamiyati oshib bormoqda. Umumdunyoviy tendensiyalar butun jahon madaniy makon shakllanishiga va dunyo miqyosida yagona insoniy mushtaraklik yuzaga kelishiga yordam beradi. Bunday sharoitda yangi demokratiya umumdemokratik asos bilan bir qatorda aniq tarixiy individual mazmun kasb etadi va zamonaviy jahon taraqqiyotining yetakchi kuchiga aylandi.

Jahon miqyosida yangi demokratiyani o'rnatish, uning asosiy mezon va tamoyillarini shakllantirish oson ish emas. Yangilik va eskilik o'rtasidagi kurash, avlodlar orasidagi nizo, progressiv demokratik kuchlarni jipslashtirishning qiyinligi, ayrim davlatlarning o'z g'arazli maqsadlari yo'lida progressiv tendensiyalardan foydalanishl yangi demokratiyani o'rnatish yo'lidagi katta to'sliq sanaladi.

**Rossiya 90-yillarda:
demokratiyaning
o'rnatilishi**

M.S.Gorbachev tomonidan 1985-yilda boshlangan qayta qurish qarama-qarshi xarakterga ega edi. Qayta qurish-

dan maqsad tizimning mohiyatini o'zgartirish emas, isloh qilish edi. Shu bilan birga **oshkoralik** va siyosiy **plyuralizm**, yangi fuqaro aholisi — kooperativchilik harakati ishtirokchilarining paydo bo'lishl uni boshlang'ich maqsad sari uloqtirib yubordi. KPSS rahbariyatida yangi kuchlar paydo bo'ldiki, ular kuchli norozilik chiqarishlaridan shaxsiy manfaatlari yo'lida foydalanishga harakat qildilar. Ularning maqsadi partiya hokimiyatidagi monopohyani sindirib, mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va sotsial qurilishini o'zgartirish edi. Bunga partiyaning Moskva qo'mitasi kotibi **B.Yelsin** rahbarlik qildi. Davlatdagi demokratik harakat kuchsiz va norasmiy, partiya va tashkilotning yagona dasturiga ega bo'lmagandi. Ammo partiya rahbariyatidagi yemirilish unga yangi kuch bag'ishiadi. KPSS obro'e'tibori yo'qolib, parchalana boshladi.

Partiya rahbariyati o'z siyosatida eski uslubini — demokratik harakatlarni kuch bilan bostirish, siyosiy muxolifat kuchlarni chetga surib chiqarish yo'liga o'tdi. KPSS MKning 1987-yil oktabr plenumida B.Yelsin o'z ma'ruzasida M.Gorbachev yuritayotgan siyosat noizchil, chala ekanligini keskin tanqid qildi. Buning uchun u o'z lavozimidan chetlashtirildi. Siyosiy byuro a'zolidan

chiqarib yuborildi. 1989-yilda demokratik kuchlar yordamida B.Yelsin SSSR xalq deputati etib saylandi.

1990-yil 17-martda Litva Oliy Soveti Litva davlati mustaqilligini tiklash to'g'risida qonun, may oyida esa davlat suvereniteti to'g'risida Deklaratsiya qabul qildi. Boltiqbo'yi respublikalari SSSR tarkibidan chiqib ketdi.

1990-yilning mayida Rossiya Federatsiyasi xalq deputatlariga saylovlar

bo'lib o'tdi. Birinchi syezdda uch ovoz ortiq bilan B.Yelsin Oliy Sovet raisi etib saylandi. **1990-yil 12-iyunda** Rossiya Federatsiyasi davlat suverenitetligi e'lon qilindi. Bu paytda SSSR amalda faqat rasmiy jihatdangina mavjud edi. SSSRning birinchi prezidenti etib e'lon qilingan M.Gorbachev hokimiyat vakolatini yo'qotgan edi.

1991-yil mayda Rossiya Federatsiyasining prezidenti lavozimi ta'sis etildi va umumxalq saylovda B.Yelsin g'alaba qozongan va RF prezidenti etib e'lon qilindi. 1991-yil avgustda kommunistlar hokimiyatini saqlab qolish, eski tuzumga qaytish, SSSR parchalanishi jarayonining oldini olishga qaratilgan davlat to'ntarishiga urinish bo'ldi. Favqulodda holat bo'yicha davlat komiteti (GKChP) tuzildi. Unga partiya MK rahbarlari, mudofaa, ichki va tashqi ishlar ministrlari kirgan edi. M.Gorbachev Qrimda uy qamog'ida deb e'lon qilindi, Moskvaga qo'shin kiritildi.

Bunga javoban Moskvada Rossiya Federatsiyasi hukumat uyi oldida ko'pming kishilik namoyish bo'lib o'tdi. B.Yelsin demokratiya uchun kurashga boshchilik qildi. Harbiy bo'linmalar xalqqa qarshi o't ochishdan bosh tortdi va putch amalga oshmadi. 29-avgustda Rossiya parlamenti KPSS faoliyatini man etdi. SSSR hukumati iste'foga chiqdi. Milliy respublikalar 1991-yil avgusti va sentyabrda birin-ketin o'z suverenitetlari va Sovet Ittifoqi tarkibidan chiqishlarini e'lon qilishdi.

Boris Yelsin.

Yelsin Boris Nikolayevich (1931-yilda tugʻilgan) — 1968-yildan partiya ishida. 1987-yilda M.Gorbachevga qarshi tanqidiy chiqishlari munosabati bilan barcha mansablardan olingan. 1989-yilda demokratik harakatni qoʻllab-quvvatlashi tufayli SSSR xalq deputatligiga saylangan. 1990-yilda KPSSdan chiqqan. 1990—1991-yillarda — RSFSR Oliy Soveti raisi, 1991-yilning iyunidan to 1999-yilning dekabrighacha Rossiya Federatsiyasi Prezidenti.

1991-yil 8-dekabrda Belovej pushasida (Belorussiya) Rossiya, Ukraina va Belarus rahbarlari Mustaqil Davlatlar Hamdoʻstligini (MDH) tuzish haqida qaror qabul qildi. Oʻsha yilning 21-dekabrda bu bitimni SSSRning boshqa toʻqqiz sobiq respublikasi imzoladi. (Litva, Latviya, Estoniya bunga qoʻshilmadi.) 25-dekabrda SSSR Prezidenti M.Gorbachev isteʼfoga chiqdi. SSSR rasman oʻz mavjudligini tugatdi. Rossiyada demokratiya davri boshlandi.

Demokratlar eski ijtimoiy-iqtisodiy tuzumni buzishga faol kirishdilar va demokratiya hamda bozor iqtisodiyotiga oʻtishga yoʻnaltirilgan islohotlarni amalga oshirish yoʻlidan bordilar.

1992-yilning yanvarida iqtisodiyotda **narx-navoni erkinlashtirish va xususiylashtirish** dasturi eʼlon qilindi. Narx-navo keskin oshdi, ijtimoiy ehtiyojlarga xarajatlar kamaydi.

Rossiya Federatsiyasidagi iqtisodiy islohotlarning asosi ishlab chiqarish korxonalarini ommaviy xususiylashtirish edi. Sovet Ittifoqida sanoat korxonalarining katta qismi daromadsiz, zarar keltirib ishlayotgani uchun qoloq asbob-uskunalariga ega boʻlganidan maxsus korxonalarini sotib olishni istovchilar kam boʻldi va ular arzi mas narxga sotildi. Mamlakatda shosha-pisha korxonalarini sotib olib asbob-uskunalar va xomashyoni tashib ketish, koʻplab moddiy boyliklarni xorijga arzi mas narxga sotish jarayoni boshlandi. Koʻplab korxonalar mablagʻ, xomashyo yetishmasligidan yopildi, son-sanoqsiz ishchilar ishsiz qolishdi. Bu toʻs-toʻpolonda Rossiya tadbirkorlarining asosiy qismini tashkil etgan, “yangi ruslar” deb atalgan oʻn minglab chayqovchilar boylik orttirdi. Foydaga qolgan pullar iqtisodiyotni rivojlantirishga emas, balki shaxsiy boyishga xizmat qildi.

Rossiyada iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayoni “Buyuk jinoiy inqilob” nomini oldi. Ko‘pgina “yangi ruslar” o‘zlarining noqonuniy orttirgan daromadlarini bo‘linib kelgan ulkan mafiya tizimining ijtimoiy asosiga aylantirdilar. Siyosiy arboblardan, tadbirkorlardan, bo‘ysunmas tijoratchilardan o‘ldirish Rossiyada oddiy hodisaga aylandi.

Mamlakatda iqtisodiyot asoslarining yemirilish jarayoni bordi. Real sektorga investitsiyalar 90-yillarda 5 marta qisqardi. Korrupsiya misli ko‘rilmagan miqyoslarga yetdi. Boshqaruvning samarasizligi barcha darajalarda jamiyatni rivojlantirishning tormozi bo‘ldi. Neft va energetikadan tashqari sanoatdagi mehnat samaradorligi AQSHdagidan 5 marta past edi. Raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish keskin kamaydi.

Rossiyada 1992-yilda boshlangan erkin islohotlar mag‘lubiyatga uchradi. Sovet davridan keyingi yillarda Rossiyada ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning biror-bir dasturi bajarilmadi.

Islohotlar natijasida ishlab chiqarish vositalariga yuz foizli davlat mulkchiligiga ega bo‘lgan ma‘muriy-buyruqbozlik tizimi o‘tmish davrda qoldi. Turmush darajasi keskin pasaydi. Sotsializmni qayta tiklash kayfiyatlarini kommunistik partiyaning tiklanishiga olib keldi. U Rossiya Federatsiyasi Kommunistik partiyasi (RFKP) deb nomlandi.

Ayni paytda Rossiyadagi iqtisodiy islohotlar mulkchilar sinfining tug‘illishiga olib keldi, ular bozor iqtisodiyotining barpo etilishi va g‘arb tipidagi demokratiyaning tarkib topishiga yo‘naltirilgan islohotlarning davom etishi tarafdorlari bo‘lib chiqishdi.

Oziq-ovqat, kiyim-kechak va uy-joy moddiy hayotning uch asosi bo‘lib, salomatlik holati esa jamiyat yangilanishi darajasining asosiy ko‘rsatkichidir. Bu sohalarda Rossiyada o‘tgan o‘n yillikda ijobiy o‘zgarishlar bo‘ldi. Aholining katta qismi to‘yib ovqat yemaslikdan qiynalmadi. Maishiy turmush va ijtimoiy farovonlikka oid buyumlar doirasi kengaydi. Kundalik turmushda foydalaniladigan predmetlar soni oshdi.

Turar joy qurilish sohasida, ayniqsa, katta siljishlar kuzatildi. Rossiyada 1991–2000-yillar ichida 1945–1990-yillar oralig‘idagi ulkan davrdagidan ham ko‘proq uy-joy qurildi.

Odamlar bepul yoki arziyasiz narxlarda millionlab

yangi yer uchastkalarini olishdi, 1999-yilda mamlakatda 40 million yer mulki egalari bor edi. Endilikda kishilar ancha keng-mo'l va shinam uy-joylar qurishga o'rgandi. Bu yangi yer mulk egalari 1991-yildan so'ng hosil bo'lgan yangi Rossiya hokimiyatining asosiy tayanchini tashkil etdi.

Yangi hokimiyat amalda chegaralarni ochdi va xorijga chiqishni soddalashtirdi. Har yili (ishga, ta'tilga, xususiy safarga, sayyohlik yo'llanmalari bilan) 10 millionga yaqin kishi o'z mablag'lari hisobiga xorijga chiqadi. Rossiyada "madaniy ishiab chiqarish" kuchaydi. Matbaa mahsulotlari ishiab chiqarish eng ilg'or mamlakatlar darajasiga yetdi. Ta'limning mavqei oshdi. Oliy o'quv yurtlari soni 1990-yill 502 tadan 1997-yilda 880 taga, talabalar soni 2,9 milliondan 3,2 million kishiga yetdi.

Rossiyada murakkab vaziyat yuzaga keldi. Katta avlod orqaga, 1985-yilgacha bo'lgan davrga qaytgisi kelardi. Biroq yosh avlod yangi hokimiyatni qo'llab-quvvatladi. Rossiya Federatsiyasida 1992—1999-yillarda avj olgan siyosiy kurash, asosan, ijtimoiy kurashni emas, balki avlodlar qarama-qarshiligini aks ettirdi.

Rossiya tarixida hirinchi marta siyosiy kurash parlament usullarida olib borildi. Rossiya Federatsiyasi Oliy Sovetida ko'pchilik kommunistlar tarfiga o'tdi, kommunistlar xususiyashtirish, erkinlashtirish va bundan keyingi demokratiyalashtirishga qarshi chiqdilar. Prezident B.N.Yelsin boshchiligidagi islohotchilar kamchilikda qolishdi, ularda jamlangan tashkilot bo'lmadi. So'llarda ham (kommunistlar), o'nglarda ham (islohotchilar) muayyan dastur yo'q edi. So'llarning xulq-atvori tobora tajovuzkorona, parlamentga mos bo'lmagan qiyofaga kirdi. Ular o'z kuchini his etgan holda Yelsinning ushbu tuzumini tezroq bartaraf etish va yana yagona partiya — Kommunistik partiya zug'umiga qaytishga intildilar. Kommunistlar kuchini his etgan ayrim islohotchilar ularga qo'shildilar.

B.Yelsinning yaqinida safdoshi bo'lib kelgan spiker R.Xasbulatov boshchiligidagi Oliy Sovet prezidentga qarshi ochiq kompaniyani boshiab yubordi.

Kommunistlar yo'lboshchilari **1993-yilning 28-martida** prezident mamlakatni boshqarishga qodir emas

degan asos bilan uni prezidentlik lavozimidan olib tashlash, ya'ni impichment haqidagi masalani qo'ydi. Biroq impichment yétarli miqdorda ovoz olmadi va so'l muxolifat birinchi ochiq mag'lubiyatga uchradi.

1993-yilning 25-aprelida prezidentga ishonch haqida umumxalq referendumini o'tkazildi, Rossiya ko'pchilik ovoz bilan unga ishonch bildiradi. 1993-yilning 21-sentabrida B.Yelsin Oliy Sovetni tarqatib yubordi va yangi saylovlarni tayyorladi. Bunga javoban parlament uni ishdan tushirilgan deb e'lon qildi. Prezidentga qarshi kuchlar Oq uy hnosida jamlandi va barrikada to'siqlarini qo'ydi. Ular umumxalq qo'zg'oloni va fuqarolar urushidan umid qilishgan edi. Biroq ularni hech kim qo'llamadi.

1993-yilning 3-oktabrida ular Ostankinodagi tele-markazni egallashga harakat qilishdi. Otishmada dastlabki qurbonlar paydo bo'ldi. Bunga javoban B.Yelsin farmoyishi bilan Oq uyni zabt etishga kirishildi. Deputatlar taslim bo'ldi. Bu voqealar chog'ida 140 ga yaqin kishi halok bo'ldi.

1993-yilning 12-dekabrida yangi konstitutsiyani ma'qullagan referendum o'tkazildi. Mamlakatda kuchli prezident hokimiyati qaror topdi. Qonunchilik hokimiyatli ikki palata — deputatlar har besh yilda to'g'ridan-to'g'ri va yashirin ovoz berish orqali saylanadigan **Davlat Dumasi** va viloyatlar vakillaridan iborat **Federatsiya Sovetidan** iborat bo'ldi. Barcha hokimiyat organlari saylanadigan bo'ldi.

1996-yilgi prezidentlik saylovlarida yana B.Yelsin g'alaba qozondi. Rossiyaliklar nafaqat B.Yelsin uchun, balki kommunistlarga qarshi va o'tmishga qaytmaslik uchun ovoz berishdi. 1999-yil martda Dumada yana impichment haqidagi masala qo'yildi va B.Yelsin qonunchilik yo'li bilan hokimiyatdan chetlashtirishdan qutulishga muvaffaq bo'ldi.

1999-yil dekabrda Rossiya Federatsiyasida mamlakatda siyosiy ahvolni tuhdan o'zgartirgan Davlat Dumasiga yangi saylovlar bo'lib o'tdi. Kommunistlar mavqei pasaydi, prezident yo'lining tarafdori bo'lgan "Yedinstvo" ijtimoiy-siyosiy birlashmasi katta g'alaba qozondi. B.Yelsin tarafdori bo'lgan o'ng partiyalar ham muvaffaqiyatga erishdi. Dumada ilk marta qonun

yaratuvchilik ishlari uchun me'yordagi sharoit yuzaga keldi. 1999-yilning 31-dekabrida B.Yelsin iste'foga chiqishini e'lon qildi va o'z o'rniga Federal xavfsizlik xizmatining (FXX) sobiq raisi V.Putin tayinlamishini bildirdi. **2000-yilning 26-martida** Muqobil saylovlar natijasida **V.Putin** Rossiya prezidenti etib saylandi.

**Rossiyaning 90-yillar
oxiridagi iqtisodiy
rivojlanishi**

1999-yil Rossiyada iqtisodiy ko'tarilish boshlandi. 1999-yilda IYM (ichki yalpi mahsulot) o'sishi 2 foizni, sanoat mahsulotining umumiy hajmi o'sishi 8 foizni tashkil etdi.

Mamlakatga ulkan valyutani jalb etishga yordam bergan faol tashqi savdo balansi Rossiya iqtisodiyoti uchun juda muhim bo'ldi. 1999-yilda Rossiya xorijga 78 milliard dollarlik tovarlarni chiqardi va 32 milliard dollarlik mahsulotlarni olib kirdi, demak, 46 milliard sof foyda oldiki, bu iqtisodiyotga qo'shimcha investitsiyalarni ta'minladi. Tashqi savdo aylanmasi geografiyasida muhim o'zgarishlar ro'y berdi. 1999-yilda Rossiyaning G'arbiy Yevropa va Amerika bilan savdo-sotig'i o'sdi va MDH mamlakatlari bilan savdo-sotiq ulushi kamaydi. Rossiyaning MDHga eksporti bu davrda 19 foizga kamaydi, MDH mamlakatlaridan import esa 25 foizga tushib ketdi.

Rossiyaning 90-yillar — Sovet Ittifoqining parchalanishi tufayli tashqi siyosati Rossiya ulug' davlat maqomini yo'qotmadi. U yadro quroli, qudratli harbiy havo kuchlari va harbiy-dengiz flotiga ega. U o'z harbiy-siyosiy va harbiy-strategik pozitsiyalarini saqlagan bo'lsa ham, ta'siri va obro'si pasaygan. U BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy a'zosi bo'lib qoldi va sobiq Sovet Ittifoqi davridan mustahkamlamb qolgan barcha muhim o'rinlarni saqlab qoldi.

AQSH B.Yelsinda Rossiyada demokratik islohotlarning ishonchli kafolatini ko'rdi va uni qo'llab-quvvatladi. U bir qator Rossiya tovarlari uchun o'z bozorini ochib berdi va bu bilan Rossiya iqtisodiyotining to'liq inqirozga uchramay qolishiga yordam berdi.

Rossiyaning G'arbiy Yevropa bilan munosabatlari yaxshilandi. 1994-yilning 31-avgustida Rossiya Germaniyadan o'z qo'shinlarini olib chiqishni tugatdi. Bu Yevropadagi vaziyatni o'zgartirdi. Germaniya o'z

an'anaviy poytaxti — Berlinni qaytarib olib, eng yirik davlatlardan biriga aylandi. Garchi Germaniyada amerika, fransuz, ingliz qo'shinlari hali-hanuz qolayotgan bo'lsa-da, u shunga qaramay o'z suverenitetini tikladi va endilikda jahon siyosatida Fransiya va Angliya bilan teng holda ishtirok etishi mumkin.

Rossiya tashqi siyosatidagi muhim yo'nalishiardan biri uch davlat — Rossiya, Xitoy va Hindiston ittifoqi g'oyasidirki, u Hind okeani va Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasida tinchlik va barqarorlikning ishonchli kafolati bo'lishi mumkin.

1999-yil Rossiyaning AQSH va NATO bilan munosabati uchun og'ir sinovlar ylli bo'ldi. AQSH va NATO Serbiyadan Kosovoni ajratib olishga urinishi Serbiyaning qarshiligiga uchradi, uni Rossiya qo'llab-quvvatladi. Rossiyaning fikrini hisobga olmaslikka urinish va Kosovo bo'yicha biryoqlana qaror qabul qilish Rossiyaning diplomatik faolligini kuchaytirdi, u Serbiya va Kosovoda bombardimonlarni to'xtatishga muvaffaq bo'ldi. Bosniya va Gersegovinada jamlangan Rossiya tank brigadasi kutilmagan zarba bilan Kosovo-Prishtinoda xalqaro aeroport bilan hirligalikka muhim aholi yashaydigan joyni egalladi va u yerda o'z nazoratini o'rnatdi. Bu xatti-harakat bilan Rossiya Bolqondagi o'z pozitsiyalarini mustahkamlashda muhim yutuqqa erishdi.

Belorus-Rossiya munosabatlari ham muvaffaqiyatli rivojlandi va Belorus rahbariyatl Rossiya va Belorus Ittifoq davlatini tuzish haqidagi bitimga erishdi, bu bitim ikkala davlatlar parlamentlari tomonidan tasdiqlandi.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) 1991-yilning 8-dekabrda Minskda Belorussiya, Rossiya va Ukraina rahbarlari Mus-

taqil Davlatlar Hamdo'stligini (MDH) tuzish haqidagi Bitimni imzoladi. Unda SSSR chuqur inqiroz va parchalamish sharoitlarida o'z mavjudligini tugatgami qayd etildi va siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy va boshqa sohalarida hamkorlikni rivojlantirishga intillsh haqida bayonot berildi. 1991-yil 21-dekabrda bitimga Ozarbayjon, Armaniston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Moldaviya, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston qo'shildilar. Ular Almatida MDHning maqsad va tamoyillari haqidagi Bayonotnomani Rossiya, Ukraina

va Belorussiya bilan birgalikda imzoladi. 1993-yilda MDHga Gruzija qo'shildi. Shu yili MDH Nizomi qabul qilindi, u davlatlarning birgalikdagi faoliyati sohalarini ko'zda tutdi. Bu sohalar inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, tashqi siyosat faoliyatini muvofiqlashtirish, umumiy iqtisodiy makonni shakllantirish, transport va aloqa tizimini rivojlantirish bo'yicha hamkorlik, aholi sog'lig'ini saqlash va atrof-muhitni muhofaza qilish, emmigratsiya va ijtimoiy-siyosiy masalalar, uyushgan jinoyatchilik bilan kurash, tashqi chegaralarni mudofaa va muhofaza qilish sohasidagi hamkorlikni o'z ichiga oldi.

MDH organlari tashkil etildi. Ular ichida eng muhimlari Davlat boshliqlari soveti, Hukumat boshliqlari soveti, Tashqi ishlar vazirlari soveti, Davlatlararo iqtisodiy sovet, Parlamentlararo assambleya (markazi Sankt-Peterburgda). MDHning doimiy ijroiya organi Muvofiqlashtiruvchi-maslahat qo'mitasi bo'lib, tezkor faoliyatni amalga oshiradi.

MDH mavjud bo'lgan muddat mobaynida belgilangan maqsadlarni amalga oshirishda biron-bir jlddiy siljishiarga erishmadi. 1200 ga yaqin hujjatlar, qarorlar qabul qilindi, mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash rejaları ko'zda tutildi, biroq ulardan yuzdan ziyodrog'i bajarildi, xolos. Qorabog' va Abxaziya, Sevastopol va Qora dengiz floti muammolari hal etilmadi. Davlatlar o'rtasida o'zaro da'volar yuzaga keldiki, ular bu davlatlarni bir-biridan uzoqlashtirdi. Umuman, MDH davlatlarni blron-bir umumiy maslak asosida birlashtira olmadi va ularning har biri o'z muammolarini o'z kuchiga suyamib hal qildi.

MDH mamlakatlarining asosiy muammosi 1989-yilda boshlangan iqtisodiy pasayish edi.

MDH 12 mamlakatidan to'qqiztasida yalpi milliy mahsulot (YMM) ishlab chiqarish o'n yil mobaynida 40 foizdan ziyodroqqa tushib ketdi. Gruzija, Ukraina va Moldovada eng qlyim ahvol yuzaga keldi.

MDH mamlakatlari jahon moliya tashkilotlari va iqtisodiy islohotlar bo'yicha xalqaro ekspertlarning barcha tamoyllarini bajarishdi. Ular davlat korxonalarini xususiylashtirdi, barcha rahbar va rejalashtiruvchi muassasalarni bartaraf etib, **iqtisodiy tuzumni qayta tuzil-**

malashni amalga oshirdi, narx-navo va savdoni erkinlashtirishdi, bank tizimini isloh qilishdi.

Barpo etilgan bozor iqtisodiyoti bu davlatlarga qimmatga tushdi, biroq olingan samara salbiy bo'ldi. Faqat O'zbekistongina iqtisodiyotning butkul inqirozidan qutulishga muvaffaq bo'ldi. Bu davlatlar G'arb kreditlari va investitsiyalarini olishni mo'ljallashgan edi, biroq bu umidlar o'zini oqlamadi. G'arb nafaqat iqtisodiy, balki inson huquqlari, demokratizatsiyalash, siyosiy erkinlashtirish bilan bog'liq bo'lgan siyosiy islohotlarni kengaytirish va chuqurlashtirish haqida so'zladiki, bular albatta iqtisodiy o'pirilishdan siyosiy beboshlikka olib kelgan bo'lardi. MDH davlatlari uchun o'tish davri bunday uzoq va qiyin kechganining asosiy sababi shunda edi.

Biroq MDH mamlakatlaridagi iqtisodiy inqirozning boshqa sabablari ham bor edi. Davlat mulkini xususiy lashtirish sanoat korxonalarini yangilashni ta'minlamadi, balki mulklarni taqsimlashga olib keldi.

Niyoat kommunistik partiya diktaturasining ag'darilishi, uning yakkahokim kuchlari va qatag'on organlarining tugatilishi bilan ayrim davlatlarda hokimiyatni egallagan **millatchilik** kuchlari faollashdi. Iqtisodiyot sohasida yomon tayyorgarlikka ega bo'lgan holda o'z faoliyatini millatchilik da'volarini amalga oshirishga bag'ishlashdi va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish o'rniga millatchilik kompaniyalarini o'tkazish va soxta vatanparvarlikni namoyish etish bilan shug'ullandilar.

Ayni paytda MDH davlatlari qiyinchiliklarni yengish uchun katta imkoniyatlarga ega.

1. Bu davlatlarda demokratiya tamoyillariga asoslangan siyosiy barqarorlik qaror topgan. Bu hol barcha siyosiy kuchlarni o'z mamlakatlarini inqiroziy ahvoldan olib chiqish maqsadlarida konstruktiv va amaliy hamkorlik uchun qulay ijtimoiy-iqtisodiy muhitni yaratilshga imkon beradi.

2. MDH davlatlari yuqori madaniy va intellektual imkoniyatga ega. Bunda o'z milliy ziyolidari shakllangan va rivojlanishning o'z modelini ishlab chiqish uning qo'lidan keladiki, buni O'zbekiston misolida ko'rish mumkin. Mazkur davlatlar hozirgi rahbarlarining ko'pchiligi tajribali siyosiy arboblardan bo'lib, milliy

cheklanganlik va milliy da'volar qanchalik zararli ekanligini yaxshi tushumishadi.

3. Tabiat bu davlatlarga tabiiy boyliklarni mo'1-ko'1 ato etgan. Ularda zamonaviy rivojlangan davlatlarni barpo etish uchun hamma narsa mavjud. Yetarli energiya zaxiralari, zamonaviy infratuzilma, transport va yaxshi darajadagi aloqa tizimi borki, ular eng murakkab iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal etishni ta'minlashi mumkin.

4. MDH davlatlari qulay geopolitik holatga ega. O'rta Osiyo quruqlikda London va Singapur oralig'ldagi yo'lning o'rtasida joylashgan. Kelgusida Mashhaddan Zohidongacha (Eron) bo'lgan temir yo'l qurilishi markazlar o'rtasidagi to'g'ri aloqani ta'minlaydi va Yevropa va Janubi-Sharqiy Osiyo savdo oqimi aynan mana shu yo'ldan o'tadi. U asosiy jahon iqtisodiy yo'llaridan biriga aylamishi mumkin. Kavkazorti respublikalari, Ukraina, Belarus ham yaxshi geosiyosiy imkoniyatlarga ega.

Hozirgi paytda MDH mamlakatlari oldida uch muammo — suverimetni mustahkamlash, davlatlar o'rtasida mintaqaviy integratsiya asosida mustahkam iqtisodiy aloqalarni barpo etish va o'z rivojlanish yo'llarini shakllantirish turibdi. 1998-yilda imzolangan GUAM loyihasi (Gruziya, Ukraina, Ozarbayjon, Moldova) transport hamkorligi integratsiyaviy jarayonlarini amalga oshirishdagi yorqim misoldir. O'rta Osiyo respublikalarini Gruziyaning Qora dengiz portlariga, ular orqali esa jahon bozoriga chiqishiga imkon beruvchi **TRASEKA** loyihasi o'zlashtirish hosqichida turibdi.

Qisqacha mazmuni

- XX asr 90-yillari — “yangi demokratiya davri”
- 1985-yil — sobiq SSSRda qayta qurish (M.Gorbachev)
- 1990-yil — Boltiqbo'yi respublikalarining SSSR tarkibidan chiqishi
- 1990-yil 12-iyun — Rossiya Federatsiyasi mustaqilligining e'lon qilinishi
- 1991-yil 8-dekabr — MDH tashkil topishi
- 1993-yil 12-dekabr — Rossiya Federatsiyasi konstitsiyasining qabul qilinishi

- 1994-yil 31-avgust — G'arbiy Germaniyadan Rossiya qo'shinlari olib chiqilishining yakunlanishi
- 1999-yil 31-dekabr — B.Yelsinning iste'foga chiqishi
- 2000-yil 26-mart — V.Putinning Rossiya prezidenti etib saylanishi
- 1999—2000-yillar — MDH mamiakatiarining konstruktiv va amaliy hamkorlik o'rnatishga intilishlari

Savollar

- ?
1. "Yangi demokratiya davri" asosiy xususiyatlarini sanang.
 2. 80-yillarda mustaqil davlatlar shakllanishiga qanday voqealar imkon yaratdi? Bu paytda qanday mustaqil davlat tashkil topdi?
 3. Qayta qurish siyosatini e'lon qilgan M.Gorbachev qanday maqsadni ko'zda tutgan edi? Bu siyosat nima uchun inqirozga uchradi?
 4. Rossiyada 90-yillarda iqtisodiyotni erkiniashtirish jarayoni qanday oqibatlariga olib keldi?
 5. Rossiyaliklar 90-yillarda qanday umuminsoniy ma'naviy qadriyatlarga ega bo'lishdi?
 6. B.Yelsinning Rossiya Federatsiyasi prezidenti iavozimidagi faoliyatining yakunlari qanday?
 7. Bugungi kunda MDH a'zolari bo'lgan davlatlar qanday muammoiarni hal etishi iozlm?
 8. Siz nima deb hisoblaysiz, MDH o'z kelajagiga egami? Fikringizni asoslab bering.

VIII b o b

XX ASR IKKINCHI YARMIDA FAN VA MADANIYAT

47-§. FAN VA MADANIYAT ARBOBLARINING INSONPARVARLIK, TARAQQIYOT VA DEMOKRATIYANING QAROR TOPISHIDAGI ROLI

XX asr ikkinchi yarmida insoniyat ma'naviy hayoti yuqori ko'tarinkilikka erishdi. Ikkinchi jahon urushi fundamental va amaliy fanlarning rivojlanishiga qudratli turtki berdi. Bu bilan yangi tizimli qurol-aslaha, qo'shinlarni transportda tashish, elektron aloqa vositalariga ehtiyojni oshirib yubordi.

Fan-texnika inqilobi va uning oqibatlari

Fan va texnologiya XX asr ikkinchi yarmida ijtimoiy hayot uzra ustuvorlik qildi.

Yadro quroliga ega bo'lgan texnologiya katta davlatlar o'rtasidagi mojaroni xavfli darajaga yetkazdi. Biroq texnologiya ayni paytda mo'l-ko'lchilikni ham yaratadi. Texnologiya tibbiyotda, uchinchi dunyoda bolalar tug'ilishi, "portlashi"ni ta'minladi va umr davomiyligini oshirdi, ko'plab xavfli kasalliklardan qutqardi. Texnologiya "yashil inqilob" ko'rinishida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni oshirdi.

Dunyoni hozirgi paytda **uchinchi sanoat inqilobi** qamrab olganki, u uch jihatdan ulkan global ta'sir ko'rsatmoqda: 1) **fizika fanlari**, unda yadro energiyasidan foy-

Planetalararo "Mir" avtomatik stansiyasi.

dalanish va kosmosni tadqiq etishda katta yutuqlarga erishildi; 2) **biologiya fanlari**, unda genetika va tibhiyotda yirik kashfiyotlar qilindi; 3) **kommunikatsiya va axborotlar** sohasi, unda kompyuter texnologiyalari va telekommunikatsiyalarga beqiyos yo'l ochildi.

Yadro fizikasi yadro texnologiyasini rivojlantirish uchun asos yaratdi. Lazer ta'sirining asosiy tamoyillari A.Eynshteyn tomonidan 1916-yilda bayon etib berilgan edi, biroq hirinchi ishiovchi lazer generatori amerikalik muhandis **Teodor Mayman** tomonidan 1960-yilda yaratildi. Lazer texnikasi fan va texnikaning barcha sohalariga kirib bormoqda.

Kosmosni amaliy tadqiq etish 1957-yilda boshlandi, o'shanda qudratli sovet raketasi kosmik orbitaga yerning birinchi sun'iy yo'ldoshini olib chiqdi. 1961-yilda sovet uchuvchisi **Yuriy Gagarin** kosmosga birinchi bor parvoz qildi. 1960-yildan Amerika va sovet olimlari o'rtasida kosmosni o'zlashtirishda beqiyos musobaqa boshlandi. 1969-yil 20-iyuida amerikaliklar hirinchi bo'lib Oyga qo'ndi. 1970-yilda kosmik orbitaga yuzlab yo'ldoshlar va aloqa stansiyalari, yo'ldosh-josuslar va meteorolgik yo'ldoshlari chiqarildi.

Biologiya fanining genetika sohasida inqilobiy kashfiyotlar amalga oshirildi. 50-yillar boshlarida olimlar xromosomalar eng avvalo DNK kislotalaridan iboratligini va aynan DNK genetik axborot tashuvchi ekanligini aniqlashdi. 1953-yilda amerikalik olim Jeyms Vatson va ingliz olimi Frensis Krin Kembrij universitetida birga ishlagan chog'ida ilk bor DNK tuzilishi formulasini ma'lum qilishdi.

1962-yilda olimlar bu kashfiyot uchun Nobel mukofoti olishdi. Biroq, bu genetika sohasidagi buyuk kashfiyotlarning faqatgina boshlanishi edi. 60-yillar o'rtalarida genetik kodning ishlash tizimi ochildi. 90-yillarda esa yangi fan — **gen injeneriyasi** paydo bo'ldi, u bir organizm hujayralarini boshqasiga o'tkazish va irsiyatiga ta'sir etish, sun'iy urug'lantirishni amalga oshirishga qodir edi. 1998-yilda ilk bor sun'iy yo'l bilan yaratilgan hayvon paydo bo'ldi.

Genetika muvaffaqiyatlari natijasida yuzaga kelgan yangi tibhiy dori-darmonlar qizamiq, chechak, poliomiylitni tugatishga yordam berdi. 60 va 70-yillarda buyrak ko'chirib o'tqazildi va sun'iy yurak yaratildi.

Ommaviy madaniyat Radio va televideniye ommaviy madaniyat (yoki "pop-kultura"ni) yaratdi. Avvalo, Yevropani amerika madaniyati to'ldirib yubordi. G'arb madaniyatini amerikalashtirish qariyb 20 yil: 1945—1965-yilgacha davom etdi. U har narsadan ozod, harakatchan, o'zini erkin tutuvchi, doimo auditoriya bilan aloqada tutuvchi bo'lgani uchun G'arb mamlakatlari aholisi, ayniqsa, yoshlarga katta ta'sir ko'rsatdi. Yevropacha gastrolga kelgan buyuk zamonaviy musiqachilar **Dyuk Ellington** va **Lui Armstrong** rahbarligidagi jaz orkestrlari, radio va televideniye orqali butun qit'aga tarqalgan, ularning musiqasi hozirgi zamon ommaviy madaniyatining durdonasiga aylandi. Amerika musiqasi ohangida (40-yillarda — "bugivugi, 50—60-yillarda — rok-n-roll) butun Yevropa, Sharqni ham mustasno etmaganda, raqsga tushdi. Amerika musiqasi Gollivud filmlari bilan to'lib-toshgan edi. Ularning hammasi ham san'at nuqtai nazaridan munosib emas edi, biroq ular kinoteatrlar ekranlarini to'ldirib yubordi, Yevropa madaniyatini amerikalashtirish tomoniga mutlaqo burib yubordi.

Amerikalashtirish va ommaviy madaniyat g'arb mamlakatlarning madaniy rivojlanishiga ulkan zarar yetkazdi. Shu zaminda tijorat madaniyati gullab-yashnadi, uning asosiy mazmun-mohiyati tijorat daromad, foyda bo'ldi. Madaniyat bamisoli ikki darajaga bo'lindi. Hali ham klassik (mumtoz) madaniyat — opera, balet, simfonik, klassik musiqa muvaffaqiyat bilan rivojlandi va olqishlarga sazovor bo'ldi. Uning o'choqlari Parijda — "Grand opera", Milanda — "La Skala", Londonda — "Albert-xoll" mavjud. Biroq bu madaniyat badavlat kishilar uchun to'g'ri kelardi.

"Bittlz" ansambli.

Ommaviy madaniyat esa keng omma uchun mo'ljallangan edi. Estrada — o'z xonandalari, raqqosalari, ansambllari bilan oddiy va ohangdor qo'shiqlarni kuylab katta-katta auditoriyalarni o'ziga jalb etdi.

Ommaviy madaniyat plastinka, kasseta va kompakt-disklarning ommaviy tiraji tufayli juda keng tarqaldi. Ommaviy madaniyat o'z yulduzlarini yaratdi. "ABBA" shved va "Bittlz" ingliz ansambllari shunday yulduzlar-dan edi. Ommaviy madaniyat tomoshabop tadbirlarning ulkan tijorat majmuini yaratdiki, u amerikacha "shou-biznes" atamasi bilan nomlandi.

Yangi falsafa va madaniyat

Fan-texnika inqilobi va uning ijtimoiy oqibatlari Yevropa mamlakatlarida tarixiy hayot-

baxshlilikni tikladi va jamiyat madaniyatida o'z muhrimi qoldirgan bir qator siyosiy aqidalarning paydo bo'lishiga imkon yaratdi. "Farovonlik jamiyati", "texnotron jamiyat", "iste'mol jamiyati" kabi nazariyalar paydo bo'ldiki, ular jamiyatdagi sotsial munosabatlarning haqlqly manzarasini bezab ko'rsatishga intildi, soxta farovonlik va ijtimoiy mojaro eskirgami haqida uqtirdilar. Ularda gap asosan G'arb mamlakatlari haqida bordi.

Bu adabiyot va san'atda ularning shakl va mazmumi buzilishda aks etdi. Endi g'arbcha jamiyat qadriyatlarini tanqid qilib chiqishga jur'at etmadi — ularni hech kim e'lon ham, reklama ham qilmas edi. To'g'ri, 20- va 30-yillar mumtoz adiblari hali tirik edi (J. Steynbek, M. Remark, E. Xeminguey va boshqalar), hiroq ularda ilgari keskin tanqidiy kayfiyat jamiyatning axloqiy negizlarini fosh etish to'liq yo'q edi. Buyuk Steynbek esa Vyetnamdagi urushni qo'llab-quvvatladi ham.

30-yillarda G'arbda Ikkinchi jahon urushidan so'ng ustuvor bo'lgan falsafa paydo bo'ldi. Gap **ekzistensializm falsafasi** haqida borayapti. U ijtimoiy hayotning barcha turlariga kirib bordi va favqulodda mashhur bo'lib ketdiki, bunga asosan fransuz yozuvchisi, faylasufi va publit-sisti **Jan Pol Sartr** (1905—1980) sababchi bo'ldi. G'arb-ning qariyb butun ommaviy ongi ekzistensializm fal-safasiga asoslandi.

Sartr o'zining "Borliq va yo'qlik" (1943) asarida shunday yozadiki, odamlar eng avvalo nima uchun yashayotganining mohiyatini tushumishini xobiashadi, biroq faqat sokin, xudosiz va maqsadsiz dunyoni topi-shadi, xolos. Shunday qilib, inson mavjudligi "absurd" bo'lib qoladi. Biroq, boshqa tomondan o'z hayotimng absurdligini (ma'nosizligini) inson erkinlik bilan to'ldira-di. Hayotda ma'no va mutlaq qoidalar yo'q ekan,

odamlarda mohiyat yoki tug'ma xarakteristika yo'q. Ular— "yo'qlik", erkinlikdan foydalangandagina "nimadir"ga aylanishadi. Odamlar bunda qanday xatti-harakat qilishni o'zlari tanlashadi. Shunday qilib, "mavjudlik mohiyatdan oldin yuradi", ya'ni odamlar mohiyatga ega emas ekanlar, ular o'zlarini har kungi mavjudlikda (ekzistense) qaror toptirmoqlari lozim. Sartning fikricha, to'g'ri odam hayotda faol qatnashuvchi, doimo mashg'ul kishi bo'lishi lozim.

Ekzistensializm hir tomondan, tushkunlikka ega bo'lsa-da, boshqa jihatdan — odamlarni mas'ul va faol yashashga undaydi. G'arbning ko'pgina yozuvchilari egzistensializmning katta ta'siri ostida bo'lishdi. Umi ommaboplashtirishda fransuz adibi **Albert Kamyu** asarlarining ahamiyati katta bo'ldi. U bu oqimning AQSHda keng tarqalishiga imkon yaratdi. Yozuvchining "O'lat" (1947) romanida o'latning shaharga yopirilib kelishining dahshatli manzarasi tasvirlanadi. Hayotning absurdligi begunoh odamlarning halok bo'layotgami bilan ta'kidlanadi. Biroq, oxir-oqibatda ular yovuzlikka qarshi kurash boshiashadi.

Ekzistensializm g'oyalari kino, teatr va san'atning barcha turlariga kirib bordi. Mashhur italyan rejissyori **Federiko Fellini** 1960-yilda "Shirin hayot" filmi qo'ydi. Bu filmda oliy jamiyat hayoti — mehr-muhabbati, yaqinlariga mehribonligi yo'q odamlar bir-birlarining yonlarida to'liq yolg'izlikda yashashadi, ayni paytda, boshqalarga mehr-oqibatli va madadkor oddiy kishilar hayoti ham ko'rsatilgan.

Ekzistensializmning asosi bo'lgan absurd hayot zamonaviy amerika yozuvchilarining asarlarida o'z aksini topgan. **Kurt Vonnegut** va **Jozef Xeller** kitoblarida urushning absurdligi ko'rsatilganki, ular Vyetnamdagi urush davrida katta muvaffaqiyatga sabab bo'ldi. Bu kitoblar amerika yoshiarining butun avlodini tarhiyalab, ularni urushga qarshi norozilikka chaqirdi, odamlarga hayot yo'lini ko'rsatdi. Urushga qarshi norozilik va amaliy ishlarga chaqiriq g'arbcha fikrlash tarzi demokratiizm, liberalizmi rivojlantirish va fundamental inson huquqlarini qaror toptirishga imkon yaratdi.

Falsafiy tafakkurning boshqa muhim yo'nalishi "taraqqiyot doktrinasi" bo'ldi. Unda XX asr varvarlik va g'ayrimusimiylikning beshafqat hodisalarining guvohti

bo'lganligi tan olinadi. Shunday bo'lsada, bu ta'limot insoniy baxt-saodat va taraqqiyot amalga oshishiga ishonch bildiradi.

Amerikalik faylasuf **Charlz Frenkel** "Taraqqiyot doktrinasi"ning eng yirik mafkurachisi va ifodalovchilaridan biri bo'ldi. Muallif o'zining "Zamonaviy odamning ishi" (1955) va "Demokratik kelajak" (1962) kitoblarida "odamzod taraqqiyoti"ni "modernizatsiya" (yangilanish) inqilobi, ya'ni moddiy va intellektual taraqqiyot hamda axloqiy inqilob natijasi deb hisoblaydi.

Venger psixologi **Zigmund Freyding** psixoanaliz usuli san'at rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi, inson shaxsi haqidagi tasavvurlarni to'liq o'zgartirib yubordi. Olimning tasdiqlashicha, inson psixikasida ko'plab "yashirin", "noamiq", "notimiq" narsalar borki, ularni oddiy yo'l bilan bdib bo'lmaydi, san'atkorning vazifasi inson qalhidagi bu ichki alg'ov-dalg'ovlikni tasvirlay ola bilishdir.

Tasviriy san'atdagi syurrealizm

Nemis fashizmi bilan urush paytida amalga oshirilgan ommaviy yovuzliklardan butun dunyo larzaga keldi. Bunday jinoyatlarni amalga oshirgan kishilar oddiy insomiy qiyofaga ega, o'z bolalarini sevgan, klassik musiqam qadrlagan, vatan va burchiga sodiq insonlar bo'lgan. Bu hol san'atkorlarni kishining tashqi ko'rimshi aldamchi ko'rinish va ichki dunyosiga muvofiq kelmasligi haqidagi fikrga olib keldi. Ular real hayotdan qarama-qarshi tomonda bo'lgan ongosti dunyosini izlashga kirishishdi. Realizm g'arb tasviriy san'atida yo'qola bordi, unda "**syurrealizm**" (realizmning teskari tomomidan) ustunlik qila boshlaydi.

San'atdagi ko'plab oqimlar syurrealizmga tayandi. Abstrakt (mavhum) ekspressionizm katta ta'sirga ega bo'ldiki, uning taniqli namoyandalari **Jekson Pollok** (1912—1956), **V.V.Kandinskiy** (1866—1944), **Maks Ernest** edi. Ular chiziqlar, geometrik figuralar va hajmlardan tartibga solingan konstruksiyalar yaratishdi, shuningdek, rangli dog'lar va hajmlarning tartibsiz, ayqash-uyqash to'pida ijodiy ongsizlik, stixiyalikni ifodalashga intildilar. Syurrealizm asosida kubizm, dadaizm, fovizm, yangi obyektivizm kabi oqimlar rivojlandi.

Kubizmning eng mashhur vakili ispan rassomi **Pablo Pikasso** (1881—1973) edi. U tabiat va insonni o'z ongi-

da qanday tasavvur etsa shunday, ularning estetik yoki realistik tomonlari haqida qayg'urmasdan tasvirladi. Uning suratlari bitmas-tuganmas mazmunga ega bo'lib, ularning ma'nosi hech qachon topilmaydi.

Surrealizmning kubistik yo'nalishdagi boshqa taniqli namoyandasi **Mark Shagal** (1899—1985) edi. U Vitebskda tug'ildi. Sankt-Peterburgda o'qidi, biroq uning butun ongli hayoti Parij va AQSHda kechdi. Uning suratlari chek-chegarasiz tasavvur va yorqin bo'yoqlari bilan ajralib turadi. Bu suratlar realistik san'at ruhida tarbiyalangan kishilar uchun tushunilishi qiyin. Biroq mazmunan ular rus ertaklari va qadimgi yahudiy rivoyatlarini o'zida namoyon etadi.

XX asr odami. Italian skulptori
Alberto Jiakometti.

Surrealistlar orasida ayniqsa ispan rassomi **Salvador Dali** (1904—1989) ajralib turadi. Mutaxassislarning fikricha, uning asarlarida gallyutsinatsiyalar (yo'q narsalarning ko'rinishi) va shayton vasvasalari ustivorlik qiladi. Bu mavzular uning san'atida asosiy mazmun bo'ldi va tegishlicha uning tasvirlash shakllari ham reallikdan uzoq edi.

Yangi yo'nalishdagi rassomlar ijodida insonparvarlik, ezigulik, demokratiya, ya'ni umuminsoniy qadriyatlar ustun turdi.

AQSHda madaniyat rivojlanishi

Urush tugagandan so'ng mamlakatda qudratli harbiy kompleks hosil bo'ldiki, u iqtisodiyot va siyosatda o'z hukmronligini nafaqat o'rnatishga intildi, balki madaniy hayotda cheklashlar qilishga ham harakat qildi. Urushdan keyingi dastlabki yillarda davlat xizmatchilari va madaniyat arboblari "loyallikka tekshirish" faol kompaniyasi boshlandi, zero ularning AQSHdagi ahvolga o'z qarashlari bor edi. Qo'poruvchilik toifasiga kiritilgan yozuvchi yoki

madaniyat arboblarning asarlari man etish yoki yo'q qilishga duchor etilardi. Bu AQSHning madaniy rivojlashishiga katta zarar yetkazdi.

J.Steynbek romantik samimiyligi bilan ajralib turuvchi yozuvchi bo'lsa-da, urushdan so'ng o'z iste'dodiga muvofiq keluvchi asarlarni yaratmadi. Biroq, u urushdan keyingi 23 yillik hayoti mobaynida oddiy odamlar dunyosidagi ezgulik va go'zallikka bag'ishlangan 22 kitobni e'lon qildi. Ular orasida eng muhimlari 27 marta nashr qilingan "Bizning xavotirlarimiz qishl" (1961) va 39 marta chop etilgan "Charli bilan sayohatlar" (1962) asarlaridir. Agar "Bizning xavotirlarimiz qishi" murakkab axloqiy va psixologik muammolari bo'lgan istehzoll roman bo'lsa, "Charli bilan sayohatlar"da yozuvchi oddiy amerikaliklar hayotiga yana qaytadi. U mamlakat bo'ylab o'z sayohatida o'rtacha amerikalikning ongini qamrab olgan jangovar militaristik ruhga duch keladi. Kitob do'konlari yengil-yelpi mavzular, ko'ngilni ozdiradigan, badiiylikdan mahrum bo'lgan romanlar bilan to'lib-toshgan. Asar qahramoni bo'lgan eng yomon narsa, mamlakatda o'z ildizlarini saqlab qolgan irqchilik bo'ldi.

1962-yili Steynbek Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi, uni butun dunyo bildi, faqat Amerika bilmadi. Rasmiy Amerika uni "bir shingil qahr-g'azab" uchun kechlra olmadi va u to 1954-yilgacha o'z mamlakatda kitob nashr etishga imkon topmadi. Bu vaqtda u atigi bir necha maqola va hikoyalarini turli gazetalarda e'lon qila oldi, xolos.

Amerika klassik adabiyotining boshqa vakillaridan **E.Xeminguey** "Qo'ng'iroq kimga hong uradi" romani nashr etilgandan so'ng qariyb 10 yil yirik asar yozmadi.

1950-yilda u "Daryo ortidagi daraxtlar soyasida" romanini e'lon qildi, bu asar o'tgan urush haqidagi xotiralar va urushdan keyingi dunyo haqidagi o'ylarga bag'ishlandi. Kitobda aks ettirilgan g'oyalar qo'poruvchilik toifasiga mansub deb topildi va muallif dissidentlar qatoriga qo'shildi. Shunda u vatanini tark etishga qaror qildi. U Kuha inqilohi arafasida bu orolga ko'chib o'tdi.

1952-yilda E.Xeminguey o'zining so'nggi yirik asari bo'lgan "Chol va dengiz"ni yozdi. Bu asar inson g'ururi haqida: odam hatto qariganda ham yengib bo'lmasdir va u oxirigacha kurashmog'i lozim. 1954-yilda "Chol va dengiz" romani uchun unga Nobel mukofoti berildi. 1961-yil

E.Xeminguey Kubada o'z uyda o'z joniga qasd qildi. Hozirga qadar bu fojia sirini hech kim topmay kelayotir.

Makkartizmga qarshi norozilik sifatida AQSHda "bitniklar" adabiy oqlmi paydo bo'ldi. Ularning eng ko'zga ko'ringani "Yo'lda" (1957), "Yerostl odamlari" (1958) va "Dharma daydilari" (1959) romanlari muallifi **Jek Keruak** (1922—1969) edi. Ular Amerikaning butun hukmron sinfini qamrab olgan ikkiyuzlamachi manfaatparastlik axloqiga qarshi isyon ko'tardi. Bu isyon oligarxiya xususiyatiga ega bo'lib, sekin-asta pasayib bordi. Uning o'rniga nigilistik "xippi" oqimi keldi.

Urushdan keyingi Amerika adabiyotida **radiopyesalar** muhim o'rim tutdi, ular ommaviy televideniye paydo bo'lgungacha ko'plab iste'dodli yozuvchilarni o'ziga jalb etdi. **Rey Bredberi** — bu yo'nalishdagi eng yaxshi yozuvchilardan biri. U "Farengeyt bo'yicha 451", "Mars xronikalari", "Qoqio'tlardan musallas" qissalarini e'lon qildi. "Yaylov" radiopyesasi 1947-yilning 2-yanvarida radio orqali eshittirildi va Amerikaning eng yaxshi radiopyesasi deb e'lon qilindi. Markazi AQSH bo'lgan fan-texnika inqilobi adabiyotga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu yerda ajoyib ilmiy-fantastik romanlar nashr etildi, ular o'z davridan o'zib, kashfiyotlarni oldindan bashorat etdi. Bu kashfiyotlar keyinchalik hayotda ro'yobga chiqarildi. Fantast yozuvchilar orasida **Ayzek Azimov** (1920-yilda tug'ilgan) va **Mitchell Uilson** "Chaqmoqlar orasida yasha" (1949-yil) eng ommaboplari bo'ldi. O'qigan sohasi bo'yicha biokimyogar olim bo'lgan Ayzek Azimov "Komot" nomli butun bir kitobiar turkumi yaratdi, unda "yulduzli urushlar va kosmosdagi janglar"ni oldindan bashorat qildi.

AQSHda XX asr so'nggi choragida o'qishli badiiy adabiyot namunalari ko'paydi. Bunga sabab — shu davr Amerika turmush tarzidagi tezkor o'zgarishiarni aks ettiruvchi yozuvchilarning yangi to'lqini adabiyotga kirib keldi. Ular uslubning soddaligi, hayotga yaqinlik, realizmni olib kirdilar va oddiy insoniy munosabatlar iliqligini saqladilar. Ular orasida **Kurt Vonnegut**, **Syui Myuller** va **Domenik Dann** alohida o'rin tutadi.

Angliyadagi madaniyat rivojlanishi Angliya yuqori intellektual madaniyat o'chog'i sifatida jahon sivilizatsiyasi rivojlanishiga barcha G'arbiy Yevropa mamlakatlari orasida eng katta ulush qo'shdi.

XX asrning ikkinchi yarmi Angliya uchun yangi adabiy ko'tarinkilik davri bo'ldi.

Angliya uchun imperiya va mustamlakalarni yo'qotish mustamlakachilik va imperiyachilik da'volarini tugatish va uning ma'naviy kuchiarini oshirishga olib keldi. Ingliz adabiyotining farqlanib turuvchi xususiyati insonparvarlik, erkinlik va demokratyada bo'ldi. XX asr ikkinchi yarmida bularga yana bir sifat— yangi dunyoni falsafiy idrok etishga intilish qo'shildi.

Urushdan keyingi ingliz adabiyotining eng yirik vakili **Somerset Moem** (1874—1965) edi. Uning ilk romani "Lambetlik Liza" romani Britaniya imperiyasi gullab-yashnagan paytda, eng so'nggisi — "O'tmishga nigoh" romani esa 1962-yilda nashr etildi. U 91 yoshda hayotdan ko'z yumib, butun bir ulkan davrni boshdan kechirdi. Biroq hamma uchun sevimli va doimo o'qiladigan asarlar muallifi bo'lib qoldi. Yozuvchining uslubi liq qanday savodli odam uchun oddiy va juda tushunarli. Uning "Yozuvchiming yon daftari" (1949), "O'n romanchi va ularning romanlari" (1948), "Nuqtai nazar" (1958), "O'tmishga nigoh" (1962) kitobiari va o'nlab boshqa asarlari nafaqat Angliyada, balki butun dunyoda o'z muxlislariga ega bo'ldi. Tanqidiy realizm tarafdori bo'lgan adib ko'p jihatdan ingliz jamiyati illatlarini chuqur ochib bergan J.Golsuorsiga ko'p jihatdan o'xshash edi. S.Moem ingliz jamiyatining tor manfaatparastlik va o'zini oliy madamiyatli hisoblovchi xudbinligini o'tkir tanqid ostiga oldi.

Grem Grin (1904—1991) urushdan keyingi ingliz adabiyotida alohida o'rin tutadi. Yozuvchining barcha asarlari dramatik bo'lib, Angliyada ham, dunyoda ham yuz berayotgan siyosiy voqealar bilan yaqindan bog'liq. "Yuvvosh amerikalik" (1955), "Vyetnam, Gavanadagi bizning kishi" (1958) — Kuba voqealariga, "Komediantlar" (1966) — Gaitidagi murakkab siyosiy kurashga bag'ishlangan. G.Grin o'z siyosiy romanlari syujetlarini deyarli detektiv shakliga kiritadiki, bu hol o'quvchi diqqatini butunlay qamrab oladi.

Angliyada urushdan keyingi davrda **Jeyms Oldrij** (1918-yilda tug'ilgan) kabi iste'dodli va o'ziga xos yozuvchi adabiy maydonga chiqdi. U urush ishtirokchisi bo'lib, inson hayoti qimmatini fashizmga qarshi janglarda bildi. Adibning qahramonlari frontda mardlarcha

“Inson va tabiat” zamonaviy haykaltaroshlik asari. Ingliz haykaltaroshi Genri Mur.

kurashadi. Ular butun dunyo kishilari hayoti va g‘ururi uchun kurashadi. J.Oldrij o‘z ijodida ingliz adabiyotining insonparvarlik an‘analarini namoyon etdi.

J.Oldrij “Diplomat” (1949), “Ovchi” (1950), “Sahro ufqlari qahramonlari” (1954), “U o‘lishini xohlamayman” (1957), “So‘nggi quvg‘inlik” (1961), “Begona zamin farzandi” (1968) kabi romanlar bilan mashhur.

Urushdan keyingi adabiyotda tarixiy mavzuda XX asr ikkinchi yarmi ingliz yozuvchilari orasida **J.Lindsey** eng mashhurlaridan biri bo‘ldi. Uning “Ulug‘ eman, 1549-yil haqida hikoya” (1957) kitobida 1549-yilgi dehqonlar qo‘zg‘olonining tarixi aniq va badiiy yorqin manzarasi tasvirlanadi. Adibning “To‘lqin ko‘tarilmoqda” (1953) va “Tanlash soati” (1955) romanlari ingliz ishchilarining hayoti va kurashiga bag‘ishlangan.

Ingliz adabiyotida detektiv romanlar alohida o‘rin tutadi. Bu yo‘nalishning eng yorqin namoyandalari 85 roman muallifi **Agata Kristi** (1891—1976) va **Jon Pristli** (1894—1984) bo‘ldi. Ularning kitoblari o‘zining o‘tkir syujetlari bilan e‘tiborni tortadi, biroq ayni paytda ularda zamonaviy ingliz byurokратiyasi, jamiyatning oliy tabaqalari axloqini namoyish etuvchi ijtimoiy yo‘nalganlik yorqin ifodalab berilgan.

Boshqa yozuvchilar orasidan **Shon O'Keysi** (1884—1964), **Dorris Lessing** (1919—1981), **U.Golding** (1911-yilda tug'ilgan) kabilarni alohida ko'rsatish mumkin.

Germaniyadagi adabiyot

Ikki qismga bo'lingan va to'rtinchi etilgan Germaniyada adabiyot turli yo'nalishlarda

rivojlandi, biroq ikki muammo, ya'ni fashizmni g'ayriinsoniy mafkura sifatida qoralash va fosh etish hamda harbiy xavf-xatarga qarshi kurash umumiy bo'lib keldi. Urushdan keyingi Germaniyaning eng ko'zga ko'ringan yozuvchisi **S.Byoll** (1917-yilda tug'ilgan). Uning ijodida urushga qarshi kurash asosiy mavzu bo'lib keldi. G.Byoll "Adam, sen qayerda eding?" (1951) satirik romanida fashistlar jinoyatlari uchun aybni zo'rvonlikka qarshi norozilik bildirmagan nemis xalqiga ham yuk-ladi.

Yozuvchi "Erta yillar nomi" (1955) romanida nemis burjuaziyasi xudbinligi va nemis ziyolilarining fashizm bilan sherikchiligi qoralaydi. Biroq yozuvchi individualizmni qoralasa ham qahramonini yolg'iz qochoq qilib tasvirlaydi. G.Byoll 1974-yilgi Nobel mukofoti laureati.

E.Remark urushdan keyingi davrda jahon adabiyotini yangi buyuk asarlar — "G'alaba arki" (1946), "Yashash vaqti va o'lim vaqti" (1954) va "Qarzga olingan hayot" (1956) bilan boyitdi. Bu asarlarning ma'no va mazmuni shaxs va yashashdan maqsaddir. Uning asarlarida qahramonlarning nozik psixologiyasi va ular faoliyatining ijtimoiy mohiyati atroflicha ochib berilgan.

Mamlakatning ikkala qismidagi nemis yozuvchilari va madaniyat arboblari achchiq tajribadan xulosa chiqarib, butun insoniyat taqdirining bo'linmasligi konsepsiyasini shakllantirib, hammadan ajralgan holda, xudbinona yashashning vaqti o'tganligi g'oyasini uqtirdilar.

GFR adabiyoti rivojlanishiga **Zigfrid Lens** ("Maxfiy iltijo"—1967-yil, "Nemischa dars"—1968-yil), **German Kazak** ("Daryo ortidagi shahar"—1947-yil) kabi taniqli yozuvchilar hissa qo'shdi. **Leongard Frank** (1882—1961) asarlari Germaniyada demokratik kuchlar g'alabasiga ishonch ruhi bilan yo'g'rilgan. U o'zining "Isomig o'quvchilari" (1947) romani va "Chapda, yurak tomonda" (1952) avtobiografik kitobida yangi Germaniyada shaxsning tarkib topishi evolyutsiyasini ko'rsatadi. Uning qahramonlari yolg'iz klshilarning estetik isyomidan

demokratiya va adolat uchun kurashga birlashish zaruriyatiga bo'lgan yo'lni bosib o'tadi.

Germaniyaning sharqiy qismida yangi nemis adabiyoti shakllandi va ulug' nemis madaniyati an'alarini davom ettirdi, biroq u ayni paytda fashizm va militarizmning mafkuraviy ildizlarini tugatish bilan bog'liq bo'lgan yangi tendensiyalarni rivojlantirdi. GDR ma'naviy hayoti rivojlanishining asosiy yo'nalishini **Bertold Brext** (1898—1956) va **Iogannes Bexer** (1891—1958) belgilab berdi. Brext 1947-yilda GDRga nemis teatri va adabiyotini davolash va qayta tiklash vazifasi bilan keldi. U "Berlin ansambli" teatr truppasini tuzdi, unga Ispaniyadagi urush va gillerchilar konslagerlarini ko'rgan antifashist madaniyat arboblari kirdi. Ular nemis va xorijiy klassika, A.Ostrovskiy, M.Gorkiy, B.Brext, I.Bexer pyesalarini qo'yishdi. Teatrning chet el gastrollaridagi ulkan nuvaffaqiyati uni eng yaxshi zamonaviy teatrlar safiga qo'shdi.

I.Bexer ijodi 1914-yildayoq boshlanib taniqli shoir, novator ham edi. Fashizm tor-mor etilgandan so'ng I.Bexer GDRda yashadi va o'zini yangi Germaniya tiklamishiga bag'ishladi.

Shoir o'zining "Vatanga qaytish" (1946), "Uzoqdagi baxtlar yaqinda yarqiradi" (1951), "Nemis sonetlari" (1952), "Asr o'rtasidagi qadam" (1958) nomli to'plamlarida o'z ona o'lkasi va xalqiga muhabbat hislarini uyg'otgan yangi xalq san'ati va adabiyotini yoqlab chiqdi, nigilizm va pessimizmni qoraladi.

Yangi Germaniya qurilishi uchun kurashga antifashist yozuvchilar **Villi Bredel** (1901—1964) va **Anna Zegers** (1900—1983) muhim hissa qo'shdi. Ular Germaniyada irqchilik, zo'ravonlik, insonga nafrat bilan qarash, milliy xudbinlikdan ozod bo'lgan yangi tafakkurni shakllantirish uchun kurashdilar.

1990-yilda GDR yo'q bo'ldi, GFR bilan bir davlatga birlashdi, biroq GDR madaniyati arboblari ijodi o'z rolini o'ynadi.

Fransiyada madaniyatning rivojlanishi

Urushdan keyingi fransuz adabiyoti vatanparvarlik to'liqinida voyaga yetdi. Fransuz yozuvchilarining katta qismi Qarshilik Harakatining faol ishtirokchilari bo'ldi. Ular oldida azobli savol turar edi: Fransiya nega urushning birinchi bosqichida mag'lubi-

yatga uchradi, nima uchun uning yo'lboshchilari 1940-yil iyunda taslim bo'lishga bordi? Bu milliy obro'-e'tibor va milliy tiklanish uchun berilgan savol edi.

Elza Triole (1896—1970) asarlarida bu savolga eng yorqin javoblar jarangladi. 1945-yilda u Qarshilik Harakati haqidagi “Movutni yirtganlik uchun— jarima ikki yuz frank” nomli hikoyalar to'plamini e'lon qildi. 1959—1963-yillarda bu mavzu “Neylon asri” ijtimoiy-psixologik romanlar turkumida davom ettirildi.

Yirik fransuz yozuvchisi va shoiri **Lui Aragon** (1897—1982) urushdan keyingi milliy adabiyotning yo'lboshchisi edi. Uning “Ehtirosli hafta” (1958), “Jiddiy halokat” (1965), “Blansh yoki unutilish” (1967), “Anri Matiss” (1971), “Teatr — roman” (1974) romanlari Fransiyaning oddiy kishilari va ularning yengil bo'lmagan hayotiga bag'ishlandi.

Sartrga qarama-qarshi ravishda L.Aragon ijobiy qahramon, ya'ni yovuzlik, xusumatga faol qarama-qarshi turadigan, tushkunlikni rad etuvchi dunyoni takomillashtirish yo'lda kurashuvchi shaxs timsolini shakllantirdi. Uning izdoshlari bu g'oyaviy yo'lni davom ettirishdi va Fransiya uchun yangi tipdagi adabiyotni yaratishdi, u fransuz xalqining ko'pchilik qismi uchun ijtimoiy-siyosiy murabbiyga aylandi. **Jan Laffit** (1910-yilda tug'ilgan) yozuvchining yaqin safdoshi edi. Uning “Tiriklar kurashadi” (1947), “Biz hali binafsha uchun qaytamiz” (1948), “Roz-Frans” (1950), “Komandir Marso” (1953) kitoblari Qarshilik ishtirokchilari haqida mard, axloqiy sof, vatani va ozodlikka cheksiz sodiq kishilar sifatida hikoya qiladi.

L.Aragon va J.Laffit ijodiyoti ruhiga yaqin bo'lgan **Andre Stil** (1921-yilda tug'ilgan) va **Jan-Pyer Shahrol** (1925-yilda tug'ilgan) E.Zolyadan so'ng mehnatkash qahramonlar, ularning egilmas irodasi haqida kuyladi.

Ijtimoiy adolat, tinchlik uchun kurash mavzusi zamonaviy fransuz adabiyotida markaziy mavzulardan biriga aylandi. Mazkur mavzuni ishlab chiqqan va rivojlantirgan yirik yozuvchilar orasida **R.Vayyan**, **A.Vyurmser**, **P.Kurtad**, **P.Gamarra**, **E.Remark** bor edi.

50-yillar o'rtalarida “yangi roman” deb nomlangan oqim paydo bo'ladi. **Roh-Griye**, **Natali Sarrot** va **Mishel Byutorlar** uning eng ko'zga ko'ringan vakillaridan edi. Ular an'anaviy roman janrini inkor etib, o'z umrini

yashab bo'ldi deyishdi. Ularning asosiy tamoyili san'at "degumanizatsiyasi" bo'lib, insonni shaxs sifatida tasvirlashdan voz kechish va adabiyotni buyumlarni tasvirlashga aylantirishni taklif etdi. Shu bois bu oqimni ba'zan "shozizm" (ya'ni "buyumlarni tasvirlash") deb atashadi. Mazkur oqim yozuvchilari ekzistensializmga ham, realizmga ham birdek qarshi cbiqishdi. Ularning asarlari naturalizm bilan farqlamib, ko'pincha turii ma'nosizliklarga olib keldi. Ular uchun o'z olamini yo'qlikdan yaratuvchi yozuvchi fantaziyasi adabiy ijodning asosi edi.

"Yangi roman" 60-yillarda undan ham "yangi roman" bilan almashdi. U realizmdan yanada uzoqlashib ketdi.

Urushdan so'ng fransuzlar she'riyatining ilg'or vakillaridan biri **Jak Prever** (1900—1977) sanaladi. U lirik shoir va aym paytda fransuz siyosati hamda davlat arbobiarning axloqsizligi va ijtimoiy adolatsizlikka qarshi jasur kurashchi edi. She'rlarida yumor, satira, lirika, ijtimoiy norozilik ohanglari birday kuchli jaranglaydi.

U shuningdek, rejissyor **M. Karnening** "Maroqli drama", "Tumanli sohil bo'ylari", "Kun boshlanadi", "Oqshomgi mijozlar" kabi filmlariga ssenariylar yozgan. Ushbu filmlar fransuz kinematografiyasining oltin fondidan joy olgan.

Urushdan so'ng Fransiya adabiyotida tarixiy romanlar janri rivojlandi. Bu yo'nallshdagi adiblar ichida **Andre Morua** (1885—1967) yetakchi o'rinni egallaydi. U "Jahonning qudratli kishilari" (1948), "O'lik jonlar talvasasi" (1950), "Do'zaxdagi uchrashuv" (1951) — ijtimoiy trilogiyasini, shuningdek, "La'natlangan qirollar" (1955—1960) degan umumiy nomdagi tarixiy romanlar seriyasini yozdi. Bu asarlarda fransuz qirollari sirlari, fitna, fisqu fasod, makru hiylalari orqal XVII—XVIII asr Fransiya tarixi ko'rsatib berilgan.

1980-yilda e'lon qilingan "Uch Dyuma" va "Adabiy portretlar" asarlari esa A.Moruaga yanada mashhurlik keltirdi. "Adabiy portretlar"da adib Volterdan tortib Anatol Fransgacha bo'lgan 14 nafar ulug' fransuz yozuvchilarining hayot faohyatini tasvirlab bergan.

SSSRda madamiyat Partiya organlarining "Zvezda" va "Leningrad" jurnallari to'g'risida"gi 1946-yil 14-avgust hamda "Dramatik janrlar repertuari va uni yaxshilash to'g'risida"gi 1946-yil

26-avgust qarorlari sovet madaniyati rivojining partiyaviy-ma'muriy qonunlarini belgilab berdi. Ularning birinchisida “Zvezda” va “Leningrad” jurnallari “sovet adabiyotiga yot” asarlarni chop etganlikda ayblanadi. **M.Zoshenko** asarlari “tuturuqsiz va tuhmat”dan iborat, **A.Axmatova** she'rlari esa “bema'ni va siyosatga qarshi” deb baholandi.

Har ikki jurnalga “zamonaviy burjua madaniyatiga ta'zim qilish ruhini” targ'ib qiluvchi asariar chop etmoqda, degan ayb qo'yildi. “Leningrad” jurnall yopildi, “Zvezda” jurnali muharriri ishdan bo'shatildi.

Ikkinchi qaror dramatik teatrlarni ayovsiz tanqid qilishga qaratilgan edi.

Yozuvchilar uyushmasi, jurnallar tahririyatlari, nashriyotlardagi “tozalashlar” davom etib asarlarini matbuotda chop etish taqiqlangan yozuvchilarning “qora ro'yxati” tuzib chiqildi.

1947-yilda “G'arbga sig'inish” deb ta'riflangan “kosmopolitizm” bilan keng va uzoq davom etgan kurash kompaniyasi boshiandi. G'arb madaniyati qattiq tanqid qilinib sovetlarning fan, texnika va tarixdagi ustunligi qayta-qayta ta'kidlanar edi. Chet mamlakatlar bilan imkon qadar kam aloqa qilishga undardi. G'arb radiostansiyalari ovozi “bo'g'ib” qo'yildi.

Bu xuddi 1937—1938-yillardagi kahi yangi “jodugar-ni ovlash” edi. Yangidan qama-qama, ishdan bo'shatishlar davom etaverdi.

Shunday kampaniya orqali totalitar tuzum Sovet Ittifoqida mustahkam g'oyaviy va siyosiy poydevor qurish, insonlarning barcha turmush sohalari ustidan nazorat o'rnatishga urinar edi.

Shunday bo'lsa-da, o'ta qattiq partiyaviy nazorat sharoitida ham yuqori saviyadagi asarlar yaratildi. So'z ustalari urush, lirika, vatanparvarlik, tabiat go'zalligi, insonparvarlik kabi mavzu va muammolarga suyangan holda adabiy senzura hamda partiya nazoratimi chetlab o'tishga harakat qilar edi. Bu davrda milliy respublikalar yozuvchilari katta rol o'ynadi. Ular “sotsialistik realizm” doktrinasiga milliy mazmun kiritdilar. “Shaklan milliy, mazmunan sotsialistik” tamoyili shu tariqa qaror topdi. Sovet adiblari totalitar rejimni tanqid qilish uchun hajviy asarlardan foydalanishar edi.

1946-yildan 1953-yilgacha bo'lgan davrda sovet

adabiyotida yuksak badiiy asarlar yuzaga keldi. Jumladan, **A.Fadeyevning** “Yosh gvardiya” (1945), **B.Polevoyning** “Chin inson qissasi” (1946), **Y.Kaverinning** “Ikki kapitan” (1944), “Hamrohiar” (1946), **Y.Ajayevning** “Moskvadan olisda” (1946) asarlari oʻtkir syujetli psixologik holatlarni, ijtimoiy-axloqiy nizolarni aks ettiradi. Toʻgʻri, bu asarlarga “partiya rahbarligi”, “Stalinga sodiqlik” aks ettirilgan mazmumidagi baholar berilgan edi. Ammo ulardagi asosiy gʻoya — chin insonlar hayoti, xarakterini koʻrsatish edi.

Urushdan soʻnggi ilk davrlarda tinchlik, muhabbat va insoniylik sovet adabiyotining eng asosiy mavzulari boʻlib qoldi. **Em.Kazakevichning** (1913—1962) “Oderda bahor”, **V.Katayevning** (1897—1986) “Polk oʻgʻli”, **L.Sobolevaning** (1898—1971) “Dengiz qalbi”, “Yashil nur” kabi asarlari ushbu davr adabiyotining yorqin namunalari boʻlib qoldi.

Sovet adabiyotini gʻarb mamlakatlarining modernistik, falsafiy va ijtimoiy taʼlimoti chetlab oʻtolmadi. “Temir parda” sovet yozuvchilari bilan xorijiy hamkasbiari oʻrtasidagi aloqani cheklab qoʻydi. Bu holat yozuvchilar uslubida konservatizm va turgʻunlikni keltirib chiqardi. Sovet hukumati tomonidan qattiq nazorat ostiga olingan sheʼriyatga aymiqsa bu katta salbiy taʼsir koʻrsatdi.

Shunday vaziyatda ham sovet poeziyasida yuksak badiiy asarlar paydo boʻldi (S.Mixalkov, S.Marshak, I.Selvmskiy, A.Tvardovskiy, N.Tixonov, A.Barto, K.Chukovskiy).

Sovet adabiyoti koʻpmillatli edi. Milliy adabiyotlarda yozuvchi va shoirlarning yangi avlodi yuzaga keldi. Oʻzbekistonda **Oybek** (1904—1968), **Gʻafur Gʻulom** (1903—1966), **Abdulla Qahhor** (1907—1968)lar talanti yorqin namoyon boʻldi. Tojikistonda **Sadriddin Ayniy** (1878—1954) ajoyib badiiy asarlar yaratdi.

1956-yilda Sovet Ittifoqining madaniy hayotida tub oʻzgarishlar roʻy berdi. Madamiy siyosatning qisman liberallasuvi, “iliqlik davri” nomini oldi.

Poeziya eng ommaviy janrga aylandi. **R. Rojdestvenskiy**, **A.Voznesenskiy**, **Y.Yevtushenko**, **B.Okudjava**, **Y.Smelyakov**, **B.Slutskiyning** sheʼrlarini deyarli butun mamlakat bilar edi. Ular oʻz samimiyligi, Vatan, yer va xalqqa nisbatan yangicha falsafiy qarashlari bilan el nazariga tushdi. **B.Axmadullina**, **Y.Morits**, **N.Matveyeva**

kabi shoira ayollar avlodi yuzaga keldi. A.Axmatova va M.Svetayevalar she'rlari yana e'lon qilina boshlandi.

Poeziya milliy respublikalarda hiam yuksala bordi. O'zbekistonda milliy g'urur, ona Vatan, ozodlik haqida yangicha asarlar bitgan yosh shoirlar paydo bo'ldi. **Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Jumaniyoz Jabborov, E'tibor Oxunova** milliy taraqqiyotga yangicha nigoh bilan qarab ijod etdilar. Milliy respublikalar shoirlari o'z vatanlari, tarixi bilan g'ururlanish lozimligini ta'kidlashar edi.

Dissidentlar harakati va adabiyoti jadal rivojlana boshladi. 1958-yilda **B.Pasternak** (1860—1960) xorijda "Doktor Jivago" romanini e'lon qildi. Unda 1917-yil to'ntarishining salbiy oqibatlari to'la-to'kis ochib berildi. 1959-yilda unga Nobel mukofoti berildi, biroq bu mukofotdan voz kechdi.

1963-yilda "Noviy mir" jurnahida **A.Soljenitsin** qalamiga mansub "Ivan Danilovichning bir kuni" nomli hikoyasi e'lon qilindi. Unda surgun qilinganlar lagerlari hayoti bayon qilingan. Sovet xalqlari birinchi bor GULAG haqida bor haqiqatni bilib oldi.

Mamlakatda norasmiy nashriyotlar ("samizdat") paydo bo'lib, ularda taqiqlangan asarlar chop etlar edi. Aynan shu yerda ilk bor **V.Visotskiyning** sovet kishilarining asl hayotl haqidagi she'rlari bosilib chiqdi. Ular ommaviy nusxada chop etilib qo'lma-qo'l o'qilar edi.

Dissidentlar harakati siyosatni liberallashtirishga erishgan va xalqqa sovet davlatining tarixi haqidagi bor haqiqatni yetkazishga harakat qilgan butun madaniyat arboblari birlashtirdi.

Bunday harakat yetakchisi A.Soljenitsin edi. Uning "Birinchilar qatorida" (1964), "Saratonga chalingan vujud", "1914-yil, avgust" (1968) nomli kitoblari xorijda e'lon qilindi. Birinchi ikki roman terror va repressiya tizimini fosh etdi. 1970-yilda A.Soljenitsinga Nobel mukofoti berildi. Bu sovet tashviqotini g'azabga keltirib, uni xoinlikda aybladi. Quvg'inlarga qaramay 1973-yilda Soljenitsin G'arbda "GULAG Arxipelagi" asarini e'lon qildi. Unda sovet lagerlariga surgun qilingan mahbuslarning dahshatli hayotl aks ettirildi. Soljenitsinning obro'si jahon miqyosida juda yuqoriligi bois hukumat uni yana qayta lagerga jo'natishga jur'at eta olmadi va 1974-yilda u SSSRdan chiqarib yuborildi.

1975-yilda Yevropada xavfsizlik va hamkorlik

bo'yicha hujjatning imzolanishi G'arb va SSSR o'rtasida madaniy aloqalarning rivojlanishi uchun keng yo'l ochib berdi. Bu rasmiy sovet targ'ibotiga ishonchsizlikni yanada kuchaytirdi. Mamlakatda M.Gorbachev tomonidan boshlab berilgan qayta qurish partiya targ'ibot mashinasining so'nggi vazifasini tugatdi. Sovet Ittifoqining qulashi kommunistik ideologiyadan butunlay voz kechishga olib keldi.

Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasida madaniyat rivojlanishi

Urushdan keyin milliy-ozodlik harakatining kuchayishi va mustamlakachilik tizimining yo'q bo'lishi Osiyo, Afrika va

Lotin Amerikasi mamlakatlarida madaniy jarayonlarning jadal rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Ayniqsa, Lotin Amerikasida ko'pgina badiiy asarlar yaratildi. Avvaliga ispan va portugal mustamlakachilariga, so'ngra amerika monopoliyasi hukmronligiga qarshi kurashdan ruhiangan holda ushbu qit'aning madaniyat arboblari o'z milliy madaniyatlari rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar.

Lotin Amerikasi adabiyotining yorqin namoyondalaridan biri kubalik shoir **Nikolas Gilen** (1902—1989) o'z xalqining qahramonlik qirralarini she'rlari orqali ochib berdi. Uning uslubi xalq folkloriga yaqin bo'lib antifashist va antimilitar mazmunga ega.

Chililik shoir **Pablo Neruda** (1904—1973) o'z asarlarida xalq og'zaki ijodi — afsona va rivoyatlardan keng foydalanib Amerika tabiatining go'zalligini tarannum etdi. P.Nerudani jahonga tanitgan "Umumxalq qo'shiq" nomli poema-epopeyasi hayot va kurash haqida teran falsafiy fikrlarni bayon etadi.

Lotin Amerikasi madaniyati va san'atiga katta ta'sir ko'rsatgan adiblardan biri braziliyalik yozuvchi **Jorji Amadu** (1912-yilda tug'ilgan) sanaladi. U Lotin Amerikasi xalqlarining og'ir hayoti aks etgan ko'plab roman, hikoya, qissalar yozgan. "Yashirin ozodlik" (1954) romani yozuvchi ijodidagi tub burilish bo'ldi. Asarning asosiy g'oyasi — fashizmga qarshi kurash. "Gabriel" romanida (1958) J.Amadu burjua axloqiga qarshi chiqadi. Bunda Braziliya xarobalarida yashovchi oddiy odamlar — hunarmandlar, baliqchilar, daydilar hayotini ochib bergan.

Osiyoning yangi adabiyotida g'arb adabiyotining

zamonaviy oqimidan farqli ravishda tanqidiy reallizm kuchaydi. Osiyo yozuvchilari o'z mamlakatlaridagi kundalik hayot haqidagi chin haqiqatni hikoya qilishga urindilar.

Xitoyda g'alaba qozongan inqilob mamlakat madaniyatining keskin rivojlanishiga sabab bo'ldi. Konfutsiy an'analari va yangi realistik yo'nalish uyg'unlashgan xitoylar madaniyatining asoschisi buyuk Lu Sin (1881—1936) edi.

Xitoylik yozuvchilardan **Mao Dun** (1896—1981), **Ba Szin** (“So'nggi quyosh”, “O'ychanlik”), dramaturglardan **Lao She**, **Sao Yuya**, **Sa Yanlar** ko'plab asarlari orqali tamildi. “Madaniy inqilob” Xitoyda mamlakat madaniyatiga ulkan bo'hron olib keldi. Biroq 80-yillarda xitoylik yozuvchilarning faolligi kuchaydi. Keyingi yillarda qahramonlarning boy ruhiy holatlari aks etgan ko'plab asarlar yaratildi. Ular qatorida **Chjan Szening** “Og'ir qanotlar”, **Ke Yunluning** “Tun va kun”, **Li Sun Baoning** “Tog'lar orasidagi o'n to'qqiz mozar” kabi asarlarini sanab o'tish joiz. Ushbu asarlar ko'plab xorijiy tillarga tarjima qilingan bo'lib keng jahon jamoatchiligiga zamonaviy Xitoy madaniyatini targ'ib qilishga yordam berdi.

Mamlakatdagi taniqli shoirlar qatorida avvalo **Ay Sin**, **Ven Sze**, **Go Syaoguan**, **Xe Szinjilar** nomini qayd etib o'tish lozim.

XXRda hozirda yiliga 560 dan ortiq nomdagi badiiy-adabiy jurnallar, 100 ga yaqin roman, o'n minglab hikoya va qissalar chop etiladi. Davriy adabiyotlar soni 250 milliondan ortiq. Adabiyot Xitoyda ommaviylashib juda ulkan o'quvchilar auditoriyasini qamrab olgan.

Hmdiston mustaqillikka erishgach, mamlakat yozuvchilari yangi muammolarni tadqiq etishni boshladi. Mamlakat ikki ming yillik traditsiyalarga ega ikki mingga yaqin til, ko'plab dm va ko'p ukladli iqtisodga ega.

Yozuvchilar asosan o'z asarlarini ikkita muammoga qaratgan: o'ta kambag'allik va inson shaxsini xo'rllovchi tabaqalanish tizimi. Hmdistonning ilg'or yozuvchilari o'z asarlarida diniy, tabaqalanish ijtimoiy nizolarni bartaraf etishga chaqiradi.

Hind tilida ijod qilgan **Yashpal** (1903—1976) o'zining eng yaxshi asarlarini milliy-ozodlik harakati va ijtimoiy adolat uchun kurashga bag'ishiadi. “Divya” (1945) va “Yolg'on haqiqat” (1960) asarlari unga katta shuhrat keltirdi. Hind va ingliz tillarida ijod qluvchi **Xo'ja Ahmad**

Abbos (1914 yilda tugʻilgan) kino ssenariy muallifi va kinorejissyor sifatida ham mashhur. Uning “Daydi” (1951), “Janob 420” (1955) va “Ganga” (1953) filmlarini butun dunyo biladi. Ingliz tilida ijod qilgan **Mulk Raj Anand** (1905—1997) ruhiy kechinmalarga boy asarlarini oʻtmish sarqitlariga qarshi kurashga bagʻishladi.

Turk yozuvchilari — **Nozim Hikmat** va **Aziz Nesin**, arab adibiari — **Yusef es-Sibai**, **Abdurahim al-Xamisi Najib Moxruz**, **Taxa Huseyn**, eronlik **Xusrav Shaxani**, **Feridun Tankaboniylar** chuqur milliy ruhiyatga boy asarlar yaratdilar, ularda oʻtkir ijtimoiy muammolar koʻtarildi. Ularning barchasi jamoat va davlat arboblari boʻlib ayni paytda adabiy ijod orqali milliy mustaqillik hamda taraqqiyot uchun kurashganlar.

Afrika ozodlikka erishgach, yozuvchilari va madaniyat arbobiari bosh vazifasi **“ruhiy mustamlakadan ozod boʻlish”**ga qaratildi. Bu Afrika xalqlarining butunlay savodsizligi, mahalliy tillarning rivojlanmaganligi tufayli murakkab jarayonga aylandi. Bundan tashqari, oʻqimishli afrikaliklarning aksariyati Yevropa mamlakatlarida taʼlim olishgan edi. Shu tufayli koʻpgina afrikalik yozuvchilar ingliz va fransuz tillarida ijod qilishgan (**L. Sengor**, **A. Karume**) va ularning asarlarini keng xalq ommasi oʻqiy olmas edi. Inqilobiy ruhda ijod qilgan adiblar (**Agostinyu Neto** — Angola, **Amilkar Kobrol** — Gvineya-Bissau) afrika xalqlarining maʼnaviy merosini rivojlantirish yoʻlida maʼrifiy konsepsiyani ilgari surdi. Biroq bosma adabiyot ommaviy oʻquvchilarga ega boʻlolmadi, badiiy asarlarni targʻib etuvchi eng qulay vosita radio boʻlib qoldi.

Afrika yozuvchilari ichida ingliz tilida ijod qiluvchi **JARlik Piter Abraxams** (1919-yilda tugʻilgan) dunyoga tanildi. “Momoqaldiroq soʻqmogʻi boʻylab” (1948), “Maykl Udamoga supurgi” (1956) va “Tun hukmronligida” (1965) romanlarida u irqchilikni qoralab chiqdi.

1958-yil oktabrda Toshkentda Osiyo va Afrika yozuvchilarining konferensiyasi boʻlib oʻtdi. Bu voqea jahon miqyosida sanʼat, adabiyot va madaniyat sohasidagi jarayonlar integrallashuvini boshiab berdi. Konferensiyada gʻarb adabiyotining tamiz vakillari ishtirok etib, konferensiyaning asosiy gʻoyasini qoʻllab-quvvatladilar hamda turli qitʼa madaniyat arbobiari tinchlik va ijtimoiy taraqqiyot uchun kurashda birlashish muammolari boʻyicha bahslarda faol ishtirok etdilar.

X U L O S A

Jahon tarixining ikkinchi ming yilligi dunyoviy ahamiyatga ega ikkita muhim voqea bilan yakunlandi. 2000-yil 6—8-sentabr kunlari Nyu-Yorkda “ming yillik sammiti”, ya’ni butun jahondagi deyarli barcha mamlakatlarning davlat va hukumat rahbarlarining uchrashuvi bo‘lib o‘tdi. Oradan bir hafta o‘tgach, Avstraliyaning Sidney shahrida go‘yoki ushbu “ming yillik sammiti”ni to‘ldirgandek XXVII yozgi Olimpiya o‘yinlarining tantanali ochilishi bo‘lib o‘tdi. Nyu-Yorkda BMT Bosh Assambleyasi xalqaro huquqlarning barcha normalariga rioya etgan holda jahon hamjamiyatining birgalikda harakat qila olish qobiliyatini namoyish etishi lozim edi. Olimpiya o‘yinlari esa sport, madaniyat, san’at, sivilizatsiyani, ya’ni insoniyatni birlashtira oluvchi asosmi ko‘rsata oldi.

Nyu-Yorkdagi “ming yillik sammiti”da 170 ta davlat vakillari ishtirok etdi. Tarixda birorta bir xalqaro uchrashuv dunyodagi bunchalik ko‘p eng obro‘li kishilarni to‘play olmagandi. BMT tashkil etilgandan so‘ng 45 yil o‘tgach ushbu nufuzli xalqaro tashkilot o‘zining bosh g‘oyasini amalga oshirdi. Birinchi marta bitta joyda tinchlikni mustahkamlash va hamkorlik qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida jiddiy gaplashib olish uchun kelgusi yuz yillikda xavfsizlik va o‘zaro hamkorlikni ta’minlashda faol ishtirok etishni istovchi butun mamlakatlar vakillari to‘plandilar. Bunday istakda 170 ta davlat yig‘ilganligini e’tirof etsak, shuning o‘zi yangi ming yillik boshlanishida ko‘p umidlar tug‘diradi. Insoniyat bir qator xatarli muammolarga duch keldi. Shulardan biri xalqaro terrorizm sanaladi. Rossiya shaharlarida uylarning portlatilishi, Kolumbiya va Fillppinda kishilarning garovga olinishi, Afg‘omistonda tinch aholi ustidan ommaviy terror o‘tkazilishi, Shri-Lankada tinch aholining qirg‘in qilinishi, siyosiy arbobiarning yo‘q qilinishi kabi voqealar

tinchlikka kuchli xavf solinayotganiga ogohlantirishdir. Hozirda terrorizm dunyoviy voqeaga aylandi va jallodlar, zo'ravonlar, talonchilarning uyushgan armiyasiga aylandi. Ular turli usullardan foydalanib butun mamlakatlar va mintaqalar tinchligi hamda barqarorligiga xavf solmoqda. Endilikda ular ommaviy qirg'in — kimyoviy va bakteriologik qurollarga ega bo'lishga urinmoqdalar.

2001-yil 11-sentabrda terrorchilar tomonidan Nyu-Yorkdagi osmono'par bino — Savdo markazi butunlay portlatib yuborildi. AQSHning maxsus xizmat xodimlari katta tajriba va keng tarmoqligiga qaramay uning oldini ololmadi, natijada minglab odamlar olov va bino qulashidan halok bo'ldi. Bu hol terrorizm dunyo miqyosidagi muammoga aylanganligini anglatadi va butun jahon hamjamiyati kuchiarini birlashtirishni talab qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov sammitda so'zga chiqib ishtirokchilar e'tiborini butun dunyo xalqlari uchun xavf solayotgan terrorizmga qaratdi. Prezident ta'kidlab o'tdiki, "zamonaviy dahshatli hodisalar" — xalqaro terrorizm va narkobiznesning chatishib ketishi alohida xavf tug'dirmoqda. I.A.Karimov BMT doirasida terrorizm bilan kurash bo'yicha Xalqaro markaz tashkil etish taklifini ilgari surdi.

Hozirgi jahon tarixi jarayoni ikkita asosiy tendensiya bilan izohlanadi:

1. AQSH rahbariyati va yetakchi siyosiy arboblar "bir qutbli" dunyo, ya'ni butun dunyo ustidan Amerika hukmronligi o'rnatilishi to'g'risida ochiqdan-ochiq gapirmoqda. Amerika iqtisodining mukammal tizimi, o'sib borayotgan barcha texnologik taraqqiyot, axborot oqimini tashkil etishda siyosiy rahbarlik va hukmronlikning uyg'unlashuvi, mamlakatning butun dunyo fami markazi va inson huquqlarini muhofaza qilish timsoliga aylanishi AQSHning dunyo siyosatida yetakchilik qilishini ta'minlamoqda.

Shu bilan birga dunyo siyosatida Rossiya, Xitoy va Hindiston kabi Amerika hukmronligi o'rnatilishi bilan kelishmayotgan davlatlar ham bor. Shuni unutmaslik kerakki, AQSH aynan Osiyoda (Xitoy, Koreya, Vyetnam va Eron) Ikkinchi jahon urushidan so'ng yirik mag'lubiyatga uchragan.

2. Dunyo siyosatida va xalqaro munosabatlarda madaniy-sivilizatsiya omillarining ta'siri o'sib bormoqda. Sivilizatsiyalar o'rtasida muloqot va o'zaro hamkorlik rivojlanayapti. Hozirgi vaqtda dunyoda xitoy, g'arb, hind, markaziy osiyo, lotin amerikasi va slavyan tarixiy sivilizatsiyalari aniq belgilangan. Ushbu sivilizatsiyalarning totuvligi, bir-birini tushunishi va o'zaro ta'siri asosida yangi sivilizatsiyalar kelajakda g'oyalar urushiga chek qo'yish, strategik, iqtisodiy va siyosiy qarama-qarshilikni tugatish hamda inson omilini xalqaro munosabatlarning bosh mezoni etib belgilashda bir-hirlariga ko'maklashadilar.

Jahon tarixi sanalarda 1945—2002-yillar

1945-yil

- iyun — BMT ustavining qabul qilinishi
- 15-avgust — Yaponiya imperatori Xiroxito Yaponiyaning soʻzsiz taslim boʻlganligi haqida farmon chiqardi
- 2-sentabr — Yaponiyaning Ikkinchi jahon urushida soʻzsiz taslim boʻlganligi haqidagi aktning imzolanishi
- 24-oktabr — BMT Nizomining ushbu tashkilot koʻpchilik aʼzolari tomonidan ratifikatsiya qilinishi
- 29-noyabr — Yugoslaviyaning Federativ Respublika deb eʼlon qilinishi

1946-yil

- 1945-yil 20-noyabr — 1946-yil 1-oktabr — Asosiy harbiy jinoyatchilar ustidan Nyurenberg jarayoni
- 10-yanvar — Londonda BMT Bosh Assambleyasining birinchi sessiyasi ochildi
- 11-yanvar — Albaniyaning respublika deb eʼlon qilinishi
- 31-yanvar — Yugoslaviyada federatsiya tarkibida oltita mustaqil respublika tashkil etildi (Serbiya, Chernogoriya, Xorvatiya, Slovakiya, Bosniya va Gersegovina, Makedoniya)
- 1-fevral — Vengriyaning respublika deb eʼlon qilinishi
- 5-mart — Rultonda U.Cherchilning “sovuq urush” boshlanishiga sabab boʻlgan chiqishi
- 21—22-aprel — GKP va GSDP GSBPga birlashishi
- 27-aprel — Tokioda II jahon urushi yillaridagi asosiy jinoyatchilar ustidan sud jarayoni boshlandi
- 2-iyun — Italiyaning respublika deb eʼlon qilinishi
- iyul — Xitoyda fuqarolar urushining boshlanishi
- 15 va 25-iyul — Bikin atollosida atom bombasi sinovlarining oʻtkazilishi
- 15-sentabr — Bolgariyaning respublika deb eʼlon qilinishi
- 13-oktabr — Fransiyada Toʻrtinchi respublika eʼlon qilinishi
- 22-noyabr — Bolgariyada G.Dimitrov boshchiligidagi Vatan fronti hukumatining tashkil topishi
- 2-dekabr — Germaniyaning Bizoniyada okkupatsiya qilingan zonalarini 1947-yil 1-yanvardan qoʻshib yuborish haqidagi ingliz-amerika bitimi
- 11-dekabr — BMTning bolalarga yordam berish jamgʻarmasi (UNISEF) tashkil topdi

1947-yil

4-yanvar — Birma mustaqilligining e'lon qilinishi va uning Britaniya hamdo'stligidan chiqishi

10-fevral — Parijda II jahon urushidagi g'olib davlatlar o'rtasida va Germaniyaning sobiq ittifoqchilari — Italiya, Ruminiya, Vengriya va Finlandiya bilan tinchlik shartnomasining imzolanishi

12-mart — AQSHda Trumen doktrinasining e'lon qilinishi

29-may — Hindistonda daxlsizlik tabaqalarini tugatish haqida qaror qabul qilindi

5-iyun — AQSH davlat kotibi J.Marshall Garvard universitetida so'zlagan nutqida Amerika iqtisodiy yordami (Marshall rejasi) ko'rsatish orqali Yevropani tiklash va rivojlantirish dasturini bayon qildi

15-avgust — Mustaqillikning e'lon qilinishi va Hindistonning bo'linishi (Pokistonning tashkil topishi). J.Neru Hindiston Bosh vaziri lavozimini egalladi

18-sentabr — AQSHda Markaziy razvedka boshqarmasi (MRB)ning tashkil topishi

1948-yil

20-yanvar — Hindistonda Maxatma Gandini ekstremist-hind suiqasd qilib o'ldirdi

20-iyul — Li Sim Man Januhiy Koreya prezidenti etib saylandi

2-may — Amerika davlatlari tashkilotining tashkil topishi

2-aprel — AQSH kongressi tomonidan "Marshall rejasi"ning qabul qilinishi

13-aprel — Ruminiya respublikasi o'zining birinchi konstitutsiyasini qabul qildi

16-aprel — "Marshall rejasi" doirasida Yevropa iqtisodiy hamkorligi to'g'risidagi bitimining imzolanishi

14-may — Isroil mustaqil davlati tashkil topganligining e'lon qilinishi

15-may — Isroil va arab davlatlari o'rtasida ilk urushiarning boshlanishi. Isroil tomonidan Quddus va Falastinning bir qismi bosib olindi

14-iyun — E.Beneshning iste'foga chiqishi. K.Gotvald Chexoslovakiya prezidenti etib saylandi

24-iyun — G'arbiy Berlining qamal qilinishi

9-sentabr — KXDRning e'lon qilinishi; Kim Ir Sen bosh vazir etib tayinlandi

2-oktabr — AQSH prezidentlik saylovlarida G.Trumenning g'alabasi

12-noyabr — Tokioda asosiy yapon harbiy jinoyatchilari ustidan sud jarayomi yakunlandi

10-dekabr — BMT Bosh Assambleyasi Inson huquqlari umumdeklaratsiyasini qabul qildi

30-dekabr — monarxiyaning tugatilishi va Ruminiyaning xalq respublikasi deb e'lon qilinishi

1949-yil

25-yanvar — O'zaro Yordam Iqtisodiy Kengashining tashkil topishi (O'YK)

4-aprel — Vashingtonda Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Belgiya, Niderlandiya, Lyuksemburg, Kanada, Daniya, Islandiya, Norvegiya, Portugaliyadan iborat Shimoliy Atlantika pakti (NATO) tashkil topdi

8-may — GFR Konstitutsiyasining qabul qilinishi. GFRning tashkil topishi

18-iyun — Irlandiyaning Britaniya Hamdo'stligidan chiqishi. Irlandiyaning respublika deb e'lon qilinishi

20-avgust — Vengriya Xalq respublikasi deb e'lon qilindi

25-sentabr — SSSRda birinchi marta atom bombasi sinab ko'rildi

1-oktabr — XXP e'lon qilindi

7-oktabr — GDR tashkil topdi

1950-yil

26-yanvar — Hindiston Respublikasi e'lon qilindi

25-iyun — KXDR hududiga Janubiy Koreya qo'shinlarining hujumi. Koreyada urush boshlanishi

29-sentabr — GDRning O'YKga qabul qilinishi

1951-yil

1-sentabr — San Fransiskoda AQSH va Yaponiya o'rtasida Xavfsizlik bo'yicha Tinch okean paktining imzolanishi. Mamlakatdan AQSH qo'shinlari olib chiqib ketildi

1952-yil

18-fevral — Gretsiya va Turkiyaning NATOga qo'shilishi

26-fevral — Buyuk Britaniya atom bombasi yaratganligini e'lon qildi

22-iyul — Polshaning respublika deb e'lon qilinishi

26-iyul — Misr qiroli Farruxning taxtdan voz kechishi

27-sentabr — Ruminiya konstitutsiyasi qabul qilinishi

30-oktabr — Angliyada birinchi bor atom sinovi o'tkazildi

4-noyabr — AQSH prezidentlik saylovlarida D.Eyzenxauer g'alabasi

1953-yil

5-mart — I.V.Stalin o'limi

18-iyun — Misrning respublika deb e'lon qilinishi

19-iyun — AQSHda atom bombasini yaratishi sirlarini SSSRga sotganlikda ayblangan er-xotin Yulius va Emel Rozenberglar qatl qilindi

9-iyul — SSSR ichki ishlar vaziri Beriya hukumatni egallab olishga urinishda ayblanib qamoqqa olindi; 23-dekabrda otib tashiandi

20-avgust — SSSRda vodorod bombasi sinovi o'tkazildi

1954-yil

19-fevral — Qrim viloyatini Ukraina tarkibiga berish haqida qaror qabul qilindi

2-mart — Qozogʻiston hududida qoʻriq va boʻz yerlarni oʻzlashtirish boshlandi

21-iyul — Jeneva bitimiga muvofiq Vyetnam 17-parallel boʻyicha boʻlindi

8-sentabr — Manilada Janubi-Sharqiy Osiyo (SEATO) mudo-faasi toʻgʻrisidagi Shartnoma imzolandi

1955-yil

24-fevral — Kubada F.Batista mamlakat prezidentligiga saylandi

18-aprel — Vengriyada bosh vazir Imre Nad isteʼfoga chiqdi

9-may — Gʻarbiy Germaniya NATOga qabul qilindi

14-may — Yevropadagi sotsialistik mamlakatlar oʻrtasida doʻstlik, hamkorlik va oʻzaro yordam toʻgʻrisida Shartnoma (Varshava shartnomasi) imzolandi

26-oktabr — Ngo Din Dem rahbarligidagi Vyetnam respublikasining eʼlon qilinishi

1956-yil

— N. S. Xrushchev shaxsga sigʻinish va uning oqibatlari toʻgʻrisida maʼruza qildi

23-mart — Pokiston Islom Respublikasi eʼlon qilinishi

24-iyun — polkovnik Kamol Abdul Nosir Misr prezidenti etib saylandi

26-iyul — Misr tomomidan Suvaysh kanalining natsionalizatsiya qilinishi

19-oktabr — Diplomatik munosabatlarni tiklash toʻgʻrisida sovet-yapon Deklaratsiyasining imzolanishi

23-oktabr — **4-noyabr** — Vengriyada mavjud rejimga qarshi xalq qoʻzgʻolomi

30-oktabr — Isroil-Misr urushining boshlanishi

30-oktabr — Vengriyadan sovet qoʻshinlarining olib chiqib ketilishi

1957-yil

6-fevral — Isroil qoʻshinlari Gʻazo sektorini BMT qurolli kuchlari nazorati ostiga topshirdi

fevral — repressiya qilingan xalqlarni qisman rehabilitatsiya qilish va chechen, qolmoq va qorachoy xalqlari milliy avtonomiyalari tiklanishi

25-mart — Yevropa iqtisodiy kengashi (“Umumiy bozor”)ni tashkil etish toʻgʻrisida Rim protokollarining imzolanishi

4-oktabr — SSSR birinchi sunʼiy Yer yoʻldoshini uchirdi

1958-yil

8-yanvar — Fransiyada general Shari de Goll Beshinchi respublika prezidenti deb eʼlon qilindi

15-may — Angliyada birinchi marta vodorod bombasi sinab koʻrildi

14-iyul — Iroqdagi inqilob. Monarxiya qulab respublikaning eʼlon qilinishi

28-sentabr — Fransiya Beshinchi respublika konstitutsiyasi qabul qilindi

1959-yil

1-yanvar — Kubada inqilob gʻalaba qozondi. Fidel Kastro mamlakat prezidenti etib saylandi

16-iyun — Moskvada Xalq xoʻjalik yutuqlari koʻrgazmasi ochildi

1960-yil

1-may — Amerikaming Garri Pauers boshqarayotgan oʻta balandlikda uchuvchi U-2 razvedkachi samolyoti urib tushirildi (19-avgustda Pauers aygʻoqchiligi uchun 10 yil muddatga qamoq jazosiga hukm qilindi)

16-avgust — Kipr mustaqilligi eʼlon qilindi

8-noyabr — J.Kennedining AQSH prezidentlik saylovlaridagi gʻalabasi

14-noyabr — neftni eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti — OPEK tashkil topdi.

20-dekabr — Janubiy Vyetnam (Vetkong)ni ozod qilish Xalq fronti tuzildi

1961-yil

12-aprel — SSSRda Y.Gagarin kosmik kema bilan uchirildi (insonning ilk bor fazoga uchishi)

17-aprel — Fidel Kastro dushmanlarining Ploya-Xiron rayoniga hujumi

13-avgust — Sharqiy Germaniya Brandenburg darvozasi orqali oʻtiladigan Sharqiy va Gʻarbiy Berlin oʻrtasidagi erkin oʻtish chegarasini yopib qoʻydi

29-sentabr — Suriya Arab Respublikasining eʼlon qilinishi

1962-yil

18-mart — Fransiya va Jazoir oʻrtasidagi oʻt ochishni toʻxtatish toʻgʻrisidagi Evian bitimi imzolandi

22-oktabr — **28-oktabr** — Karib tangligi

1963-yil

15-oktabr — Konrad Adenauer isteʼfoga chiqdi

22-noyabr — Dallasda (Texas shtati) AQSH prezidenti Kennedi oʻldirildi

1964-yil

7-yanvar — Buxoro-Ural gaz quvurining birinchi navbati qurilishl yakunlandi

14-may — Misrda Asuan to'g'onining ochilishi

16-oktabr — Xitoyda birinchi bor atom quroli simab ko'rildi

3-noyabr — AQSHdagi prezidentlik saylovlarida Lindon Jonson g'alabasi

1965-yil

7-fevral — VDR hududining AQSH aviatsiyasi tomonidan ommaviy bombardimon qilishni boshlashi

1966-yil

19-yanvar — Hindiston bosh vaziri lavozimini Indira Gandi egalladi

9-mart — Fransiya prezidentining NATOdan chiqish to'g'risidagi arizasi

26-aprel — Toshkentda kuchli zilzila ro'y berdi

9-oktabr — Ernesto Che Gevari Boliviya vafot etdi

1-dekabr — GFRda "katta koalitsiya" hukumati — XDI/XSI va GSDP tashkil topdi.

1967-yil

21-aprel — Gretsiyadagi harbiy to'ntarish, hukumat tepasiga "qora polkovniklar" kelishi

10-may — Harbiy tribunal Stokgolmda Vyetnamga qarshi operatsiyada AQSHni aybladi

5-iyun — Misr, Iordaniya va Suriyaga qarshi Isroil harbiy agresiyasi boshlandi (olti kunlik urush)

17-iyun — XXRda vodorod bombasining ilk bor simovi o'tkazildi

1968-yil

21-avgust — Chexoslovakiyaga Varshava shartnomasi tarkibidagi beshita mamlakat qo'shinlari kiritildi

5-oktabr — Shimoliy Irlandiyada katolik aholisi namoyishi tarqatib yuborildi. "Olster krizisi" boshlanishi

5-noyabr — AQSHdagi prezidentlik saylovlarida Richard Nikson g'alaba qozondi

1969-yil

3-fevral — Yosir Arofat Falastin ozodlik tashkiloti raisi etib saylandi

28-aprel — Fransiya prezidenti Charl de Goll iste'foga chiqdi

15-iyun — Jorj Pompidu Fransiya prezidenti etib saylandi

1-sentabr — Liviya respublika deb e'lon qilindi

1970-yil

29-sentabr — Anvar Sadat Misr prezidenti etib saylandi

9-oktabr — Kombodja Kxmer respublikasi deb e'lon qilindi

24-oktabr — Chili prezidentligiga Salvador Alyende saylandi
31-oktabr — O'zbekistonda katta Andijon kanali qurilishi yakunlandi
7-dekabr — G'arbiy Germaniya va Polsha Oder-Neysa bo'yicha chegaralarni tan olish to'g'risidagi Shartnomani imzoladi

1971-yil

24-mart — Laosdan janubiy Vyetnam qo'shinlarining batamom quvilishi
28-oktabr — Angliyaning "Umumiy bozor"ga kirishi
3—17-dekabr — hind-pokiston urushi. Bangladeshning tashkil topishi

1972-yil

22-yanvar — Bryusseida Angliya, Damiya va Irlandiyaning 1973-yil 1-yanvardan YIIga kirish to'g'risidagi shartnoma imzolandi
22-may — Seylonning Shri-Lanka mustaqil respublikasi deb e'lon qilinishi

1973-yil

27-yanvar — AQSH tomonidan Shimoliy Vyetnamga qarshi harbiy operatsiyalarning to'xtatilishi
17-iyul — Afg'onistonda monarxiyaning ag'darilishi va respublika deb e'lon qilinishi
11-sentabr — Chilida general A.Pinochet boshchiligidagi harbiy to'ntarish, Chili prezidenti S.Alyende o'ldirildi
18-oktabr — G'arbiy va Sharqiy Germaniya BMTga qabul qilindi

1974-yil

25-aprel — Portugaliyada fashistlar rejimi ag'darildi
16-may — Broz Tito Yugoslaviya prezidenti etib saylandi
9-avgust — R.Nikson "uostergeyt ishi" sababli iste'foga chiqdi. Vitse-prezident Jerald Ford AQSHning 38-prezidenti etib saylandi
31-avgust — Gretsiyaning NATO tarkibidan chiqishi

1975-yil

17-aprel — Kambodjada Pol Pot boshchiligidagi harbiy to'ntarish amalga oshirildi
1-avgust — Xelsinkida Yevropada xavfsizlik va hamkorlik bo'yicha Rengashning xulosa akti imzolandi
10-noyabr — Angolaning mustaqil davlat deb e'lon qilinishi. Agostinyu Neto prezident etib saylandi.
14-dekabr — Kombodja Konstitutsiyasining qabul qilinishi va mamlakatning Kampuchiya Demokratik Respublikasi deb qayta nomlanishi

1976-yil

2-iyun — Shimoliy va Janubiy Vyetnamning rasmiy birlashgan kuni

2-iyul — Vyetnam qo‘shilishining tugallanishi va VSRning tashkil topishi

4-iyul — AQSH mustaqilligining 200 yilligi

9-sentabr — Mao Szedun o‘limi

2-noyabr — Jeyms Karter AQSH prezidenti etib saylandi

1977-yil

30-iyun — SEAToning rasmiy yopilishi

7-oktabr — SSSR yangi Konstitutsiyasining qabul qilinishi

1978-yil

28-aprel — Afg‘onistonning respublika deb e‘lon qilinishi. N.M.Tarakiyning davlat rahbari etib saylanishi

1979-yil

7-yanvar — Kampuchiyada “qizil kxmerlar” rejimi ag‘darildi. Pol-Ieng Sari rejimi quladi

4-may — Margaret Tetcher Buyuk Britaniya bosh vaziri etib saylandi

16-iyul — Saddam Husaynning Iroq prezidenti etib saylanishi

16-sentabr — Afg‘onistonda X.Amin hokimiyatni egalladi

11-noyabr — Eronda islom inqilobi g‘alaba qozondi. Shohlik rejimining ag‘darilishi

27-dekabr — X.Amin rejimining qulashi, mamlakat rahbari — Babrak Karmal

28-dekabr — Sovet qo‘shinlarining Afg‘onistonga olib kirilishi

1980-yil

18-aprel — Rodeziyaning Zimbabve mustaqil respublikasi deb e‘lon qilinishi

iyul — Polshada siyosiy inqirozning boshlanishi. “Solidarnost” kasaba uyushmasi tashkil topishi

4-may — YSFR prezidenti B.Tito vafot etdi

4-noyabr — AQSHda prezidentlik saylovlarida Ronald Reygan g‘alaba qozondi

sentabr — Eron va Iroq o‘rtasida urushning boshlanishi (8 yil davom etdi)

1981-yil

1-yanvar — Gretsiyaning VII a‘zoliciga qabul qilinishi

4-mart — O‘zbekistonda Navoiy GRES qurilishi yakunlandi

6-oktabr — Misr prezidenti A.Sadat o‘ldirildi

14-oktabr — Misr prezidenti etib Husni Muborak saylandi

17-noyabr — Chexoslovakiyada “baxmal inqilobi”ning boshlanishi

1982-yil

28-aprel — Argentina qo‘shinlari Buyuk Britaniya mustamlakasi bo‘lgan Folklend orollariga tushirildi

25-aprel — Isroil qo‘shinlarining Simay orollaridan olib chiqilishi yakunlandi

30-may — Italiyaning NATOga qabul qilinishi

10-noyabr — L.I.Brejnev vafot etdi. Uning vazifasini Y.Andropov egalladi

1984-yil

31-oktabr — Hindiston bosh vaziri Indira Gandining o‘ldirilishi. Rajiv Gandi — yangi bosh vazir

6-noyabr — Ronald Reygan AQSHda prezidentlik saylovlarida g‘alaba qozondi

1985-yil

aprel — M.Gorbachev tomonidan SSSRda qayta qurish siyosatining amalga tatbiq etilishi

1986-yil

1-yanvar — Ispaniya va Portugaliya YII a‘zoliciga qabul qilindi

fevral — SSSRda oshkoralik kampaniyasi boshlandi

26-aprel — Chernobil atom elektrostansiyasidagi portlash

1987-yil

1-iyun — Margaret Tetcher uchinchi marta Angliya bosh vazirligiga saylandi

30-noyabr — Najibulloning Afg‘oniston prezidenti etib saylanishi. Mamlakat yangi konstitutsiyasining qabul qilinishi

1988-yil

23-fevral — Armanistonning Tog‘li Qorabog‘ avtonom viloyatida millatlar to‘qnashuvning boshlanishi

15-may — Sovet qo‘shinlarining Afg‘onistondan olib chiqib ketilishi

23-iyun — Elatlararo tartibsizliklarga chek qo‘yish uchun Armaniston, Ozarbayjon va Tog‘li Qorabog‘ga qo‘shin kiritildi

4-sentabr — Kosovoda aholini alban separatchilaridan himoya qilish uchun favqulodda holat joriy etilishini himoya qilgan holda serblar va chernogorslar namoyishi o‘tkazildi

5-oktabr — Chilidagi plebissit (referendum)da A.Pimochet mag‘lubiyatga uchradi

1-oktabr — M.S.Gorbachev SSSR Oliy Sovetl kengashi Raisi etib saylandi

8-noyabr — Jorj Bush AQSHda prezidentlik saylovlarida g‘alaba qozondi

2-dekabr — Benazir Bxutto — Pokiston bosh vaziri

1989-yil

7-yanvar — Yaponiya imperatori Xiroxito o‘limi. Akixitoning taxtga o‘tirishi

15-fevral — Sovet qo‘shinlarini Afg‘onistondan olib chiqib ketilishining yakunlanishi

25-may — 9-iyul — M.S.Gorbachevning SSSR Prezidenti etib saylanishi

3—15-iyun — Fargʻonadagi millatlararo toʻqnashuv

19-iyul — general Yaruselskiyning Polsha prezidentligiga saylanishi

31-oktabr — Turgʻut Ozal Turkiya prezidenti etib saylandi

9-noyabr — Sharqiy va Gʻarbiy Germaniya oʻrtasidagi chegaralarning ochilishi eʼlon qilindi

23-dekabr — Ruminiyada N.Chaushesku tuzumining agʻdarilishi

29-dekabr — Vatslav Gavelning Chexoslovakiya prezidenti etib saylanishi

1990-yil

15-mart — M.Gorbachevning SSSR prezidenti etib saylanishi

29-may — B.N.Yelsinning RSFSR Oliy Soveti raisi etib saylanishi

12-iyun — Rossiya Federatsiyasi davlat suvereniteti haqidagi bayonnoma

27-iyul — Belorussiya davlat suvereniteti haqidagi bayonnoma

3-oktabr — Germaniyaning qayta birlashishi, yagona german davlatining eʼlon qilinishi

oktabr — Qozogʻiston, Qirgʻiziston, Boshqirdiston, Qalmiqiston, Chuvashiston respublikalari davlat mustaqilligi haqida bayonnoma

9—10-oktabr — “Berlin devori”ning qulashi

28-noyabr — Buyuk Britaniya bosh vaziri etib Jon Meyjorning saylanishi

1991-yil

16-yanvar — AQSH va ittifoqdosh qoʻshinlarning Quvaytni Iroq bosqinidan ozod etish boʻyicha “sahrodagi boʻron” operatsiyasi boshlanishi

12-iyun — B. N. Yelsin Rossiya Federatsiyasi prezidenti boʻldi

17-iyun — aholini roʻyxatga olish haqidagi qonunning man etilishi, Janubiy Afrikada aparteidning bekor qilinishi

25-iyun — Yugoslaviya tarkihidan Slovakiya va Xorvatiyaning chiqishi

1-iyul — Varshava shartnomasi tashkilotining rasmiy tugatilishi haqidagi protokolning Pragada imzolanishi

20-avgust — Estoniya mustaqilligining eʼlon qilinishi

21-avgust — SSSRda GKCHP isyonining tugatilishi

21-avgust — Latviya mustaqilligining eʼlon qilinishi

24-avgust — Ukraina mustaqilligining eʼlon qilinishi

27-avgust — Moldaviya, Gruzviya, Armaniston respublikalari mustaqilligining eʼlon qilinishi

31-avgust — Oʻzbekiston Respublikasi mustaqilligining eʼlon qilinishi

22-sentabr — Armaniston mustaqilligining eʼlon qilinishi

8-dekabr — SSSRning parchalanishi — Belovej bitimining imzolanishi

21-dekabr — MDH (sakkiz respublika) tashkil etilishi haqidagi bitimining imzolanishi

25-dekabr — M.S.Gorbachev SSSR Prezidenti vakolatlarini o'zidan soqit qildi

1992-yil

1-fevral — Rossiya Federatsiyasi va AQSHning “sovuq urush” holatini to'xtatish haqidagi bayonoti

2-mart — Bosniyada fuqarolar urushi boshlanishi

1993-yil

1-yanvar — Chexiya va Slovakiya mustaqilligining e'lon qilinishi

26-yanvar — Bill Klintonning AQSH prezidenti etib saylanishi

may — Sulaymon Demirelning Turkiya prezidenti etib saylanishi

3-oktabr — Moskvada Oq uyning ishg'ol etilishi

dekabr — JAR yangi Konstitutsiyasi qabul qilinishi. Demokratik davlatning barpo etilishi

1994-yil

10-may — Nelson Mandela Janubiy Afrika prezidenti sifatida qasamyod qabul qildi

31-avgust — G'arbiy Germaniyadan Rossiya qo'shinlari kontingentining chiqarilishi

1994—1996 — Rossiya qo'shinlarining Chechenistonda “Konstitutsiyaviy tartibni o'rnatish bo'yicha” harbiy harakatiari

1995-yil

16-mart — Missisipi shtatida AQSH Konstitutsiyasiga qullikni man etish to'g'risidagi tuzatish ratifikatsiya qilindi

7-may — Jak Shirak Fransiya prezidenti etib saylandi

21-noyabr — Bosniya mojarosini tartibga solish haqidagi shart-nomaning imzolanishi

1996-yil

2-aprel — Moskvada ikki mamlakat hamjamiyatini tuzish haqi-da Rossiya-Belorus shartnomasi imzolanishi

1997-yil

— Gonkong yana XXR bududiga kirdi

1998-yil

27-sentabr — Gerxard Shryoderning Germaniya kansleri etib saylanishi

1999-yil

aprel—may — Hindiston va Pokistonda yadro quroli simovi

sentabr — Kosovo hududiga NATO qo'shinining kiritilishi

31-dekabr — B.N.Yelsinning iste'foga chiqishi

2000-yil

26-mart — V.Putinning Rossiya Federatsiyasi prezidenti etib saylanishi

2001-yil

28-iyun — S.Miloshevichni harbiy jinoyatlarda ayblash bo'yicha BMT Xalqaro tribunali jarayonining boshlanishi

11-sentabr — Nyu-York va Vashingtonga terroristik hujum; Afg'oniston hududida antiterroristik kompaniya boshlanishi

2002-yil

2-dekabr — Yaqin Sharq inqirozini tartibga solish rejasining ("yo'l xaritasi") qabul qilinishi

2003-yil

2-may — AQSH va Buyuk Britaniya koalitsiya kuchlarining Iroq hududini bosib olishi

G.A.HIDOYATOV

JAHON TARIXI

Eng yaqin tarix

II qism (1945—2003-yillar)

*Umumta'lim maktablarining
11-sinf o'quvchilari uchun darslik*

“Sharq” nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent — 2004

Muharrir *Akbar Bahromov, Saidmurod Xo'jayev*
Badiiy muharrir *Mixail Samoylov*
Texnik muharrir *Ra'no Boboxonova*
Sahifalovchi *Mastura Atxamova*
Musahhihlar: *Yulduz Bizaatova, Sharofat Xurramova*

Bosishga ruxsat etildi 16.04.2004. Bichimi 84x108¹/₃₂. Ofset bosma. Tayms garniturası. Shartli bosma tabog'i 21,8. Nashriyot-hisob tabog'i 22,5. Adadi 15000. Buyurtma № 4948. Bahosi 1760 so'm.

“Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosma-xonasi, 700083, Toshkent shahri, Buyuk Turon ko'chasi, 41

Bahosi 1760 so'm.

Barcha odamlar erkin, qadr-qimmat va huquqlarda teng bo'lib tug'iladilar. Ular oqil va vijdon sohibidirlar va birlariga birodarlarcha muomala qilishlari zarur.

Inson huquqlari to'g'risida xalqaro bitim

